

ემგ • ჯეირანიშვილი

წ ა ხ უ რ ი დ ა მ უ ხ ა დ უ რ ი
(რ უ თ უ ლ უ რ ი) ე ნ ე ბ ი

I

ფ ონ ე ტი კ ა

თბილისი 1983

ეს ნაშრომი პირველი ნაწილია მონოგრაფიისა - „წახური და მუნადური (რუთულური) ენები“. აქ განხილულია ორი დაღესტნური ენის - წახურისა და მუნადურის (რუთულურის) ფონეტიკური სისტემის ძირითადი საკითხები. შრომის შინაარსი (განმარტებები, დასკვნები...) ეყრდნობა ავტორის მიერ წლების მანძილზე ადგილობრივ-დაღ. ასსრ რუთულის რაიონში, აგრეთვე აზ. ასსრ კახისა და ზაქათლის რაიონებში - მოპოვებულ მასალას. ნაშრომში მოცემულია უწყებულ ენათა დიალექტოლოგიური თვალსაზრისითა და ურთიერთშედარების გზით შესწავლის პირველი ცდა. გამოვლინებულია თითოეული ამ ენის დიალექტი კილოკავ-თქმეზიურთ. ფონეტიკის საკითხთა განხილვის დროს გათვალისწინებულია სწორედ ამ დიალექტებისა თუ კილოკავ-თქმეზის თავისებურებანი, ხოლო ერთიანად ამ ენათა შედარებისას მოშველებულია თვისტომ ენათა მონაცემებიც.

წიგნი განკუთვნილია დამხმარე სახელმძღვანელოდ სათანადო დარგის სტუდენტთა და ასპირანტთათვის; მას შეუძლია სამსახური გაუწიოს იბერიულ-კავკასიურ ენათა სტრუქტურის საკითხებით დაინტერესებულ სხვა პირებსაც.

Настоящая работа является первой частью монографии - "Шахский и мухадский (рутульский) языки". В этой части рассмотрены основные вопросы фонетической системы двух дагестанских языков - шахского и мухадского (рутульского). Источкования и выводы опираются на материалы, добытые в течение ряда лет автором на месте - в Рутульском районе Даг. АССР, Кяхском и Зака-тальском районах Аз. ССР. В работе впервые даны сведения о диалектном делении означенных языков, выделяя в каждом из них по четыре диалекта с поддиалектами - говорами. Фонетические явления характеризованы с привлечением данных этих диалектов. Сделан также первый опыт сравнительного анализа указанных двух языков, подчас с учетом материалов родственных языков.

Работа может служить пособием для студентов и аспирантов, а также для других лиц, интересующихся вопросами структуры иберийско-кавказских языков.

© თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1983

<u>წინასიტყვაობა</u>	13
<u>შესავალი</u> :	16
§1. სწორია თუ არა ტერმინები - - „რუთულური ენა“, „წახურული ენა“? . . .	16
§2. გეოგრაფიულ=დემოგრაფიული ცნობები . . .	19
§3. წახურ და მუხადურ ენათა დიალექტები	23
§4. წახური და მუხადური - როგორც დალესტნურ ენათა ლეზგიური ჯგუფის წევრები	26
§5. ცნობები წახურ და მუხადურ ენათა მცენიერული შესწავლის ისტორიიდან . . .	29
<u>ფონეტიკა</u>	34
ზოგადი	34
წ ა ხ უ რ ი ე ნ ი ს ვ ო კ ა ლ ი ზ - მ ი :	34
- მარტივი ხმოვნები	34
- „ჟ“ ხმოვნის საკითხი	42
- ფარინგალიზებული ხმოვნები	44
- პალატალიზებული ხმოვნები (უმლაუტი)	56
- მოკლე ხმოვნის საკითხი	58
- გრძელი ხმოვნის საკითხი	58
- დიფთონგი და ტრიფთონგი	65
- წახურ ხმოვანთა შემართვა=დამართვის მომენტები	66
- მახვილი წახურში. ამით გამოწვეული ცვლილებები ხმოვნებში (რედუქცია-ამოგარდნა - მოკვეცა. დიფთონგიზაცია. გრძელი ხმოვნის წარმოქმნა)	67
- ხმოვანთა დაკავშირებული სხვა პროცესები წახურში: კონტამინაცია	73
ასიმილაცია	74
ლაბიალიზაცია	75

რედუქცია	75
ტრანსპოზიცია	76
ხმოვნის განვითარება	76
ხმოვანთა=დასუსტება=მოკვეცა	76
სუბსტიტუცია	77

№I (დანართი) ცხრილი წახური

ხმოვნებისა	79
----------------------	----

მ უ ხ ა დ უ რ ი ე ნ ი ს ვ ო კ ა ლ ი ზ მ ი

- მარტივი ხმოვნები	79
- „ზ“ ხმოვნის საკითხი	82
- ფარინგალიზებული ხმოვნები	82
- პალატალიზებული ხმოვნები	84
- მოკლე ხმოვნის საკითხი	87
- გრძელი ხმოვნის საკითხი	88
- დიფთონგი და ტრიფთონგი	91

- მუხადურ ხმოვანთა შემართვა=დამართვის მომენტები	92
--	----

- მახვილი მუხადურში. ამით გამოწვეული ცვლილებანი ხმოვნებში (რედუქცია-ამოვარდნა- მოკვეცა. დიფთონგიზაცია. გრძელი ხმოვნის წარმოქმნა)	94
---	----

- ხმოვანთან დაკავშირებული სხვა პროცესები მუხადურში: კონტამინაცია	99
ასიმილაცია	100
რედუქცია	100
ხმოვნის განვითარება	101
მარცელის (ოღენ ხმოვნის, თანხ- მოვანი+ხმოვნის) მოკვეცა	101
სუბსტიტუცია	101

№2 (დანართი) ცხრილი მუხადური ხმოვნებისა 104

წ ა ხ უ რ ი ე ნ ი ს კ ო ნ ს ო ნ ა ნ -

ტიზმი:	104
------------------	-----

- „მარტივი“ თანხმოვნები	105
-----------------------------------	---------------

- „ა“ გრაფემით აღნიშნული ფონემის საკითხი წახურ მონაცემთა მიხედვით	I 09
- აფრიკატის სახეობანი და მათი ცვლა	I 13
წახურში	I 13
✓ - ფარინგალური მჟღერი ხშული (წ) და მისი ცვლა წახურში	I 13
- „ღზ“ გრაფემით აღნიშნული თანხმოვანი წახურში	I 18
- ლაბიალიზებული თანხმოვნები და მათი ცვლა. ჭ თანხმოვნის საკითხი	I 19
- პალატალიზებული თანხმოვნები. პალატალური თანხმოვნის საკითხი	I 27
- გემინაცია-გემინატები. მყოვარი (დაჭიმულ= =ინტენსიური) თანხმოვნები. მათი ცვლა	I 30
- თანხმოვანთა კომპლექსები წახურში	I 36
- თანხმოვანთან დაკავშირებული სხვა პროცე- სები წახურში	I 40
ასიმილაცია	I 40
დისიმილაცია	I 41
თანხმოვანთა დასუსტება=	
=მოკვეცა	I 41
ტრანსპოზიცია	I 42
სუბსტიტუცია	I 42
ბგერათგანვითარება	
სიტყვაში	I 47
№3 (დანართი) ცხრილი წახური თანხმოვნებისა.	
კო ნ ს ლ ნ ა ნ ტ ი ზ მ ი მ უ ხ ა დ უ რ შ ი	I 48
- „მარტივი“ თანხმოვნები	I 49
- - „ა“ გრაფემით აღნიშნული ბგერის საკითხი მუხადური ენის მონაცემთა მიხედვით	I 51
- აფრიკატები და მათი ცვლა მუხადურში	I 53
- „ღზ“ გრაფემით აღნიშნული თანხმოვანი მუხადურში	I 56

- ფარინგალური მელერი ხშული და მისი ცვლა მუხადურში	157
- ლაბიალიზებული თანხმოვნები და მათი ცვლა მუხადურში. ჭ, ჰ თანხმოვანთა საკითხი	159
- პალატალიზებული თანხმოვნები. ზოგი პალატალიზებული თანხმოვნის საკითხი . .	168
- გემინაციისა და გემინატა (მ ყ ო- ვ ა რ თანხმოვანთა) საკითხი მუხადურ მონაცემთა მიხედვით	173
- თანხმოვანთა კომპლექსები მუხადურში . .	175
- თანხმოვანთა დაკავშირებული სხვა ფონეტიკური პროცესები მუხადურში	180
- ასიმილაცია	180
დისიმილაცია	180
თანხმოვანთა დასუსტება- მოკვეცა	181
ტრანსპოზიცია	181
ბგერათვანვითარება სიტყვაში	182
№4 (დანართი) ცხრილი მუხადურ თანხმოვნებისა.	
- ზოგი შენიშვნა წახურ=მუხადურ ხმოვანთა ფარდობის გამო	183
- თანხმოვანთა-ფარდობა წახურსა და მუხადურში. ზოგი ფონემა=ალოფონის საკითხი . . .	185
წახურ-მუხადურსა და ზოგ თვისებებ ენაში თანხმოვანთა რეგულარული ფარდობა- შესატყვევისობის საკითხი	191
ტექსტები: წახური ტექსტები (ქართული თარგმანით) მუხადური (რუთულური) ტექსტები (ქართ.თარგმანით)	237-252
ბიბლიოგრაფია	396

СО Д Е Р Ж А Н И Е

	стр.
Предисловие	13
Введение	16
§ 1. Правильно ли использование терминов "Цахурский язык", рутульский язык"?	16
§ 2. Краткие географические и демографи- ческие заметки	19
§ 3. Диалектное деление цахского и мухад- ского языков	23
§ 4. Цахский и мухадский языки — как члены лезгийский группы палеокавказских /иберийско-кавказских/ языков	26
§ 5. Краткие сведения из истории изучения цахского и мухадского языков	29
Фонетика	34
Общие сведения	34
Вокализм цахского языка	34
— простые гласные	34
— к вопросу о характере гласного "ʒ" [ʒ]	42
— фарингализованные гласные	44
— палатализованные гласные /Умлаут/	56
— к вопросу о характере кратких гласных	58
— к вопросу о характере долгих гласных	58
— дифтонги и трифтонги	65
— характер приступа и отступа гласных	66
— ударение в цахском языке и связанные с ним фонетические изменения /редукция — усечение — выпадение гласного, дифтонги- зация; возникновение долгого гласного/.	67
Другие процессы: контаминация	73
ассимиляция	73
лабиализация	75
редукция	75

транспозиция	76
наращение	76
субституция	77
№ 1 /приложение/ таблица гласных	
Вокализм мухадского языка	79
– Простые гласные	79
– К вопросу о характере гласного "ǝ" [ɜ]	82
– Фарингализованные гласные	82
– Палатализованные гласные	84
– К вопросу о характере кратких гласных	87
– К вопросу о характере долгих гласных	88
– Дифтонги и трифтонги	91
– Характер приступа и отступа гласных	92
– Ударение динамическое и тоническое в мухадском языке и связанные с ним изменения /редукция–выпадение–усечение; дифтонгизация; возникновение долгих гласных/	94
Другие процессы: контаминация	99
ассимиляция	100
редукция	100
наращение	101
усечение слога /гласного или модели: согласный + гласный/.	101
субституция	101
№ 2 /приложение/ таблица мухадских гласных	
Консонантизм цахского языка	104
– "Простые" согласные	105
– К вопросу о фонеме, обозначенной графемой "j" /д/	109
– Аффрилаты и их изменения	113
– Фонема, отмеченная графемой "ɣʒ"	116
– Фарангальный звонкий смычный и его изменения	118

- Лабиализованные согласные и их изменения	119
- Палатализованные согласные. К вопросу о наличии палатальной / resp.среднеязычной/ фонемы "x ^h "	127
- Геминация-геминаты. Протяжные /интенсивные/ согласные и их изменения	130
- Комплексы согласных	136
- Другие процессы:	
ассимиляция	140
диссимиляция	141
редукция-усечение	141
транспозиция	142
субституция	142

№ 3 /приложение/ таблица согласных цахского языка

Консонантизм мухадского языка	148
- Простые согласные	149
- К вопросу о характере фонемы, отмеченной графемой j [а]	151
- Аффрикаты и их изменения	153
- Фонема, отмеченная графемой "y ^h "	156
- Фарингальный звонкий смычный и его рефлексy	157
- Лабиализованные согласные и их изменения	159
- Палатализованные согласные. К вопросу о наличии палатальной / resp.среднеязычной/ фонемы "x ^h "	168
- Вопросы геминации и геминатов /к вопросу о наличии в мухадском протяжных-интенсивных согласных/	173
- Комплексы /стечение/ согласных в мухадском языке	175
- Другие фонетические процессы:	
ассимиляция	180

дассимиляция	180
редукция-усечение-выпадение	181
транспозиция	181
наращение согласного	182
№ 4 /приложение/ таблица согласных мухадского языка	
Некоторые замечания относительно соответствия гласных в цахском и мухадском языках	183
Регулярное соответствие согласных в цахском и мухадском языках. О характере некоторых исходных согласных	191
Регулярное соответствие согласных в цахско-мухадском и в некоторых генетически смежных языках. Опыт реконструкции некоторых консонантных архетипов	237
Цахские тексты	252
Мухадские /рутульские / тексты	252
Цахский и мухадский (рутульский языки.	
1. Фонетика (конспективное изложение на русском языке):	
Предисловие.	280
Введение.	282
Фонетика: — Общие сведения	290
— Вокализм цахского языка.	291
— Вокализм мухадского рутульского) языка.	308
— Консонантизм цахского языка.	322
— Консонантизм мухадского языка.	350
— Некоторые замечания о соответствии гласных в цахском и мухадском языках.	374
— Соответствия согласных в цахском и мухадском языках.	375
— Соответствия согласных в цахском, мухадском и некоторых близкородственных языках. Опыт реконструкции некоторых консонантных архетипов.	377
Библиография.	396

წ ი ნ ა ს ი ტ ყ ვ ა ო ბ ა

ეს ნარკვევი მონოგრაფიის პ ი რ ვ ე ლ ი ნ ა-
წილია, რომელიც მოიცავს წახურ(„წახურულ“) და მუხა-
დურ („რუთულურ“) ენათა ფონეტიკის საკითხებს. მ ე ო -
რ ე ნაწილი ეთმობა უწყებულ ენათა მორფოლოგიას. მ ე -
ს ა მ ე ნაწილში იქნება ტექსტები, მუხადურ=ქართული და
წახურ=ქართული ლექსიკონები, აგრეთვე-ლექსიკური ანალი-
ზი(მუშავდება ამჟამად) ყველა ნაწილი დამუშავებულია(ან
მუშავდება) ადგილობრივ 1948-1960 წლებში მოპოვებული მ-
სალის გამოყენებით. ამისთვის შესრულდა საექსპედიციო
სამუშაო დაღესტნის ასსრ=ში — რუთულის რაიონში, სა-
მურის ხეობაში — ჯერ მდ.სამურის შუაწელთან მდებარე
„წახურელთა“ (წახების) აულებში, ხოლო შემდეგ „რუთუ-
ლელთა“ (მუხადების) აულებში. ინფორმატორებად იყვნენ:
1) „წ ა ხ უ რ ე ლ ე ბ ი“ (წახები); იუსუფ მურადოვი¹
და სულეიმან მაჰომეტოვი (თბილისში ჩამოსული მკალავე-
ბი); ახმედ=ხან ჰაჯიევი (წახური-კახი),² ჯაბაჰაჯი
ქავუზოვი (წახური-კახი; მაშინ სტუდენტი, ამჟამად
ექიმი), ჯანაათ, ფრანგიზ, რაფიკა, რამიზ ქავუზოვები
(წახური-კახი), ემინათ ქავუზოვი-ახმედოვა (წახური-
კახი; მასწავლებელი), აბდურახმან ახმედოვი (წახური-
კახი; მასწავლებელი), სულეიმან სულეიმანოვი (წახური;
მკალავე), ნავრუზ ჰასანოვი (წახური; მომთაბარეთა კო-

1. გარდაიცვალა 1962 წელს-80 წელს მიღწეული.

2. გარდაიცვალა 1949 წელს. მეტად გამჭირიანი და სა-
ზრიანი, კეთილშობილი ადამიანი იყო. უანგაროდ და
დაუზარებლად მებმარებოდა. დამთავრებული ჰქონდა
საბჭოთაო სასწავლებელი, მაგრამ კოლმეურნეობის
საწყობში მუშაობდა (ომის ინვალიდი იყო, ბევრი
ორდენის კავალერი). ჰქონდა ჩინებული ალღო, დი-
დი შინაგანი კულტურა, ტაქტი.

მიტეტის რწმუნებული), ეფენდი ახმედოვი (წახური; განათლ.განყოფილების გამგე), ომარ ომაროვი (წახური;ვეტერინარი=ტექნიკოსი), ნასრულა ქავეუზოვი (წახური;საბჭოს თავმჯდომარე), ბაგავედინ ჰუსეინოვი (წახური), ლიმონ სულეიმანოვა (წახური; მასწავლებელი-პიონერთა ხელმძღვანელი), სალამ აზიზოვი (წახური), ხალილა (ზაქარა) ისაევი (წახური; მასპინძელთაგანი, კარგი მოზარე); აბდულა აბდულაევი (წახური, ყუმი-კახის რ-ნი); მაჰრამ ისმაილოვი (მიქიქი), ბაირამ=ალი ნოროიოვი (მიქიქი), ჯაბარ=ალი დაბუზოვი (მიქიქი); სალამ დაბუზოვი (ყურდული ანუ ლეკი), ანა=ბაჯი რამაზანოვა (ყურდული); ესკერ რამაზანოვი(გილმიწი), სერაჟ ქარიმოვი (გილმიწი); მამედ ნავრუზოვი (მიშლეში), რამაზან ხოჯაევი (მიშლეში), ხალიფ დაბუზოვი (მიშლეში; 130 წლისა ვარო), მომენად საიდულოვა (მიშლეში), მაჰომედ ალი=ზადე საიდუმოვი (მიშლეში), ჯუმა ჰუსეინოვი (მიშლეში), ჰაჯი=ბალა მირზაევი (მიშლეში); ხას=მაჰომედ აბდულაევი (სოგიუთი), მუსტაფა ყაზიევი (ხიახი) და სხვ.

2) „რ უ თ უ ლ ე ლ ე ბ ი“ (მ უ ხ ა დ ე ბ ი): იდაიათ ჰუსაინოვი (აული რუთული; მაშინ სტუდენტი, შემდეგ ისტორიკოსი, მეცნიერ=მუშაკი^I), ნურ=ახმედ რამაზანოვი (რუთული; კულტურის სახლის წითელი კუთხის გამგე; მოზარე=მთქმელი), დაუდ რაჯაბოვი (რუთული; მაშინ ფინგანის გამგე), რაჯაბ რაჯაბოვი (რუთული; მაშინ ფინგანის თანამშრომელი), რახმან და თაირ თაიროვი, ემირ გაგაევი (რუთული; მაშინ მოსწავლეები, შემდეგ თბილისის უნივერსიტეტის სტუდენტები, ამჟამად მასწავლებლები და კულტ=მუშაკები), გაგაი აბგაროვი (რუთული), შაბუდინ შახბანოვი (ზემო=რუთული); მაიდათ ფეიზულაევა (ლურქი; მაშინ რუთულის პარტრაკომის ქალთა განყოფილების—ჯერ ინსტრუქტორი, შემდეგ გამგე); მუსტაფა გახრიმანოვი

I. გარდაიცვალა 1971 წ.

(ამსარი); იბრამ ისმაილოვი (გუფა); ალი ალიევი(იხრე-
ცი),რამაზან მაჰომეტოვი (იხრეცი),მაჰმად ბაბაევი(იხ-
რეცი); შახ-ისმაილ აგაევი (ხინაგ-ბორჩი),მეჯიდ ჩერ-
ქეზოვი (ბორჩი),ეფენდი არაბოვი (ბორჩი), გიულ-აბამად
სულთანოვი (ბორჩი),ქოროლდი ბაბაევი (ბორჩი,რუთული);
სააბირ ალიევი (შინაზი),ჰაჯი რამაზანოვი (შინაზი),
სულეიმან სულეიმანოვი (შინაზი); ყურბან ალიმოვი(მუ-
ხრეცი),ბაბა ყადიროვი (მუხრეცი),გამზათ ჰაჯიევი(მუ-
ხრეცი),შახ-ისმაილ აგაევი (მუხრეცი) და სხვ.

თავაზიანი მასპინძლობისა და დაუზარებლად გა-
წეული შრომის გამო გულითადი მადლობით უნდა მოვიხსენი-
ოთ „წახურელები“ (წახები)—ჯაბა-ჰაჯი ქავეზოვი,
ემინათ ქავეზოვა-ახმედოვა,აბდურახმან ახმედოვი,
ეფენდი ახმედოვი,ომარ ომაროვი, სულეიმან სულეიმანოვი,
ნასრულა ქავეზოვი და მათი ოჯახები; ასევე—რუთულე-
ლები (მუხადები): რაჯაბ და დაუდ რაჯაბოვები, განსვ.
იდაიათ ჰუსეინოვი. ხელის შეწყობისათვის დიდად მად-
ლიერი ვართ აგრეთვე ლენინის ორდენოსანი დამსახურე-
ბული მასწავლებლის — განსვ.ინგილო ვერა ივანიცკისა
და აზერბაიჯანელი (მაშინ სტუდენტის, ამჟამად მეცნი-
ერ მუშაკისა და პედაგოგის) იახია ქერიმოვისა.

გულწრფელი მადლობით უნდა აღინიშნოს ისიც,რომ
ექსპედიციის დროს ყურადღებასა და გულისხმიერებას
არ გვაკლებდნენ ხელისუფლების ადგილობრივი ორგანოები,
რაიონის ხელმძღვანელი მუშაკები.

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

§ I. სწორია თუ არა ტერმინები - „რუთულური ენა“

„წახურული ენა“ ტერმინები „რუთულური ენა“ და „წახურული ენა“ უ მ ა რ თ ე ბ უ ლ ო ა, არ შეესაბამება იმ ცნებას, რასაც ეს გამოთქმები უნდა გამოხატავდნენ. ორივე ეს ტერმინი აულ რუთულისა და აულ წახურის სახელის მიხედვით შემთხვევით წარმოიქმნა, ტრადიციით განმტკიცდა და გავრცელდა. ამ შემთხვევაში არ მიექცა ყურადღება არც ადგილობრივ მკვიდრთა შორის გავრცელებულ ტერმინებს და არც იმას, რომ, ერთი მხრით, აულ რუთულისა და, მეორე მხრით, აულ წახურის მეტყველება ზემოთ (და ქვემოთაც) დასახელებული ყველა აულსაფლისათვის (შესაბამისად) ვერ ჩაითვლება *lingua materna* და, არის რა თითოეული ამათგანი ლოკალური მეტყველება *lingua corrente*. კერძოდ — რუთულის სექტორის აულთა არც ერთი მკვიდრი თავის თავს „რუთულელს“ არ უწოდებს: ყოველი მათგანი თავის სადაურობას მოიხსენიებს საკუთარი აულის სახელის კვალობაზე, ხოლო თავის აულის მეტყველება მიაჩნია „ენად“. მაშასადამე, არც რუთულია მიჩნეული საერთო-სატომო სახელად და არც „რუთულური“ საერთო-სახალხო ენად. ეს ტერმინი („რუთულური“), რომ ვთქვათ, ადგილობრივ ა რ ც ი ხ მ ა რ ე ბ ა. თავისთავად „რუთულ“ი (უფრო ზუსტად — „რუტულ“ან „რუთულ“ ერთ-ერთი აულის (ამჟამად რაიონის ცენტრის) სახელია და ამის მკვიდრთა მეტყველება „საერთო-რუთულური ენის“ (ერთ-ერთი დიალექტია (იხ. ქვემ.). შემთხვევითი არ არის, აკად. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი (1937—გვ. 315-323)

I. ამასვე აღნიშნავს ლ. ლ ა ვ რ ო ვ ი ც (1962-გვ. 110).

„რუთულურის“ გვერდით „მეხადურ“ = ს რომ ხმარობს. უფრო ადრე ა. დ ი რ მ ა ც (1911—გვ. I) შენიშნა, რომ „თვით რუთულელებმა, ე. ი. არა მარტო სოფ. რუთულის მცხოვრებლებმა, არამედ ერთობლივ რუთულურ ენაზე მოლაპარაკე და- დესტინელებმა არ იციან რუსული სახელწოდებანი რუთულა, რუთულელი და რუთულური ენა. ისინი თავის ენას უწოდებენ მეხანიდ ჭაღას, აულ რუთულს სახელად აქვს მეხად, რუთულეს კი - მეხაშურა. ამგვარადვე ამბობენ მათი მეზობელი წახურელებიც: მეხანა „რუთული“ მეხადალი „რუ- თულელი“; კიურელებს რუთულელთა ენის აღსანიშნავად მოეპოვებათ სახელწოდება „მიხეთ“. ისე რომ: ტერმინი „რუთულური ენა“ არ არის სწორი, მის ნაცვლად უნდა შემოღებულ იქნეს მუხაური ენა, — ანდა: მ უ ხ ა ნ უ- რ ი (წახური ვარიანტის კვალობაზე), ანდა მ უ ხ ა დ უ- რ ი (თავად „რუთულელთა“ ვარიანტი). უპირატესობა მაინც უკანასკნელს — მ უ ხ ა დ ფუძეფორმიდან წარმოებულ ტერმინს, მ უ ხ ა დ უ რ ს უნდა მიენიჭოს — როგორც აგრეთვე მართებულს, ამასთან უფრო გამჭვირვალესა და ადგილობრივ (თვითონ „რუთულელებში“) გავრცელებულს. ტერმინი „რ უ თ უ ლ უ რ ი“ კი უნდა დარჩეს აულ რუ- თულის მეტყველების — როგორც ერთ-ერთი დ ი ა ლ ე ქ- ტ ი ს — სახელად. მაშასადამე, აღნიშნული ტერმინები უნდა ვიხმაროთ ასე: მ უ ხ ა დ უ რ ი ე ნ ა. რ უ- თ უ ლ უ რ ი დ ი ა ლ ე ქ ტ ი. მაგრამ რადგანაც აულ რუთულსაც ადგილობრივ მ უ ზ ხ ა დ <- მ ე ხ ა დ = უწოდებენ (და იგი ქართულად მ ე ხ ა დ >- მ უ ხ ა დ = ად წარმოითქმის), ამ აულის მეტყველება ასეც შეიძლება იყოს სახელდებული: რ უ თ უ ლ უ რ ი ა ნ უ ს ა კ უ თ - რ ი გ მ უ ხ ა დ უ რ ი დ ი ა ლ ე ქ ტ ი.

როგორც ითქვა, უმართებულოა ტერმინი „წ ა ხ უ - რ უ ლ ი ე ნ ა“ = ც. აკად. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი (1937 — გვ. 315-323) „წახურულის“ ან „წახრულის“ გვერდით ხმარობს წ ა ხ ბ უ რ = ს და შენიშნავს: „რუსულსა

და გერმანულ მწერლობაში დიორმა ამ ენის სახელად
Пашурский язык, Das Tsachurische შემოიღო. მაგრამ
რაკი თვით ეს ტომი თავის თავს წ ა ხ ბ ჯ=ს უწოდებს,
ამიტომ ქართულადაც უნდა წ ა ხ ბ ე ლ ი და წ ა ხ -
ბ უ რ ი ენა ვუწოდოთ“. „წახბური“ რამდენადმე სწორად
წარმოებული ტერმინია და თავისთავად — საგულისხმოც.
მაგრამ ამასაც ესაჭიროება ერთგვარი დაზუსტება=შესწო-
რება. ჯერ ერთი: ეს ხალხი თავის თავს უწოდებს ასე:
წ ა ხ ხ ო დ ა ლ ი || წ ა ხ ხ ო დ ა ლ ი || წ ა ხ ხ ო ;
რაც შეეხება ენას, ამაზე კი (როგორც აკად.ივ. ჯავა-
ხიშვილსაც აქვს აღნიშნული) ასე იტყვიან: წ ა ხ ხ ბ ი -
შ დ ა (->წ ა ხ ხ ბ ი შ დ ა) მიზ.ბოლო („მიზ“) სი-
ტყვა „ენას“ ნიშნავს, წაახბიშდა (->წ ა ხ ხ ბ ი შ -
დ ა) ნათესაობით ბრუნვაში დასმული მრავლობითი რიცხვ-
ის ფორმაა და იშლება ასე: წაახ=ბი=შ=და. ბოლოკიდური
მარცვალის „=და“ ნათეს. ბრუნვის ნიშანია, ამის წინ-
მდგომი „შ“ ნაცვალსახელური წარმომავლობის ელემენტია,
პოსტ=დეტერმინანტად გამოყენებული; ამის წინამავალი
=ბი მრ. რიცხვის აფიქსია, ხოლო თავკიდური ნაწილი
წაახ= (წახ=) — სატომო სახელი. მაშასადამე, წ ა ხ ხ -
ბ ი შ დ ა მ ი ზ გაიგება და სიტყვა=სიტყვით
ითარგმნება ასე: წახების ენა. ამ მნიშვნელობით ასეც
იტყვიან: წ ა ხ ხ ნ ა მ ი ზ „წახის ენა“. აქაც სა-
წარმოებელი ფუძეა (სატომო სახელი) წ ა ხ ხ, ხოლო
ბოლოკიდური =ნა ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანთაგანია.
წ ა ხ ხ =, ანდა წ ა ხ ხ = ფუძე გამოიყოფა ასეთ ფორმებ-
შიც: წ ა ხ ხ =ს უ მ, წ ა ხ ხ =ს უ მ („წახურად“, „წა-
ხურ ენაზე“); ეს აზრი ამგვარი ფორმებითაც გადმოიცემა:
წ ა ხ ხ =ბ ი =შ = დ ა = ს უ მ || წ ა ხ ხ =ბ ი = შ =
=დ ი მ ი ზ ა ლ || წ ა ხ ხ = ნ ი მ ი ზ ა ლ („წახე-
ბისებურად“, „წახურად“, „წახების ენაზე“, „წახის
ენაზე“). ამნაირად წარმოებული ფორმებიდანაც ჩანს, რომ
სატომო სახელია (ამგვარი სახელის ფუძეა) წ ა ხ ხ =

(წ ა ხ =), საიდანაც უნდა იწარმოებოდეს ამ ტომისა თუ ხალხის ენის სახელი. ისე რომ, ტერმინი „წ ა ხ უ რ უ ლ ი ენა“ უმართებულოდაა შემოღებული; უნდა გასწორდეს ასე: „წ ა ხ უ რ ი ენა“; ხოლო „წ ა ხ უ რ“, საიდანაც წარმოიქმნა ტრადიციით და შეცდომით დამკვიდრებული ტერმინი „წახურული ენა“, სახელია ერთ=ერთი (ცენტრალური და რიცხოვნობით ყველაზე დიდი) აულისა, უნდა დარჩეს ამ აულის მკვიდრთა მეტყველების — როგორც ერთ=ერთი კილუს აღმნიშვნელად; მაშასადამე, საჭიროა იხმარებოდეს ასე: წ ა ხ უ რ უ ლ ი დ ი ა ლ ე ქ ი, მაგრამ: წ ა ხ უ რ ი ე ნ ა.¹

წ ა ხ უ რ ი ე ნ ა მუხადები („რთულელები“) კომპაქტურად ბინადრობენ იმიერკავკასიაში, თუ არ ვიგულისხმებთ ერთ=ერთ სოფელს, რომელიც აზერბაიჯანისად ითვლება (იხ. ქვემ.); წახები კი კომპაქტურად მოსახლეობენ ამიერ= და იმიერ=კავკასიაში.

მ უ ხ ა დ ე ბ ი ს ა უ ლ ე ბ ი ა: იხრეკ (იხრექ, ჯერექ, ერექ, იირჰქ), მ უ ხ რ ე კ (მუხრეკ, მიხრექ, მეჰრექ, მეხხრექ, მეხხრჰქ, მეხჯხხრჰქ), ჯ ი ლ ი ხ უ რ (ჟილიხურ, ჯილიჰურ), ნ ა წ მ ა (ნაცმა), ჭ ა რ ტ მ ა, ვ უ რ უ შ (ვერჯშ, ურუშ, ურუჟ, ვრუშ), ყ ი ნ ა (ყენა, კინა, ყინა), უ ნ ა, შ ი ნ ა ზ (სენაზ, სენაზრა), ფ ი ლ ე ქ (ფილჰქ), ლ უ რ ე ქ (ლურჰქ, ლურჰქ, ეორჰქ, ვორექ), ამსარ (ამცარ, ამცურ), ყ ა ლ ა (კალა, კალიდა), გ უ ჭ ა (ქ უ ჭ ა), ხ უ ზ ნ უ ზ ხ (ხუნუჰქ, ხუნჰქ, ხუნჰჰ), რ უ თ უ ლ (მეხხად, მუხხაზდ, მუხად);

1. ამის კვალობაზე (ა. დირს რომ გაცუსწოროთ) რუსულად იქნება цахский язык, მაგრამ — цахурский диалект. ტერმინი цахский (цахурский-ს პარალელურად) აღნიშნული აქვს ა. გ ე ნ კო ს ა ც (1934) წ ა ხ უ რ ს Tsakische ლ ნ. ტრუბეცკოიცი ხმა-რობდა, მაგრამ დაუსაბუთებლად.

ქირა (ქირაჲ, ჰირაჲ, ჰირე), ბორჩ (ბორჯ, ბეზჩ, ბეზჯეთ, ბეჯეთ), ხ ი ნ (ხინაჭ, ხინოც, ხნოც), შ ი ნ. ყველა ეს აული, გარდა ერთისა, დაღესტანშია და განლაგებულია წაილახანისა (წილაჯან) და სამურის ქედის კალთებზე. აულები — ბორჩი და ხინოჭ (ხნოც) მდ. ახტიჰაის ხეობაშია; დანარჩენები — მდ. სამურის, მდ. ქორშ=სამურისა და მდ. ყარა=სამურის ხეობებში. აული ხინოჭ დაღესტნის ასსრ ახტის რაიონში შედის; აული შინი, რომელიც მდ. შინის ხეობაში მდებარეობს, ამჟამინდელი ადმინისტრაციული დაყოფის მიხედვით აზერბაიჯანის სსრ შექის (ყოფ. ნუხის) რაიონსაა მიკუთვნებული. სხვა დასახელებული აულები დაღესტნის ასსრ რუთულის რაიონს ეკუთვნის. მუხადთა ზოგი ოჯახი გადასახლდა მაჰარამკენტი-სა და დერბენტის რაიონებში; ზოგ=ზოგი ოჯახი ცხოვრობს ქ. დერბენტსა და ქ. მახარკალაში.

წ ა ხ ე ბ ი ს დასახლების პუნქტებია: I. ა) სოფლები, სადაც კომპაქტურად მოსახლეობენ: ქალაღ (ბაშქალაღ), საპუნჯი (საპუნჩი, საბუნჩი), აღლასკარ (აღლასკარ), მამრუხ (მამროჲ, მამრიი), გუღბარახ (გოღბარახ, გოზბარახ, გუღბარახ, გურბარახ), ჭინჭარ (ჩინჩარ), ‘ზემო’=ს გ ვ ა გ ე ლ (სუვაგელ, სუვაგოლ, სუვაგოლ, სევაგელ, სუვაგილ), ‘ქვემო’=სუვაგელ, ქან (ყასს), ყარყვაღ (ყარყვაჲ), ქალაღუ, ყუმი; ბ) სოფლები, სადაც არაკომპაქტურად მოსახლეობენ: მუხახ, ღექით (ღექით), აზგილ (აზგილ, ეზგილ), ჯიმჯიმახ, ზარნა, თაღა, ჩობანქოღ, ალიბეღოღ, ქოთეკღუ (ქოთეკღუ),

ემირჯან, აღღამ, გელღუქ (გოღღუქ)... ყველა ეს სოფელი აზერბაიჯანის სსრ=შია, ზაქათლისა (მომეტებულწილად) და კახის რაიონებში; რამდენიმე ოჯახი ბინადრობს აგრეთვე ქ. ზაქათალასა და ქ. კახში. 2. აულები: ბაშქალაღ, ბაშმუხახ, ატატალ (ათათალ), ქორშ (ქორშ), ჯუნჯუნ (ჯინიხ, ჯინელ, ჯინახლ, ჯინიჲ), მიშღემ (მეშღემ), მუსლახ (მესლახ, მუსლალ), სოგჯუღ (სოგჯუღ, სუგჯუღ),

წახურ, ხიჯახ, მიქიქ (მიხიქ, მიხიხ), გელმეწ (გელმეც, გელმიწ, გილმიწ, გელმეზ, კირმიწ), ქურდულ (ყურდულ||ლექ). ყველა ეს აული დაღესტნის ასსრ-შია, რუთულის რაიონში, მდ.სამურის ზემო და შუა წელში, ადგილობრივ „გორგინ ან გორნი მაჰალ“=ად წოდებულ ადგილას.

ტერიტორიულად მუხადები წახების აღმოსავლეთით არიან განლაგებულნი; ორივე ეს მხარე მთაგორიანია; სავალი გზები ცუდი აქვთ (ბილიკებია და არა გზები), მიმოსვლა ფეხით ან ცხენით შეიძლება. ამ ტერიტორიის სამხრეთით ერთმანეთზე გადაჯაჭვული მთებია, მთაგრეხი-ლები (ახვაა, ხორაა, დადიან=დალ და სხვ.), რომელთა გადმოდმა აზერბაიჯანია, წახურად — გ ა ლ ა ნ ა (ან გელან=ი), სახელდობრ — ვართაშნის, შექის (ყოფ. ნუხის), კახისა და ზაქათლის რაიონები. წახებისა და მუხადების ტერიტორიის დასავლეთით ხუნძები არიან; მდ. სამურის სათავესთან მათი აულია ყუსურ=ი (ზოგნი კუ-სურ=საც იტყვიან); აღმოსავლეთით — ლეზგიების მიწა=წყალია, ცენტრით — ახტი; ხოლო ჩრდილოეთითა და ჩრდილო=აღმოსავლეთით ალულები, თაბასარანები და ლაკე-ბი მოსახლეობენ.

მუხადების რაოდენობა უდრის ა) ასსრკ მეცნ. აკადემიის ნ. მიკლუხო=მაკლაის სახელობის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ცნობებით—12 963=ს¹; ბ) მოსახლეობის 1959 წლის საკავში-რო აღწერის მიხედვით სულ 6 700-ს; (!?-ე.ჯ.), 1970 წლის აღწერის მიხედვით კი 12000-ს²; ხოლო დაღესტანში ჩვენ მიერ მოპოვებული ცნობებით—12 300=მდე კაცს.³

წ ა ხ ე ბ ი ს რაოდენობა უდრის ა) ზემოთ და-სახელებული ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ცნობებით — სულ 7 ათასს, აქედან დაღესტანში — 3 700=ს (!?-ე.ჯ.);

1. 1926 წლის მოსახლეობის აღწერის საფუძველზე (არებ. "Народы Дагестана", 1955, გვ. 192).

2. "Ежегодник" Большой Советской Энциклопедии, XV, 1971, გვ. 28.

3. აზერბაიჯანში მობინადრე მუხადთა (რუთულელთა) რაოდენობის დადგენა ვერ მოგვიხერხდა.

ბ) ადრე დაღესტნის საოლქო კომიტეტთან არსებული სა-
 მთაბარო კომიტეტის რწმუნებულისა და პარტორგის ნავ-
 რუზ ჰასანოვის ოფიციალური ცნობით — 11 645 სულს
 (ქ. მახარკალა, 1946 წლის აგვისტო), გ) 1959 წლის
 საკავშირო აღწერის მიხედვით — 7 300=ს; 1970 წლის
 აღწერის კვალთაზე კი — 11 000=ს;¹ ხოლო რუთულის რაიონ-
 ში ჩვენ მიერ მოპოვებული ცნობების მიხედვით —
 13 450=ს.² ა. ლაისტერისა და გ. ჩურსინის „ამიერკავკა-
 სიის გეოგრაფიაში“ (1929) აღნიშნულია: „წ ა ხ უ რ ე-
 ბ ი (ахры) 15. I/2 ათასი კაცის რაოდენობით ცხოვრო-
 ბენ განსაკუთრებულად ზაქათლის მაზრაში (სადაც მათ
 უპყრიათ შემდეგი სოფლები: ელისუ, სარგბაშ, ქალიალ,
 ჯიშჯიმახ, ალასკარ, საბუნჩი, სავაგულ, ქეთუქლუ, ყუმ,
 ტალჯ, გურბარაბ და მამრუხ). ყველანი წამოსულნი არი-
 ან დაღესტნის სამურის ოლქიდან, სადაც მდ. სამურის
 ზემოწელში არის წახურელ მოსახლეთა ცენტრი — წახური.
 სოფლების — ელისუსა და სარგბაშის წახურებს ამჟამად
 დავიწყებული აქვთ მშობლიური წახურული ენა და ლა-
 პარაკობენ თურქულ (აზერბაიჯანულ) ენაზე. ზაქათლის
 ოლქის სხვა სოფლებში წახურები მეტყველებენ წახურუ-
 ლად, რომელიც მიეკუთვნება დაღესტნურ ენათა კიურულ
 ჯგუფს“ (გვ. 281). „რ უ თ უ ლ ე ბ ი (руты), 1927 წ.
 აღწერით, აზერბაიჯანში აღმოჩნდნენ 162=ნი“ (იქვე).
 ამავე ნარკვევში, რამდენიმე აბზაცის ზემოთ წახების
 რაოდენობა უფრო კონკრეტულადაა ნარკვენები: 15 552
 სული (გვ. 280).

თითქმის ყველა მუბადი („რუთულელი“) და წახი
 („წახურელი“), გარდა მშობლიური ენისა, ლაპარაკობს

1. დასახელ. „Ежегодник...“, გვ. 28.

2. ბ. ბ. თ ა ლ ი ბ ო ვ ი ასეთ ცნობას იძლევა სტა-
 ტიაში — „წახურული ენა“; წინასწარი მონაცემებით,
 წახურულ ენაზე ლაპარაკობს დაახლ. 15 ათასი კა-
 ცი, აქედან დაღესტნის ასსრ=ში დაახლ. 7 ათასი კა-
 ცი (კრებ. „Языки народов СССР“, I, 1967, გვ. 591).

ლეზგიურად, თურქულაზერბაიჯანულად, - მამაკაცები .
 (ვისაც კი უსწავლია ან სწავლობს) - რუსულად, ხოლო
 ამათგან მკალაგები -ქართულადაც. მოხუცები არაბუ-
 ლად კითხულობენ „ყურანს“ (მუხადები და წახები მაჰ-
 მადიანები არიან; უფრო ადრე ქრისტიანები იყვნენ;
 ქრისტიანობამდე კი — წარმართები, რომლის გადმონაშთე-
 ბი ახლაცაა ჩარჩენილი მათს ყოფა-ცხოვრებასა თუ რე-
 ლიგიურ წესებში). ორივე სექტორში არის არასრული ან
 სრული საშუალო სკოლები; ასწავლიან რუსულ ენაზე (1954
 წლამდე აზერბაიჯანულ ან ლეზგიურ ენაზე ასწავლიდნენ);
 საკანცელარიო საქმის წარმოებაც რუსულ ენაზე ხდება.
 მუხადები და წახები გაერთიანებულნი არიან კოლექტიურ
 მეურნეობაში; მისდევენ მესაქონლეობას, უპირატესად
 — მეცხვარეობას; აზერბაიჯანში მოსახლენი —მება-
 ლეობასა და მემინდვრეობასაც; დაღესტანშიც მისდევენ
 მემინდვრეობას, რამდენადაც მთის ფერდობებზე აქა=იქ
 მოვაკებულ ადგილას უხერხდებათ ეს. მამაკაცთა ერთი
 ნაწილი, როგორც ითქვა, მკალაობს; ზოგნი მჭედლობენ,
 ხოლო ქალები მატყლს რთავენ, ქსოვენ.

როგორც მუხადური, ისე წახური ენა უ მ წ ე -
 რ ლ ო ბ ო ა ს კ ბ (ბ) ცენტრალური კომიტეტის 1931 წლის
 ოქტომბრის დადგენილებით შემოღებულ იქნა წახური
 (ლათინიზებული) დამწერლობა (შეადგინა პროფ. ა. გ ე ნ -
 კ ო მ). წახურ ენაზე დაიბეჭდა რამდენიმე სას-
 კოლო სახელმძღვანელო (იხ. ქვემ.); ამის საფუძველზე
 1934-38 წლებში წახი ბავშვები დაწყებით სკოლაში
 სწავლობდნენ კიდევ მშობლიურ ენაზე. მაგრამ შემდეგ
 ამ საქმემ ვერ იხარა.

§3. წახურ და მუხადურ ენათა დიალექტები

I. წახური დიალექტები. წახური ენა იყოფა
 ო თ ხ დ ი ა ლ ე ქ ტ ა დ; ესენია: 1) წ ა ხ უ რ უ ლ ი

(აულ წ ა ხ უ რ ი ს მეტყველება). ამასთან ახლოსაა აულების- სოგიუთის, ხიახისა და მუსლალის მეტყველება, 2) მ ი შ ლ ე შ უ რ ი (აულ მ ი შ ლ ე შ ი ს მეტყველება), რომელიც უახლოვდება აულების -ჯინიხის, კორ- შისა და ატბალის მეტყველებას; თუმცა თვალსაჩინოა ამ აულთა მეტყველების სიახლოვე აულ წახურის მეტყველებასთანაც. 3) მ ი ქ ი ქ უ რ ი (აულ მ ი ქ ი ქ ი ს მეტყველება), რომელიც სიახლოვეს იჩენს აულ გილმიწისა და ლექის (ყურდულის) მეტყველებასთან. 4) გ ი ლ - მ ი წ უ რ ი (აულ გ ი ლ მ ი წ ი ს მეტყველება), რომელიც თვალსაჩინო თავისებურებით ხასიათდება ადსანოშ- ნაცია, რომ ამ დიალექტში ერთიმეორის გვერდითაა ა რ ქ ა უ ლ ი მოვლენებიც და მ ო დ ი ფ ი ც ი რ ე - ბ უ ლ ი ც (1). ეს დიალექტი ახლოსაა აულების - ლექისა (ყურდულისა) და მიქიქის მეტყველებასთან, უფრო კი - პირველთან. ამიტომაც შეგვეძლოს ამ აულთა მეტყველება ერთ კილო=კილოკავურ ზონაში მოგვექცია და გვეწოდებინა გილმიწურ=ლექურ (ან გილმიწურ=ყურდულურ) დიალექტად, უფრო სწორედ - კილო=კილოკავად.

აზერბაიჯანელი წახების მეტყველება, რამდენადაც შეგვეძლოს ამას დაგვირგებოდით, 2 კილო=კილოკავების მიხედვით ასე წარმოგვიდგება: სოფლების - ყუმის, ჯიმ-ჯიმახის, სუვაგელის, მამრუხისა და ზოგი სხვა სოფლის მეტყველება ახლოსაა უფრო აულ წახურის მეტყველებას-

-
1. ეს კილო=კილოკავი უნდა შესწავლილ იქნეს საგანგებოდ, ცალკე. აულ გილმიწის მეტყველება იმდენად თავისებურია, რომ წახურზე მოლაპარაკე სხვა აულთა მკვიდრი მას თავის „ენად“ ან ენის გამონაყოფად არც კი თვლიან, რომ ვთქვათ, ენადაც არ მიიჩნევენ („ქაჯურად ლაპარაკობენ“=ო), უწოდებენ რა მას (გილმიწურს) „დ ი ც ნ ა ნ ა მიზ“ს, ე. ი. „არაენას“, „არ=მყოფ, არ=არსებულ ენას“.
 2. აზერბაიჯანში გულდადებით მუშაობა ობიექტურ მიზეზთა გამო ვერ მოხერხდა. თუმცა იქაური წახების გულისხმიერებისა და გულმოდგინე დახმარების წყალობით მაინც ჩაწერილ იქნა ზოგი მასალა.

თან, მუხახის მეტყველება - აულ ქალიალისა და მუსლა-
 ლის მეტყველებასთან, გელბარახისა (გოზბარახისა) -
 ატბალის მეტყველებასთან, სოფელ თალაში მცხოვრები წა-
 ხების მეტყველება - სოკიუთის მეტყველებასთან; გულ-
 ლუქში მობინადრე წახების მეტყველება - ჯინის=ქორშ=
 =მიშლეშურთან; ალიბეგლოში მცხოვრებთა მეტყველება
 მიქიქურს უახლოვდება, ხოლო ემირჯანში მცხოვრებლები-
 სა - გილმიწურს; კახში მობინადრე წახები ზოგნი წა-
 ხურელები არიან, ზოგნი კი - გილმიწელები, ან მიქიქე-
 ლები; ზაქათალაშიც - ასევე.

ღიალექტთა თავისებურება ვლინდება როგორც ფონე-
 ტიკასა და მორფოლოგიაში, ისე ლექსიკაში.

2. მუხადური ღიალექტები. მუხადური ენა იყოფა
 ოთხ დიალექტად; ესენია: 1) რ უ თ უ ლ უ რ ი
 ან უ ს ა კ უ თ რ ი ვ მ უ ხ ა დ უ რ ი დიალექტი
 (ზემო და ქვემო რუთულის მეტყველება), რომელთანაც
 ყველაზე ახლოსაა აულების — ამსარ=ყალა=გუჭა=ქირა=
 =ხუხუხახის მეტყველება; 2) შ ი ნ ა ზ უ რ ი (აულ
 შინაზის მეტყველება); ახლოსაა აულების — უნა=ურუშ=
 =ის მეტყველებასთან; 3) მ უ ხ რ ე კ უ ლ ა ხ რ ე კ უ-
 ლ ი (აულების — მუხრეკისა და იხრეკის მეტყველება);
 ახლოსაა აულების — ქარტმა=ნაწმა=ჯილიხურ=ის მეტყვე-
 ლებასთან; 4) ბ ო რ რ უ ლ ი (აულ ბორრის მეტყველება);
 ახლოს დგას აულების — შინ=ხინაუ=ს (ხინის) მეტყვე-
 ლებასთან.

სხვა აულთა მეტყველება მეტნაკლებად ეკედლება
 ამათუ იმ აულის მეტყველებას, უპირატესად კი - რუ-
 თულურს, შინაზურს, მუხრეკულსა და იხრეკულს.

შენიშვნა: მუხადურ და წახურ ენებზე მოლაპარაკე
 აულთა მეტყველება აღნიშნულ თავისებურებათა რგოლების

1. შემდეგ - მოკლედ „რუთულური დიალ“, ან მხოლოდ
 ასე: „რ უ თ უ ლ უ რ ი“.

კვალობაზე დაჯგუფებულია ოთხი ძირითად კილო: ოთხი კილო მუხადურისად, ოთხი — წახურისა. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი დაყოფა დაჯგუფება შესაძლოა მაინცდამაინც არ იყოს ზუსტი, რადგანაც ამათუ იმ აულის მეტყველებაში შეიძლება მოიპოვებოდეს ისეთი ენობრივი რეალიები თუ საკლასიფიკაციო ნიშნები, რითაც მკვლევანდებოდეს ერთიანობა რომელიმე სხვა კილოურ ზონაში მოქცეული აულის (ან აულთა) მეტყველებასთან. ამიტომაც უფრო მართებული იქნებოდა, გვეთქვა: ცალკე მუხადურისა და ცალკე წახურის სექტორის აულთა მეტყველება (შესაბამისად) უფრო კილო-კავთმები, ზოგჯერ სულაც — იზოგლოსები, ვიდრე-მკაფიოდ გამიჯნული დიალექტები.

§4. წახური და მუხადური — როგორც დაღესტნურ

ენათა „ლენგვიური ჯგუფის„ წევრები. წახური და მუხადური სტრუქტურულად და ლექსიკურად ყველაზე ახლოს ე.წ. ლენგვიური ჯგუფის ენებთან დგას. ამ ჯგუფს მიეკუთვნებიან საკუთრივ ლენგვიური (კიურული), ალუღური, თაბასარანული, ბუღუზური და ჯეკურ-კირიწული (ზოგი მკვლევრის აზრით, ხინალუღური და არჩიბულიც). ენათა ამ ჯგუფის წევრად ითვლება აგრეთვე კავკასიის ძველი (ისტორიული) ალბანეთის ანუ (ქართული ისტორიოგრაფიული წყაროების მიხედვით) შერთის გადმონაშთი ენა-უღური. სავარაუდოა, რომ ლენგვიურ ჯგუფში შემავალ სხვა ენებსაც (ყველა დაღესტნურ ენას თუ არა) ამგვარივე (ალბანური) წარმომავლობა აქვთ. ეს ენები, როგორც ითქვა, იჩენენ დიდ სიახლოვეს; თუმცა არის სხვაობათა ისეთი რგოლები, რის გამო შეიძლება აღიძრას ასეთი კითხვა: რაც ამ ენებში საერთოა ან შესაბამისი, ხომ არ არის შედეგი ამ ტომთა შორის არსებული ხანგრძლივი მეზობლური ურთიერთობისა და ერთმანეთში შერევისა? მაგრამ ამ ენათა ფონეტიკური და მორფოლოგიური წყობის

ხასიათი, მისი განვითარების დინამიკა და საერთო
 ლინგვისტიკური ტიპი ისეთია, რომ გვეძლევა საფუძველი,
 ვიმსჯელოთ ამ ენათა გენეალოგიურ სიახლოვეზე და, მა-
 შასადამე, გამართლებულია თვისტომ ენათა ერთიან ჯგუფ-
 ში მათი თავმოყრაც. ოღონდ ს ა დ ა ვ ო ა ამ ჯგუფში
 შემავალ ენათა ს ა ე რ თ ო ს ა ხ ე ლ ა დ აქამდე
 ხმარებული ტერმინები: „სამურის ხეობის ენები“, „სა-
 მურის ჯგუფის ენები“, „დაღესტნის სამხრეთ-აღმოსა-
 ვლეთის (სექტორის) ენები“, „კიურული ენები“, „ლეზ-
 გიური“, (ან ლეზგიური ჯგუფისა თუ ქვეჯგუფის) ენე-
 ბი“...სადავოა თუნდაც იმიტომ, რომ: 1) ამ ჯგუფში
 შემავალი ყველა ენის მატარებელი ტომები ა რ
 ც ხ ო ვ რ ო ბ ე ნ სამურის ხეობაში, 2) ამ ენათა
 გავრცელების არე ა რ გ ა ნ ი ს ა ზ ღ ვ რ ე ბ ა
 დაღესტნის სამხრეთ-აღმოსავლეთის სექტორით: მაგალითად,
 კრიწულ-ჯეკურის არეალია აზერბაიჯანის სსრ კუბისა და
 ხაჩმაზის რაიონები, ბუღუზურისა - აგრეთვე აზერბაიჯა-
 ნის სსრ-ში შემავალი ყონახქენდის, ხაჩმაზისა და ნა-
 წილობრივ კუბის რაიონები, ლეზგიურის გავრცელების არეა
 (გარდა დაღესტნის ასსრ-ის კასუმკენტის, მაჰარამკენტის
 ყურახის, ახტისა და ნაწილობრივ ხივისა და რუთულის
 რაიონებისა) აზერბაიჯანის სსრ-ის ჩრდილოეთ მხარეს
 მდებარე კუსარის, კუბისა და ხუდათის რაიონები; წა-
 ხებისა და მუხადების ადგილ-სამყოფელთა შესახებ ზემოთ
 ითქვა. ხოლო ამ ჯგუფში შემავალ უდიურ ენაზე მოლაპა-
 რაკე ხალხი ცხოვრობს აზერბაიჯანის სსრ-ში, სოფ. ნიჯ-
 სა და ქ. ვართაშენში; აქედან პირველი კუტკაშნის რაი-
 ონში შედის, მეორე რაიონის ცენტრია, აგრეთვე — სა-
 ქართველოს სსრ-ში, კახეთში: ყვარლის რაიონის სოფ.
 ოქტომბერში (ყოფ. ზინობიანში). ხინალუღელები მოსახლე-
 ობენ ერთ სოფელში და ესეც აზერბაიჯანშია, ყონახქენ-
 დის რაიონში. გარდა ამისა: 3) ლეზგიური ენის აგებუ-
 ლება ისეთია, რომ იგი ვერ გამოხატავს ამ („ლეზგიურ“

ჯგუფში შემავალ ენათა აგებულების ს ა ე რ თ ო ხასიათ-
სა თუ ბუნებას, მათი ფონეტიკურ=სტრუქტურული ევოლუცი-
ის ხასიათსა თუ განვითარების დინამიკას და, მაშასა-
დამე, ლინგვისტური თვალსაზრისით იგი („ლეზგიური“) ვერ
მიიჩნევა ამ ჯგუფის წევრ=ენათა გამაერთიანებელ=ჯანმ-
ზოგადებელ ფაქტორად... ერთადერთი, რამაც ასე თუ ისე
შეიძლება გაამართლოს ამ ენიდან წარმომდგარი ტერმინი
„ლეზგიური ენები“, ის არის, რომ ლეზგიები რიცხოვნობით
ყველაზე მეტნი არიან ამ ჯგუფში შემავალ ტომთა შორის
(სსრკ მოსახლეობის 1959 წლის აღწერით-223 000, ხოლო
1970 წლის აღწერით-324.000 კაცი), აქვე მწერლობაც,
მაშასადამე, -საერთო=სახალხო ლიტერატურული ენა(ლეზგიუ-
რი ა ხ ა ლ მ წ ე რ ლ ო ბ ე ა ნ ი ენაა).

ისტორიული რეალიების გათვალისწინებით შეიძლე-
ბოდა ხმარებულყო ტერმინი ენათა ლ ე ზ გ ი უ რ =
=ა ლ ბ ა ნ უ რ ი ჯ გ უ ფ ი ა ნ ლ ე ზ გ ი უ რ =
ა ლ ბ ა ნ უ რ ი ე ნ ე ბ ი.¹

საგულისხმოა, რომ მუხადები ლეზგიებს „აიქ“=ს
უწოდებენ (ეს აღნიშნული აქვს ა.დირსაც „რუთულურ
ენაში“, გვ.193), ხოლო წახები -- „ა ი ე ი=სა და
ამის სინონიმს „ქ უ რ ა ლ ი“=ს (ა.დირი, წახურული
ენა, გვ. 170, 175, 228); ა ი ე ი=ს მრავლობითი რიც-
ხვის ფორმაა ა ი ე ი ბ ი ო ა ი ე ი ბ ე, ხოლო ქ უ-
რ ა ლ ი ს ა -- ქ უ რ ა ლ ი ბ ი ო ქ უ რ ა ლ ი ბ ე;
რაც აგრეთვე იხმარება სატომო სახელად. აღუღლებში
ლეზგიები სახელდებულნი არიან ორგვარად: ა ა რ ქ ა რ
=შ უ ო ა ა რ ქ ა რ; აქედან ა ა რ ქ ა რ=შუ რთული
ფუძეა, ხოლო მეორე -- წარმოებული: ა ა რ ქ ა რ
(ა. დირი, აღუღური ენა, გვ.124, 175); ორივე ფორ-
მაში საყრდენია ა ა რ ქ = ფუძე.²

∴ საინტერესოა, რომ წახები თავის თავსაც „ ე ი -

• აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ დადესტნურ
ენათათვის შემოღებული ტერმინის — „ლ ე გ უ რ =
=ა ლ ბ ა ნ უ რ ი“=ს ანალოგიურად.

2. „აარ“ მრავ. რიცხვის სუფიქსთაგანია.

კ ი“=ს ან „ა ი კ ი“=საც უწოდებენ. აბრქ, აბრქ,
აბრქ და აბრქ ერთმანეთის ფონეტიკურად და აზრობრივ
 ფარდი ფუძეები უნდა იყოს.საინტერესოა ისიც, რომ
 წახები მუხადებს მოიხსენიებენ ასეც: ა ბ კ ა რ
 (მრავლობითად, კრებითად) და ა ბ კ ა რ (მხოლოდობითად);
 ორივე ამ ფორმას აქვს ეთნონიმურ=ტოპონიმური მნიშ-
 ვნელობა; მაგალითად, იტყვიან ასე: ა ბ კ ა რ
 ოსპყაჲ „მე „რუთულში“ || „რ უ თ უ ლ ე ლ ე ბ შ ი“
 მივდივარ“. იტყვიან ასეც: შემე ა ბ კ ა რ ვობეშე
 „ისინი აშაქები (ე.ი.მუხადები) არიან“. ამას ლ.ლაგ-
 როვის მეტად საყურადღებო ცნობაც უნდა დავუმატოთ:
 ლეზგიები რუთულელებისაგან „ა ე რ გ ა რ“=ად იწო-
 დებიან (დასახელ.შრ., გვ. 110).

ერთმანეთთან ფარდ კ, ქ, გ ძირის შემცველ ამ
 ნაირგარიანტიან ფუძე=ფორმებში უეჭველად გამოსჭვივის
 უწყებულ ტომთა ს ა ე რ თ ო სახელი. ძიების ეს ხაზი
 თუ შემდგომ დასაბუთებას ჰპოვებს, მაშინ, ვფიქრობთ,
 შესაძლებელი გახდება ზემოთ ჩამოთვლილი ტერმინების
 ნაცვლად ვიხმაროთ ა ი კ ი უ რ ი: ა ი კ ი უ რ ი
 ე ნ ე ბ ი, ანდა: „ე ნ ა თ ა ა ი კ ი უ რ ი (ან:
 ა ი კ ი უ რ ი) ა გ უ ფ ი“. ან კიდევ ასე: ა ე რ გ უ-
 ლ ი (ა ა რ ქ უ ლ ი) ენები, ხოლო თუ გავითვალისწი-
 ნებთ კავკასიის ალბანელებთან ამ აგუფის წევრთა ის-
 ტორიულ=გენეტიურ კავშირს, ალბათ ისიც გახდება შესა-
 ძლებელი, რომ ამ ენებს ვუწოდოთ ა ი კ ი უ რ = (ან:
 ა ი კ ი უ რ)=ა ლ ბ ა ნ უ რ ი... (ეს საკითხი უნდა
 სპეციალურად დამუშავდეს).

§5. ცნობები წახურ და მუხადურ ენათა მეცნიერული
შესწავლის ისტორიიდან

წახურისა და მუხადურის შესახებ სპეციალური
 საენათმეცნიერო შრომები ჩვენი საუკუნის დამდეგამდე

არ მოიპოვებოდა. 1911 წელს დაიწერა და 1912 წელს რუსულ ენაზე გამოქვეყნდა ადოლფ დ ი რ ი ს „რუთულური ენა“, ხოლო ცოტა ხნის შემდეგ, 1913 წელს, — მისივე „წახურული ენა“ (იხ. ბიბლიოგრაფია). წინასიტყვაობაში ა. დირი აღნიშნავს, რომ ამ ენათა შესახებ ლიტერატურა მეტად დარიბია, არსებობს მხოლოდ ერთი წიგნი რიხარდ ერკერტისა — „კავკასიური წარმომავლობის ენები“ (გერმ. ენ., ვენა, 1895) და ესეც შეიცავს მეტისმეტად ტუნწსა და არასაიმედო მასალას, — იმდენად არასაიმედოსა და მცდარს, რომ მან შეცდომა ჩაადენინა ზოგ სხვა მკვლევარს, მათ შორის გ. ჰიუზინგს.

ა. დირის „რუთულური ენა“ დამუშავებულია აულ რუთულისა და ზოგ ნაწილში აულ შინაზის მეტყველების მასალაზე დაყრდნობით. ავტორს განზრახული ჰქონდა, მოეგლო ყველა რუთულური (მუხადური) აული და შეესწავლა ამ აულთა მეტყველების თავისებურებები, მაგრამ ეს ვერ მოახერხა.

ა. დ ი რ ი ს მეორე წიგნი — „წახურული ენა“ დამუშავებულია მხოლოდ ერთი აულის მეტყველებაზე დაყრდნობით. ნაკლოვანებათა მიუხედავად, ა. დირის ორივე წიგნი მაინც რჩება სხვებისთვის გზის გამკვლევად, — ორივეს მნიშვნელობა აქვს, თუნდაც, როგორც მუხადურ (რუთულურ) და წახურ ენათა საგანგებოდ შესწავლის პ ი რ ვ ე ლ ცდას. ნაკლოვანება კი ასეთია: საანალიზო

I. შრომაში — „ელამურის ენობრივი ძიება“ (Die Elamische Sprachforschung, 1910) გ. ჰიუზინგი შესაძლებლად მიიჩნევს ელამურისა და წახურის გენეტურ კავშირს; იგი. ასე ასკენის: ცოცხალ კავკასიურ ენათაგან ელამურთან ყველაზე ახლოს დგას წახურული. ა. დირი დასძენს: გ. ჰიუზინგის დასკვნები დასაბუთებულად ვერ ჩაითვლება, რადგანაც ეყრდნობა რ. ერკერტის მცდარ მასალას („წახ. ენა“, წინასიტყვაობა, გვ. I...).

მასალის უკმარობა, ფონეტიკური უზუსტობა, ზოგი განმარტების უმართებულობა... , ზოგჯერ - ფაქტობრივი შეცდომები... , კილო=კილოკავურ მონაცემთა ერთმანეთში აღრევა; არეულია, მაგალითად, მუხალური დიალექტების - რუთულურისა და შინაზურის მონაცემები; არეულია აგრეთვე წახური დიალექტების - წახურულისა და მიქიქურის მონაცემები. ამიტომაც ა. დირის ამ ნაშრომთა მიხედვით ძნელდება დასახელებულ დიალექტთა თავისებურებებში გარკვევა, მათი ერთმანეთისაგან გამიჯვნა. უნდა აღინიშნოს, რომ ა. დირის „წახურულ ენაში“ განხილული მასალა მოპოვებულია მიქიქელი მოლის ალი რამაზან=ოღლისაგან („წახ.ენა“, გვ. VII); აულ მიქიქის მეტყველება კი, როგორც აღინიშნა, ერთ=ერთი კილოა წახური ენისა; ისე რომ ა. დირს ძირითადად ფიქსირებული აქვს მიქიქურის თავისებურებები, ამიტომაც სათაური („წახურული ენა“) ამ მხრივაც არ შეესაბამება წიგნის შინაარსს. ამასთან ა. დირი, რომელიც რ. ერკერტს უსაყვედურებდა მასალის უზუსტობასა და მცდარობას, თვითონაც ვერ ახერხებდა ინფორმატორთა სწორ შერჩევას, მასალის საიმედო პირისაგან ჩაწერას. ეს ჩანს, სახელდობრ, მისივე „უდიური ენის გრამატიკიდანაც“ (1903); იჯდა სოფელ ვართაშენში და უდიურ ენას ეცნობოდა სოლომონიანცისა და მნაცაკანიანცისაგან (დასახელ. შრ. ., გვ. XI); ასევე: იჯდა აულ რუთულში (1904), მასალას კი შინაზელი ტუაა გუდაევისაგან იწერდა და ისიც მხოლოდ ერთ დღეს; მასალის ერთი ნაწილი კი ჩაიწერა (1909) თემირ=ხან=შურის, ამჟამად ბუინაქსკის, რეალური სასწავლებლის მოწაფის — აბას=ბეკ ყაზიბეკოვისაგან, რომელიც მეტად გულმავიწყი ყოფილა, ხოლო თვითონ—ა. დირი ციებ=ცხელე-ბით შეპყრობილი („რუთ.ენა“, გვ. 4).

მეტად საგულისხმოა ა. გ ე ნ კ ო ს 1934 წელს ბაქოში გამოქვეყნებული ნაშრომი „წახურული (წახური)

ანბანი“. წახურ და მუხადურ (რუთულურ) ენათა ზოგი მონაცემი გათვალისწინებულია ა ვ ტ ო რ თ ა კ ო ლ ე ქ ტ ი ვ ი ს (ს.ჰასანოვას, გ.იბრაჰიმოვის, პ. მაგო-მელოვას, უ.მელიანოვასა და ბ.თალიბოვის) მიერ მოს-კოვში გამოქვეყნებულ შრომაში -- „დადესტნურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი ლექსიკა“ (1971).

აღსანიშნავია პროფ.სელიმ ჯაფაროვის წ ა - ხ უ რ ენაზე ლათინიზებული შრიფტით ბაქოში 1935-37 წწ.გამოქვეყნებული სასკოლო სახელმძღვანელოები: „წეთ-თინ ქითაბ“ (პირველი წიგნი), „წაჰხნი მიზენ გრამა-ტიკა ვა ოკანასჯენ ყაიდაბჯ“ (წახური ენის გრამატიკა და მართლწერა), „ალიჰბეჟ“ (საანბანო წიგნი) და „ყოხდესჯენ ქითაბ“ (მეორე წლის საკითხავი წიგნი). ყველა ეს წიგნი შეიცავს აულ წახურის მასალას. ავტო-რი წახია (აულ წახურიდანაა), მშობლიური ენის კარგი მცოდნე; მასალა სანდოა და ფასეული; თუმცა შეიმჩნევა ზოგი უზუსტობა ბგერათა ტრანსლიტირაციაში; მაგრამ აქ უნდა იყოს ბეჰდვის მიზეზი (კორექტურული შეცდო-მები) და არა ავტორის ლაფსუსები.

ბოლო ხანებში ცალკეული სტატიის სახით გამოქვე-ყნდა ან საკანდიდატო დისერტაციად წარმოდგენილ იქნა საყურადღებო ნარკვევები ბ.თ ა ლ ი ბ ო ვ ი ს ა, გ. ი ბ რ ა ჰ ი მ ო ვ ი ს ა, ა.ა ს ლ ა ნ ო ვ ი ს ა და ნ.ი ს ა ე ვ ი ს ა. სხვა კავკასიურ ენებთან ერ-თად მუხადურ (რუთულურ) და წახურ ენათა ზოგი მასალა განხილულია პ.შუხარდტის, ნ.ტრუბეცკოის, ე.დიუმეზი-ლის, ჟ.ვან გინეკენის, ი.ჯავახიშვილის, ა.ჩიქობავას, რ.ლაფონის, გ.როგავას, ა.მაჰომეტოვის, ე.ბოკარევის, შ.გაფრინდაშვილის, ტ.გუდავას, ო.კახაძის, ი.ცერცვა-ძის, გ.თაფურისა, ნ.ანდლუღაძის, ს.ხაიდაკოვის, ბ.გი-გინეიშვილისა და სხვათა შრომებში (წახურ=მუხადურ მონაცემთა შემცველი შრომები ამ მკვლევრებისა საკმაო სისრულით დასახელებულია შრომის ბოლოს დართულ

ბიბლიოგრაფიაში).¹

მუხადურიც და წახურიც ჯერ კიდევ 50-60-იანი წლებიდან დაწყებული კვლევის საგანი გახდა ჩვენში, საქართველოში; ამ ენათა ფონეტიკურ=მორფოლოგიური სისტემა და ლექსიკა ძიების ობიექტად იქცა, სახელდობრ, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში კაცკასიურ ენათა კათედრის პრობლემატიკის შესაბამისად. ამ წიგნის ავტორს სხვადასხვა დროს დამუშავებული, მოხსენებად წაკითხული და გამოქვეყნებული აქვს შრომები, სადაც ს უ ე ც ი ა ლ უ რ ა დ ა ა განხილული ამ ენათა ფონეტიკის, მორფოლოგიისა და ლექსიკის საკითხები (იხ. ბიბლიოგრაფია). ავტორისავე ერთ=ერთ შრომაში მონაგრაფი უ ლ ა დ ა ა დამუშავებული (1965 - 1966) წახურ და მუხადურ რუთულურ ენათა ფონეტიკისა და მორფოლოგიის ძირითადი საკითხები (იხ. ბიბლიოგრაფია).

P.S. აქ არა გვაქვს დასახელებული ორი წიგნი - გ. იბრაჰიმოვის "Рутульский язык" (1978 წ.) და ბ. თალიბოვის "Сравнительная фонетика лезгинских языков" (1980 წ.), რადგანაც ჩვენი შრომა ქრონოლოგიურად უფრო ადრინდელია (დაიწერა 60-იან წლებში), ამასთან იგი უკვე გაფორმებული და გადაცემული იყო გამოსაქვეყნებლად.

1. ბიბლიოგრაფიაში უ უ ი რ ა ტ ე ს ა დ დასახელებულია ს ა ფ თ ე ტ ი კ ო შრომები, რამდენადაც მონოგრაფიის ეს ნაწილი ეთმობა წახურ=მუხადური ფონეტიკის საკითხებს. ამ ენებთან დაკავშირებული ს ხ ც ა გამოკვლევების შესახებ ცნობები მოცემული იქნება შრომის მეორე ნაწილში ("მორფოლოგია").

ფონეტიკა

ზოგადი

წახური და მუხადური ვოკალიზმი და კონსონანტი-ზმი რთულია. სირთულე იქმნება თავისებურ ხმოვანთა და თანხმოვანთა არსებობით. ამ ენებს მოეპოვებათ: 1) ექვსი მარტივი, ხუთი თუ ექვსი ფარინგალიზებული, ორი თუ სამი პალატალიზებული ხმოვანი; დიფთონგები და ტრიფთონგები; აგრეთვე — ე.წ. ნახევარხმოვნები, მოჩვენებითი მოკლე და გრძელი ხმოვნები; 2) ყველა ის (სამეული, წყვილეული და ცალეული) თანხმოვანი (ხშული, აფრიკატი, სპირანტი), რაც, მაგალითად, ქართულშია, — ამასთან: წინა და უკანა წარმოების ა) „ინტენსიური“ (მყოვარი) თანხმოვნები (უპირატესად — წახურში), ბ) ლაბიალიზებული თანხმოვნები; სამწევრიანი ფარინგალური ხშულები; შუაენისმიერი (პალატალური) სპირანტი; უკანა (რბილ) =სასისმიერი (პოსტპალატალური) და თავისებური პოსტდორსალური (დრმაუკანაენისმიერი) სპირანტები; პალატალიზებული თანხმოვნები... აქედან ზოგი მკაფიოდ გამოხატული ოდინდელი ფონემაა, ზოგი კი არა, — ახალწარმონაქმნია, არ არის მისული საკორელაციო ფონემის ღონემდე.

წახური ენის ვოკალიზმი

მარტივი ხმოვნები. ასეთები ექვსია წახურში: ა, ე, ი, ჯ, ლ, უ. სიტყვაში ყველა ამ ხმოვნის განაწილება თავისუფალია: გამოიყენება თავში, შუაში, ბოლოში — როგორც ღია, ისე დახურულ მარცვალში, ყოველგვარ ბგერათკომპლექსში — წინა და უკანა წარმოების თანხმოვნებთან; მოწმდება საკუთარ და ნასეს-

ხებ სიტყვებში, — მეტყველების ყველა ნაწილში, როგორც ფუძე=ძირის, ისე ფორმანტის შემადგენლობაში. მაგალითები: 1) ბ ხმოვნის გამოყენებისა: ხ ა ლ (სახლი), ა რ ნ ა (ნოორი), კ ა ტ ხ ჯ (ქათამი), ჰ ა ყ = =ა (აკეთებს=რა), ჰ ა ყ =ა=ს (კეთება), მ ა ნ ა (ის), ბ ა ლ ქ ა ნ (ცხენი), კ ა =კ ე ვ ხ ა (კოჭლობს), კ ო - ს ხ ა = (ნახველი, ხველა), ჭ ა ლ ა გ (ტყე) ... ; ა გ - ა რ (გამო, თუკი), ვ ა რ ქ ა რ (ლონიერი, ჯანზემყოფი), თ ა მ ბ ა ლ (ზარმაცი), რ ა ნ გ ა ლ (ჩანგალი) 2) ე ხმოვნის გამოყენებისა: ე რ (ვაშლი); ს ე ნ (წელიწადი), დ ე შ (არა); მ ე ხ ლ, მ ე ხ ლ ა (ზღაპარი), ვ ე გ ა (ნემსი), ხ ე ლ (ტვირთი, ბარგი), ყ ე ლ (მარილი), გ ე ლ (ბატკანი); ხ ე ქ ხ (კაკალი-ნიგოზი), წ ე ლ ა ნ (შიშველი); წ ხ ე ლ ი ნ (ახალი, წმინდა, პირველი) გ ე ჭ ჯ ს, დ ე ჭ ჯ ს (ღეჭვა); დ ე ნ (საკენკი), თ ე რ ე ზ უ გ (სასწორი), ფერდა (ფარდა) ... 3) შ ხმოვნისა: შ ხ ი მ (კომში), შ ი ნ (ბაღლინჯო), შ ხ ი ნ (ოფლი), ჭ ი ნ (რწყილი), მ ი ზ (ენა), ნ ი ს ხ ჯ (ყველი), ბ ი ს ი ა (კატა, ფისო), ი ს ხ ა ნ ა (ძველი), ა ი ზ (თოვლი), ს ი - ფ ა (ხახვი), ს ი ხ ნ ა რ ი (ქურდი), გ ე თ ი (ცემა), ი ქ რ ი (იერი სიარულისა), ი ნ ს ა ნ (ადამიანი, ხალხი) ... 4) ჯ ხმოვნისა: ხ ჯ ლ (ხელი), მ ჯ ც (ქარი), მ ჯ კ =, მ ჯ ყ = (ცივი ...) , ჰ ჯ ტ ა, ხ ჯ ტ ა (ქერი), ა ჯ ლ ხ = (შვიდი), ა ჯ ლ (ღღე), კ ჯ ლ = (პატარა, ცოტა), ტ ჯ მ ჯ ლ (ყურძენი), მ ჯ ს ლ ა (თიკანი); ჯქხან, ჯქხანა (მსურველი); ყ ჯ რ ჯ, კ ჯ რ ჯ (ყური), ზ ჯ (მე), =ბ ჯ (მრავალ-სუფ.) ... 5) ღ ხმოვნისა: დ ო (სახელი), ო ს (შეშა), ო ქ (უღელი), ო კ, ო ყ (ბალახი), ვ ო ქ (ლორი), ქ ო ქ (გორგალი), ქ ო ქ ს ი (მკერდი), ვ ო ხ ა რ ი (ადვილი), რ ო ჯ (ძმა), ხ ო - რ ე (გველი), ს ო ლ ა (შურთხი); კ ო თ ხ ი < - კ ო დ ხ ი (ხარშვა); გ ო რ ა (მიხედვით, გამოისობით) ...

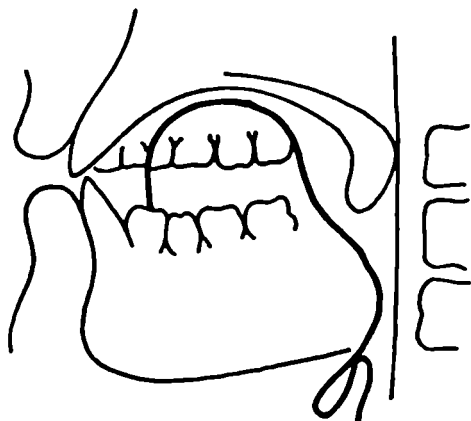
6) უ ხმოვნისა: შ უ (თქვენ), შ უ ბ ა (ძმები),
 ლ უ ყ ა ა (პიტნა); ჭ უ ლ ი (თიხა), ვ უ ჰ უ ნ (მუ-
 ცელი), ვ უ კ უ ლ~, ვ უ ყ უ ლ~ (თავი), მ უ ლ უ რ=
 (ღვიძილი) უ ტ უ მ <- ი ტ უ მ (მაგარი), თ უ რ ს
 (წინდა), ჭ უ მ (მტკაველი)...
 ექსპერიმენტული (რენტგენოგრაფული) მონაცემები¹ წა-
 ხური (და მუხადური) მარტივი ხმოვნებისა:²

1. 1) ხმოვნის წარმოქმნისას 1) კბილების ღიაობა= 18— 19 მმ, ბაგეთა ღიაობა=25 მმ; 2) პირის რეზონან-
 ტორი მიმართულია გარეთ; რენტგენოგრაფიის ყველაზე
 ფართო ნაწილი პირის რეზონანტორისა=32 მმ; 3) ენის ძირს-
 ზედა ნაწილსა და ფარინგის უკანა კედელს შორის
 თავისუფალი ნაპრალი=4 მმ; 4) რბილი სასის ფარდა და-
 შვებულია (დახრილია) დაბლა და ამ მდგომარეობაში
 ედება ეპიფარინგის უკანა კედელს. ამდენად რეზონან-
 ტორის უკანა ნაწილი ვიწროვდება; 5) ენა თავისი წი-
 ნანაწილით თავისუფლად ძვეს წინა ალვეოლებთან — ისე
 რომ, წინაენის ზურგის ღონე აღწევს ქვედა საჭრელი
 კბილების გვირგვინის დასაწყისს; 6) ენის ზურგის შუა
 ნაწილიდან დაწყებული ამ უკანასკნელის უკანა ნაწილი
 დახრით ეშვება დაბლა; დახრილობა კუთხეში=დაახლ.
 45°; 7) ენის ძირსზედა ნაწილი წარმოადგენს ვერტიკალ-
 ლურ დახრილობას და მდებარეობს ფარინგის უკანა კედ-
 ლის პარალელურად; 8) ხორხისზედა ნაწილი (ხორხსარქვე-

1. ექსპერიმენტი ჩატარდა საქართველოს სსრ მეცნიე-
 რებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის
 ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორიაში აწ განსა-
 პროფესორ შოთა გაგარინდაშვილის
 ხელმძღვანელობით (1958 წ.).

2. მარტივ ხმოვანთა რენტგენოგრაფა წამძღვარებული
 აქვს ქვემოთ განხილულ ფარინგალიზებულ ხმოვან-
 თა რენტგენოგრაფას: ექსპერიმენტულ მონაცემთა
 ურთიერთ შედარების გზით (შესაბამისად) ყველა
 ამ ხმოვნის (მარტივთა და ფარინგალიზებულთა)
 ხასიათის საჩვენებლად.

ლი) აწეულია ზემოთ და ეკვრის ენის ძირს; ამდენად ვალეკულები თითქმის არ ჩანს (სურ. I).

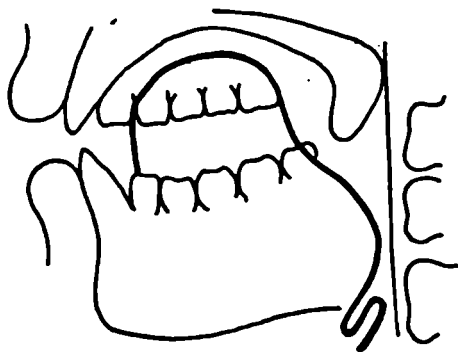


სურ. I. წახური (და მუხადური) უ ხმოვნის რენტგენოგრამა

Рис. 1. Рентгенограмма цахского (и мухадского) гласного а.

II. ე - წინა წარმოების ხმოვანია; ოდნავ უფრო მეტი ღიაობისაა, ვიდრე ე ხმოვანი (იხ. ქვ.). საჭრელ-კბილთაშორისი მანძილი = 8 მმ. აღსანიშნავია ბაგეთა შესამჩნევი ღიაობა (ბაგეთაშორისი მანძილი = 20 მმ). ენის მთლიანი მასა ენერგიულადაა გადაადგილებული ენის ღრუს წინა ნაწილში — ისე, რომ ხახის უკანა კედელსა და უკანაენის საგიტალურ ნაწილს შორის ქვე-და ხახაში მანძილი = 20-21 მმ. შუა ხახაში II-III კისრის მალეების მიჯნაზე = 23 მმ, I მალის მიჯნაზე = 27 მმ. ენის შუა ნაწილის ენერგიულად წინ წაწევის შედეგად ენის გვერდები რამდენადმე უკან ჩამორჩებიან. წინაენის ზედაპირი ძვეს ქვედა-საჭრელი-კბილების გვირგვინების დასაწყისის ღონეზე. თვითონ ენა მაგარი სასის მიმართულებით რელიეფურადაა აწეული, თუმცა მისი ღონე ზედა ლატერალური კბილების ღონეს არ სცილდება. უკანაენიდან მოყოლებული ენის საგიტალური ნაწი-

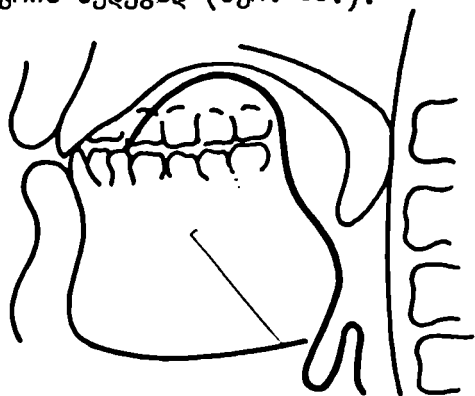
ლი თითქმის შვეულად ეშვება ძირს, გვერდები კი უკანა-
 ენა=ენისძირზედა ნაწილის არეში ღარისებური მოყვანი-
 ლობისაა. სარეზონანსო არის ფართო ნაწილი ხახის ღრუ-
 შია, ვიწრო ნაწილი კი — პირის ღრუს წინა ნაწილში; ამას-
 თან: სხვაობა სიდიდის მხრივ ამ ნაწილთა შორის ე
 ხმოვნისთვის რამდენჯერმე უფრო ნაკლებია, ვიდრე ე
 ხმოვნისთვის: ე-სთვის მაგარი სასის შუა ნაწილში
 ენის ზურგის სასისაგან დაცილება = 3 მმ, ე-სთვის კი
 — 16 მმ = ს. რბილი სასის ფარდა მჭიდროდ ეკერის ხახ-
 ის უკანა კედელს, რითაც ცხვირის ღრუსაკენ მიმავალი
 გზა დახშულია (სურ. II).



სურ. II. წახური (და მუხადური) ე ხმოვნის რენტგენოგრამა
 Рис. II. Рентгенограмма цахского (и мухадского) гласного ე (ა).

1 II. ე — მკვეთრად წინა წარმოების ხმოვანია: მთლიანი ენის მასა პირის ღრუს წინა ნაწილშია მოთავსებული ე ხმოვანი ყველაზე ნაკლები ღიაობისაა. კბილებშორის მანძილი უარყოფით სიდიდეს გვაძლევს ზედაკბილების, ქვედაკბილების ჩამოსწვრივ მოქცევის გამო; ბაგეების ღიაობა სამაგიეროდ საგრძნობია

(= 15 - 17 მმ). ენის წვერი ქვედა საჭრელი კბილების გვირგვინების დასაწყისთან მდებარეობს. წინაენა და შუაენა მკვეთრადაა მაღლა აწეული მაგარი სასის საგიტალური ხაზის (შუახაზის) პარალელურად — ისე, რომ (რენტგენოგრამაზე) მაგარი სასის დასაწყისიდან მოყოლებული ერთნაირი სიმაღლის არხია წარმოშობილი (რაც მხოლოდ საჭრელი კბილების არეში რამდენადმე ფართოვდება). რბილი სასის დასაწყისიდან ენის საგიტალური (შუა) ნაწილი ვერტიკალურად ეშვება ქვემოთ ხაზის უკანა კედლის პარალელურად. ენის გვერდები კისრის II მალის გასწვრივ ღარისებურ ჩაღრმავებას ქმნის, ენის მთელი მასის მკვეთრად წინ წაწევის შედეგად ვალეკულა (ხორხსარქველი და მისი ძირი) არ ჩანს; ხორხსარქველი ხაზის უკანა კედლის პარალელურად შვეულადაა მაღლა ამართული. სარეზონანსო არის ფართო ნაწილი ხორხის ღრუში მდებარეობს; რენტგენოგრამაზე ამ არის სიგანე=26-23 მმ; ეს ზომა თითქმის უცვლელია ამ არის ზედა ნაწილისათვისაც. რბილი სასის ფარდა მჭიდროდ ეკვრის ხაზის უკანა კედელს, ნაქის ბოლო რამდენადმე უკანაა დაწეული — მისი წინა ნაწილის ხაზის კედელთან მჭიდროდ მიცვრის შედეგად (სურ. III.).



სურ. III: წახური (და მუხადური) უ ხმოვნის რენტგენოგრამა

Рис. III: Рентгенограмма члхского (и мухадского) гласного i.

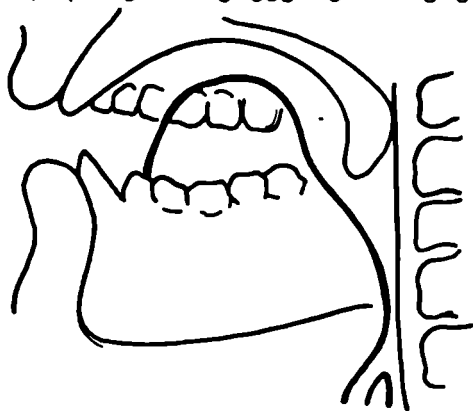
IV.2 —ამ ინდიფერენტული ხმოვნის წარმოებისათვის საერთოდ დამახასიათებელია ენის ზურგის შესამჩნევი აწეულობა (შ.გ ა ფ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი). რენტგენოგრაფიაზე ენის ზურგის დონე ზედა ლატერალური კბილების გვირგვინების დასაწყისის სცილდება ზემოთ. უკანა ენა და ენისძირსზედა ნაწილი რამდენადმე უახლოვდება ხახის უკანა კედელს—ისე, რომ შუა ენიდან მოყოლებული ენის ზურგი ნახევარკალისებური ფორმისაა; ყველაზე უფრო დიდი ნაწილი ხახის უკანა კედლიდან ხორხსზედა არეშია; ყველაზე უფრო ვიწრო ნაწილი ამ ღრუში კისრის პირველი მალის გასწვრივ მოდის. პირის ღრუს წინა ნაწილში სარეზონანსო არე რამდენადმე უფრო ვიწროა—ისე, რომ ჟ ხმოვანი სარეზონანსო არის კონფიგურაციის ნიშნის მიხედვით ღ და ე ხმოვნების გვერდითი ტერსადგოლს. ლიაობის ნიშნის მიხედვითაც ღ და ე ხმოვანს შორის სხვაობა არა ჩანს. კბილებს შორის მანძილი უარყოფითია, ბაგეთა შორის—რამდენადმე ნაკლები, ვიდრე ღ ხმოვნის წარმოქმნის დროს გვაქვს. ხორხსარქველი თითქმის ვერტიკალურადაა მიმართული, ვალეკულა რელიეფურად შეიმჩნევა, რბილი სასა ნაქითურთ ეკვრის ხახის უკანა კედელს ამიტომ ჟ ხმოვანი ორალურია და არა ნახალური (სურ. IV).



სურ. IV. წახური (და მუხადური) ჟ ხმოვნის რენტგენოგრაფია.

Рис. 1У: Рентгенограмма цахского (и мухадского) гласного ж.

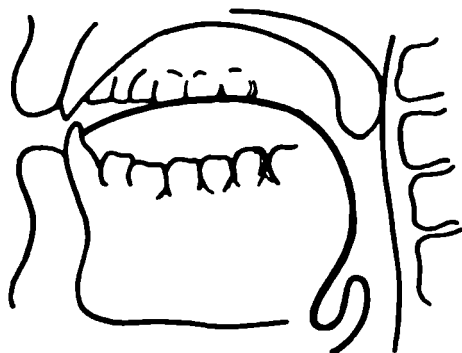
v. ლ-უკანა წარმოების ხმოვანია—თავისუფალი არე
ენისძირსზედა ნაწილისა და ხახის უკანა კედელს შორის
მეტად მცირეა(=2 მმ). აღსანიშნავია ერთი თავისებურება:
უკანაენის ზურგი-ენისძირსზედა ნაწილის ხახის უკანა
კედელთან ენერგიულად მიახლოების გამო—მაღლა აწევის
ნაცვლად დაბლაა დახრილი; შუაენა ყველაზე უფრო მაღლა
მდებარეობს; მაგარი ნაწილის უკანა ნაწილის პირდაპირ
წინაენის წვერი ენის მთლიანი მასის უკან გადაადგილე-
ბის გამო წინასაჭრელი კბილების გვირგვინების დასაწ-
ყისის ღონეზეა. ღიაობის მიხედვით ლ ხმოვანი 2 ხმოვანს
ჩამორჩება. კბილებს შუა მანძილის მიხედვით ლ უფრო ე-ს
უახლოვდება(ე=3მმ, ლ=7მმ). ბაგეები ერთმანეთთანაა მახ-
ლოვებული(ბაგეთა შორის მანძილი=7-8მმ). ბაგეები შე-
სამჩნევადაა წინ წამოწეული, ზედა= და ქვედა= საჭრელკ-
ბილებთან ჩანს ბაგეების არხი, პირის რეზონატორის ფარ-
თო მხარე გარეთკენაა მიმართული, ვიწრო--შიგნითკენ.
ყველაზე უფრო ვიწრო ადგილი ხახის ღრუში კისრის მესა-
მე მალის დასაწყისის ღონეზეა. სასის ფარდა იმდენად
მჭიდროდ ეკვრის ხახის უკანა კედელს, რომ ნაქის ბოლო
ხახის უკანა კედელს სცილდება. პირის რეზონატორის ყე-
ლაზე ფართო ნაწილის განი რენტგენოგრაამაზე უდრის 24
მმ (სურ. V).



სურ. V. წახური(და მუხადური) ლ ხმოვნის რენტგენოგრაამა

Рис. У. Рентгенограмма цахского (и мухадского) гласного о.

VI. უ — უკანა წარმოების ხმოვანია. ენის მთლიანი მასა პირის ღრუს ცენტრიდან უკანაა გადანაცვლებული. ღიაობის მიხედვით უ მკვეთრად განსხვავდება ა, ლ, და ე ხმოვნისაგან, მაგრამ უახლოვდება იჰს; კბილთაშორის მანძილი უჰსთვის = მმ. ბაგეები მკვეთრადაა წინ წამოწეული და ერთმანეთთანაა მიახლოებული (ბაგეთა შორის მანძილი უდრის 4 მმ). შეიმჩნევა ფართო არხები ბაგეებსა და საჭრელ კბილებს შორის. ენის წინა ნაწილი, ეშვებაჩა, უკან მდებარეობს; ენის მასა მორკალულია. უკანაენის ხახის უკანა კედელთან ყველაზე მეტად მიახლოების ადგილი კისრის II მალის პირდაპირ მდებარეობს (სურ. VI).



სურ. VI: წახური (და მუხადური) უ ხმოვნის რენტგენოგრამა
Рис. У1: Рентгенограмма цахского (и мухадского) гласного и.

წახურში ყველა ეს წმინდა და მარტივი ხმოვანი მკაფიოდ გამოხატული (რელევანტური) ფონემაა; შდრ., მაგალ. ა ხ ა ვ <- ხ ა ჭ (სახლი) — ხ ე ვ <- ხ ე ჭ (ტვირთი), — ხ ი ვ <- ხ ი ჭ (სოფელი)...

2 ხმოვნის საკითხი. ეს საკითხი ცალკეა გამოსაყოფი, რადგანაც ზოგი სხვა ენის მონაცემთა მი-

ხედვით 2 ხმოვანი ზოგჯერ ირაციონალურ ბგერად, ნახც-
 ვარ=ხმოვნადაა მიჩნეული; ზოგჯერ დახასიათებულია, რო-
 გორც 2, უ, ი, ე ხმოვანთა დასუსტებულ=დაციწროებული
 ვარიანტი; ზოგჯერ ნეიტრალურ ხმოვანსაც უწოდებენ; ზო-
 გი ენის მიხედვით კი ძირითად ხმოვნადაც ითვლება.
 ნაირგვარი დახასიათება თვით ამ ხმოვნის ბუნებიდან
 გამომდინარეობს. წახურ (და მუხადურ) მონაცემებზე
 უშუალო დაკვირვება და მათი ექსპერიმენტული შესწავლა
 (იხ. ზემ.) გვარწმუნებს, რომ 2 ერთ=ერთი ძირითადი ხმო-
 ვანია — სათანადო პოზიციაში მახვილის მატარებელია,
 გამოიყენება ყოველგვარი თანხმოვნის მეზობლობაში, ღია
 და დახურულ მარცვლად. მაგ.: ხ_2_ლ (ხელი), ხ_2_ღ
 (შვილი), ვ_2_ს (ჯიხვი), 2_კ_ა_რ (სნეულება), ა_2_ღ
 (ღღე), 2_ქ_ზ_ა_წ (სურს, უყვარს), ლ_2_ბ_2 (შეშები)...
 იმის გამო, რომ იგი (2) რამდენადმე „ბუნდოვნად“,
 „მეყსეულად“ წარმოითქმის, მას პირობით შეიძლება ეწო-
 დოს მარცვლის წარმომქმნელი ნეიტრალურ=ანდიფერენტული
 ხმოვანი. ეს ხმოვანი, როგორც ამას რენტგენოგრაფიაც
 გვიჩვენებს, ო_რ_ა_ლ_უ_რ_ი_ა_და_ა_რ_ა_ნ_ა_ზ_ა_ლ_უ-
რ_ი, — მისთვის დამახასიათებელია ენის ზურგის შე-
 ხამჩნევი აწეულობა (შ. გაფრინდაშვილი). ზემოთ ისიც
 აღინიშნა, რომ 2 ხმოვანი ღიაობის ნიშნის მიხედვითაც
 არ განსხვავდება ი ხმოვნისაგან. 2 ხმოვანი სარეზო-
 ნანსო სფეროს კონფიგურაციის ნიშნის მიხედვითაც ე
 ხმოვნის და მეტადრე ი ხმოვნის გვერდით იჭერს ადგილს.
 მაშასადამე, არსებითად წმინდა ხმოვანია და წარმოებით
ე და ი ხმოვანთა ლოკალური რიგისაა; ეს ჩანს მათი
 ურთიერთშენაცვლებიდანაც, რაც არ არის ცვლილება—
 განპირობებული რაიმე პოზიციითა თუ კომბინაციით. ამგვა-
 რი შენაცვლების კანონზომიერება ეფუძნება თუნდაც იმას,
 რომ „ერთმანეთის შეცვლა შეუძლიათ მხოლოდ იმ ბგერებს,
 რომლებიც წააგვანან ერთმანეთს აკუსტიკურად“ (გ. ახვლე-
 დიანი - 1949, გვ. 225). — მაგალითები: ვ_2_რ_2_ღ --

ვ ი რ ი ლ (მზე), ხ ა თ ჯ რ — ხ ა თ ი რ (ხათრი),
ფ ჯ რ ა თ — ფ ე რ ა თ (ბეჭედი), ჯ ლ ა ბ -
ს ი ლ ა ბ (კბილი)¹...

და როგორც ქვემოთაც (მუხადურ მონაცემებთან და-
კავშირებითაც) გვექნება ნაჩვენები, ჯ ხმოვანი თავი-
სი სადიფერენციაციო ნიშნებით (ფონემატურად) უპირი-
სპირდება სხვა ხმოვნებს; შდრ. მაგალ., ა წ ა (ციცის=
რა) — ა წ ჯ (გაივსო; გაძდა), ა ქ ა ნ (კარისა)-
- ჯ ქ ა ნ (მსურველი; მოსიყვარულე)...

ფარინგალური ხმოვნები. წახურს (და მუხადურს
— იხ. ქვემ.) ისევე, როგორც თვისტომ ენათა ერთ ნა-
წილს (მაგალ., უდიურს) მოეპოვება თავისებური — უკან-
გადაწეული და ხახაში გართულებული ხმოვნები: აჰ, [ეჰ],
იჰ, ჯჰ, ლჰ, რჰ. ჩამოთვლილ ექვს ხმოვანთაგან ეჰ მოქ-
ცეულია ფრჩხილებში, რადგანაც ამჟამინდელ წახურში
იგი ტრანსფორმირებულია, მაგრამ მუხადურსა (იხ. ქვ.)
და ზოგ სხვა თვისტომ ენაშიც, მაგალითად, უდიურშიც
მისი არსებობა გვაფიქრებინებს, რომ წახურ ხმოვანთა
ამ ლოკალურ რიგში ეს ხმოვანიც უნდა ყოფილიყო (დამო-
წმებელი გვაქვს მხოლოდ ერთ, ნასესხებ, სიტყვაში; ჰ ე ზ
ს ა გ „ანგარიში“ — ჰ ე ზ ს ა ბ ჯ ქ ა ს ა ნ ა
ანგარიშით; „ანგარიშიანობით“).² თუმცა აქაც შესაძლოა
ანალოგიით იყოს განვითარებული და, მაშასადამე, იგი

-
1. ამის ანალოგიები თვისტომ ენებშიცაა, კერძოდ —
უდიურში; შდრ. ა ქ ა მ ი ნ (ვართაშნ. დიალ.) —
ა ქ ა მ ჯ ნ (ნიჯური დიალ.) „ნახვამდის“...
 2. წახურ, მუხადურ (რუთულურ) და უდიურ მონაცემთა
მიხედვით ამ თავისებური დანხმოვნების შესახებ
გამოქვეყნებულ სპეციალურ შრომაში (იხ. „იბერი-
ულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, ტ. XI, 1959
წ., გვ. 339 - 359) ეს ხმოვნის საილუსტრაციოდ
დასახელებული მეორე მაგალითი ეს ხ^{ნი}ე ზ ხ^{ნი}
ადგილზე მეორედ (ამ შრომის გამოქვეყნების
შემდეგ) ჩატარებული ექსპედიციის დროს ინფორ-
მატორებმა აღარ დამიდასტურეს. ამიტომაც აღარ
ვასახელებ აქ.

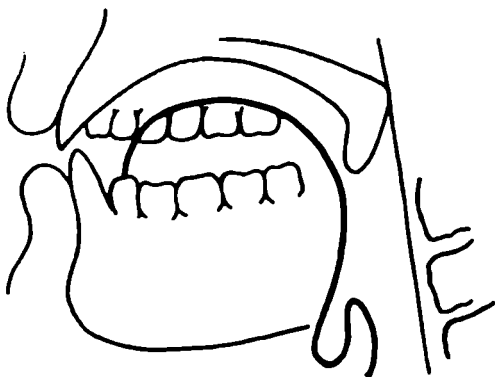
მთლიანად იყოს გარდაქმნილი სხვა ხმოვნად (ამას შემდგომ საგანგებო ძიება დასჭირდება). დანარჩენი ხუთი (აჲ, იჲ, ეჲ, ოჲ, უჲ) ხმოვანი კი ამა თუ იმ სიტყვაში გამოიყენება თავისუფალი განლაგება=განაწილების წესით — იხმარება სიტყვის ყველა პოზიციაში, როგორც ერთ=, ისე ერთზე მეტ=მარცვლიან ფუძეში, ყოველგვარი წინა და უკანა წარმოების) თანხმოვნის მეზობლობაში, — მეტყველების თითქმის ყველა ნაწილში, — ფორმანტი-ბშიც. მაგალითები: 1) აჲ ხმოვნის გამოყენებისა: აჲჲ (ჩრდილი), აჲ ბ აჲ (წამოსასხამი, ლაბადა), აჲ მ ა ჲ - ლ ა ჲ (ვირი), ვ ა ჲ ყ ა ჲ (ცხვარი), ბ ა ჲ ჳ ა ჲ რ (უჭკუო, გიჟი), ფ ა ჲ თ ა ჲ, ფ ა ჲ თ ა ჲ კ (თათი), წ ა ჲ ხ ნ ლ ა ლ ი (წახი), წ ა ჲ ხ ს უ მ (წახურად), მ ა ჲ ჰ (ტვინი), ხ ა ჲ ნ ა (ვარსკვლავი), დ ა ჲ ხ - ა ჲ ნ (არ შეუძლია), ა ჲ ყ ა ჲ ნ ა (შორს), ჰააჲან=ყ ა ჲ (კეთებისას), ა ჲ ლ ჰ ა ჲ ა (მიდის); 2) იჲ ხმოვნისა: ყ ი ჲ ა ა (კურდღელი), ყ ი ჲ ვ ა ნ (რბილი), კ ი ჲ დ - გ ი ნ (კითხვა), ყ ი ჲ დ ი მ (ზამთარი)... 3) ეჲ ხმოვნისა: ე ჲ ხ ი (ცემა), ბ ე ჲ თ (კუდი), კ ე ჲ რ - ეჲჲჲჲ (ბაყაყი), ბ ე ჲ რ ყ ე ნ, ბ ე ჲ რ ყ ე ნ 'ა' (ბრმა)... 4) ოჲ ხმოვნისა: ო ჲ გ ე (წინ), ხ ო ჲ (ფქვილი), ვ ო ჲ ხ (არყის ხე), ყ ო ჲ ვ (თაგვი), ტ ო ჲ ყ (თოკი), კ ა ო ჲ ბ დ უ (ჩაყლაპა)... 5) უჲ ხმოვნისა: მ უ ჲ ლ (საკიდარი), მ უ ჲ კ (მატი) ჳ უ ჲ - ლ ი (თიხა), ჩ უ ჲ მ ქ (შოლტი, მათრახი), ჰ ი ნ ა - ხ უ ჲ რ (ამნაირად)...

ექსპერიმენტული (რენტგენოგრაფული) მონაცემები წახური (და მუხადური) ფარინგალიზებული ხმოვნებისა: 1. აჲ ხმოვნის წარმოქმნისას 1) კბილებისა და ბაგეების ღიაობა კლებულობს: კბილებისა აღწევს 10მმ=ს, ხოლო ბაგეებისა 15 მმ=ს; 2) პირის რეზონატორი ღაღისი ფართო ნაწილით აქაც გამოწეულია გარეთ, თუმცა 3) მისი ყველაზე უფრო ფართო ნაწილი მოდის მაგარი სასის შუა-

ადგილზე კი არა, არამედ ზედსაჭრელი კბილების სიბრტყეზე. ყველაზე ვიწრო ნაწილი რეზონატორისა აქაც ფარინგსის ღრუშია (სიგანე = 3-4 მმ). 4) რ ბ ი ლ ი ს ა ს ი ს ფ ა რ დ ა ი ს ე თ ს ა ვ ე მ დ გ ო მ ა რ ე ო ბ ა შ ი ა , რ ო გ ო რ შ ი ც მ ა რ ტ ი ე ი ა = ს ა რ ტ ი კ უ ლ ა ც ი ი ს დ რ ო ს გ ვ ა ქ ე ს ; 5) ენის წინა ნაწილი მკვეთრადაა აწეული ზემოთ და გადაწეულია უკან, ქმნის=რა იგი მკვეთრად გამოხატულ ბორცვს (შემალღებას), რომელიც მნიშვნელოვნად აღემატება ლატერალური კბილების სიბრტყეს. წინა ხაზი ამ „ბორცვისა“ გადის მცირე უკანა კბილების პირველი წყვილის ღონეზე, ხოლო უკანა ხაზი — დიდი უკანა კბილების ღონეზე და ოდნავ უკან, 6) აღნიშნული „ციცაბო“ ნაწილის შემალღების წინა ხაზი = თითქმის 90° , ხოლო უკანა ხაზისა ოდნავ მცირეა და უდრის დაახლოებით 80° - 85° = ს, 7) ენის ძირსზედა ნაწილი და ენის ძირი შესამჩნევად გამოწეულია ფარინგსის უკანა კედლისაკენ, ქმნის=რა იგი ნ ა პ რ ა ლ ს , რომელიც ც ხ ა დ ყ ო ფ ს ა (აუ) ხ მ ო ვ ნ ი ს ს ა გ რ ძ ნ ო ბ ფ ა რ ი ნ - გ ა ლ ი ზ ა ც ი ა ს . რეზონატორის მთელი უკანა ნაწილი რენტგენოგრაფიაზე ეფარდება ხვეულ ვიწრო გზას. რეზონატორის უკანა ნაწილის მოცულობა (ჰიპო=მეზო= და ეპიფარინგსი) რამდენჯერმე ნაკლებია პირის რეზონატორზე; ამდენად აუ ხ მოვნის არტიკულაციის დროს ფარინგსის რეზონატორი თითქმის მ თ ლ ი ა ნ ა დ უ ქ მ ა დ ა ა (სურ .VII).

II. ეუ: ¹ დ ი ა ო ბ ი ს თ ვ ა ლ ს ა ზ რ ი ს ი თ ე და ეუ ერთმანეთისაგან დიდად ა რ გ ა ნ ს ხ ვ ა ვ დ ე ბ ი ა ნ :

1. ამ ხმოვნის ექსპერიმენტი ჩატარდა ძირითად მუხადურ(და უდიურ) მასალაზე დაყრდნობით — მაშინ, როდესაც ამ ლოკალური რიგის სხვა ხმოვანთა ექსპერიმენტული ანალიზი ეყრდნობა წახურ, მუხადურ (და უდიურ) მასალას.

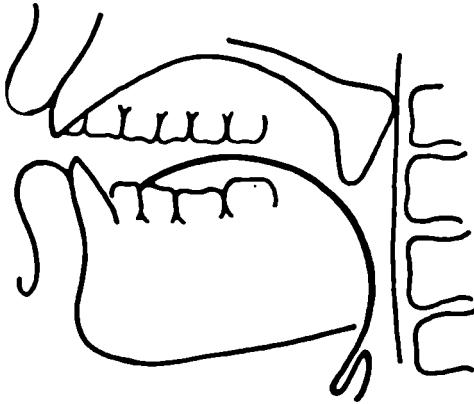


ხურ. VII. წახური (და მუხადური) აუ ხმოვნის რენტგენოგრაფია.

Рис. VII. Рентгенограмма фарингализованного гласного აჟ.

საჭრელკბილთაშორისი მანძილი უდრის 7 მმ, ბაგეთაშორისი მანძილი — 18 მმ. შეინიშნება ბაგეების ოდნავ უფრო მიახლოება საჭრელკბილებთან ეჟ=ს წარმოქმნის დროს. ეჟ ხმოვანი მკვეთრად და ფარინგალიზებული; მისი წარმოქმნის დროს ენის=მიერი - და - ძირსზედა ნაწილი ინტენსიურად და მიახლოებული ხახის უკანა კედელთან - ისე, რომ წარმოშობს 3 მმ-ის სიგანის მქონე ნაპარალს (რენტგენოგრაფიის მიხედვით); ფარინგალიზაციის შედეგად ხახის ღრუს დავიწროება მოიცავს არეს კისრის მეორე მალის შუა ნაწილიდან მოყოლებული ქვევით. ენისძირის ენერგიული არტიკულაციის შედეგად ვალეკულა თითქმის შეუმჩნეველია — ხორხსარქველი ეკვრის ენისძირს. ენისძირის ხახის უკანა კედელთან მიახლოებასთან ერთად ენისწვერი რამდენჯერმე ზემოთ იწევა, ამის შედეგად სარეზონანსო არე პირის ღრუს წინა ნაწილში ეჟ-სთვის უფრო მცირეა, ვიდრე ე=სთვის; ენის ზურგის მაგარი სასიდან დაცილება თუ ე=სთვის 16 მმ-ია, ეჟ=სთვის 9 მმ-ს არ აღემატება. როგორც ვხე-

დავთ, ენის წინა ნაწილის ენერგიული არტიკულაცია საერთო ნიშანია როგორც აღნიშნული ეხ ხმოვნისათვის, ისე სხვა დანარჩენი ფარინგალიზებული ხმოვნისათვისაც (იხ.ზ.აჲ; იხ.ქვ. იჲ, ჯჲ, ოჲ, უჲ); აქედან - შერეული ელფერი ფარინგალიზებული ხმოვნებისა: ფარინგალიზაცია პალატალიზაციასთან ერთად (შ.გ ა ფ რ ი ნ დ ა-შ ვ ი ლ ი). რბილი სასა ხახის უკანა კედელს ოდნავ ნაკლები ენერგიით ეკვრის, მაგრამ ცხვირის ღრუსკენ გასაგალი მაინც დაკეტილია (სურ.VIII).

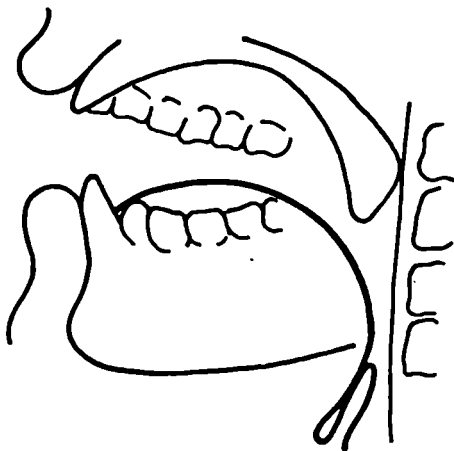


სურ. VIII. მუხადური (და წახური, უდიური) ეხ ხმოვნის რენტგენოგრამა

Рис. VIII. Рентгенограмма фарингализованного гласного ех.

III. იჲ ხმოვანი მიუხედავად მისი ფარინგალიზებულობისა, მაინც ძირითადად წ ი ნ ა რ ი ჯ ი ს ხ მ ო ვ ნ ა დ რ რება, მხოლოდ ენისძირსზედა ნაწილია ხახის უკანა კედელს მიახლოებული; ეს მიახლოება იჲ (იჲ) ხმოვანს ფარინგალიზებულობის ელფერს ანიჭებს. ენის დანარჩენი ნაწილის მდებარეობა პირის ღრუში თითქმის უცვლელია. ამით შ ე ნ ა რ რ უ ნ ე ბ უ ლ ი ა იჲ ხმოვნის ა კ უ ს ტ ი კ უ რ ი ს ა ხ ე ც. ღ ი ა-

ო ბ ი ს მხრივ ი და იჟ ბგერები ერთმანეთისაგან ა რ გ ა ნ ს ხ ც ა ვ დ ე ბ ი ა ნ; ნაკლები განსხვავებაა ბაგეთა ღიაობის თვალსაზრისითაც. შუა= და წინა=ენის მდებარეობა იჟ ხმოვნისათვის ე მ თ ხ ც ე ვ ა შესაბამის ორგანოთა მდებარეობას ი=ს წ ა რ მ თ კ მ ი ს ა ს. ენისძირსზედა ნაწილს ხახის უკანა კედელთან მიახლოების მაქსიმუმი კისრის მეორე მალის მიდამოზე მოდის. იმის გამო, რომ ენისძირი ხახის უკანა კედელს უახლოვდება (ადუქციას განიცდის), ხორხსარქველი ჩვეული მდგომარეობის ნაცვლად ხახის უკანა კედლისაკენ დახრილია. სარეზონანსო არის ფართო ნაწილი ხახის ღრუშია, ამასთანავე ამ ნაწილს ფარინგალიზაციის შედეგად რთული მოყვანილობა აქვს:ზედა= და ქვედა=ფარინგის გასწვრივ რეზონატორი ფართოა, მეზოფარინგსში იგი რამდენადმე ვიწროვდება. რბილი სასა, მართალია, ეკვრის ხახის უკანა კედელს, მაგრამ ნაკლებ ინტენსიურად (სურ. IX).

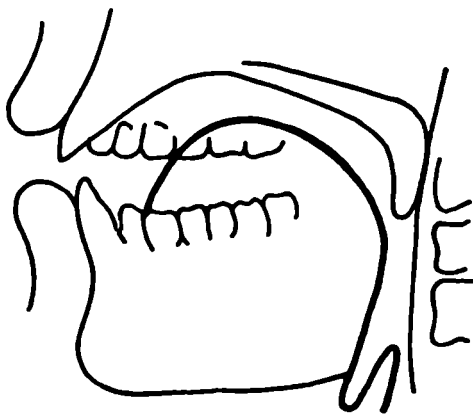


სურ. IX. წახური (და მუხადური) ი ხმოვნის რენტგენოგრამა.

Рис. 1X. Рентгенограмма фарингализованного гласного и.

IV. ი — ამ ხმოვნის რენტგენოგრამა დიდ მსგავ-

სებას ამჟღავნებს ღ ხმოვნის რენტგენოგრაფიასთან: იმის გამო, რომ ენის ძირს ზედა ნაწილი ხახის უკანა ნაწილს მეტად ენერგიულად უახლოვდება, უკანაენის არეში ენის ზურგზე უნაგირისებური ჩაღრმავება შეინიშნება. ენის შუა და წინა ნაწილი მკვეთრადაა მაღლა აწეული თიქმის ისე, როგორც ეს ღ ხმოვნის წარმოქმნის დროს გვაქვს. ამის შედეგად სარეზონანსო არე რთული კონფიგურაციისაა: ვიწროა თავის წინა ნაწილში, ფართოვდება ეპიფარინგსში, ვიწროვდება მეზოფარინგსში და კვლავ გაფართოვებას იწყებს ჰიპოფარინგსში. რბილი სასა ნაქითურთ მჭიდროდ ეკვრის ხახის უკანა კედელს. ამიტომ ღ ხმოვანი არაა ნაზალიზებული. ენის (ჩვენ მიერ) აღწერილი კონფიგურაცია შეაპირობებს ღ ხმოვნის ფიზიოლოგიურ მსგავსებას იმ ხმოვანთან (სურ. X).



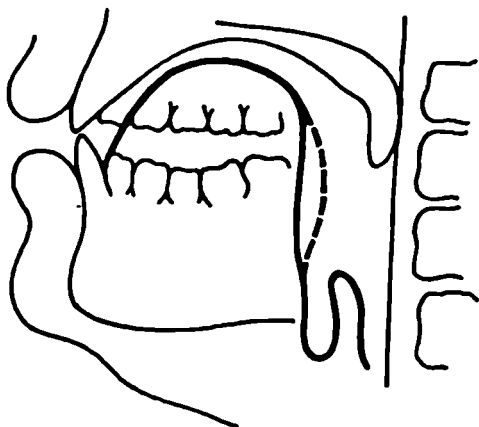
სურ. X. წახური (და მუხადური) ღ ხმოვნის რენტგენოგრაფია.

Рис. X. Рентгенограмма фарингализованного гласного gh.

V. ღ ძირითადად უკანა რიგის ხმოვნად უნდა მივიჩნიოთ, მიუხედავად იმისა, რომ ენის წინა ნაწილი შესამჩნევადაა მაღლა აზიდული მაგარი სასის მიდამოში.

კბილთაშორისი ღიაობის მიხედვით ღუ, ჩამორჩება ღ=ს (ღ=7 მმ, ღუ=5მმ). ენისწინა ნაწილის ენერგიულად მაღლა აწევის შედეგად ენისძირსზედა ნაწილი რამდენადმე სცილდება ხახის უკანა კედელს (5 მმ). ყველაზე ვიწრო ადგილი წარმოიქმნება კისრის მესამე მაღის მიდამოში; საგრძნობი დავიწროვებაა პირის ღრუშიც — მაგარი სასის უკანა ნაწილის გასწვრივ. პირის რეზონატორი რენტგენოგრაფიაზე შემდეგნაირი სახისაა: დასაწყისში იგი რამდენადმე ფართოა, მაგარი სასის გაყოლებით თანდათან ვიწროვდება — ისე, რომ მაგარი სასის ბოლოსთან ამ რეზონატორის ყველაზე უფრო ვიწრო ნაწილია. ენის წინა ნაწილის მაღლა აწევის შედეგად ენის შუა ნაწილი უნაგირისებურადაა ჩაზნექილი, — ამის შედეგად ეპიფარინგსში საკმაო სიღიღის რეზონატორი წარმოიშობა. რბილი სასის ფარდა მჭიდროდ ეკვრის ხახის უკანა კედელს, ამის გამო ნაქის ბოლო რამდენადმე სცილდება ამ უკანასკნელს. ბაგეები ოდნავ უფრო ნაკლებადაა წინ წამოშვერილი, ვიდრე ეს ღ ხმოვნის წარმოქმნის დროს ხდება; რამდენადმე უფრო მეტია ბაგეთა შორის მანძილიც. მიუხედავად ბაგეების წინ ნაკლები წამოზიდვისა, ბაგეების არხები მაინც შეინიშნება. ენის კონფიგურაციის მიხედვით ღუ მსგავსებას გვიჩვენებს, ერთი მხრით, ღუ და, მეორე მხრით, ღუ=სთან — იმ განსხვავებით, რომ ენისძირსზედა ნაწილი ხახის უკანა კედელთან ღუ, ღუ ხმოვნის წარმოქმნის დროს ნაკლებადაა მიახლოებული. . . . ფარინგალიზებულობის ელფერი ალბათ უკავშირდება იმას, რომ ღუ=ს წარმოქმნის დროს ხახის უკანა კედელს ენისძირსზედა ნაწილის უფრო მეტი ფართობია მიახლოებული — იმ დროს, როდესაც მარტივი ღ=ს წარმოქმნის დროს ენისძირსზედა ნაწილის ვიწრო ზოლია (ნაწილია) მიახლოებული. აღსანიშნავია რელიეფურად გამოხატული პალატალიზაცია, ოღონდ ღუ ხმოვნის აკუსტიკურ ელფერში პალატალიზაციას ფარინგალიზებულობა ჭარ-

ბოზს. ამის შედეგად უკანაენის მიდამოში ორმა უნა-
გირისებური ჩაზნექილობა შეიმჩნევა. შუაენიდან მოყო-
ლებული ენის ზურგი თითქმის ზემოდან ქვემოთ ვერტიკა-
ლურად ეშვება ძირს ჩაზნექილობის ცენტრამდე და ჩაზ-
ნექილობის ქვედა ხაზთან ბლაგვ კუთხეს ქმნის. აქაც
ბაგეები (ისე, როგორც უსთვის) მკვეთრადაა წინ
წამოწეული, ასევე რელიეფურადაა წარმოდგენილი ბაგე-
ების არხები საჭრელ კბილთან. ოჰ ხმოვანი წმინდა
ხმოვანია, რამდენადაც ცხვირის ღრუსაკენ მიმავალი
გზა რბილი სასის მიერ გადაკეტილია (სურ. XI).



სურ. XI. წახური (და მუხადური) ოჰ ხმოვნის რენტგენოგრამა
Рис. XI. Рентгенограмма фарингализованного гласного О.

VI. უჰ — უფრო ნაკლებ ღიაობისაა, ვიდრე უ: სა-
ჭრელკბილთაშორის მანძილი უდრის 4 მმ. მიუხედავად
ფარინგალიზებულიობისა, გაჭირდებოდა ეს (უჰ) ხმოვანი
მიგვეჩინა უკანა წარმოების ბგერად, რადგანაც ენის
მასის უმეტესი ნაწილი პირის ღრუს წინა ნაწილისკენაა
გადანაცვლებული. ენისძირი და ძირსზედა ნაწილი კის-
რის III მალის დონიდან მოყოლებული და ქვემოთ უახ-

ლოდებდა ხახის უკანა კედელს (მანძილი = 6 მმ); ენის-
წინა ნაწილი კი ასევე მკვეთრად იწევეს მაღლა და მა-
გარი სასის მთელ სიგრძეზე ვიწრო არხს წარმოშობს -
დაახლოებით ისე, როგორც ეს იხ ხმოვნის წარმოთქმის
დროს გვაქვს (სურ. XII).



სურ. XII. წახური (და მუხადური) უხ ხმოვნის რენტგენოგრამა.
Рис. XII. Рентгенограмма фарингализованного гласного ух.

ამგვარად, ექსპერიმენტი გვიჩვენებს, რომ ახ, იხ,
იხ, უხ, ოხ, უხ წ მ ი ნ დ ა ხ მ ო გ ნ . ე ბ ი ა ;
მათს სპეციფიკას ქმნის ხ ა ხ ა (ფარინგსი), რამდენა-
დაც ფარინგალიზების ელფერი იქმნება ხახის კედელთან
ენისძირსზე და ნაწილის მიახლოებით (იხ. რენტგენოგრა-
მები და ამის კვალობაზე ზემოთ მოცემული ხმოვანთა
აღწერა). ამგვარი აკუსტიკურ=ფიზიოლოგიური აღწერილო-
ბისა თუ. ხასიათის გამო აღნიშნულ ხმოვნებს შეიძლება
ცუწოდოთ ფ ა რ ი ნ გ ა ლ ი ზ ე ბ უ ლ ი ხ მ ო გ ნ ე -
ბ ი , რომლებიც ამჟამინდელ წახურში (და მუხადურში,
აგრეთვე თვისტომ ენათა ერთ ნაწილში, მაგალითად, უდი-
ურში...) კორელაციურ=რელევანტური ფონემებია, რამდე-
ნადაც მ ა თ ი ც ვ ლ ი თ შესაძლოა იცვალოს სიტყვა-

თ ა მ ნ ი შ ე ნ ე ლ ო ბ ა ; შ დ რ . , მ ა გ ა ლ ი თ ა დ : ხ ა მ ჭ
(ც ა) — ხ ა ჭ — (ს ა ხ ლ ი) , ყ ო მ ვ (თ ა გ ვ ი) —
ყ ო ვ (ფ ე ქ ი ლ ის ჩ ა ს ა ყ რ ე ლ ი ხ ის ჭ უ რ ჭ ე ლ ი) , ა გ მ ყ
(ზ უ რ გ ი) — ა გ ყ (წ ე ვ ე ნ ი) . . .

ამ მხრივ წახურის ვითარება მეორდება მუხადურში (იხ.
ქვემ.) ; აგრეთვე — უდიურში : შ დ რ . მ ა მ (ტ ვ ი ნ ი) —
მ ა (ს ა დ ?) ; ხ ა მ (ძ ა ლ ლ ი) — ხ ა (მ ა ტ ყ ლ ი) ; ხ ო მ
(ც უ რ ი) — ხ ო (ც ვ ა რ ი) , ო მ ყ (უ დ ე ლ ი) — ო ყ (ფ ს კ ე -
რ ი) , უ ლ ქ (ე ქ ე ს ი) — უ კ (ხ ე ვ ი , მ დ ი ნ ა რ ე) , მ ა მ კ
(რ კ ო) — მ ა კ (ს ა რ ი) ; მ უ მ კ (მ ხ ი ა რ უ ლ ი) — მ უ კ
(ფ რ ჩ ხ ი ლ ი) , ვ ა მ ხ (თ ქ ე ვ ე ნ - მ ი ც ე მ . ბ რ .) — ვ ა მ ხ (შ ე ნ
- მ ი ც ე მ . ბ რ .) , ტ ა მ მ ა მ მ (ბ რ ტ ყ ე ლ ი) — ტ ა მ მ ა მ (ხ ის ს ი -
ნ ი) . . . ლ ა მ მ = დ ე ს (ჭ ყ ლ ე ტ ა ; თ ქ ე ვ ე მ ა) , წ ა მ მ (ტ ა შ ი) ,
ე ლ ლ ე მ მ (ვ ი რ ი) , ა ლ ლ ა მ მ (ბ რ ო წ ე უ ლ ი) . . .

თუმცა წახურში (და მუხადურში) — ისევე, რო -
გორც უდიურში იხ და ეხ ხმოვნები არ ქმნიან ოპოზიციას
ღ და ღ ხმოვნებთან (შესაბამისად) ; რის გამო თავს
იჩენს კითხვა : ეს ხომ არ გვიმოწმებს იმას, რომ ამ
ხმოვანთა წარმოქმნის პროცესი ჯერ კიდევ არ დასრულე-
ბულა? ანდა - პირშებრუნებით : ხომ არ ადგანან ეს თა-
ვისებური ხმოვნები მოშლის გზას? ეს საკითხი უნდა
განხილულ იქნეს საანალიზო ენების ფარგლებიდან გასვლით,
- თვისტომ ენათა საჭირო მონაცემების ერთობლივი შეს-
წავლის გზით.

აღნიშნული ხმოვნების შესახებ გამოთქმულია სხვა-
დასხვა მოსაზრება : ზოგი მათ რაღაც „ეიმფატიკურ=დარბი-
ლებულ“ თანხმოვანთა რეფლექსებად მიიჩნევს (ნ. ტრუბეც-
კოი — 1931, კ. ბოლუდა - 1939), ზოგი — მაგარშემარ-
თვიან ველარიზებულ წმინდა ხმოვნად (ვლ. ფანჩვიძე —
1948, 1949) ;¹ ზოგი ამ ხმოვნებს ხორხისმიერებად

1. თუმცა ბოლო დროს ჩვენი განმარტების კვალობაზე ვ.
ფანჩვიძემ (1974) ერთგვარად შეეცალა=გადააკეთა (?!)
თავისი ტერმინი და ამ ხმოვნებს „ველარიზებულ-ფა-
რინგალიზებული“ უწოდა.

(ხორხში გაძლიერებულად) თვლის (ნ.იუშმანოვი - 1948); ზოგი კი, ეყრდნობაჲრა ნ.ტრუბეცკოს მოსაზრებას,თან-ხმოვანთან კონტრაქციით მიღებულად თვლის, ე.ი.ფარინგალიზებას თანხმოვნისაგან გამომდინარე პროცესად მიიჩნევს და არა თავად ხმოვნის თავისებურებად (ი.მეგრელიძე - 1936; ა.მაჰომეტოვი - 1963-1965; შ.გაფრინდაშვილი - 1966; გ.იბრაჰიმოვი - 1965,-1974; ჰ.ფენ-რიხი — 1975). ზოგი მიუთითებს ამ ხმოვანთა ოდინდელ არსებობაზე, განიხილავსჲრა მათ საერთოდადესტნურ დენეზეც კი, თუმცა დაყენებულია მათი დამატებითი შესწავლის საჭიროების საკითხი (ე.ბოკარევი - 1961), ზოგის აზრით, ფარინგალიზაცია დადესტნურ ენათა ერთ ნაწილში თანხმოვნისაგან მიმდინარეობს, მეორე ნაწილში კი იგი (ფარინგალიზ.) ხმოვნებისავე თვისებაა (ე.ლომთაძე, 1963). — შდრ.გ.დეეტერსი (1963). ბოლო ხანებში, გაზიარებულიაჲრა ჩვენი განმარტებები,გამოთქმულია მოსაზრება ფარინგალიზებულ ხმოვანთა (ფონემათა) რელევანტურობის შესახებ (ნ.ისაევი - 1973). ჯერ კიდევ ადრე ა.შიფენერს(1863) და ა.დირს (1903,1904)უდიური ენის მონაცემთა მიხედვით ფიქსირებული აქვთ ეს თავისებური ხმოვნები; რომლებსაც ისინი მიიჩნევენ მარტივი და პალატალიზებული ხმოვნების შუათანა ადგილზე არტიკულირებულ ხმოვნებად, თუმცა მათ ასეთებად ნარევენები აქვთ სამი ხმოვანი.

მაშასადამე, აღნიშნულ თავისებურ ხმოვანთა თაობაზე დადესტნურ ენათა მკვლევრებს გამოთქმული აქვთ ერთმანეთისაგან მეტნაკლებად განსხვავებული მოსაზრე-

I. გ.დეეტერსი ფრთხილად დასძენს,რომ უდიურში არსებობს ფარინგალიზებული ხმოვნები,მაგრამ ამავე დროს(დაუსაბუთებლად)გამოთქვამს ასეთ ვარაუდს:აქ შეიძლება იყოს არა ერთი(ცალკეული)ხმოვანი ფონემისთვის ნიშანდობლივი თვისება,არამედ ეს იყოს მარცვლისთვის ანდა სულაც მთელი სიტყვისათვის ისეთი დამახასიათებელი მოვლენა,როგორცაა ინტონაცია.

ბები, რაც (ზოგიერთი მკვლევრის ცნობების გამოკლებით) განსხვავდება აგრეთვე ჩვენი განმარტებებისაგან. მაგრამ, როგორც თქმულა, ფაქტი პურია მეცნიერებისა და ჩვენც ეყრდნობით მას, — ეყრდნობით ენობრივ სინამდვილეს და არა თეორიულ ვარაუდებს. ოღონდ ნაირგვარობა მოსაზრებათა უკვე იმის მიმნიშნებელია, რომ აქ აღძრული საკითხი რთულია და იგი, როგორც ზემოთაც ითქვა, უნდა დამუშავდეს ცალკეულ ენათა არეალიდან გასვლით, — ამ ენათა ერთობლივი შესწავლის გზით. ეს კი მომავლის ამოცანაა.

პალატალიზებული ხმოვნები (უმლაუტი). წახურს (ისევე, როგორც შენადურს — ინ.ქვემ.) მოეპოვება ისეთი ხმოვნები, რომლებიც წარმოითქმიან მაგარი სასის მიმართ შუაენის არტიკულირებით, რის შედეგად იქმნება რბილ ხმოვანთა აკუსტიკური ეფექტი. ეს, როგორც დაკვირვება გვარწმუნებს, ხდება ჲ, ჳ და ზოგჯერ უ ხმოვნის მეზობლობაში მდგომი პალატალური ხმოვნის ან პალატალიზებული იოტიზებული თანხმოვნის გავლენით, — კონარტიკულაციით; სხვანაირად: ხდება ჲ, ჳ და უ ხმოვანთა მეტაფონია (უ მ ლ ა უ ტ ი). ეს ხმოვნებია: ჳ, ჴ, ჵ. მაგალითები 1) ჳ ხმოვნის შემცველი სიტყვებისა: ნ ჳ ქ (რძე), ნ ჳ ნ ი — ნენი (რომელიც), ჳ ა ნ ჳ (ფეხსაცმლის ძირი, ლანჩი), დ ე ლ ჳ ს (ახლოს), ტ ე ლ ჳ (ფოთლი), ა ბ ლ ჳ ს (მოტანა), ჳ უ ლ ე ლ ჳ (რამდენი), ჳ ჳ რ (ფური), ჲ ა ჳ ქ (ქვის ქვეშ, ქვემოთ), გ ჳ წ ი მ მ გ (გაავსეს), ე ქ ჳ (მძივი), ხ ჳ ჳ (წყალი), ჲ ა ჳ ჳ (შეხედვა, ყურება), ხ ო რ ჳ (გველი), კ ა ტ ჳ ჳ (ქათამი)... 2) ჴ ხმოვნისა: გ ო ხ ჳ ჳ ნ ა (დაანთეს), ხ ო ჳ,¹ ხ ო ა ჳ² (ძალი), ს ა ო, ს ო ა (დათვი), ს ო ბ გ (დათვები); გ ო ლ უ ა გ ო ლ ა (წვიმს: წვიმა წვიმს) 3) ჵ ხმოვნისა: ა ჳ შ შ შ შ დ (ცხრა), ა ჳ შ ე ნ (სიტყვა)...

1. აულ წახურის მეტყველება.

2. აულ გილმიწის მეტყველება.

ნიმუშებიდან თვალსაჩინო ხდება, რომ პალატალიზებული ხმოვანთაგან ხვედრი წონა მოდის $\underline{\text{ვ}}=\underline{\text{ზ}}$ -ე, თუმცა მას ხშირად ენაცვლება ე; შდრ., მაგალითად: $\underline{\text{გ}} \underline{\text{ვ}} \underline{\text{ჭ}} \underline{\text{ა}} \underline{\text{ს}} \parallel \underline{\text{გ}} \underline{\text{ე}} \underline{\text{ჭ}} \underline{\text{ა}} \underline{\text{ს}}$ (გაწვევა), $\underline{\text{წ}} \underline{\text{ჩ}} \parallel \underline{\text{ე}} \underline{\text{ჩ}}$ (ვაშლი), $\underline{\text{ჭ}} \underline{\text{წ}} \underline{\text{რ}} \underline{\text{ა}} \underline{\text{ნ}} \underline{\text{ა}}$ (წითელი), $\underline{\text{ე}} \underline{\text{ც}} \underline{\text{ჩ}} \underline{\text{წ}} \underline{\text{ნ}} \underline{\text{ა}} \parallel \underline{\text{ე}} \underline{\text{ც}} \underline{\text{ჩ}} \underline{\text{ე}} \underline{\text{ნ}} \underline{\text{ა}}$ (დამპალი ხორცი), $\underline{\text{მ}} \underline{\text{ი}} \underline{\text{ზ}}=\underline{\text{წ}} \parallel \underline{\text{მ}} \underline{\text{ი}} \underline{\text{ზ}}=\underline{\text{ე}} \underline{\text{რ}} \underline{\text{ა}}$ (ენები)... $\underline{\text{წ}}$ ხმოვნის შემცველი ნასესხები სიტყვებიც ე ანდა $\underline{\text{უ}}$ ხმოვნით გადმოდის წახურში, მაგალითად: $\underline{\text{თ}} \underline{\text{ე}} \underline{\text{მ}} \underline{\text{ი}} \underline{\text{ზ}} \underline{\text{რ}} \underline{\text{ა}}$ (\leftarrow -თურქ=აზერბ. $\underline{\text{თ}} \underline{\text{ვ}} \underline{\text{მ}} \underline{\text{ი}} \underline{\text{ზ}}$) „სუფთა“, $\underline{\text{თ}} \underline{\text{ე}} \underline{\text{ზ}} \underline{\text{ა}}$ (თურქ.=აზერბ. $\underline{\text{თ}} \underline{\text{ვ}} \underline{\text{ზ}} \underline{\text{ა}}$) „ახალი“, $\underline{\text{ფ}} \underline{\text{ე}} \underline{\text{რ}} \underline{\text{და}}$ (\leftarrow - თურქ.=აზერბ. $\underline{\text{ფ}} \underline{\text{ვ}} \underline{\text{რ}} \underline{\text{და}}$) „ფარდა“; $\underline{\text{მ}} \underline{\text{ე}} \underline{\text{ს}} \underline{\text{ა}} \underline{\text{ლა}}$ (\leftarrow - თურქ.=აზერბ. $\underline{\text{მ}} \underline{\text{ვ}} \underline{\text{ს}} \underline{\text{ა}} \underline{\text{ლა}}$, $\underline{\text{მ}} \underline{\text{ვ}} \underline{\text{ს}} \underline{\text{ა}} \underline{\text{ლა}}$) „ანდაზა“... ეს კი იმის მარცხენა ბედი, რომ პალატალიზებული ხმოვანი წახურში (ისევე, როგორც მუხადურში — იხ. ქვ.) ახალწარმონაქმნია და იგი ჯერ კიდევ არ არის განვითარებული დამოუკიდებელი ფონემის დონეზე.

ხმოვანთა პალატალიზაციის პროცესი უფრო თვალსაჩინოა აზერბაიჯანელი (კახისა და ზაქათლის რაიონებში ბინადარი) წახების მეტყველებაში (სამურის ხეობაში მდებარე აულთაგან კი მიქიქის მეტყველებაში). საგულისხმებელია გარემომცველი თურქულ=აზერბაიჯანული ენის გავლენა. ანალოგიური მდგომარეობაა ასეთსავე გარემოცვაში მყოფ უდიურ ენაში, სადაც ეს (პალატალიზაციის) პროცესი კიდევ უფრო შორსაა წასული — იმდენად, რომ შთაბეჭდილებაც კი რჩება, თითქოს პალატალიზებულ $\underline{\text{წ}}$ ხმოვანს მოპოვებული ჰქონდეს კიდევ ძირითადი (რელევანტური) ფონემის წასიათიც კი; შდრ., მაგალითად: $\underline{\text{ქ}} \underline{\text{ვ}} \underline{\text{ლ}} \underline{\text{ვ}} \underline{\text{მ}}$ (კომპოსტო) — $\underline{\text{ქ}} \underline{\text{ა}} \underline{\text{ლ}} \underline{\text{ა}} \underline{\text{მ}}$ (ქალამანი), $\underline{\text{ქ}} \underline{\text{ვ}} \underline{\text{ლ}} \underline{\text{ვ}}$, $\underline{\text{ქ}} \underline{\text{ვ}} \underline{\text{ლ}} \underline{\text{ვ}}$ (თავის ქალა) — $\underline{\text{ქ}} \underline{\text{ა}} \underline{\text{ლ}} \underline{\text{ა}}$ (დიდი). მაგრამ მაგალითები მხოლოდ ეს არის; ამასთან: ასეთი შე-

-
1. „მიზ=ბე“=ს პარალელურად ხმარებული ფორმაა (აულ წახურის მეტყ.)
 2. აულ გილმიწის მეტყველება.

პირისპირება=პოპოზიციის ნიმუშები რ და რ ხმოვნისა არ მოიპოვება. მაშასადამე, პალატალიზებული ხმოვანი მაინც არ არის მარტივ (გინდა ფარინგალიზებულ) ხმოვ- ნებთან ტოლდებული ფონემა.

მოკლე ხმოვნის საკითხი. წახურში (და მუხადურში, იხ.ქვ.) მარტივი ხმოვნები, როგორც ამას ა.დ ი რ ი ც (1911, - 1913) აღნიშნავს, წარმოითქმიან რამდენადმე სხარტად, არამკაფიოდ, ბუნდოვნად; ამიტომაცაა, რომ ზოგჯერ ძნელდება ე — ე — ე — ე — ე ხმოვანთა ერთმანეთისაგან გარჩევა; შდრ., მაგ.: ჰ ა ე ე (ლექ.დიალ.), ჰ ა ე ე (წახურ., გილმიწ.), ჰ ა ე ე (მიშ- ლეშ.) „აკეთე!“ ა უ ზ გ ე (წახურ.), ა უ ზ გ ე, ა უ ზ ე — ე (მიშლეშ.) „ცურვა“... და დგება კითხვა: ასეთი გაურ- ჩევლობა ხომ არ აიხსნება ხმოვანთა ს ი მ ო კ ლ ი თ და ეს ხომ არ არის შეპირობებული საშუალო (შუათანა) სიფართოვით? სხვანაირად: წახურში (და მუხადურში) სა- შუალო სიფართოვე ხომ არ ქმნის ხმოვნის სიმოკლის ეფექტს? — შდრ. ლ.შ რ ე რ ბ ა ს (1948) განმარტება: შუათანა სიფართოვის ხმოვანი ჩვეულებრივ მოკლეა.¹

შეიძლება გვექონდეს სხვაგვარი მოსაზრებაც: მა- ხვილის უქონლობისა თუ გადანაცვლების გამო ხომ არ ხდება ხმოვანთა ნაწილობრივი რ ე დ უ ქ ც ი ა? დასუს- ტება=სივიწროვე კი ქმნის მოკლე ხმოვნის შთაბეჭდილე- ბას.²

გრძელი ხმოვნის საკითხი. წახური სიტყვის თითქმის ყველა პოზიციისაში შეიძლება იყოს გრძელი ხმოვანი (ა, ე, ი, ო), — ამასთან: როგორც წინა, ისე უკანა წარმოების თანხმოვანთან, საკუთარ და ნასესხებ ლექსიკაში. მაგა- ლითები: 1) სიტყვის ბოლოში გრძელი ხმოვნისა: ციცრ

1. ამგვარ მოკლე ხმოვანთა არსებობაზე მითითებულია სევანური ენის მონაცემთა მიხედვით (ს.ე ლ ე ნ ტ ი — 1949).

2. ასეთ ხმოვნებს შემდგომ დასჭირდება ინსტრუმენტულ =ექსპერიმენტული შესწავლა.

(თოჯინა), ბისნი (კატა, ფისო), იჩნი (ქალიშვილი, გოგო), ადამნი (კაცი, ქმარი)...; ჩოჯნი (ძმაო), ადამნი (კაცი, ქმარი), იჩნი, იჩნი (ქალიშვილები, გოგოები); ინსანნი (ხალხნი), დეჰანი (მამები), ჯიგანი (ადგილას), ჭალაგე (ტყეში)...; მიჭნი, მიჭნი, მიჭნი - გრ. კლას. მიხ. (დილას)... 2) სიტყვის დასაწყისში გრძელი ხმოვნისა: ვევა (გუთანნი), ვევა (ნემსი), ხანი (სახლისა), ხანი (სახლიდან), ენი-ენი (იყო-იყო, ე.ი. იყო და არა იყო რა...), ენი (იყო 'ერთი ცოლ-ქმარი'), გონი (შემდეგ), რევა (ზევით), ჯონი <- ჰიჯონი (რა, როგორ, რანაირად)... 3) გრძელი ხმოვნისა ერთ დახურულ ან ღია მარცვლიან ფუძეში ან ფუძე-ფორმაში: მონი (ცვილი), რნი (აკვანი), გნი, გნი, გნი -- გრ. კლას. მიხ. (ძალიან, ძლიერ), ხნი (სახლში), მნი, მნი, მნი -- გრ. კლას. მიხ. (ისევ; სხვა...))... 4) გრძელი ხმოვნისა სიტყვის ბოლოდან მეორე მარცვალზე: ბანი (ფარეხისა), იჩნი (ქალიშვილისა), აგნი (უკანა), ინანი („ამის“: ინანი ხალხნი „ამ ხალხისა“); ალანი (ასწევს=რა)...; კანი (კახში), წანი (წახურიდან). 5) გრძელი ხმოვნისა სიტყვის ბოლოდან მესამე მარცვალზე: ილანი (შეხედვისას, დანახვისას), კიანი (რომ არ მოვიდეს), რანი (წერა)...

შენიშვნები და განმარტებები: ზოგი გრძელი ხმოვნის თავდაპირველი ხასიათი ნათელი არ არის (მაგალ., მე=3 მუხლში დასახელ. მნი და სხვ. სიტყვაში); რამდენადმე ნათელი არ არის - ამგვარ სიტყვებშიც: გნი, გნი, გნი (მე=3 მუხლ.) და მისთ. ასეთს შეიძლება პირობით ეწოდოს პირველადი გრძელი ხმოვანი, თუმცა იგი არ არის დამოუკიდებელი, საკორელაციო, ფონემა: მას თავისუფლად ენაცვლება მარტივი ხმოვანი (მნი, გნი... - კერძოდ, აულ მიქიქის მეტყველებაში); სხვა შემთხვევაში კი შესაძლოა გრძელ ხმოვანს შეენაცვლოს

დიფთონგი ან ტრიფთონგი (იხ.ქვემ.); ასეთი შენაცვლების დროს არ იცვლება სიტყვის მნიშვნელობა (იხ.ქვემ.)

2) შემთხვევათა უმრავლესობაში გარკვევით ჩანს, რომ გრძელი ხმოვნები შეორებულია—წარმოქმნილია 1) ძლიერი მახვილის დასმით (აღამრ, იჩრ, ციცრ... გრნა...),¹

2) ორი ერთგვაროვანი ან დამსგავსებული ხმოვნის შერწყმის შედეგად: ერთმანეთს შეერწყმის საწარმოებელი ფუძისა და ფორმანტის ხმოვნები, ამის შედეგად წარმოიქმნება არტიკულაციის „ხანგრძლივობა“, რაც ქმნის გრძელი ხმოვნის ეფექტს. ასეთივე ეფექტი იქმნება ფუძეში თანხმოვნის ამოვარდნისა და ხმოვანთა გვერდ-გვერდ თავმოყრის, ანდა ფორმანტისეული თანხმოვნის მოშლის შედეგად (ხმოვნის სიგრძე ამგვარი თანხმოვნის რეფლექსია). მაგალითები: 1) ბაკნა <- ბაკი=ნა= „ფარეხისა“ (ბაკრ „ფარეხი“), ავკნა <- ავკი=ნა= „უკანა“ (ავკრ „უკან“), ადამნ <- ადამი=ნ „კაცისა“, „ქმრისა“ (ადამრ „კაცი“, „ქმარი“)... 2) იჩრ, იჩრ <- იჩე=ერ <- იჩი=ერ <- იჩი=არ „ქალიშვილები“, „გოგობი“ (იჩრ „ქალიშვილი“, „გოგო“)... 3) კაკნა <- კაკი=ნა=ე=კა || <- კაკი=ე=კა <- კაკი=ნა=კა „კაკიდან“ (კაკი „კახი“)...; წახნჩ <- წახ=ხ=ე=ენ=ჩა „წახიდან“, „წახურიდან“ (წახხ=წ „წახში“, წახხრ „წახხი“)..; ჭიმალეშინ <- ჭი=მშ=ალეშინ „რომ არ მოვიდეს“ (კილეშინ <- კი=ალეშინ „რომ მოვიდეს“)... 4) ოკანას <- ო=გ=კანას <- ა=ჭი=კანას (წერა)... შიტაშინ <- შიტ=არ=შინ „ჩიტებმა“ (შიტ=არ <- შიტა=არ? „ჩიტები“)... 5) ხვ <- ხავ=ა <- ხაჭი=ა „სახლში“ (ხავ <- ხაჭი „სახლი“), -- ასევე: ხვჩჩ <- ხავანჩჩ „სახლიდან“... 6) რრ <- რო=ოც <- როოც „აკვანი“ (შდრ., უდ.ლჩჩრ); ი დ შ გ <- იდაგ <- იდავაგ (წინასწარმეტყველი)...

ნიმუშები მომეტებულწილად დასახელებულია აულ წა-

1. იხ. ქვემ. მახვილი და მასთან დაკავშირებული ცვლილებები.

ხურის მეტყველებიდან.

საგულისხმოა, რომ აულ მიქიქის მეტყველებაში წახურულ გრძელ ხმოვანს, გარდა ზოგი გამონაკლისისა, უპირისპირდება მ ა რ ტ ი ე ი ხმოვანი: შდრ., მაგალ. ე ბ (მიქ.) — ე ბ (წახურ.) „სისხლი“, კ ი ღ ა (მიქ.) — კ ი ღ ა (წახურ.) „შემდეგ“, ა ლ ა ტ უ (მიქ.) — ა ლ ა ტ უ (წახურ.) „მოიტანა“...; ა ვ კ ჯ ნ (მიქ.) — ა ვ კ ნ ნ (წახურ.) „უკანა“; მ ნ რ ნ ა, მ ნ ბ ნ ა, მ ე ფ ჯ ნ (წახურ.) — მ ე რ ნ ა, მ ე ბ ნ ა, მ ე ფ ჯ ნ (მიქიქ.) „დანარჩენი“, „დარჩენილი“ — გრ.კლას. მიხ.საინტერესოა ასეთი დაპირისპირება: მიქიქურში დამოწმებული მარტივი ხმოვანი+გემინირებული ნ (ნ <-ნნ) ეფარდება წახურულ გრძელ ხმოვანს+არაგემინირებული („მარტივი“) ნ; მაგალ.: კ ა ნ ნ ა->კ ა ნ ა (მიქ.) — კ ა ნ ა (წახურ.) „კოჭლი“...შდრ. აგრეთვე კ ა =კუეხ ა „კოჭლობს“... აქაც (წახურულ ზონაში) გარკვევით ჩანს, რომ ხმოვნის სიგრძე დასუსტებული თანხმოვნის რეფლექსია (შდრ., გ. იბრაჰიმოვი — 1948, გვ.36)

გრძელ ხმოვნებთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს გილმიწისა და ლექის (ყურდულის) მეტყველება: აქ წახურულ გრძელ ხმოვანსა და ამის შესაბამის მიქიქურ მარტივ ხმოვანს ეფარდება დიფთონგი ან ტრიფთონგი: შდრ., მაგალ., ადამე (წახურ.) — ადამიჲე, ადამიე (გილმიწ., ლექ.)। ირე (წახურ.) — ირლაჲა (გილმიწ.), ირლაჲე (ლექ.); კრლა (წახურ.) — კ რ ჲ ე ღ ა, კიელა (გილმიწ., ლექ.)...; შრლ ანა (წახურ.) — შრულენა, შაჲლ ანა (გილმიწ., ლექ.) „აძლევს“, შრდახარ (წახურ.) — შჲოლაჲხჲარ (გილმიწ.) „იქსოვება“, „ქსოვენ“...ამგვარი შეპირისპირებითაც თვალსაჩინო ხდება გრძელი ხმოვნის ა რ ა თ ა ვ ი ს თ ა ვ ა ღ ბ ა, მისი მ ე -ო რ ე უ ღ ი (დივერგენტული) ხასიათი. ამგვარ დახასიათებასთან დაკავშირებით ყურადღებას იქცევს ისიც, რომ ხმოვნის ხანგრძლივობა=სიგრძეს ზოგჯერ პროსოდული

უნტუნაციური ხასიათი აქვს და იგი გამოიყენება ამა თუ იმ სიტყვის გრამატიზაციისათვის: შღრ., მაგალ., ე ხ ი, ა ე ხ ი, ვ ე ხ ი — გრ.კლას. მიხ.(მყოფობს, არსებობს) — ე ხ ი, ა ე ხ ი, ვ ე ხ ი (მყოფობს, არსებობს ხოლმე, არის ერთთავად...); დ ე შ (არა; არ არის) — დ ე შ (არა და არა, არამც და არამც)... მაგრამ ეს მაინც (და მხოლოდ) ფ ო ნ ე ტ ი კ უ რ ი ბ გ ე რ ა თ რ ა თ — დ ე ნ ო ბ ა ა (პროსოდიამელოდიკით გამოხატული) და არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს ფონოლოგიური ფუნქციით აღჭურვილ ხმოვნად.

გრძელ ხმოვანს ცალკე (კორელაციურ, მნიშვნელობის განმასხვავებელ) ფონემად თვლის გ. ი ბ რ ა ჰ ი მ ო ვ ი (1968—გვ.26,27): მისი აზრით: „გრძელ ხმოვნად შეიძლება გამოიყოს ყველა ხმოვანი ფონემა, რაც კი წარმოდგენილია წახურში (იბრაჰიმოვით— წახურულში), თუმცა ყველაზე უფრო ხშირად გვხვდება ა, ი, ე, აზ, ო, ოზ“. გ.იბრაჰიმოვი შემდეგ (წ3) იძლევა მარტივ ხმოვანთა დახასიათებას და (იქვე)ერთ აბზაცს უთმობს მხოლოდ ე (ჲ) ხმოვნის სიგრძე=სიმოკლეზე ინფორმაციას და დასძენს: მოკლე ე და გრძელი ე ფონემატურად უპირისპირდება ერთმანეთს; ამის საილუსტრაციოდ ასახელებს: ა რ ნ ვ (ნიორი) — ა რ ნ ა (შიგ, შიგნით მყოფი...), ჯ კ ვ რ (ავადმყოფობს, ავადაა) — ჯ კ ა რ (ავადმყოფობა, სენი, სნეულება), ყ ვ ტ ა ს (გამოჭრა) — ყ ა ტ ა ს (დასრულება), მ ვ (იქ) — მ ა (ჰა, აიღე!), ა ა ხ ვ ნ (ხერხი) — ა ა ხ ა ნ (მოძრაობით; იძვრის=რა). მაგრამ არც ე (გრძ.ა) და არც სხვა (მის მიერ ჩამოთვლილი) გრძელი ხმოვნების — როგორც ფონემების — აკუსტიკურ=ფიზიოლოგიური დახასიათება და მარტივ (მოკლე) ხმოვნებთან შეპირისპირებული მაგალითები არ არის ამ შრომაში. გ.იბრაჰიმოვი შემდეგ (გვ.34...) გვაწვდის ერთიმეორის ს ა წ ი ნ ა ა ლ მ დ ე გ ო ც ნ ო ბ ე ბ ს : „წახურში (იბრაჰ.: წახურულში) ფართოდაა წარმოდგენილი

გრძელი ხმოვნები, რომლებიც ფონემატურად უპირისპირდებიან მოკლებს და ასრულებენ ცალკეულ გრამატიკულ ფუნქციას. გ რ ძ ე ლ ი ხ მ ო ვ ნ ე ბ ი უ მ რ ა ვ - ლ ე ს შ ე მ თ ხ ვ ე ე ა შ ი და კ ა ვ შ ი რ ე - ბ უ ლ ი ა ფ ო ნ ე ტ ი კ უ რ პ რ ო ც ე ს ე ბ - თ ა ნ"=ო (1? — ხაზი ჩემია, ე.ჯ.). ასეთ ფონეტიკურ პროცესებად (სრულიად მართებულიად) დასახელებულია ბგერათკომპლექსების გარდაქმნა გრძელ ხმოვნებად: ავა->->ა, ოვო->ო, ივო->ო; ეჟე->ე, იჟი->ი, ეჟ->ე, ეჟ->->ი; ავ+აჟ->ავჟ->ა და ა.შ. (გვ.34,35...).

გ.იბრაჰიმოვი რომ უფრო ყურადღებით დაჰკვირვებოდა საანალიზო მასალას და გულდასმით გაეთვალისწინებინა დიალექტთა მონაცემები, ალბათ შეამჩნევდა, რომ ყ ვ ე ლ ა შემთხვევაში (კერძოდ, მის მიერ ცალკე, სხვაგვარად, გამოყოფილ მაგალითებშიც) გრძელი ხმოვანი წარმოქმნილია ბგერათა კომბინაციით: ხმოვანი+ხმოვნის, თანხმოვანი+ხმოვნის ან ხმოვანი+თანხმოვნის... კონტაქტური გავლენითა თუ კლარტიკულაციით; ამასთან მას არ უნდა დავიწყებოდა მახვილის ფაქტორიც. ამის კვალობაზე კი გ.იბრაჰიმოვის მიერ საილუსტრაციოდ დასახელებული ნიმუშები უნდა დაზუსტდეს და გაიმართოს შემდეგნაირად: 1) ჯ კ ჯ რ (ავადმყოფობს) კ ო ნ ტ ა მ ი ნ ა ც ი ი თ წარმოქმნილი რთული ფორმაა და მიღებულია ასე: ჯ კ ა რ (სახელი: „სნეული“, „სნეულება“) ა რ < - ვ ა რ (მეშველი ზმნა: „არის“): ჯ კ ჯ რ < - ჯ კ ა ა რ < - ჯ კ არ = ა რ < - ჯ კ არ = ვ არ (სნეულია, სენიანია, ავადმყოფი არის, ავად-

I. „არის“ ზმნის ასეთი ვარიანტი — ვ ა რ (I. და 2. კლ.), ვ ა ბ (3. კლ.), ვ ა დ (4. კლ.) მოწმდება გილმიწურ დიალექტში; აქედანაა მიღებული წახურულ და სხვა დიალექტებში არსებული მეორე ვარიანტი: ვ ო რ (1. და 2. კლ.), ვ ო ბ (3. კლ.), ვ ო დ (4. კლ.). — „ყოფნა (არის)“ ზმნა (წახურში). ეს განხილული გვაქვს მონოგრაფიის მეორე ნაწილში („მორფოლოგია“).

მყოფობს);¹ 2) ყ ა ტ ა ს (გამოჭრა) წარმოებულია ასე: ყ ა + ა ტ ა ს; აქედან ყ ა = პრევერბული დანიშნულების თავიკიდური ელემენტი, ხოლო = ა ტ ა ს სახელმწიფო (ინფ.) მნიშვნელობის ფორმა და ნიშნავს „ჭრა“ = (შდრ. მუხად ა = ბ = ტუნ (მასად), ა = ბ = ტას (ინფ.), უდ. ბო = ტ = = ეს (ინფ.) „ჭრა“, „წყვეტა“...).

3) მ ა (იქ): ნა - ცვალსახელური წარმოშობის საგარემოებო სიტყვაა და მი - ლებულია ასე: მ ა (ნაცვალსახ. „ის“) + ა (ლოკატ. სუ - ფიქსი): მ ა <- მ ა = ა; 4) ა ა ხ ა ნ მიმდებარე წარმო - შობის ნააბსოლუტივარი ფორმაა, გამოყენებული ისევე აბ - სოლუტივის მნიშვნელობით („მოძრავი“, „იძვრისა“, „ მოძრაობსა“) და იშლება ასე: ა ა ხ ა ნ . ა მ ა ს თ ა ნ და - პირისპირებული ა ა ხ ა ნ ნათესაობით ბრუნვაში დასმუ - ლი სახელია: ა ა ხ ა ნ („ხერხი“) + ნათეს. ბრ. = ა ნ ნი - შანი: ა ა ხ ა ნ -> ა ა ხ ა ნ; მაშასადამე, აქ გრძელი ა (ა) განვითარდა ერთგან თავმოყრილი ა = ს შერწყმის შედეგად და გარეგნულად ამით განსხვავდება ორი ფუძე = ფორმა ერთიმეორისაგან (თუ ეტიმოლოგიურად არ უკავში - რდებიან „მოძრაობისა“ და „ხერხის“ აღმნიშვნელი ეს სიტყვები ერთმანეთს!). უნდა შევნიშნოთ, რომ ორივე სიტყვაში მახვილი ერთსა და იმავე (ბოლო) მარცვალზე დაისმის და, მაშასადამე, სიგრძე = სიმოკლის თვალსაზრი - სით ამ ორი სიტყვის ბოლოკიდური მარცვლის ხმოვანი მაინცდამაინც არც განსხვავდება ერთიმეორისაგან. დაახლ. ამგვარივე ინტერპრეტაცია შეიძლება ჰქონდეს. გ. იბრა - ჰიმოვის მიერ დასახელებულ სხვა ნიმუშებსაც. ისე რომ: არც ერთი ამათგანი ა რ გ ა მ ო დ გ ე ბ ა გრძელი ხმოვნის ფონოლოგიური ძიებისათვის (შესაბამისად), — ჯ ა რ (სნეულება, სნეული), ყ ა ტ ა ს (დასრულება), მ ა (შა, აიღე!), ა ა ხ ა ნ (მოძრაობით, იძვრისა) და

1. შდრ. ტიპოლოგიურად ქართ. ა რ ა რ ი ს = რ ა <- ა რ + ა რ ი ს = რ ა <- ა რ ა + ა რ ი ს = რ ა . თვით წახურშიცაა ამის ფარდი სხვა მაგალითები, შდრ. შიტაშის <- შიტაშის <- შიტარაშის „ჩიტებს“ (შიტარა <- შიტა = არა „ჩიტები“)...

სხვა სიტყვებთან შესაპირისპირებლად.¹ ხუთივე მუხლში ზემოთ დასახელებულ ფუძე=ფორმებში სიგრძე ხმოვნისა აშკარაა, რომ წარმოქმნილია განპირობებულ პოზიციასა თუ კომბინატორულ პირობებში (ძლიერი მახვილი, შესაძლოა — ამის გვერდით არსებულ ტონურ მახვილთან ერ-³თად;² კონტამინაცია, ხმოვანთა შეყრა=შერწყმა...).

დიფთონგი და ტრიფთონგი. არც ერთი ამათგანი ფონემურად გამოკვეთილი ბგერითი ერთეული არ არის. ესაა, რომ ცთქვათ, დიფთონგიზაციისა (აღმავალ=დამავალის) და ტრიფთონგიზაციის პროცესი. დიფთონგებისა და ტრიფთონგების სიუხვე ყველაზე უფრო აულ გილმიწის მეტყველებაშია თვალსაჩინო (იხ. ზემ. გრძელი ხმოვნები). საგულისხმოა, რომ ზოგი სხვა აულის მეტყველებაში განვითარებული გრძელი ხმოვნების ნაცვლად ამ კილოში, როგორც წესი, სწორედ დიფთონგები იხმარება, ზოგჯერ—ტრიფთონგებიც; ესენია: აა, ეა, ოა, უა; აი, აე, აა, ააჰ, აუ, — დამოწმებული როგორც ოდინდელ, ისე ნასესხებ ლექსიკაში.

-
1. არ გამოდგება ისევე, როგორც, მაგალითად, ქართული ა ც ა ლ ა (<ააცალა) და ა ც ა ლ ა; დ ა ც ა ლ ა (<დააცალა) და დ ა ც ა ლ ა, ან კიდევ შ ე მ დ ლ ე ბ ა (<შეეძლება) და შ ე მ ლ ე ბ ა და მისთანები რომ დაფუძირისპიროთ ერთიმეორეს და ამის მიხედვით ვილაპარაკოთ „გრძელი“ (ა, ე) და მარტივი ა, ე ხმოვნების ფონემატურ დაპირისპირებაზე.
 2. იხ. ქვემ. მახვილი და მასთან დაკავშირებული ფონეტიკური ცვლილებები.
 3. წახურში იმდენად თვალსაჩინოა მეორეულობა, არაფონემატურობა გრძელი ხმოვნისა, რომ მეორე დალესტნელ ენათმეცნიერს ბ. თ ა ლ ი ბ ო ვ ს სტატიაში — „წახურული ენა“ (კრებ. „სსრკ ხალხთა ენები“, ტ. IV, 1967, გვ. 591-607) არც ხმოვანთა კლასიფიკაციის ცხრილში და არც სხვა ადგილას აღნიშნული ა რ ა ა ქ ე ს ასეთი ხმოვნები. მხოლოდ ერთგან და ისიც ვაკვრიძე — ერთი მაგალითის (კენტალას „დამახება“ ზმნის) ჩვენებით ნათქვამია, რომ მთავარ=მახვილიანია გრძელი ე, ხოლო თანამახვილი მეორე მარცვალზეა (17-ე.ჯ.). ხმოვანთა სიგრძის შესახებ ბ. თალიბოვის სხვა არაფერი აქვს ნათქვამი.

მაგალითები: 1) დამავალი დიფთონგებისა: დელამაჲს (დე-
 ლამუტს), კაჲლან (ყალიონი), ფაჲლამბარ (აული მიქიქი),
 ფეჲლამბარ (აული წახური) „წინასწარმეტყველი“¹, ჩეჲლ-
 აღე (რიყეში), სეჲლოჲნ (აული წახური), სეჲლოჲნ (აულ
 მიქიქი) „კბილისა“, ჰაჲშუჲ (აული ლექი) „ვინ“... 2)
 აღმავალი დიფთონგებისა: ა ი კ (გული), აიშდი (ჩვენი)
 აედ (დედა), აუგუნ, აუგდა (კარგი), აუჭუჭედ (ცხრა),
 აალოვ (ალი), აავაშდა (მიქიქ), აევაშდა (წახურ) „ნე-
 ლა“, ააჲჲ (გზა)...

მოწმდება დიფთონგთა თავისებური ვარიანტებიც: ორი
 გვერდი=გვერდ თავმოყრილი ხმოვანი თითქოს ვიწროვდება
 და თანაბრად უმარცვლო ხმოვნად იქცევა; ასეთებად აღიქ-
 მება ზემოთ ჩამოთვლილთაგან ან, აჲ, ოჲ, რა; მაგალ.:
 აჲლა (წახურ), ანლა (მიქიქ) „ქვეშ“, ჰოჲზ (ჰა), ყოჲ
 (მიქ., გილმიწ.) „კასრი“, ხრა (ძალი)...

უმარცვლო ხმოვნისა და სრული ხმოვნის ანდა
 ორი სრული ხმოვნის შერწყმის შედეგად წარმოიქმნება
 ლ და ე დ ი ფ თ ო ნ გ ო ი დ უ რ ი ხმოვანი; მაგალ.:
 შ უ ა ს -> შ ლ ს -> შ ე ს („თქვენ“ — მიცემ.), ჯ უ ა ს
 -> ჯ ლ ს -> ჯ ე ს (თვითონ მას, თვით მას — კაჲჲს),
 კ ლ ა რ რ -> კ ლ რ რ (ჩლიქი), ჯ ი ა ს -> ჯ ი ე ს ->
 ჯ ე ს (თვითონ მას, თვით მას -- ქაჲჲს)...

წახურ ხმოვანთა შემართვა=დამართვის მომენტები

წახურში მარტივი, პალატალიზებული და ფარინგა-
 ლიზებული ხმოვანი წარმოითქმის ენერგიული ექსკურ-
 სიით, — მიძალებული, ინტენსიური შემართვით; შეინიშნება
 ამგვარივე რეკურსიაც. ბგერათწარმოითქმის ეს ორი მო-
 მენტი მოწმდება სიტყვის შიგნიითაც. მაგალითები 1) მა-

I. სინონიმი ა დ ა ა გ, ი დ ა ვ ა გ სიტყვისა.

გარი შემართვისა: ყალი (ზემდგომი), ყანა (მინა), ყალზერ (ათასი), ყაულ (აული), ყანაბჟამე (დარჩენ), ყაული (ალი — საკუთარი სახელი მამაკაცისა)...; ხალყათ (ხალათი)... 2) მაგარი დამართვისა: ლყყა (პიტნა), დაყვი (ჩხუბი, დავა, ომი), მაყდან (მადანი)..

მაგარი შემართვის მომენტი შეიმჩნევა სიტყვის შიგნით ხმოვანთა თვემოყრაში, თუმცა ასეთ შემთხვევაში შეიძლება გაძნელდეს იმის გარკვევა, ერთგან თვემოყრილ ხმოვანთაგან მომდევნოს შემართვა თუ წინმდგომის დამართვა. შემართვა=დამართვის ასეთ მომენტებს წახურ ენაში არა აქვს საყოველთაო ხასიათი, — უფრო ცალკეულ პირთა მეტყველების თავისებურებაა. მაგალითები: რაყონ (წახური, მიშლეში) „რაიონი“; როყოც—როოც—როოოც „აკვანი“ — შდრ. გილმიწ. დიალ.: რუოც; რადიყო (წახური, სოგიუთი) „რადიო“, დიწეყყაბ (წახური, სოგიუთი) „გომურში“, მაყად (წახური, სოგიუთი) „იქ“, ჰავაყა (ლექი ანუ ყურდული) „ჰავა“, ხაყარ (ლექი) „სახლში“, უსტყყურუჯ (წახური) „დარაჯი“ — შდრ. რუს. „сторож“.

მახვილი წახურში. ამით გამოწვეული ცვლილებები ხმოვნებში (რედუქცია — ამოგარდნა=მოკვეცა. დიდთონგიზაცია. გრძელი ხმოვნის წარმოქმნა)

წახურისათვის დამახასიათებელია დ ი ნ ა მ ი კ უ რ ი მახვილი, რაც სიტყვაში არ არის მყარად ლოკალიზებული — იმდენად, რომ ერთმა და იმავე წახმა ერთსა და იმავე სიტყვაში ინტენსიური მახვილი შეიძლება ხან ერთ პოზიციაში დასცას, ხან მეორეში. ალბათ ესაა, რომ მახვილის საკითხში თავს იჩინს აზრთა სხვადასხვაობა. ა.დ ი რ ი ს ცნობით (1913), მახვილი თათქოს უნდა მოუდოოდეს სიტყვის პირველ მარცვალს, თუმცა თვითონვე დაეჭვებით დასძენს: თანაშემწესო (ინფორმატორს) ვერა-

ფრით ვერ გამოვაცხეეთინე მახვილიანი მარცვალი. ბ. თ ა ლ ი ბ ო ვ ი (1967) აღნიშნავს: წახური მახვილის საკითხი ნაკლებადაა შესწავლილი; წინასწარი მონაცემები თ კი შეიძლება იმის კონსტატაცია, რომ ამ ენისთვის დამახასიათებელია ძლიერი მახვილი; იგი უპირატესად მოუდის სიტყვის დასაწყისიდან მეორე მარცვალს. ამის ნიმუშად დასახელებულია ხუნწშშე (დედაკაცი), გინტა (პური). მაგრამ, — ამბობს ბ.თალიბოვი, — მახვილი შეიძლება ჰქონდეს პირველ მარცვალსაც, მაგალ., რხანას (ჭამა), რკანას (წერა); შეიძლება მესამე მარცვალსაც და ა.შ. ბ.თალიბოვი აგრეთვე აღნიშნავს: მრავალმარცვლიან სიტყვებში მთავარ მახვილთან ერთად შეიძლება იყოს თანამახვილიც; მაგალ., კ ო ტ ა ლ ა ს (დაძახება) სიტყვაში მთავარი მახვილი მოუდის გრძელ ეს, თანამახვილი — მეორე მარცვალს. გ. ი ბ რ ა ჰ ი მ ო ვ ი ს ცნობები (1968), რაც ზოგ ნაწილში ბ.თალიბოვის მოსაზრებებს უპირისპირდება, ასეთია: წახურში მახვილი ძირითადად ფიქსირებულია სიტყვის დასაწყისიდან მეორე მარცვალზე. ეს ცნობა შეიძლება უმართებულო არ იყოს, მაგრამ მის მიერ საილუსტრაციოდ შერჩეულ ორზე მეტ მარცვლიან სიტყვებში მახვილის ნიშანი ხან თავში ზის, ხან შუაში: შდრ., მაგალითად: ახურა (დარჩა), მაგრამ: ულკალ, ილკალ, (ხტუნავს); ასევე ორმარცვლიანებში: კ რ რ ა (მოდი!) — მაგრამ: ყ უ ვ ა (ფიცარი), ჩუბა (ძმები)¹. . . და ასე — გ. ი ბ რ ა ჰ ი მ ო ვ ი ს მიერ დასახელებულ ყველა დანარჩენ ოც მაგალითში.

ჩვენი დაკვირვებით, წახურ სიტყვას (ისევე, როგორც მუხადურს — იხ. ქვემ.) მახვილი, როგორც წესი, მოუდის ბოლოში ან ბოლოდან მეორე მარცვალ-

1. გ. ი ბ რ ა ჰ ი მ ო ვ ს რუს. თარგმანში აქვს братъ, — უნდა იყოს братья.

ზე. I მაგალითები: ა) სიღრმან <-სიღრჷან || სეღრმან <-
 <-სეღრჷან (კბილისა) — შღრ. სიღი, სეღი „კბილი“;
 ჰაშჷჷ <-ჰაშჷჷი (ვინ? ვინაა?); დელამამას || დელამამას
 (დელამუტი)...; ბ) მუგლან <-მუგლანა <- მუგულანა (გვე-
 რდისა, ფერდისა) — მ უ გ უ ლ (გვერდი, ფერდი); ტემ-
 ლან <-ტემლანა <-ტემელანა (ყურძნისა) — ტ ე მ ჳ ლ
 (ყურძენი)... ამ მაგალითებიდან, გარდა ლოკალიზა-
 ციისა, კარგად ჩანს მახვილის ინტენსიურობაც; მახვილიანი
 ხმოვანი იწვევს მეზობლად მდგომი უმახვილო ხმოვნის
 დ ა ს უ ს ტ ე ბ ა ს, აქცევს ნ ა ხ ე ვ ა რ ხ მ ო ვ -
 ნ ა დ; ამის შედეგად იქმნება დ ი ფ თ ო ნ გ ი: უა,
 აა, ოა და სხვ., ხოლო სხვა შემთხვევაში — ფუძის ში-
 და ხმოვნის რ ე დ უ ქ ც ი ა ს. გ) სხვა მაგალითები:
 უბ (წახურ. დიალ.) <- უბა <- უბან (მიქიქ. დიალ.) „უბანი“,
 „კვარტალი“; შინ (წახურ.) <- შინა <- შინან (მიქიქ.)
 „ოფლი“, მაც (წახურ.) <- მაცა <- მაცან (მიქიქ.) „ქონი“,
 მეხჷ (წახურ.) <- მეხჷა <- მეხჷან (მიქიქ.) „ზღაპარი“,
 „ამბავი“... ამ მაგალითებიდან კი ისა ჩანს, რომ მახ-
 ვილმა შეიძლება აბსოლუტურ ბოლოდან წინამაცალ (ე.ი.
 ბოლოდან მეორე) მარცვალზე გადაინაცვლოს, უმახვილობის
 გამო დასუსტებული ბოლოკიდური ხმოვანი კ ი მ ო ი კ ვ ე -

I. წახურის (ისევე, როგორც მუხადურის — იხ. ქვემო.)
 მკვლევრები (გ. იბრაჰიმოვი, ბ. თალიბოვი, ნ. ისაევი) რომ
 ამბობენ, მახვილი დაისმის სიტყვის დ ა ს ა წ ყ ი -
 ს ი დ ა ნ მეორე მარცვალზე, ეს მახვილის ადგი-
 ლის, resp. მახვილიანი მარცვლის, ისეთივე კონსტა-
 ტაციაა, როგორიც — ჩვენეული: ბ ო ლ თ დ ა ნ მ ე -
 ო რ ე მარცვლი იკრება, რაც თ ა ვ ი დ ა ნ მ ე -
 ო რ ე მარცვლი; ოღონდ სიზუსტისათვის ემატება მე-
 ორე კონსტატაცია: მახვილი შეიძლება იყოს ბ ო ლ
 მარცვალზეც (ეს ორმარცვლიან სიტყვაში დასაწყისი-
 დან „მ ე ო რ ე მარცვალს“ ნიშნავს). ისე რომ:
 ასეთ შემთხვევაში სათქმელის აზრი ერთია, ხოლო
 ლოკალიზაციის ტექნიკა, მიდგომის ხერხი, სხვადა-
 სხვა; მაშასადამე, ამით არაფერი იცვლება, გარდა
 იმისა, თუ რომელი მიმართულებით მივალთ დასადგენ
 ობიექტამდე — მარჯვნიდან თუ მარცხნიდან, „მი-
 სასმელი პუნქტი“ მაინც ერთი გამოდის.

ცოხს. ეგვიპე ხდება წახურ და მუხადურ საერთო ლექ-
სიკაშიც: შდრ., მაგალითად -- კ ჳ ტ (მუხად.) <-კ ა-
ტ ჳ (წახ.), „ქათამი“; ყენ (მუხად.: რუთულ. დიალ.),
კ ჳ ნ (მუხად.: შინაზ. დიალ.) <- ყ ჳ ნ <-ყენ (წახ.)
“ხბო“; ხ ჳ ტ (მუხად.) <- ხ ჳ ტ <- ხ ჳ ტ (წახ.) „ქე-
რი“, - „ქერის პური“, წაყ || წრა (მუხად.) <- წ ჳ ყ ჳ
(წახ.) „თხა“... .

მახვილის დასმით (განსაკუთრებით სიტყვის და-
საწყისსა, ე.ი. ბოლოდან მეორე მარცვალსა და ბოლოში)
იქმნება ხმოვნის სიძლიერე=სიმაღლე(წარმოითქმის მეტი
დაყოვნებით, ხანგრძლივად), იქმნება=რა ბ რ ძ ე ლ ი
ხ მ ო ვ ნ ი ს ე ფ ე ქ ტ ი; აკად.გ.ახვლედიანის სი-
ტყვებით რომ ვთქვათ (1949), ხდება ხმოვნის გამოკვეთით
გ ა მ ო ყ ო ფ ა გ ა მ ო რ ი ნ ე ბ ა; -- მაგალითად,
ასეთ სიტყვებში: ა) ჳ მ ი ნ = მ ი ნ (ამინ!), თ ჳ რ ჳ ლ =
თ ა რ ჳ ლ (თარიღი), შ ჳ მ ი ლ = შ ა მ ი ლ (შამილი),
ვ ე ბ ა = ვ ე ბ ა (ნემსი)... ბ) ი რ ი ო = ი რ ი (და),
ა და მ ი = ა და მ ი (ადამიანი, კაცი)...

გ.ი ბ რ ა ჰ ი მ ო ვ ი (1968), რომელსაც მარტივ-
ბულად აქვს შენიშნული, რომ წახურ სიტყვაში მახვილის
სხვადასხვა ადგილას დასმას არა აქვს ფონოლოგიური
მნიშვნელობა (როგორც, ვთქვათ, ეს რუსულშია), ცდილობს,
დაადგინოს წახურში მახვილის დასმის კანონები (ჰყოფს
ცხრა მუხლად), რაც თავისთავად საინტერესოა და ზოგ
ნაწილში სწორიც. მაგრამ ყოველივე ეს, სამწუხაროდ, ეყრ-
დნობა ამ ენის მხოლოდ ერთი კილო=თქმის- წახურულის
მონაცემებს; ამასთან: არქარებით (თუმცა დაბეჯითებით)
დაფორმებული დასკვნები წარმოდგენილია ექსპერიმენტის
ჩაუტარებლად, — საარგუმენტაციოდ საჭირო მასალის ინ-
სტრუმენტულად შესწავლის გარეშე. ეს კი გვატლის ნია-
დაგს, ყოველმხრივ განუსჯელად ვირწმუნოთ ეს „კანონები“
თანაც: გ.ი ბ რ ა ჰ ი მ ო ვ ი ს განმარტებებში არის ზოგი უზუს-
ტობა და (პრინციპული) შეუსაბამობა. შემოვიფარგლებით

ზოგჯერ შენიშენით; სახელდობრ: ა) აღნიშნული „კანონების“ მესამე მუხლში ნათქვამია: დახურულ და ღია ერთმარცვლიან სიტყვებში — ისეთებში, რომლებსაც აქვთ მოდელი: თანხმოვანი+ხმოვანი; ხმოვანი+თანხმოვანი+თანხმოვანი — ფორმათა ცვლის დროს მახვილი გადადის მეორე მარცვალზე (აფიქსზე). ზ ე რ ე რ თ ი: საილუსტრაციოდ არ არის დასახელებული არც ერთი მაგალითი ერთმარცვლიანი სიტყვისა — მოდელით: „ხმოვანი+თანხმოვანი+თანხმოვანი“. ვფიქრობთ, არც შეიძლებოდა დასახელებულიყო, რადგანაც ასეთი აგებულების ერთმარცვლიანი სიტყვა საერთოდ არ უნდა მოეპოვებოდა წახურს. მ ე ო რ ე ც: ფორმათა ცვლის (სუფიქსის დართვის) დროს სიტყვის დასაწყისიდან მეორე მარცვალზე კი არ გადადის მახვილი, არამედ იგი წესისამებრ „იკავებს“ თავის ადგილს ბოლო მარცვალზე. თანაც გააჩნია, როგორი სტრუქტურისაა თვითონ სუფიქსი: მახვილის „გადატანა“ ხდება, თუ ბოლოს დართული აფიქსის ფონემური შედგენილობა ასეთი: ხმოვანი+თანხმოვანი; მაგალ., შიტ=არ (=შიტარ) „ბელურები“ — მხ. შ ი ტ; ზარ=არ, ზირ=არ „ფურები“ — მხ. ზ ა რ... ბ) გაუგებარია მეორე მუხლის მეორე ნაწილიც, სადაც აღნიშნულია, რომ ერთ დახურულ მარცვლიან სიტყვათა (არსებით, ზედსართავ და რიცხვით სახელთა) უმრავლესობას მახვილი პ ი რ ვ ე ლ მარცვალზე მოუდის. ავტორს ალბათ რაღაც სხვა რამის თქმა უნდოდა, თორემ შეუსაბამობა გამოდის: დახურული თუ ღია ერთმარცვლიანი სიტყვა ხომ აბსოლუტურად ერთი მარცვლისაგან შედგება და მაშასადამე, ეს უკვე თავისთავად გამოირიცხავს მის დასაწყის პოზიციასა (ე.ი. პ ი რ ვ ე ლ მარცვალსა) თუ სხვა პოზიციასზე ლაპარაკის შესაძლებლობას — ისევე, როგორც უკონტექსტოდ ერთმარცვლიან სიტყვაში მახვილის არსებობას (გ.იბრაჰიმოვის ცნობების მიხედვით კი ეს ასეა). გ) არ არის სარწმუნო მეშვიდე მუხლში წამო-

ყენებული ასეთი დებულებებიც: I) „წახურში გრძელი ხმოვანი შეიძლება იყოს მახვილიანიც და უმახვილოც“. სხვაობა სიგრძის მიხედვით ქმნის ხმოვანთა სიგრძეა-მოკლის ფონოლოგიურ კატეგორიას, რაც ემსახურება მნიშვნელობის განმასხვავებლობის მიზნებს“. მეორე დებულებასთან დაკავშირებით შენიშვნები იხ. ზემოთ: გ რ ძ ე - ლ ი ხ მ ო ვ ნ ი ს ს ა კ ი თ ხ ი. პირველი დებულების გამო კი უნდა შევნიშნოთ: აქაც შეუსაბამობაა. გრძელი ხმოვანი თავისი ბუნებითა თუ წარმოქმნის ხასიათის მიხედვით ისეთია, რომ ა რ შ ე ი ძ ლ ე ბ ა უ მ ა ხ ვ ი ლ ო ი ყ ო ს, ოღონდ ასეთ შემთხვევაში მახვილიანი მარცვალნი გამოიყოფა ტონის სიმაღლით. გრძელი ხმოვნის გარდა, სხვა მარცვალსაც უნდა ჰქონდეს მახვილი — მეორე მახვილი, მაგრამ უფრო სუსტი (ე.წ. თანამახვილი). ასეთი რამ მართლაც შეინიშნება წახურ მრავალმარცვლიან სიტყვებში, უპირატესად ზმნურ და სახელზმნურ ფორმებში (მაგალ. : ჭქხჩქანი, ღიქხჩქანი, ვჭქხჩქანი — გრ. კლას. მიხ. — „უნლოდა“ = „მლომი, მსურველი იყო ხოლმე“, რლწლას „დაღევა“...). ასეთ შემთხვევაში მთავარი მახვილი რეალიზებულია „გრძელი ხმოვნის“ შემცველ მარცვალში, ხოლო ნაკლებად ძლიერი მარცვალი — სხვა, თანამახვილიან, მარცვალში. ისე, რომ გრძელ-ხმოვიანი მარცვალი (როგორი წარმომავლობისაც არ უნდა იყოს) ყოველთვის მთავარმახვილიანია (როგორც ამას სრულიად მართებულად ბ. თალიბოვიც აღნიშნავს — იხ. ზემ.) ... ასეთია ჩვენი აქუსტიკური შთაბეჭდილება, რასაც შემდეგ საკონტროლოდ დასჭირდება ინსტრუმენტული ანალიზი. რაც შეეხება მახვილის სხვანაირ ლოკალიზაციას — ბ ო ლ ო დ ა ნ მესამე (სხვა მკვლევართა აზრით: დ ა - ს ა წ ყ ი ს ი დ ა ნ პირველ) მარცვალზეც დასმას, უნდა განიმარტოს ასე: სხვა (მონათესავე თუ არამონათესავე) ენათა მსგავსად წახურშიც (მუხადურშიც — იხ. ქვემ.) მრავალმარცვლიან, კერძოდ, სამმარცვლიან სიტყ-

ვებს აქვთ როგორც მთავარმახვილიანი მარცვალი, ისე სიძლიერე=სიმაღლით არათანაბარ, როგორც იტყვიან, მეორეხარისხოვან მახვილიანი (თანამახვილიანი) მარცვალიც. ამათგან, რა თქმა უნდა, ინტენსიურია მთავარმახვილიანი მარცვალი (ამიტომაცაა იგი მთავარი), სხვა კი, როგორც აღინიშნა, ნაკლებად ძლიერია, უფრო სუსტია. ამ განმარტების ნიშნად გამოდგება სწორედ გ.იბრაჰიმოვისეული (ზემოთ ჩამოთვლილი) მაგალითები: ზოგში მთავარმახვილიანია ბოლოდან მესამე (იბრაჰიმოვით— დასაწყისიდან პირველი) მარცვალი, ზოგ სიტყვაში — მეორე, ზოგში კი — ბოლოდან პირველი (იბრაჰიმოვით: დასაწყისიდან მესამე) მარცვალი—ისე რომ, ყველა ეს სიტყვა არ არის ერთმახვილიანი და, მაშასადამე, მათში მთავარმახვილიანი და არამთავარმახვილიანი მარცვალი უნდა გამოყოფილ=გამორჩინებული და აღნიშნული იყოს ასე: აზურა (დარა), რლკალ (ხტუნაობს), ჭტრანა (წითელი)... გ. იბრაჰიმოვი სწორად გამოყოფს მახვილიან მარცვალს, მაგრამ ვერ ამჩნევს მეორე (თანამახვილიან) მარცვალს. მისი მსჯელობის არათანმიმდევრობაც ამას უნდა მიეწეროს. თანაც იგი ვერ ასხვავებს მახვილის ხასიათს სიძლიერე=სიმაღლის თვალსაზრისით.

ხმოვანთან დაკავშირებული სხვა პროცესები წახურში

I. ქონტამინაცია. წახურში გამოთქმისა თუ სინტაგმის წვერთა შეერთება=შეჯვარება (კონტამინაცია) ხდება წინმდგომი წვერის ბოლოკიდური მარცვლის (ოღენ ხმოვნის ან თანხმოვანი+ხმოვნის, ხმოვანი+თანხმოვნის), ანდა მომდევნო წვერის თავკიდური მარცვლის (ოღენ ხმოვნის ან თანხმოვანი+ხმოვნის, ხმოვანი+თანხმოვნის) დაკარგვით, ამასთან ზოგჯერ სინტაგმისა თუ გამოთქმის ორსავე წვერში ან ერთ=ერთში შეინიშნება

სხვა ხასიათის ბგერითი ცვლილებებიც. სიტყვათა ამგვარი შეჯვარება=შერწყმით წარმოიქმნება კომპოზიტი, რომლის რომელიმე (ჩვეულებრივ მომდევნო) ინგრედიენტად შეიძლება იყოს სახელიც, ზმნაც, სახელზმნაც... მაგალითები: აუჭზლ (მიქიქ.) <- ა უ ზ ზ ა ლ (წახურ.) <- აუჭზ=წალ <- აუჭზუდ=წალ <- აუჭზუდ=აიწალ (გილმიწ.) „ოთხმოცდაათი=ცხრაჟერ=ათი; ბ ო რ ჯ ლ ო რ == ბორჯულ=ორ <- ბორჯულ=ორ <- ბორჯულ=ვორ || <- ბორჯულ=ვორნა (მოვალეა=მოვალე+არის); ბ ა რ კ უ ბ <- ბარკუბ (მიქიქ.) <- ბარკუ+ვობ || <- ბარკუ+ვობნა (წახურ.) „ძვალა==ძვალი არის“; ფელთორ (მიქიქ.) <- ფელთაქრა=ვორ (წახურ.) „ენაბლუა“; ენმიშზას <- ენმიშ=იზას (დაშვება==დაშვებული+ყოფნა); ა წ ა ს <- ა წ ა ხ~ას <- აწა=იხ~ას (ყოღა==მყოღე+ყოფნა, მყოღედ+გახდომა); კ შ ა ყ ა ნ <- კ შ ა =ჰაყან (ყრის, ასხამს=ყრას, სხმას აკეთებს)...

ეს პროცესი მეტწილად შეინიშნება წახურზე მოლაპარაკე თითქმის ყველა აულის მეტყველებაში: ყველაზე მეტად კი მიქიქურსა და წახურულში, ყველაზე ნაკლებად — გილმიწურში.

2. ასიმილაცია. მოწმდება როგორც თანხმოვანთა (იხ. ქვემ.), ისე ხმოვანთა ასიმილაცია — პროგრესული, რეგრესული, კონტაქტური, -დისტანციური, -ნაწილობრივი, სრული. ერთგვაროვანი ანდა დამსგავსებული ხმოვნები, როგორც წესი, ერწყმიან ერთმანეთს, წარმოქმნიან გრძელ ხმოვნებს (იხ. ზემ. გრძელი ხმოვნის საკითხი).

მაგალითები: ა) დივიზიებზ (წახურ. და სხვ.) <- <- დივიზიები (გილმიწ.) „დივიზიები“; კომისიეას (წახურ. და სხვ.) <- კომისიეას (გილმიწ.) „კომისიას“, - „კომისიისათვის“, „საკომისიოდ“; ვორ <- ჭორ (წახურ. და სხვ.) <- ჭარ -> ვარ (გილმიწ.), ვობ <- ჭობ (წახურ. და სხვ.) <- ჭაბ -> ვაბ (გილმიწ.), ვოდ <- ჭოდ (წახურ. და სხვ.) <- ჭად -> ვად (გილმიწ.) — გრ. კლას.

მიხ.— „არის“... ბ) ჩეა (წახურ. და სხვ.) <—ჩაა(გილ-
მიწ.) „ჩაი“; გიმოკა (წახურ. და სხვ.) <— *გიმოქია
<—გიმატია (გილმიწ.) „არ მოკლავსრა (ობ.პ.კლ.ანდა:
ობ. I. და 2. კლ. მრავლობითში)“, ს ე ყ ი ლ (მიქიქ. და
სხვ.) <—სუყილ (გილმიწ.) „მთხოვარა“...

ხმოვანთა დამსგავსების პროცესი, როგორც ჩამო-
თვლილი მაგალითებიც გვიჩვენებენ, თვალსაჩინოა წა-
ხურულ, მიქიქურ და ზოგ სხვა კილო=კილოკავში; გილმი-
წურში იშვიათია.

ხმოვანთა ასიმილაციის (ნაწილობრივის) ფარგლებ-
ში უნდა მოექცეს უ მ ლ ა უ ტ ი ც — პ ა ლ ა ტ ა -
ლ ი ზ ა ც ი ი ს პროცესი, რაც წახური ენის კილო=
თქმათათვის დამახასიათებელია მეტ=ნაკლებად (იხ. ზემ.
პალატალიზებული ხმოვნები).

3. ლაბიალიზაცია. არის ღ და ჭ ხმოვანთა შენა-
ცვლების შემთხვევები, მაგალ.: ზ ი ტ (მიქიქ.) - ზ შ ტ
(წახურ.) „ყვავილი“, „გამონაყარი“; ღ ლ ე შ ე ნ (მიქ.)
- ღ ლ ე შ ე ნ (წახ.) „იყიდა“... რაც ღ ხმოვნის ლ ა -
ბ ი ა ლ ი ზ ა ც ი ი თ უნდა აიხსნას.

4. რედუქცია - (სრული და ნაწილობრივი) ხდება
თითქმის ყველა ხმოვნისა. ამის თაობაზე ზოგი განმარ-
ტება მოცემულია ზემოთ (მახვილთან დაკავშირებით).
სხვა, დამატებითი, საილუსტრაციო ნიმუშები ასეთი იქ-
ნება: ა) ფრათ <—ფერათ <— ფერათ (ბეჭედი რისამე და-
სამოწმებლად); მუთრი (მიქიქ.) <—მუთური (წახურ. და
სხვ.) „ქართველი“, მუთრინ (მიქიქ.) <— მუთრინ II >
>—მუთრინ (წახურ. და სხვა) „ქართველისა“; მუგლან <-
<- მუგულან „გვიერდისა“, „ფერდისა“ - სახელობ. მ უ -
გ უ ლ; ფ რ ა ნ „ცხელი“: ფრან ჯიგა „ცხელი ადგილი“
(წახურ.) <- ფ უ რ ა ნ; ფურან II ფურანა „ცხელი“ (მიქ-
იქ.); დოსტან (წახურ.) <- დოსტუნა (მიქიქ.) „მეგობრი-
სა“; ვაბნა (წახურ. და სხვ.) <- ვაბუნა (მიქიქ. და
სხვ.) „დაბრუნება (წადებულისა)“.

4. ტრანსპოზიცია. წახურ სიტყვაში ბგერათა გა-
დაადგილება იშვიათად ხდება, მეტადრე ხმოვნებისა; თი-
თო=როლა ნიმუშთაგანია $\chi \text{ } \eta \text{ } \chi \text{ } \eta \text{ } \text{მ.} \rightarrow \chi \text{ } \eta \text{ } \chi \text{ } \eta \text{ } \text{მ}$ (ფარ-
დაგი. - შდრ. სპარს. $\chi \text{ } \eta \text{ } \chi \text{ } \eta$).

5. ხმოვნის განვითარება. წახურ სიტყვას შეიძლე-
ბა დაემატოს, განუვითარდეს, როგორც თანხმოვანი (იხ.
ქვემ.), ისე ხმოვანი, უმთავრესად ნ ა ს ე ს ხ ე ბ
ლექსიკაში. სიტყვას ხმოვანი ემატება ერთგან თავმო-
ყრილ თანხმოვანთა ეპენთეზად, თანხმოვანთა მყარად
(წახური მაინცდამაინც ვერ ეგუება სიტყვაში თანხმო-
ვანთა თანმოყრას). ზოგჯერ თანხმოვნით დაწყებულ სიტ-
ყვას შეიძლება თავშიც დაერთოს რაიმე ხმოვანი, უპირა-
ტესად ე).

მაგალითები: ჩილან, ჩილანარ (წვერი, წვერები. —
შდრ. რუს. члан), ფულან, პოლან (გეგმა. — რუს. план);
ისკალათ (საწყობი. — რუს. склад)...

6. ხმოვანთა დასუსტება=მოკვეცა. უმახვილო, და-
სუსტებული (უმთავრესად ფუძის ბოლოკიდური ა, იშვიათად
ი, ჯ ხმოვნის მოკვეცა მეტწილად დამახასიათებე-
ლია წახური ენის კილო=კილოკავთა უმრავლესობისათვის;
მოწმდება კერძოდ — წახურულში, მიქიქურში, სოგიუთურ-
ში, ხიახურში...; მაგრამ ბევრად ნაკლებად — მიშლე-
შურში, ლექურში (ყურდულურში); განსაკუთრებით ცოტაა
მაგალითები ამ ენის ყველაზე კონსერვატიულ არეალში —
გილმიწურ კილოში.

მაგალითები: ა) ზ=ას <-ზე=ას (მ ე — მიცემი;
სახელობ. ზე); შ=ას <-ში=ას (ჩ ე ე ნ — მიცემი;
სახელობ. შ ი)... ბ) დენ (წახურ.) <-დენა || -> დენ
(მიქიქ.) <-დენა (გილმიწ.) „საკენკი“; მეხჭ (წახურ.)
<-მეხჭა || -> მეხჭ (მიქიქ.) <- მეხუა (გილმიწ.) „ზლა-
პარი“, „ამბავი“; მაყ (წახურ.) <-მაყა (მიქიქ., გილ-
მიწ.) „ქონი“, ტოხყ (წახურ.) <-ტოხყო (მიქიქ.) <-
ტოხყა (გილმიწ.) „თოკი“, „საბელი“; შიტ <-შიტა (ბე-

ლურა.— შდრ. ქართ. ჩიტჲ)...

7. სუბსტიტუცია. წახურ სიტყვებში შენაცვლება ხდება თანხმონებისაც(იხ.ქვემ.), ხმონებისაც.კილო=კილოკაცებში ხმონანთშენაცვლების კანონზომიერების დადგენა ვერ ხერხდება.როგორც ზემოთაც აღინიშნა(და ამას ა.დირიც დასძენს.-იხ.მოკლე ხმონის საკითხი)ძუ სხარტად და არამკაფიოდ წარმოითქმიან, რომ ზოგჯერ ძნელდება ე-ი-ჯ, ო-უ, ო - უ - ჯ, ანდა ე - ჯ - ა ხმონების ერთმანეთისაგან გარჩევა; ეს კი თავის მხრივ აძნელებს მათი შენაცვლების ხასიათის გაგებას.ხმონან-თა სპონტანურად შენაცვლების ცალკეული შემთხვევა, რასაკვირველია, არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს მაინცდამაინც რომელიმე აულის მეტყველებისთვის ნიშანდობლივად, — იგი შეიძლება აიხსნას მხოლოდ როგორც ცალკეულ პირთა ენობრივი ჩვევა, ტენდენცია,ამა თუ იმ ბგერათკომპლექსში ნებისმიერად, თავისუფლად ცვალონ ესა თუ ის ხმონანი (იცვალოს ზოგჯერ დავიწროების ან, პირიქით, — გაფართოების მიზნით, ზოგჯერ — ანალოგიითაც კ).

მაგალითები: 1) ე — ი: ეჭვს (წახური, მიშლეში) — იჭვს (მიქიქი) „გასვლა“; ეხტაარ(წახ., მიშლ.) — იხტაარ (მიქიქი, წახური) „უფლება“, „ნება“; ჰელვს(წახ., მიშლ.) — ჰილვს(მიქიქ.) „მიცემა“... 2) ე — ი: ვერედ (მიშლეშ.) — ვირიდ(მიქიქ.) — ვირედ(წახურ., მიშლეშ.) „მზე“ 3) ე — ჯ: დივარ (წახურ.) — დევარ(მიქიქ., ლექ.) „კედელი“, კიჭ (მიქიქ.) — კეჭ(წახურ.) „დილ=კილოვის(წახურ.) — ევს^I (მიქიქ., ლექ.) „გარეული თხა“, — „ჯიხვი“... მაგრამ ასე-

I. მოწმდება ვ უ ს ვარიანტიც, მაგრამ ეს აიხსნება კომბინაციური ცვლით, — ასიმილაციით: ვუს <-ევს (ასიმილატორია ვ-). ანალოგიური მაგალითებია (ასიმილატორ ვ, მ, ბ=ს გათვალისწინებით): სჯვა (წახურ.) -> სუვა (მუსლახ, მიქიქ.) „მთა“; ევველქა (წახურ.) -> ცუველქა (მუსლახ, მიქიქ.) „შემოდგომაზე“; მესრანა (წახურ.) -> მუსრანა (მუსლახ, მიქიქ.) „მშვიდი ვინმე“...

თი (პირშებრუნებული) შენაცვლებაცაა: კვშ (წახურ.) — კივი (მიქიქ.) „ლილი“; ყვრაც (წახურ.) — კირავ (მიქიქ) „ჭირხლი“; ესტად (წახურ.) — ისტად (მიქიქ) „მატირძაღლი“... 4) ე — უ: ილ~აქხას (წახურ.) — ულ~აქხას (ლექ.) „დანახვა“; ილ~ოზარას (წახურ.) — ულ~ოზარას (მიქიქ., ლექ.) „ადგომა“; იტუნა (წახურ.) — უტუნა (მიქიქ., ლექ.) „მაგარი“... 5) ე — ჯ: ჰაყი (წახური) — ჰეყი (მიქიქი) „კეთება“; ჰაყა (წახურ.) — ჰეყა (მიქიქ.) „აკეთებსა“; კავალი (წახურ.) — კევალი (მიქიქ.) „დაბრუნება“... მაგრამ ასეც: მანჯა (წახური და სხვ.) — მანათ (მიქიქ.) „მანეთი“; სეყი (წახური და სხვ.) — საყეა (მიქიქი) — საყფი (მიშლემში) — შდრ. სათხუა <-*სადხუი (ლექი) „დალაგება“... 6) ლ — უ: ჩოკაა (წახურ.) — ჩუკაა (მიქიქ.) „ჩოხა“; ქოსა (წახურ.) — ქუსა (მიქიქ.) „ქოსა“... 7) ე — ე: მასლათ-მისლათ (წახურ., მიქიქ.) „საუბარი“. 8) ხდება მარტივი ხმოვნებით ფარინგალიზებულ ხმოვანთა შენაცვლებაც, — კერძოდ, აუ — ა, ეუ — ე და ეუ — უ ხმოვნებისა; მაგალითად: ახყახანანა (წახური და სხვ.) — ახყანანა, აყანანა (მიქიქი) „შორეული“; აზრა (წახური...) — არა || აზრა (მიქიქი) „შორის“, „შუა“; კენალახანა (წახური და სხვ.) — კენალანა (მიქიქი) „ოქროსი“; კეხვახან || კევახან (წახური...) — კევან, კივან (მიქიქი) „წერილი“...; ეხხი (წახური და სხვ.) — ეხი (მიქიქი) „ჩტყმა“...

ამ ხაზით სუბსტიტუცია თანმიმდევრული და სისტემატური არ არის: ჯერ ერთი — იგი სპორადულად ხდება, ზოგჯერ — ფაკულტატურადაც; მეორეც — ხმოვანთა ამგვარ-

I. თითქოს სისტემატურია ი — უ ხმოვნების შენაცვლებაც: „ი“ წახურულ კილოში — „უ“ მიქიქურსა და სხვა კილოებში. მაგრამ აქაც ირღვევა ხოლმე ბგერათცივლის ამგვარი წესი: შდრ. უეჰოან (წახურ., მიქიქ.) — იეჰოან (მიშლემში.) „ამბობს ხოლმე“...

რი ცვლა უფრო ახალგაზრდების მეტყველებაში მოწმდება, დროული აღამიანებისაში ნაკლებად; განსაკუთრებულ კონსერვატიულობას იჩენენ ღრმა მოხუცები (მეტადრე-ქალე-ბი). ისე რომ, ამ შემთხვევაში უფრო თაობები უპირის-პირდებიან ერთმანეთს, ვიდრე აულთა მეტყველებანი. და-სახელებულ მაგალითებს ეპიზოდური ხასიათი აქვთ.¹

წახურ ხმოვანთა კლასიფიკაცია

	მარტივი			კლასი	ფარინგალიზე		
	ი	ე	უ	[ი]	იხ	უხ	უჰ
მაღალი აწევისა	ი		უ	[ი]	იხ		უხ
საშუალო აწევისა	ე	ე	ო	[ო]	ეხ	ეჰ	ოხ
დაბალი აწევისა			ა	[ა]		აჰ	

*კვადრატულ ფრჩხილებში მოქცეული ხმოვანი ახალწარმო-ნაქმნია, მეორეული-რეღევანტურობას მოკლებული.

მუხადური ენის ვოკალიზმი

მარტივი ხმოვნები. მუხადურსაც ექვსი — ა, ე, ი.

1. ამის მიუხედავად, ფარინგალიზებულ და არაფარინგა-ლიზებულ, მარტივ, ხმოვანთა მონაცვლეობის გამო ზო-გი მკვლევარი სვამს თავისებურ ფარინგალიზებულ ხმო-ვანთა ა რ ა ფ ო ე მ ა ტ უ რ ო ბ ი ს ს ა კ ი ა ხ ს (ფარინგალიზაციის თვისებას მიაწერენ გვერდით მდგომ თანხმოვანს). ამის თაობაზე უფრო დაწვრილებით ცნობები ზემოთაა მოკეპული (იხ. „ფარინგალიზებული ხმოვნები“) მაგრამ აქ დავსძენთ, რომ ფარინგალიზე-ბლისა და არაფარინგალიზებულის შენაცვლება არ გა-მოდგება პირველთა ფონემურობის უარსაყოფად. თუ რო-მელიმე ასეთი ხმოვანი იცვლება უფრო ადვილად, სა-დად წარმოსათქმელი სხვა ხმოვნით, — ა. მარტინეს (1960) სიტყვით რომ ვთქვათ, — ესაა მხოლოდ პროცესი, გამოწვეული ბგერათწარმოქმნის გათვლით, ეკონომი-ით. გარდა ამისა სიტყვათა მნიშვნელობის შეუცვლე-ლად მარტივი ხმოვნებიც ხომ ენაცვლებიან ერთმანეთს, მაგრამ მათს ფონემატურობას არაფერ უარყოფს (!).

ე, ჳ, უ, უ — ხმოვანი მოეპოვება. ეს ხმოვნები გა-
 მოიყენებიან სიტყვის ყველა პოზიციაში, ერთ= და ერთზე
 მეტ=მარცვლიან სიტყვებში, — ყოველგვარი თანხმოვნის
 მეზობლობაში, — საკუთარ და ნასესხებ ლექსიკაში (მეტყ-
 ველების ყველა ნაწილში), — როგორც ფუძე=ძირის, ისე
 ფორმანტის შედგენილობაში. მაგალითები: 1) ე ხმოვნის
 გამოყენებისა: ს ა, სუდ (ერთი), ბავა (ხვალ), ბალა
 (ბევრი, ბევრად), ბადანა (მხრივ, მხარეს), ბანადა
 „მთისა“ (ბანა „მთა“), ბარ (ბარგი), ხალ (სახლი), ცაზ
 (მთვარე), რაქ (კარი), გვალახ (საქმე), სანთ(ჩაქურჩი),
 გაბარჩ (თათი), ხალხალაგ (მძივის მარცვლი), ყაბად
 „აკვნისა“ (ყაბ „აკვანი“), ხუქად „ხისა“ (ხუქ „ხე“),
 ნინაბარ „დედები“ (ნინ <-ნინა „დედა“), სახას(დაძი-
 ნება), სათას (დატოვება), ბარმაქ (ფაფახი), გარდან
 (კისერი)... 2) ე ხმოვნის გამოყენებისა: ერ (ვაშლი),
 ეგ (ნალი), ებირ (სისხლი), ბერ (ბარი), სენ(წელიწადი)
 ექად (დიდი), ნენა (გუგა), ბეგ (გვერდი), მეს(ლოგი-
 ნი), ვეშ (ასი), ძეჩ (ყაპი), მეგ (ქოჩორი)... 3) ე
 ხმოვნისა: ით (თაფლი), სი (დათვი), სიბა (დათვები),
 გი (მოიპოვება), გიდ (მყოფი, არსებული), თი (ის), თი-
 ნი (იქ), მი (ეს), მიდი (აქ), სიკ (მელა), ციხილ
 (გვარ=თესლი), ყირ (ხორბალი), ძირძამ (ბალთა), ნინ
 (დედა), დიდ (მამა), ჩილაჩ (ცვილი), სირ (საიდუმლო),
 ხიდ (სკორე), ტილი (თითი), ირდჯ (წითელი)... 4) ე
 ხმოვნისა: პეზ (ბაგე), ძერ (სპილენძი), ყენ (თხა),
 დენ (მატყლი), სენ (კოწახური), სერ (სამარე), რეშ
 (ქალიშვილი), ხელ (ხელი), ბეჭ (ყვავილი), მეთელ(თიკა-
 ნი), სელაბ (კბილი), ხენჯხ (ბავშვი), ვეპერ (ცხვარი),
 ტეპეჭ (თითისტარი), ხეფერ (ხრტილი), ჯგალ (ქერქი),
 ქაფერ (ხანჯალი)... წინდჯ (ახალი), ლეზედ (ცომი<-
 <- ნახელი), უსედ (ხისა, შეშისა), ერბერ (ვაშლები),
 თუფაბერ (ბურთები)... 5) უ ხმოვნისა: ყოწ (ლოყა),
 ქოჭდჯ (უსიამოვნო)... 6) უ ხმოვნისა: ულ (თვალი), უბ

(მარყუჟი), სუხურ (ძაფი), შუ (ძმა), უღალ (წვიმა), უხუნ (პერანგი), ხუქ (ხე), სუს (პატარძალი), სურ (ნახევარი), ყულ (თავი), ხუდ (მუშტი), ლუბად (ფუტკარი), ნაწურ (მდინარე), ხულუქ (სახელო), ჩუნგურ, ჩუგურ (ჩონგური)... ხ~უმ (კვამლი), ყურუდ (ხმელი)...

ამ ხმოვნების რენტგენოგრაფიული დახასიათება მოცემულია ზემოთ: იხ. წახურ (და მუხადურ) ხმოვანთა I — VI რენტგენოგრამები.

ყოველი ამათგანი მკაფიოდ გამოსატყული, წმინდა ხმოვანია და რელევანტური — სიტყვაში მნიშვნელობის შემცვლელი; შდრ., მაგალითად: ხ ა ლ (სახლი) — ხ ე ლ (ტვირთი) — ხ ჯ ლ (ხელი); ბ ა რ (ბარგი, ტვირთი) — ბ ე რ (ბარი — ბარად.); ს₂გ₂ (ნაკბენი) — ს უ ს (პატარძალი); მ ა ს (კედელი) — მ ე ს (ლოგინი) — მ ჯ ს (როდის); ს უ რ (ნახევარი) — ს ჯ რ (სამარე) — ს ე რ (ჭვარტლი) — ს ი რ (საიდუმლო); ილ (სუნი) — ულ (თვალი); დ ი ნ (სარწმუნოება) — დ ჯ ნ (მატყელი) — დ ა ნ (ლოყა) — დ ე ნ (საკენკი)...

მარტივი ხმოვნები მუხადურსა და წახურში არ სხვაობენ ერთიმეორისაგან, ერთი გამონაკლისის გარდა: თუ წახურში უ ხმოვანი თ ი თ ქ მ ი ს თანაბარ ადგილს იჭერს სხვა ხმოვნების გვერდით, მუხადურში ამის შემცველი სიტყვა ძალიან ცოტაა (ის. ნიმუშები). იგი (ლ) აქ უფრო დიფთონგოიდური წარმომავლობისაა: ჭ₁ა(ვა) -> ლ, ანდა: ჭ₂ე(ვე) -> ლ; მაგალითად: ჯ ჭ ე ლ -> ჯ ო ლ (ძნა); ა ქ ჭ ე ლ -> ა ქ ო ლ (ბუდე), დ ჭ ა ბ ა დ -> -> დ ო ბ ა დ („ძირისა“, „ფესვისა“, „ძირეული“ (შდრ, ლჭაბ „ძირი“, „ფესვი“, ლჭაბ=ბერ „ძირები“, „ფესვები“).

როგორც ჩანს, უ ხმოვანი მუხადურში ა ხ ა ლ ი წარმონაქმნია, — უფრო სწორედ: ჯერ კიდევ ქმნადობის პროცესშია. ამას მოწმობს მუხადურ და წახურ ფონეტიკურ (ფონემურ) შესაძლებლობათა დაპირისპირებაც: წახურ „ლს მუხადურში სისტემატურად ენაცვლება (L) უ ხმოვანი,

ანდა (2) ქა, ქე დიფთონგი; შდრ., მაგალითად: I) ო ს (წახ.) — უ ს (მუხად.) „შეშა“, ო კ, ო ყ (წახ.) — უ ყ (მუხად.) „ბალახი“, ს ო ს (წახ.) — ს უ ს (მუხად.). „პატარძალი“, დ ო (წახ.) — დ უ რ (მუხად.) „სახელი“, ა ო ყ უ ბ (წახ.) — ა უ ყ უ ბ (მუხად.) „ოთხი“, გ ა ო ლ უ ა (წახ.) — ა უ ლ ა ლ, უ ლ ა ლ (მუხად.) „წვიმა“... 2) ღ ო ბ (წახ.) — ღ ჭ ა ბ (მუხად.) „ფესვი“...; შდრ. აგრეთვე ყ ო ზ ლ=ლწ -> ყ ო ზ ლ=ლწ (წახ.) — ყ ჭ ე ზ დ (მუხად.) „ორი“...—საინტერესოა ანალოგიური ფარდობა წახურ ფარინგალიზებულ ლ (ლზ) ხმოვანსა და მუხადურ ჭივ, ქივ დიფთონგურ (უ+ ფარინგალიზებული ე ანდა ე ხმოვნებს შორისაც (იხ. ქვემო)

2 ხმოვნის საკითხი. მუხადურში 2 ხმოვანი ისეთი-ვეა, როგორც წახურში (იხ. ზემ.): ორალურია და არა ნაზალური; ღიაობის მიხედვით არ სხვაობს ე ხმოვნისაგან; ამის სარეზონანსო სფეროს (არის) კონფიგურაცია თითქმის ისეთივეა, როგორც ე და ე ხმოვნებისა (იხ. IV რენტგენოგრაფია); ამასთან: 2 ხმოვანი ფონემატურად უპირისპირდება ყველა სხვა ხმოვანს (მათ შორის შესაბამის ფარინგალიზებულ ხმოვანსაც); მაგალითად: მ ე ს (როდის) — მ ე ს (ლოგინი, საწოლი) — მ ა ს (კედელი); ყ ე ნ (თხა) — ყ ი ნ (ფიცვი); ს ე რ (სამარე) — ს ე რ (ჭვარტლი) — ს უ რ (ნახევარი); ხ ე ლ (ხელი) — ხ ე ლ (ტივრთი) — ხ ა ლ (სახლი); ხ ე ლ (ჭადარი) — ხ ე ლ (ჩუშტი)...; ხ ე ლ (ხელი) — ხ ე ლ (ნამცეცი)... მაშასადამე, წახურის მსგავსად, მუხადური 2 ხმოვანი უნდა დახასიათდეს როგორც ერთ-ერთი ძ ი რ ი თ ა დ ი ფონემა.

ფარინგალიზებული ხმოვნები. ასეთი ხმოვნები მუხადურს ექვსი მოეპოვება: აზ, ეზ, იზ, ეზ, უზ, ოზ, რომელთა ფიზიკურ=ფიზიოლოგიური დახასიათება ექსპერიმენტული (რენტგენოგრაფიული) მონაცემების საფუძველზე ამგვარსავე წახურ ხმოვნებთან ერთად მოცემულია ზემოთ (იხ. VII-XII რენტგენოგრაფები). ამ ხმოვანთაგან

ყველაზე თვალსაჩინოა ახ, უხ და მეტადრე გჰ=ს გამოყენება; შედარებით ნაკლებია ეხ, იხ ხმოვნებისა; ხოლო ოხ ხმოვნისა ძალიან მცირეა — მოწმდება თითო-ორი სიტყვაში და მსიც ზოგ დიალექტში. ეხ, იხ, ოხ ხმოვნები არ ქმნიან შესაბამის მარტივ ხმოვანთა ოპოზიციას (ამის თაობაზე შენიშვნები იხ. ზემ. ფარინგალიზებული ხმოვნები წახურში). მაგალითები: 1) ახ ხმოვნის გამოყენებისა: ხახლ (ცა), მ ა ხ ხ ჭ (მუხა, რკო), რ ა ხ ღ (სავარცხელი), მ ა ხ ღ ა ხ ღ (კიბე), ღ ა ხ (ხიდი), ყ ა ხ ბ (აკვანი), რ ა ხ ჯ (გზა), ყ ჭ ა ხ ღ → ა ყ ვ ა ხ ღ (ორი), გახტ (კატა), გახტიბჰრ (ზვიანები), ყაჰრაჰყაჰლ (კაჭკაჭი), ყაჰსტჰ <-ყაჰსღჰ (მოხუცი), ხაჰრღჰ (შერივეული; ჩვეულებრივი). 2) იხ ხმოვნისა: ბეჰლ (შუბლი), ტბეჰლ (სათითური), ჭმეჰ <-ჭმეჰ (ღო; შრატ), ჭეჰ <-გეჰ (თქვენ), ტეჰზენ (სიმსივნე, დასიება)... 3) იხ ხმოვნისა: მ ი ხ ჯ („ჟანგი.“ — აული მიხრეკი), ყიხღიღ (ზამთარი), ღიხბ („ბაყაყი“. — აული მიხრეკი)... 4) ეხ ხმოვნისა: ხეჰრ (მსხალი), ღეჰლ = (ზაფხული), ხეჰლ (ხამცეცი), ჰიმეჰლ (ვირი), ხეჰვ (ცური, ჯიქანი), ღეჰრინ (ნადირი; გარეული თხა), გეჰხ (კაუჭი), ყეჰტ (ქორი, ძერა), ღეჰყ (არწივი), რეჰჰ (ნაცარი), ღეჰყეჰლ <- დ ჰ ყ ჰ ზ ღ ჰ (მწარე), ყეჰბღჰ (ყვითელი), ჰეჰჰეჰლ („ნაჭუჭი“ — აული შინაზი), ყეჰჰიღ (ფეხის ძირი), ვირღიღ=ბეჰჰ (მზის ყვავილი <- მზესუფირა), ტეჰრყეჰლ <- ტერყეჰღ (კოჭლი). 5) უხ ხმოვნისა: ხუჰრ (ფქვილი), ლუჰლ (კაკაბი; გნოლი), მიღლუხ (მატლი, მუხლუხი), ყუჰლ (თაგვი), ლუხნ („მხარი.“ — აული მიხრეკი)... 6) ოხ ხმოვნისა: მოჰჰ (სოფელი), ტოჰყ („თოკი.“ — აული ბორჩი)...

ნიმუშებიდან ჩანს, რომ უწყებულ ხმოვანთა გამოყენება მაინცდამაინც შეზღუდული არ არის ერთი რომელიმე თანხმოვნის მეზობლობით; მრავალმარცვლიან სიტყვებში რამდენიმე ფარინგალიზებული ხმოვნის არსებობა შეპი-

რობებულია კომბინაციით (ასიმეტრიით); ამგვარ ხმო-
ვანთა შემცველი სიტყვა უპირატესად ერთ (მომეტებულ
წილად დახურულ). მარცვლიანია. ამ ხმოვანთაგან მკაფიოდ
გამოხატული კორელაციურ-რელევანტური ფონემებია აჰ,
ჟჰ და უჰ; შდრ., მაგალითად: ხ ა ზ ლ (ცა) — ხ ა ლ
(სახლი), ჳაჰ (ხიდი) — ჳა (არის, მოიპოვება);
რ ა ზ კ (გზა) — რჟჰკ (ნაცარი); ხ ზ ზ ლ (ნამცეცი)
— ხ ჟ ჳ (ხელი); ყ ჟ ზ ლ (თავი) — ყ უ ლ (თავი);
ხ უ ზ რ (ფქვილი) — ხჟჰრ (მსხალი)...

პალატალიზებული ხმოვნები. მუხადურშიც მოწმდება
ფიზიოლოგიურად (არტიკულაციით) პალატალიზებული, ხოლო
აკუსტიკურად რბილი ხმოვნები: ჳ, ჳი. ორივე ხმოვანი
მ ე ო რ ე უ ლ ი ხასიათისაა, წარმოქმნილია პოზიციურ-
კომბინაციური ცვლილებების შედეგად — პალატალური
ხმოვნებისა თუ პალატალიზებულ-ოტიზებული თანხმოვნე-
ბის მეზობლობაში — ისევე, როგორც წახურში (იხ. ზემო)
მაგალითები: 1) ჳ ხმოვნის შემცველი სიტყვებისა: ჳ ჯ რ,
ჳ ჯ რ ბ უ რ (თმა, თმები), ჳ ჯ ლ (მეტყველება), წ ი-
კ ჯ რ (ლეკები), ჳ ჯ ს ჯ დ („თხისა“ — აული იხრეკი)
ჳ ო ქ უ მ ა ჳ ჯ დ (მთაწარისა), ქ ჯ ლ (კამერი),
გ ჯ დ ჳ გ (ზაქი), ჳ ჯ მ ი შ (ფურკამერი), ს ჳ ნ
(წელიწადი), ზ ჳ რ (ფური), ნ ჳ ქ (რძე), ჳ დ ჳ მ ი
(კაცი, ადამიანი), ჳ ჯ ზ ჳ ლ (მთესველი), ნ ა ყ ი ქ-
ლ ჳ (მიწაზე უფრო), ლ ჳ შ უ რ (აიღობა), დ ჳ ბ დ ჳ-
ბ ი ლ (პეპელა), დ ი ნ რ ი რ ჳ (ღმერთმა), უ რ ი ლ ი-
შ ჳ (სასწავლებლები), ნ ი ნ ა ბ ა შ ჳ (ღედებმა),
ს ი ჳ ჳ (დათვები), ყ უ ზ ლ ჳ რ (თავები)... 2) ჳი
ხმოვნის შემცველი სიტყვებისა: ტჳჰ (თოკი), ლჳჰკურ
(იწვოდა=რა), ტჳინტჳა (წვერი მთისა, ხისა), ჳჳრბაჳჳრ
(სხვადასხვა), ლჳგჳი (ბრინჯი), ჳჳჳა (წიწილა)...

I. ოლონდ იმ განსხვავებით, რომ ზოგ წახურ სიტყვაში
განვითარებულია მესამე პალატალიზებული (რ)
ხმოვანიც (იფარგლება თითო-როლა მაგალითით).

ეს ნიმუშები მოიცავენ როგორც საკუთარ, ისე სხვათა ენიდან მოზიდულ ლექსიკას. ნიმუშებიდან ისიც ჩანს, რომ პალატალიზებულ ხმოვანთა განლაგება=განაწილება სიტყვებში შეზღუდული არ არის: გამოიყენება თითქმის ყველა პოზიციაში, თუმცა საგულისხმოა ერთი რამ: მართალია, ამჟამინდელ მუხადურში ეს ხმოვნები, მეტაღრე წ , თვალსაჩინოდაა განვითარებული, მაგრამ წახურის მსგავსად აქაც ხშირია საკუთარ და ნასესხებ სიტყვებში ამ ხმოვნის შენაცვლება ქ , ღ , ანდა სულაც ფარინგალიზებული ქ ხმოვნით; შდრ. , მაგალითად: $\text{ქ ა შ} \rightarrow \rightarrow \text{გ ზ შ} \rightarrow \rightarrow \text{ე ე შ} \rightarrow \rightarrow \text{გ ე ზ შ}$ ($\text{შდრ. წახ. გ ა შ} \leftarrow \leftarrow \text{ქ ა შ}$, ადულ. გ ა რ შ , თაბას. გ ა რ ჟ , არჩიბ. $\text{ბ ა შ} \leftarrow \text{ქ ა შ}$, უდ. $\text{ბ ა შ ზ} \leftarrow \text{ბ ა რ ზ}$) „ასი“; $\text{ბ ზ ლ} \rightarrow \rightarrow \text{ბ ე ლ} \leftarrow \text{ბ ე ზ ლ}$ (შებლი), წდწმი — ედემი (შდრ. წახ. ადამი , — უდ. ადამარ, ქართ. ადამიანი \leftarrow ბიბლ. ადამ), სწნ \rightarrow სენ (წელიწადი)...; გარდაღნ „ყელი“, „ხორხი“ (თურქ. =აზერბ. გ ზ რ დ ზ ნ).... მუხადურში (წახურის მსგავსად) ამ ხმოვნების ხასიათი განპირობებულია მეზობლად მდგომი ალვეოლარულ=პალატალური ანდა პალატალიზებული თანხმოვნებით; სხვანაირად რომ ეთქვათ: ამგვარი თანხმოვნები მარტივ ღ , ქ და ზოგჯერ ღ ხმოვნებს უქმნიან პალატალიზაციის საფუძველსა და, მაშასადამე, — რბილი ხმოვნის აკუსტიკურ ეფექტსაც; შდრ. , მაგალ: $\text{ხ~ე ხ~} \leftarrow \text{ხ~ჟ ხ~}$ (ცხვირი), $\text{ხ~ედ} \leftarrow \text{ხ~ად}$ „წყალი“. — შდრ. ხ~ან (წახ.), ხ ე (უდ.) შ ი ნ (ლაკ.)... როგორც ზემოთ აღინიშნა, საგარაუდოა ისიც, რომ ეს ხმოვნები წარმოიქმნებიან ღ და ქ ხმოვანთა გავლენითაც — ისევე, როგორც ეს, ვთქვათ გერმანულში მოხდა (იგულისხმება

I. როგორც ჩანს, ასეთი ($\text{წ} \leftarrow \text{ე} \leftarrow \text{ეჟ}$ ხმოვანთა) შენაცვლება შესაძლებელი ხდება იმიტომ, რომ ფარინგალიზებულ ხმოვნებს შერეული ელფერი აქვთ. — განსვენებული პროფესორის შ. გაფრინდაშვილის განმარტებით: ფარინგალიზაცია ხდება პალატალიზაციასთან ერთად (იხ. ზემ. ქ ხმოვნის რენტგენოგრაფია).

დასტ სტუმარი, დასტი სტუმრები და მისთ.მაგალითები),
 ანდა — ისევე მოხდა, როგორც — ქართველურ ენათაგან
 სვანურში. აკად. ა.შ ა ნ ი ძ ე (1925) სვანურის
 დიალექტთა მონაცემების მიხედვით განიხილავს:რა ხმო-
 ვანთა ნაწილობრივი ასიმილაციის, უმლაუტის საკითხს,
 აღნიშნავს: „უმლაუტების წარმოშობას განსაზღვრული ფონე-
 ტიკური საფუძველი აქვს, — ეს გახლავს ე „ნისა და გან-
 საკუთრებით ე „ნის გავლენა.გავლენისათვის კი საჭიროა,
 რომ საუმლაუტო ხმოვნიან მარცვალს უშუალოდ მოსდევს ე
 „ნიანი ან ენიანი მარცვალი, სადაც უმლაუტის გამომწვე-
 ვი ხმოვანი ე ან ე შეიძლება ფაქტიურად კიდევაც იყოს,
 ან არა, იმისდამიხედვით, თუ როგორია მარცვალთა ურთიერ-
 თობა“. მუხადურში (და წახურში) ეს ფაქტორი ზოგჯერ აშკარა
 არის, მაგალ., ს ი ბ ვ (დათეები), ე დ ე მ ი ც - ვ დ ვ -
 მ ი ც - ა დ ა მ ი (კაცი, ადამიანი) ... ზოგჯერ კი — არა,
 მაგალ. ზ ვ რ (ფური) და მისთ. ე.ი., უმლაუტის წარ-
 მომქმნელი ხმოვანი სიტყვაში ხან არის და ხან არა; არ
 არის, მაგრამ შეიძლება მისი აღდგენა (იყო და მოიკვე-
 ცა); მაგალ.: ზნრ - ზნრი <- ზარი (ფური), — ზირ=დვ<-ზი-
 რი=დვ<- (ზერი=დვ)<- ზნრი=დვ<- ზარი=დვ (ფურისა); ზირი=
 =ს<- (ზერი=ს)<- ზნრი=ს<- ზარი=ს (ფურს) ¹ ... (იხ. ქვემო

1. შდრ. ნ. ი ს ა ე ვ ი — „რუთულური ენის ფონეტიკა“,
 1973, საკანდ. დისერტ. (საწერ მანქანაზე ნაბეჭდი, გვ. 21, 22...); აგრეთვე — ავტორეფერატი ამ შრომისა, 1974, გვ. 4, 5. ნ. ისაევი აღნიშნავს: „რუთულურ ენაში დადგენილია 13 ვოკალიკური ფონემა. აქედან 7 მარტივი — ა, ო, უ, ი, ე, ე და გრძელი ვ, 4 ფარინგალიზებული და 2 უმლაუტირებული. უკანასკნელ ორ ხმოვანში იგულისხმება ვ და უ, რომლებსაც ასე ახასიათებს: „ვ წინა რიგის ქვედა აწეულობის ხმოვანია, გვხვდება ოდინდელ და ნასესხებ სიტყვებში...“; „უ წინა რიგის ზედა აწეულობის ლაბიალიზებული ხმოვანია, გამოიყენება სიტყვის ყველა პოზიციაში...“ ნიმუშებად დასახელებულია — უ ხმოვნისა: ურ (ტბა), ტუნტუა (წვერი მთისა, ხისა), ნულუნდვ (სქელი), ჯუჯუა (წიწილა); დუბუ (ბრინჯი); — უ ხმოვნისა: ნანუ (ასკილი), დანდანი (პეპელა), ვულუა (კლიტი) ქულან (ქოლგა). ეს მაგალითები და მეტ=ნაკლება

მახვილი...; ასიმილაცია).

მოკლე ხმოვნის საკითხი. ა. დ ი რ ი (1911) მართებულად აღნიშნავს, რომ მუხადური (რუთულური) თანხმოვნები უფრო მკაფიოდ წარმოითქმიან, ვიდრე ხმოვნები და რომ ესენი იმდენად ირევიან ერთმანეთში, რომ ერთი და იგივე სიტყვა შეიძლება ჩავიწეროთ ხან ერთი ხმოვნითა და ხან მეორით. მისივე ცნობით, რუთულურში კიურული (ლეზგიური) ჯგუფის სხვა ენათა მსგავსად უპირატესობა ეძლევა დარბილებულ, ბ უ ნ დ ო ვ ა ნ, ა რ ა მ კ ა - ფ ი ო ხმოვნებს. მუხადურ ხმოვანთა ეს დირისეული დახასიათება წახურ ხმოვანთა დახასიათების ანალოგიურია და სწორიც. ზემოთაც ითქვა, რომ ამ ენებში ხმოვნები ისე სხარტად წარმოითქმიან, რომ ხანდახან შეიძლება ვერც გავარჩიოთ უ და უ ხმოვანიც კი. წახურ ხმოვანთა მსგავსად (იხ. ზემ.) შეიძლება სავარაუდო იყოს მუხადურ ხმოვანთა ს ი მ ო კ ლ ე ც. მოკლე ხმოვნის ეფექტი აქვს, მაგალითად, უ ხმოვანს (უ) ასეთ სიტყვებში: ბზგა (აკუსტიკ. შთაბეჭდ.: ბზგა)¹, ფზგა (=ფგა)² „ხვალ“, ქჷვ (=ქვე)³ „ქუსლი“, ჯზვბ (=ჯვბ) „პასუხი“...; — ი ხმოვანს: აიქნს (=აიქეს) „ყოფნა (კაცისა; რისამე)“, აიქნსნ =

განმარტებებიც სწორია, ოღონდ ძირითად ფონემებში ამ ხმოვანთა მოქცევა არ არის მართებული. ნ. ისაევს თვითონაც არა აქვს ნარჩენები ამ ხმოვანთა ფონოლოგიური მნიშვნელობა — მაშინ, როდესაც მთელი მისი შრომა აგებულია ამ (წმინდა ფონოლოგიურ) პრინციპზე. ამასთან: შეიძლება, მართლაც, უ ლაბიალიზებული ი ხმოვანი იყოს: შდრ. წახურ = მუხადური და ლეზგიური ჯგუფის სხვა ენათა „თაფლის“ აღმნიშვნელი ი თ და უ თ, ანდა „ბოთლის“ აღმნიშვნელი შ ი შ ა და შ უ შ ა ვარიანტები. მაგრამ ეს ყოველთვის ასე არ არის: შდრ. თუნდაც ქჷლგა, ჯჷჯჷა, დჷგჷ, ტჷხ და მისთ. სიტყვები, სადაც ლაბიალიზაციის შედეგად ი -> უ პროცესს საფუძველი არა აქვს.

1 აულები: ბორჩი, რუთული, შინაზი.
2 აული მიხრეკი.
3 ზემო რუთული.

აბქესი, იქნება (კაცი; რამე)... ა.დირი რომ დასძენს, ხმოვნები ირევიან და ერთმანეთს ენაცვლებიან ერთსა და იმავე სიტყვაში, ამის საილუსტრაციოდ შეიძლება დავასახელოთ ასეთებიც: ჰეჰჰრ (ბორჩ.) — ჰეჰჰრ, ჰეჰჰრ (რუთ.) „აკეთა“, მასალ (ზემო რუთულ.) — მასალ (ქვემო რუთ.) „კედელში“...

ხმოვანთა ამგვარი აღრევა=შენაცვლება უკვე იმის მიმნიშნებელია, რომ მუხადურშიც (წახურის მსგავსად) სიმოკლის ეფექტის მქონე ხმოვანი არ არის ცალკე გამოკვეთილი საკორელაციო ფონემა. „სიმოკლე“ ხმოვნისა მახვილის უქონლობით ან მისი დაკარგვით (ადგილის გადანაცვლებით) გამოწვეული რედუქციის შედეგი უნდა იყოს.

გრძელი ხმოვნის საკითხი. წახურის მსგავსად მუხადურსაც მოეპოვება გრძელი ხმოვნები, — უპირატესად ა, — რომელიც მოწმდება სიტყვის თითქმის ყველა პოზიციაში, ყოველგვარი თანხმოვნის მეზობლობაში, საკუთარ და ნასესხებ სიტყვებში, ერთ = და ერთზე მეტ=მარცვლიან ფუძეებში. მაგალითები: ბან, ბანა (მთა), ბანლა (მთაზე); ბანა (გარედან), ბანა (მხრივ, მხრით), წილან (მთის სახელი); ნინაბარ (დედები), დინაბარ (მამები); ბანაბარ (ბერნი); ფართია (პარტია), ფართიად (პარტიისა); ზანა (ჩემგან, ჩემით); ზანი (ბოლო), ჰანა (აბასი); მიან (აქაა), თინა (იქაა)... მოწმდება აგრეთვე ი და უ ხმოვნებიც, რომელთა გამოყენების ფარგლები შეზღუდულია და, მაშასადამე, მაგალითებიც — ნაკლები: ხინარ (მუხრეკი); ჰან ხინ ა რეჰური „იგი წყალში გადავარდა“; ფანა=განპყრი (წამოიზარდნენ); რინმარ (ქალიშვილები), დეველანის (მდიდრებს), ფანანი (პარტიული)... დამე: დ ა მ ე ზ გზელ ლა „ტყის თავზე დრუბელია“ ჰემედე (მთის სახელია აულ რუთულის ახლოს); ჰეჰრ (ი) „კარგები იყვენ“...

ა.დ ი რ ს (1911) ამ ხმოვანთა შესახებ საგანგე-

ბო მსჯელობა არა აქვს, ოღონდ ყურადღებას იპყრობს
 ერთი დეტალი: მასალებში ზოგჯერ გრძელი ხმოვნის
 ნაცვლად მრჩობლი ხმოვანი აქვს აღნიშნული. ეს კი
 იმის მთქმელი უნდა იყოს, რომ მას გრძელი ხმოვნები
 მუხადურისთვის ნიშანდობლივ ფონემებად არ მიაჩნია.
 ნ. ი. ს ა ე ე ს (1973; 1974) კი — პირიქით: გრძელი ა
 (ჰ) ხმოვანი აღნიშნული აქვს ძირითად ცოკალიკურ ფონემებში — მარტივი, ფარინგალიზებული და უმლაუტირებული ხმოვნების გვერდით; ხოლო ამ ხმოვანთა სადიფერენციაციო ნიშნების გრაფიკულად ასახვისათვის შედგენილ ექვსწახნაგა სქემაში ეს (გრძელი ა) ხმოვანი მოქცეულია ფარინგალიზებული და მარტივი ა ხმოვნების გასწვრივ. გრძელი ხმოვნის საილუსტრაციო ნიმუშად დასახელებულია რამდენიმე სიტყვა: მჰ (ხელახლა), ჰდჰ (ქვემო, ქვედა), ჰ (ქვემოთ), ბგჰ (ხვალ), დავჰ (წამალი). აქედან ფონემატურობის თვალსაზრისით ზოგი დაპირისპირებულია მარტივ ხმოვანთან, სახელდობრ: მ ჰ (ხელახლა) — მ ა (ზე, ზედ), ჰ (ქვემოთ) — ა (არის). ზოგის (ჰდჰ, ბგჰ, დავჰ სიტყვათა) გამო კი ნათქვამია, რომ „ამ სიტყვებში გრძელი ხმოვნის ჩვეულებრივით (მარტივით - ე.ჯ.) შენაცვლება აძნელებს სიტყვის მნიშვნელობის გაგებას. ეს იძლევა საფუძველს, განვიხილოთ იგი (გრძ. ხმოვ. - ე.ჯ.) როგორც დამოუკიდებელი ფონემა“.
 ნ. ისაევის მიერ კორელაციის (რელევანტურობის) თვალსაზრისით დაპირისპირებული სიტყვები ორიოდე მაგალითის ფარგლებს არ სცილდება. ეს შეიძლება რამდენადმე მაინც საკმარისი ყოფილიყო, თუ დავეყრდნობოდით ანდრე მ ა რ ტ ი ნ ე ს (1960) მოსაზრებას, რომ „სინქრონიულ ფონოლოგიაში არსებითია სხვაობა ნულსა და ერთეულს შორის, არაფერსა და რალაცას შორის; იმის მიუხედავად, გამოიყენება თუ არა ორ ფონემას შორის სხვაობა ერთსა თუ ათას შემთხვევაში, ჩვენ მაინც უნდა მივიჩნიოთ ეს ფონემები ორ დამოუკიდებელ ერთეულად“. — მაგრამ ეს

დებულება გამართლებული იქნებოდა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, გრძელი ხმოვნების მ ე ო რ ე უ ლ ო ბ ა ა შ კ ა რ ა რ ო მ ა რ ყ ო ფ ი ლ ი ყ ო. ფაქტობრივი მდგომარეობა კი მუხადურისა ასეთია: სიგრძე ხმოვნისა უ ო უ ო დ მეორეული ხასიათისაა და წარმოიქმნება ჩვენს თვალწინ მომხდარი ფონეტიკური ცვლილებების შედეგად, თანაც ისე, რომ ამ ენის ზოგ დიალექტში იგი არცაა განვითარებული ასეთად (გრძელ ხმოვნად). ზოგ დიალექტში კი (კერძოდ — რუთულურში) ასეთი ხმოვნები (წახურის მსგავსად) წარმოქმნილია ა) ორი ერთგვაროვანი ან დამსგავსებული ხმოვნის შერწყმით; მაგალ.: ნ̄ ← ან̄ ← აი = ი ← აი = ყი (არის), დამჟ ← დამჟ = ჯ ← დამჟ = ა (მთაზე, მთის ზემოდან)... ბ) ხმოვნისა და თანხმოვნის კოარტიკულაციით (სიგრძე ხმოვნისა დასუსტებულ = მოშლილი თანხმოვნის რეფლექსია); მაგალ; რიშიმარ ← რიშიირ = მარ ← რიშიირ = ბარ (ქალიშვილები)... გ) ინტენსიური მახვილის ან ტონური (მუსიკალური) მახვილის გამო; მაგალ.: ნინზბარ = ნინზბარ (დედები) ბადნა = ბადნა (გარედან), ეღმი = ეღმი (კაცი, ადამიანი)... -- იხ. ქვემ. მახვილი და მასთან დაკავშირებული ბგერათცვლილებები. ნ. ისაევის მაგალითებშიც ასეთივე ფაქტორებია საგულისხმებელი: ა) მახვილი: ბგჯ ← ბაგჯ; დავჯ; ბ) ხმოვნისა და თანხმოვნის კოარტიკულაცია: ჯდჯ ← ყნდჯ (ზემოთა - ეტიმოლ.: ზემოთ მყოფი ← ზე + არის + ნათეს. ბრ. ნიშ. = დჯ: „ზეისა“)... გ) ხმოვანთა შერწყმა: მჟ ← მაჟ ← მაჟა (ხელახლა; ზედიზედ - ეტიმოლ.: „ზედ + არის = რა“)...

ნ. ისაევის განმარტებები რამდენადმე მაინც დამაჯერებელი იქნებოდა, რომ ხმოვნის სიგრძის წარმოქმნელი ყველა ეს ფაქტორი დღეს საბოლოოდ გაურინარებელი ყოფილიყო. მაგრამ, როგორც ვხედავთ, ეს ასე არ არის; ასეთი ფაქტორები ცოცხალია და თვალსაჩინო ერთი დიალექტის ფარგლებშიც კი; მაგალითად, ყა, ჯ, ა ვარიანტები

დღესაც ფაკულტატურად გამოიყენება თუნდაც იმ კილოსა თუ კილოკავთქმაში (ზემო რუთულურში), რომლის მონაცემებსაც ეყრდნობა იგი. ამიტომაც აქ საქმეს ვერ შევლის ვერც სინქრონიული ფონოლოგიის პრინციპთა ზედმიწევნით მოშველიება და ვერც ჩვენ მიერ ზემოთ ციტირებული ა. მარტინეს განმარტება.

მაშასადამე, გრძელი ხმოვანი მუხადურში (ისევე, როგორც წახურში — იხ. ზემ.) არ არის დამოუკიდებელი ფონემა; მისი არსებობა განპირობებულია ფონეტიკური ფაქტორებით, — იგი შედეგია პოზიციურ-კომბინაციური ცვლილებებისა, რაც ჩვენს თვალწინ ხდება.

დიფთონგი და ტრიფთონგი მუხადურშიც ცალკე ფონემური ერთეული არ არის, — შედეგია დიფთონგიზაციისა და ტრიფთონგიზაციისა — ისევე, როგორც წახურში (იხ. ზემ.). აქაც გამოიყოფა დამავალი და აღმავალი დიფთონგები: აა, ეა, ეა, ჯე, აფი, ია; აა, აა, აე, ჭა, ჭაა, ჭეა.

მაგალითები: 1) დ ა მ ა ვ ა ლ ი დიფთონგების შემცველი სიტყვებისა: ჰაგაადა (აულ მუხრეკი) „მაშინ“, ტაა (კვიცი), მაადან (მოედანი), ჩეა (ჩაი), ჰეჰეაანა (გააკეთა=რა), ეეჟი (რუთულ.), ეეჟი, ეეჟი (მუხრეკ) „მისცემს“; ბატრანილა („ლამაზი“- ქალი), ბატრანაჟილა („ლამაზი“- კაცი)¹... 2) ა ლ მ ა ვ ა ლ ი ს ა: აას, აეს (გლოვა), ააზარა (მუხრეკ). აეზარა (რუთულ.) „წველიან“, აამიშ (მუხრ.), აემიშ (რუთ.) „ხილი“, აა (რუთ.) აე (ამსარ.) „ჩვენ“, ეეჟი (რუთ., შინაზა) „მუტრუკი“, „რორორი“, ეეჟი (ლურქე), ეეჟი (რუთ.) „ორი“, ეეჟი-ლარ (რუთ., გუფა) „ხელეურები“...

დიფთონგთა გამოყენება არ არის შეზღუდული სიტყვის რომელიმე პოზიციით; ამასთან — ასეთები გამოიყოფა ოდინდელ ლექსიკაშიც და ნასესხებშიც (იხ. ნიმუშები).

მუხადურსაც მოეპოვება წახურისებური თავისებური

1. აულ იხრეკის მეტყველება.

დიფონგების (აჟ და მისთ. ტიპის) ზოგი მაგალითი: შაჟელაჟ=აჟელა, „წვიმიან დღეს“¹ მოწმდება ლ, ე დ ი ფ-
თ ო ნ გ ო ი დ ე ბ ი ც; ჯობჩუს <- ჯტახჩუს <-ჯუახ-
ჩუს (თვით=თავისას, თვითონ თავის=თავს)...

ტ რ ი ფ თ ო ნ გ ე ბ ი ს მაგალითები: ტაჟარ
(კვიციანი), ეჟესი (რუთულ.- შდრ.მუხრეკული ი ა ს ი)
„პატრონი“; შაჟაჟ (რუთ.), შეჟაჟ (მუხრეკ.), შჟაჟჟ
(ბორჩ.) „ქვაბი“; გინაჟი (მუხრეკ — შდრ. რუთულური
გ ი ნ ი) „ქვემოთ“, შეჟი (რუთ.) „შაური“...

ტრიფონგების ნიმუშები მოიცავენ როგორც ოდინდელ,
ისე ნასესხებ ლექსიკას, ამასთან — ასეთი (გართულეუ-
ლი) ხმოვნების გამოყენება სიტყვაში თავისუფალია: არ
არის შეზღუდული რაიმე პოზიციით, თუმცა როგორც აღნიშ-
ნა, არც ერთი ამათგანი არ არის განვითარებული ფონე-
მის დონეზე.

მუხადურ ხმოვანთა შემართვა=დამართვის მომენტები

წახურისა და ზოგი სხვა თვისტომი ენის მსგავსად
მუხადური ხმოვნები წარმოითქმინან მაგარი, ინტენსიური,
შემართვიან ან ამგვარივე დამართვით. ხმოვნები ასე
აღიქმებიან როგორც ოდინდელ (საკუთარ), ისე ნასესხებ
ლექსიკაში — სიტყვის აბსოლუტურ ბოლოს ან აბსოლუტურ
დასაწყისში, ზოგჯერ — სიტყვის შიგნითაც.

მაგალითები 1) მაგარი შემართვისა: ყალაჟ
(ქვემოდან ზემოთ), ყაჟაჟ (კომში), ყაბასი (აბაზი,
აბაზიანი), ყაღაჟ, ყაღაჟაჟ (საბანი)... 2) მაგარი

I ეს გამოთქმა ზოგჯერ კონტამინაციის გზით იქცევა
ასეთ სიტყვადა: შ ო ლ ა დ ი ლ ა. ასეთ შემთხვევა-
ში აშკარა ხდება გრძელი ხმოვნის დიფონგური
წარმოშობა. ამით ყიდევ ერთხელ მოწმდება გრძე-
ლი ხმოვნის მეორეულობა.

დამართვისა: ა) დახ (გარეთ), სახ (ქვემოთ), ლახ (ზე-
მოთ) კახ (წვერი, წვეტი), ჰამეხ (ეხლა), შუდახ (რამ-
დენი), არადახ (შიგნიდან გარეთ), ულარახ (ქვემოდან
ზევით, — აღმართი)...; ბ) ქახლე (რუთ., გუფა, ბორჩ)
„პატარა“¹ — შდრ. ქალე (შინაზ.) „პატარა“... „ხ“
ელემენტი ხშირად ჩაერთვის გვერდი=გვერდ მოქცეულ ხმოვ-
ნებს შორის და ძნელი გასაგები ხდება, ამ ხმოვანთაგან
რომლისაა: წინამავლის დამართვაა, თუ მომდევნოს შემარ-
თვა; თანაც ისეთი შთაბეჭდილება რჩება, თითქოს იგი
(ყ=თი აღნიშნული ელემენტი) ხმოვნებს შორის ერთგვარი
პაუზისა თუ ეპენტეზის ფუნქციით გამოიყენებოდეს.²

მაგალითები: ბუხანაქსკიყად (ლურქე) „ბუინაქსკიჭ
ქალხოზმაყარ („კოლმეურნეობებში“); ღეყა სსრ (დად.
ასსრ), ჯიგნმა—ყარ (ადგილებში, ადგილ=ადგილ, აქა=
იქ), ბაჭარეყად (უნარიანი), ღარაყად (გარედან შიგ-
ნით), მანჭჳყად (სარგებელი, სარგებლიანი)...

ზოგჯერ ყ ენაცვლება ასპირაციულ შემართვას, ჳ=ს:
შდრ. ყაზურ || აღზურ — ჰაზარ (ათასი. — შდრ. აცესტ .
ჰაზარემ, სანსკრ. საჰაზრამ, სომხ. ჰაზარ); ყარაბა
(მუხრეკ) — ჰარაბა, არაბა (რუთულ, იხრეკ) „ურემი“;

1 აქ ჩამოთვლილ სიტყვებში ყ ნიშნით ფიქსირებული
და მაგარ დამართვად აღქმული ბოლოკიდური ელემენ-
ტი შესაძლოა არც იყოს რექურსიის გამომხატველი,
— ჰქონდეს სულ სხვა მნიშვნელობა — იყოს დიფერ-
გენტი ყ თანხმოვნისა, მისი ეტიმონი დავიდეს
„არის“ მუშველი ზმნის ღონემდე. ამუამად ეს ელე-
მენტი აღარ აღიქმება ასეთად, არც მის ალოლო-
გად; მისგან რჩება მხოლოდ რექურსიის შთაბეჭდი-
ლება, რაც, როგორც ითქვამს, შეიძლება მოჩვენები-
თი იყოს.

2 მუხადურ (ისევე, როგორც წახურ და სხვა თვისტომ
ენათა, მაგალ., უდიურ) სიტყვაში არ ხდება თანხმო-
ვანთა (იხ. ქვემ.) და ხმოვანთა თავმოყრა; შუაში
რალაც ეპენტეზური ელემენტი ჩნდება, ანდა ასეთ
პოზიციასში ერთგვაროვანი ხმოვნები შეერწყმიან
და გრძელ ხმოვნად გარდაიქმნებიან, ხოლო ერთ-
გვაროვანი თანხმოვნები — გემინატებად (იხ. ზემ.
გრძელი ხმოვნის საკითხი. იხ. ქვემ. გემინაცია.
გემინატები).

მპნჭჳყად (რუთულ) — მაჟახჳათ (შინაზ) „სარგებელი“.

შემართვის მომენტში არის ზოგი შემთხვევა $\mu-3$ —
— μ ელემენტთა მონაცვლეობისა; მაგალ., ყილზგ II ჯილზგ
(რუთულ და სხვ.) — ჰილზგ (მუხრეკ.) „რკინა“...

მახვილი მუხადურში. — ამით გამოწვეული ცვლილებანი
ხმოვნებში (რედუქცია = ამოვარდნა = მოკმეცა. დიფთონგი-
ზაცია. გრძელი ხმოვნის წარმოქმნა)

მუხადურისთვისაც ნიშანდობლივია ძლიერი დინა-
მიკური მახვილი; მისი ადგილი შეზღუდული არ არის; —
თავისუფალია, მოძრავი. სიძლიერე მახვილისა იქიდანაც
ჩანს, რომ შეინიშნება ამით გამოწვეული სხვადასხვა
ხასიათის ხმოვანთცვლილება: 1) მახვილიანი ხმოვნის
მეზობლობაში უმახვილო ხმოვნის ნაწილობრივი ან სრული
რ ე ლ უ ქ ც ი ა; მაგალითები: ტემლანდ <- ტემელანდ
(ყურძნისა. — შდრ. ტ ე მ ე ლ „ყურძენი“); თლან <-
<- თელან (ძალი); სლან <- სელან <- სელანბე (კბილი <-
<- *კბილები); ხლუქ <- ხელქქ (სახელო. — შდრ. ხ ე ლ
„ხელი“)... 2) გვერდი = გვერდ მოქცეულ ხმოვანთაგან
უმახვილოს დ ა ს უ ს ტ ე ბ ა დ ა ნ ა ხ ე ვ ა რ -
ხ მ ო ვ ნ ა დ გარდაქმნა (ამის შედეგად დ ი ფ -
თ ო ნ გ თ ა წარმოქმნა), მაგალითები: ჯაზარანა <-
<- ჯაზარანი (მუხრეკ) -> ჯეზარანა (რუთულ) „წველიდნენ“.
3) წინამავალი მახვილიანი ხმოვნის გავლენით ი კ ვ ე -
ც ე ბ ა სიტყვის ბოლოკიდური ხმოვანი, მაგალ.: კპტ
(მუხად.) <- კპტჳ, კპტე (წახ.) „ქათამი“, ყენ (რუთულ),
კენ (შინაზ) <- ყენა, კენა (წახურული და სხვა დიალ.)
„ხბო“, წწყ (მუხად.) <- წწყჳ (წახ.) „თხა“... (ესა
და ზოგი სხვა, მუხადურ = წახური საერთო ლექსიკის მაგა-
ლითები ზემოთაცაა დასახელებული: იხ. მახვილი წახურში).
როგორც ვხედავთ, მუხადურ სიტყვებს მახვილი

მოუდით ბოლოდან მეორე ანდა ბოლოკიდურ მარცვალზე (ზოგი შენიშვნა მახვილის ლოკალიზაციის თაობაზე იხ. ზემ. : მახვილი წახურში). წახურისა და ზოგი სხვა თვისტომი ენისაგან განსხვავებით მუხადურში (კერძოდ — მის რუთულურ დიალექტში) არის ტენდენცია უძრავმახვილიანობისა: ხდება მახვილის ფიქსაცია მაინცდამაინც ერთსა და იმავე მარცვალზე, — ბოლოდან მეორეზე. როგორც ზემოთაც გაკვრით ითქვა, შესაძლოა, იგი ბოლო მარცვალზეც მოდიოდეს, მაგრამ ეს მეორეული ხასიათისა უნდა იყოს, რამდენადაც ასეთ დროს საგულისხმებელია სიტყვის აბსოლუტურ დაბოლოებაში წინამავალი მახვილიანი ხმოვნის გავლენით გამოწვეული ფუძის ბოლო ხმოვნის მოკვეცვა: იკვეცება = რა აუსლაუტური ხმოვანი, ბოლოდან მეორე მარცვალზე ლოკალიზებული მახვილი თითქოს = და დაისმის სულ ბოლოს. ასეთ პოზიციაში, ე. ი. მეორე მარცვალში, ან მოჩვენებით ბოლო მარცვალში, ფიქსირებულ მახვილიან ხმოვანს აქვს გ რ ძ ე ლ ი ხ მ ო ვ ნ ი ს ეფექტი, რამდენადაც ასეთი ხმოვანი წარმოითქმის ტონური მოდულაციით, — იგი ტონით განსხვავებულია სხვა ხმოვნებისაგან, იგრძნობა არა არტიკულაციის ხანგრძლივობა (რაც მკაფიოდ გამოხატული გრძელი ხმოვნის წარმოითქმის დროს ხდება), არამედ სახმო სიმების დაჭიმულობა და გაბმით უღერა, რასაც თან ერთვის მუსიკალური ინტონაცია; იგი თავისი ხასიათით მოგვგაგონებს ქართული ენის მთიულურ კილოში ნაცარაუღვე მახვილს, რამდენადაც ავლენს სწორედ ისეთ თვისებას, რაც ამ (მთიულურ) დიალექტში, გრძელ “ხმოვანს აქვს: ა) დინამიკური მახვილივით ყველაზე ძლიერ აშკარავდება ერთ რომელსამე მარცვალში; ოღონდ ბ) ახლავს ტონური გრადაციულობა — ნელი, გაბმითი არტიკულაცია და მუსიკალური რიტმი (არნ. ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა — 1928) ¹.

1. დაახლოებით ამგვარივე გრძელი ხმოვნები შენიშნულია (მთიულურის გარდა) რაჭულში (ა. შანიძე), ფერეიდნულსა და გურულში (ა. ჩიქობავა).

ნიმუშები: ზღწმი (=აღწმი) > ეღწმი (= ეღწმი)
 „კაცი“, „ადამიანი“; ხენრმარ (=ხენრმარ) „ბავშვე-
 ბი“; დობრარ (= დობრარ) „მღვდლები“; ბანდა ლაყ
 (= ბანდა ლაყ) „მთის იქით (ზემოთ)“ - ბანა (= ბანა)
 „მთა“; ბადანა (= ბადანა) „მხრივ, მხრიდან“; ჰარ
 ბგა მადანა (= ბგამადანა) „ყოველ დღით“, დარმან
 (= დარმან) „წამალი“; ჰანზერ (= ჰანზერ) „ათასი“; ჰან-
 რდგ (=ჰანრდგ), თინრდგ (=თინრდგ) „მისი“, შირინდგ
 (=შირინდგ) „ტკბილი“, „საამო“; აღანჭვდგ (=აღანჭვდგ)
 „გამოსული“, ახლანჭუნ (ახლანჭუნ) „გამოსვლა“;
 ახლანდგ (=ახლანდგ) „გამოდით!“, ჰიშირ=ყა (=ჰიშირ=
 ყა) „რომ იყოს“, რაღჭანა (=რაღჭანა) „თუ დაღვეს“!..

მახვილთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს
 ზოგი მორფოლოგიური პროცესი; კერძოდ, საინტერესოა
 ნათესაობითი ბრუნვის წარმოების ნაირსახეობა: ერთი—
 როდესაც ამ ბრუნვის მაწარმოებელს წინ ხმოვანი უძღვის,
 ხოლო მეორე — როდესაც ასეთი ხმოვანი არ არის; ან
 კიდევ: თავად ნათესაობითი ბრუნვის სუფიქსი ხან მარცხ-
 ლის სახითაა წარმოდგენილი, ხან კი — ოდენ თანხმო-
 ვანი ელემენტისა. მაგალითად: ა) ნინ=დგ „დედისა“
 (ნინ „დედა“), ზირ=დგ „ფურისა“ (ზირ „ფური“)... ბ)
 ყაბ=აღ „აკენისა“ (ყაბ „აკენი“) ხუქ=ანღ „ხისა“
 (ხუქ „ხე“), დამ=ღღ || და=მ=ა=ღ „ტყისა“ (დამ „ტყე“)

I. ოდინდელი ვითარების მიხედვით ტონური მახვილი
 წახურისთვისაც უნდა ყოფილიყო დამახასიათებელი;
 ამისი კვალი ჩანს, თუნდაც, ზემოთ დასახელებულ
 ნიმუშებში: მახვილი აქაც მეტწილ შემთხვევაში ბო-
 ლოდან მეორე მარცვალზეა ფიქსირებული და ბგერათ-
 ცვლის პროცესებიც ისეთივეა, როგორიც -მუხანდურში
 (წარმოიქმნება, მაგალითად, გრძელი ხმოვნის ეფექტი).
 მუხანდურის ზოგ დიალექტში (ბორჩულსა და მასთან
 ახლოს მდგომ აულთა მეტყველებაში, ნაწილობრივ
 იხრეკისა და მუხრეკის მეტყველებაში) შეიმჩნევა
 მცირეოდენი სხვაობა, რამდენადაც მახვილის ტონუ-
 რობა აქ შედარებით მოღუნებულია, შესუსტებულია.

წიჰი=დ „თხისა“ (წიჰ „თხა=დედალი“), ვიხ~ი=დ „გომურისა“ (ვიხ~ „გომური“), მიხ~ი=დ „ირმისა“ (მიხ~ „ირემი“) ხ~იდი=დ „წყლისა“ (ხ~ედ „წყალი“), რიქ=ი=დ || რიგი=დ „კარისა“ (რაქ „კარი“).¹ ამ ნიმუშების მიხედვით ისე ჩანს, თითქოს მუხადურს ნათესაობითი ბრუნვის ფორმათა განსხვავებული ტიპები ჰქონოდა. ამის გარდა, იქმნება ისეთი შთაბეჭდილება, თითქოს ბრუნების დროს ფუძეთა ალტერნაციაც ხდებოდა და თავად ამ ბრუნვას ნაირსახიანი მაწარმოებელი ჰქონდა. მაგრამ, თუ გავითვალისწინებთ მ ა ხ ვ ი ლ თ ა ნ, resp. ბრუნების პროცესთან, დაკავშირებულ ზოგიერთ მოვლენას, დაერწმუნდებით, რომ 1) მუხადურში ნათესაობითი ბრუნვის წარმოების ერთი სახეობაა, ხოლო სხვაობას ქმნის ფ ო ნ ე ტ ი კ უ რ ი ფ ა ქ ტ ო რ ი. სხვანაირად რომ ეთქვათ: ისტორიულად და ფაქტობრივ მუხადურს მოეპოვება დასახელებული ბრუნვის მხოლოდ ერთი სუფიქსი, დანარჩენი მისი ფ ო ნ ე ტ ი კ უ რ ი ვ ა რ ი ა ც ი ა ა. ამასთან: 2) ბოლოთანხმოვნიან და ბოლოხმოვნიან ფუძეებში სხვაობა ვლინდება იმისდა მიხედვით, თუ ბოლოდან მეორე, მ ა ხ ვ ი ლ ი ა ნ ი, მარცვალი როგორ გავლენას ახდენს ბრუნვის ნიშანსა და საბრუნებელი ფუძის ბოლო ხმოვანზე. რაც შეეხება ფუძის ალტერნაციას (ზდრ. ზწრ-ზირ=, ხ~ედ— ხ~იდი= და მისთ.), ესეც თავის მხრივ ფ ო ნ ე ტ ი კ უ რ ი ფ ა ქ ტ ო რ ე ბ ი თ—ფუძის ბოლო ხმოვნის წინამავალ ხმოვანზე გავლენით (ასიმილაციით, რედუქციით) აიხსნება; ასეთ გავლენას ფუძის ხმოვანი ზოგჯერ

1 ამ მაგალითების ერთი ნაწილი (ზოგჯერ უმართებულო ინტერპრეტაციით) დასახელებული აქვს ა. დირსაც (1911), თანაც იგი ერთგან სამართლიანად დასძენს: მრავალ შემთხვევაში დაბოლოებასა და ძირს შუა თავს იჩენს ხმოვანი, ანდა ხმოვანი + თანხმოვანი (რ, ლ), ამასთან ძირისეული ხმოვანი ზოგჯერ იცვლება; ოღონდ ამისი ახსნა მოცემული არა აქვს მას.

ბრუნვის ნიშნისეულ ხმოვანზეც ახდენს, მაგალითად, ასე: ზარ <- *ზარი<- *ზარი („ფური“, „ძროხა“); ზარი=დღ -> ზირი=დღ -> ზირი=დ; ყაბ <- *ყაბა („ბაგვანი“) ყაბა=დღ -> ყაბა=დ; ყუნ <- ყუნა („თხა“); ყუნა=დღ-> -> ყუნა=დ (შდრ. წახ. ყუნა „თხა“); წიჰ <- წიჰი („დედლი თხა“); წიჰი=დღ -> წიჰი=დ (შდრ. წახურ. წჰჰჰჰ <- <- წ ჰ ჰ ჰ ჰ „თხა“)...; რაქ <- *რაქი || რაგი „კარი“: რაგი=დღ -> რიგი=დღ -> რიგი=დ (შდრ. წახურ. ა ქ ზ ა „კარი“)... დანარჩენი ფორმებიც — ეგრევე.

ამგვარ ინტერპრეტაციას თავის მხრივ მხარს უჭერს ზოგი სახელის მრავლობითი რიცხვის ფორმაც, სადაც ეგევე სურათი მეორდება; შდრ.: მაგალითად: ჭილი=ბურ (-> ჭილი=ბურ) „ბოძები“, „კოჭები“, „ღირები“ — მხ. ჭილ <- ჭ ი ლ ი; ნინა=ბარ (დედები.— მხ. ნინ <- ნ ი ნ ა)^I...

მახვილთან დაკავშირებით მომხდარ პროცესთა მნიშვნელობა ასეთია: ბოლოთანხმოვნისანი მუხადური ფუძეების მეტი წილი ისტორიულად ბოლოხმოვნისანი ყოფილა. ეს ბოლო ხმოვანი, რომელიც შესაძლოა წარმოშობით ფუძის დეტერმინანტი ანდა რაიმე სხვა მორფოლოგიური ელემენტი იყო, დროთა განმავლობაში მახვილისანი მარცვლის გვერდით დასუსტდა, მოიკვეცა. მაშასადამე, მახვილთან დაკავშირებით წარმოქმნილი ასეთი ბგერათვცვლილებების (ასი-მილაციის, რედუქციის, მოკვეცის) შედეგად ამ საწარმოებელმა ფუძემ დაკარგა თავისი პირვანდელი სახე.

ერთდროულად დინამიკური მახვილის პარალელურად ტონური (მუსიკალური) მახვილის არსებობა მუხადურში უჩვეულო და უპრეცედენტო არ არის: ასეთი რამ სხვათა ენაშიც მოწმდება: „ლინგვისტური სიტყვათმახვილი ზოგ

I. ა. დირი (1911, გვ. 20) აღნიშნავს: „მრავლობითი რიცხვის სუფიქსის წინ სიტყვაში ჩართულია ხმოვანი“. ასეთ შემთხვევაში ხმოვანი ჩართული კი არ არის, არამედ იგი საწარმოებელ ფუძეს ეკუთვნის და შემონახულია ხელსაყრელ ბგერით გარემოცვაში.

ენას დინამიკური აქვს, ზოგს — მუსიკალური ანუ ტონური; მაგ., რუსულ ენაში სიტყვათმახვილი დინამიკურია, ე.ი. მახვილიანი მარცვალი გამოიყოფა სიტყვაში სიძლიერით; ასეთივეა სიტყვათმახვილი ფრანგულში, გერმანულში და ბევრ სხვა ენაში. მაგრამ სიტყვათმახვილი ტონური აქვს, მაგ., ჩინურს, ნორვეგიულს, ლიტავურს, სერბულს და ბევრ სხვას, ე.ი. ამ ენების სიტყვაში მახვილიანი მარცვალი გამოიყოფა სიმაღლით, კერძოდ, ტონური სიტყვათ-
 მახვილი. ასე იყო ძველ ბერძნულსა და ძველ ინდურში. არც ერთ ამ დასახელებულ ენათაგანს ა რ ა ა ქ ვ ს მ ხ ო-
 ლ ო დ ე რ თ ი ტ ი პ ი ს მახვილი; მხოლოდ დინამიკური ან მხოლოდ ტონური, თითოეულ მათგანს აქვს უპირატესად ერთი (მაგ., დინამიკური) მეორის (მაგ. მუსიკალურის) ელემენტებით“ (გ. ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი - 1949).

ხმოვანთან დაკავშირებული სხვა პროცესები მუხადურში

I. კონტამინაცია. ეს პროცესი (სინტაგმისა თუ გამოთქმის წევრთა ურთიერთშეჭრა, ინკორპორაცია) მუხადურში ისევე ხდება, როგორც წახურში (იხ. ზემ.).
 მაგალითები: ა) შ ი ვ ნ̄ ← შივიჲ ← შივ+ჲიცი (რა არის) და ჭ ზ ნ̄ ← დ ჭ ზ ო ი ← დჭზ+ჲიცი (სწორია: დჭზ „სწორი“, ჲიცი „არის“); ქ ა რ ა ყ ა ს (რუთულ) ← ქარ+ჰაყას (მუხრეკა, იხრეკა) = ქარ+ჰაყას ← || ქარ+ჰაყას (ბორჩი) „მუშაობა“ = „საქმე+კეთება“; ს ა ყ ა ს ← ← ს+ჰაყას (გროვება, თავმოყრა); შ ო ლ ა დ ი დ ა ← ← ჰაჟლად+ჲილა (წვიმის დღეს, წვიმიან დღეს); ბ) რ ო შ ო დ ← რწთინ+ჰოოდჲ (ძნელია=ძნელი+მყოფი); ა წ ა ჯ შ (იხრეკა, ბორჩი) ← აწარ=ჯიშ (შინაზ) ← აწარ=დიშ (რუთულ) „არ იცის=მცოდნე+არა“, ყ ჯ შ ჯ ი ლ ← ← ყ ჯ შ ლ=ჯილ ← ყ ჯ ლდჲ+ჯილ (რუთულ) „ფეხის ძირი“ (სიტყვა=სიტყვი: ფეხის ნიადაგი, ადგილი) — სინონ.

ღ ი ლ ჯ ყ ა ნ <- ღილღჟ=ყან (შინაზ) „ფეხის ძირი“;
„ფესკერი“; ქ ა ლ ტ უ რ <- ქალ=ტურ <- ქალ+დურ<-ქალღჯ
+დურ „დიდი კოვზი“¹...

2. ასიმილაცია. ერთმანეთს ნაწილობრივ ან სრუ-
ლად ემსგავსებიან თანხმონებიც (იხ. ქვემ.), ხმონე-
ბიც — უშუალო მეზობლობაშიც, დაშორებულ პოზიციაშიც,
ხმონათაგან ასიმილატორი შეიძლება იყოს წინამავალიც,
მომდევნოც. დამსგავსებული ხმონები ხშირად შეერწყმი-
ან ერთმანეთს და ქმნიან გრძელ ხმონებს (იხ. ზემ. გრძე-
ლი ხმონის საკითხი). მაგალითები: 1) პროგრესული
ასიმილაციისა: მისტესჯდა <- მისდჯ=სჯდა <- მისდჯ+
+სედა (წლეულს=ამ, ამის წელიწადს), ვალიჯარ <- ვა-
ლიჯარ (შეძლებულნი, მდიდარნი):... 2) ჭოვ <- ჭოჟ .
(ხინავ) <- ჭავ (შინაზ), ჭავაყ (მუხრეკი) — შდრ.
ჭევ <- ჭეჟი (რუთულ) „კმარა“; შეშინ <- შჰშინ <- შა-
შინ <- საშინ (რუთულ) „არაფერი“, „არცრა“ — შდრ. სა-
შჟნ (მუხრეკი)...

3. რედუქცია — ხდება თითქმის ყოველნაირი უმა-
ხვილო ხმონისა, განსაკუთრებით კი მთავარმახვილია-
ნი ხმონის მეზობლობაში. ამის თაობაზე ზოგი სხვა
ცნობა მოწოდებულია ზემოთ (იხ. „მახვილი: მახვილით
გამოწვეული ცვლილებები“...). დამატებით საილუსტრა-
ციო ნიმუშები კი ასეთია: ვ უ ჰ რ ა <- ვუჰურა <-
<- ვუჰურა „ყორები“ (მხოლ. ვ უ ჰ ჯ რ); ს ა პ-
ნ ი მ ა დ „საპნებისა“, — საპუნ „საპონი“; ვ ი რ-
ღ ი დ <- ვირიდიღჯ „მზისა“ (ვირიდ „მზე“); უ მ დ ი დ
<- უმუდიდ „იმედისა“ (უმუდ „იმედი“); ჯ ი ბ რ ა
„უკან“, „უკნიდან“ — შდრ. ჯიბურ „დუმა“...

1. დ უ რ - „კოვზი“. ქ ა ლ = <- *ქალღჯ სიტყვა კი ცალ-
კე „დიდის“ (და სხვა) მნიშვნელობით მუხადურში არ
მოიპოვება; ასეთი სიტყვა აქვს თვისტომ უდიურს,
ოლნდ ასეთი ვარიანტით: ქ ა ლ ა - „დიდი“, „უფრო-
სი“, „მთავარი“...

4. ხმოვნის განვითარება. წახურისებრ მუხადურში ნასესხებ სიტყვას ემატება ხმოვანი, უკეთუ მასში თავს იყრიან თანხმოვნები; მაგალითებიც წახურისებურია: ჩილან, ჩილანარ (რუს. член, члены); ფულან, პოლან (რუს. план). ხმოვანი შეიძლება განვითარდეს სიტყვის თავშიც: ისკლათ, ისკალათ (რუს. склад), ისთულ, ისთოლ (რუს. стул, стол)...

ყოველივე ეს შეპირობებულია იმით, რომ წახურისა და სხვა თვისტომი ენების მსგავსად მუხადურიც საერთოდ გაურბის სიტყვაში თანხმოვანთა თავმოყრას, მეტადრე თავციდურ პოზიციაში.

5. მარცვლის (ოდენ ხმოვნის, თანხმოვანი+ხმოვნის) მოკვეცვა. მუხადურისათვის ნიშანდობლივია უმახვილო მარცვლის მოკვეცვა სიტყვის თავში და მეტადრე — ბოლოში. მაგალითები: 1) სიტყვის დასაწყისში მოკვეცისა: ვუყულ~ -> უყულ~ -> ყულ~ (თავი)... 2) სიტყვის ბოლოში მოკვეცისა: ა) კაშანა (მუხრეკა) -> კაშან (რუთულ) „ნახშირი“, — შდრ. კაშანა=დ (რუთულ) <- <- კაშანა=დგ (მუხრეკა) „ნახშირისა“; ბ) რატულ (რუთულ) <- <- რატულდი (შინაზ, გუფა) „მკისა“...; გ) დიდ<-დიდა „მამა“, — შდრ. დიდა=ბარ „მამები“; ნინ <- ნინა „დედა“, — შდრ. ნინა=ბარ „დედები“...

ამ მაგალითების მიხედვით — იკვეცება როგორც ჯ, ე, ისე ე ხმოვანი, უკეთუ მახვილი არ მოუდის რომელიმე ამათგანს. ამ მხრივ კილო=კილოკავებში კანონზომიერება არ ჩანს. ერთგვარი კანონზომიერება, უფრო სწორედ — რეგულარულობა, შეინიშნება მუხადურ და წახურ საერთო ლექსიკაში (იხ. ზემ. მახვილი. ამით გამოწვეული ცვლილებები ხმოვნებში).

6. სუბსტიტუცია. ხმოვანთა ურთიერთ შენაცვლებაასთან დაკავშირებით რაც წახურ მონაცემთა კვალობაზე ზემოთ ითქვა, შეეხება მუხადურსაც. აქ მხოლოდ იმას დავუმატებთ, რომ მუხადურში ფარინგალიზებული ხმოვ-

ნების მარტივით ან პალატალიზებული ხმოვნებით შენაც-
ცვლების მაგალითები უ ფ რ ო მ ე ტ ი ა, ვიდრე წა-
ხურში.

ხმოვანთსუბსტიტუციის მაგალითები: 1) ე — ე:
ნაწ (რუთულ. ბორჩ) — ნეწ (მუხრეკ, შინაზ) „ლექაში“;
ჯაგჭარ= (რუთ. და სხვ.) — ჯეგჭარ= || ჯაგჭარ= (მუხრ.)
„თეთრი“... და პირშებრუნებით: ე — ე: ჯეგუდ (რუთ.
და სხვ.) — ჯავუდ (მუხრეკ.) „ებრაელი“ — შდრ. უდ.
ჯ უ უ ტ, ჯ უ ტ... 2) ე — ე: მართას (რუთულ) —
მართას (ლერექ) „მარტს“; ხადბჯ (ხინავ) — ხედრა
(რუთ.) „მძივები“... და პირშებრუნებით: ე — ე:
მესმარ (რუთ. და სხვ.) — მასმარ (მუხრ.) „ლურსმანი“;
ყაბჯხ (რუთ. და სხვ.) — ყაბახ (შინაზ.) „ქერქი“...
3) ე — ე: სირდჯ (მუხრ., რუთ.) — სერდჯ (რუთ.) „და-
თვისა“... 4) უ — ე: ულა (ქვ. რუთ.) — ილა (ზ. რუთ.;
ამსარ.) „ჭამეჭ“ მუკჷ, მუკ (რუთ.) — მიკტი (მუხრ.)
„ცეცვა“; თამბაქუ (რუთ.) — თამბაქი (იხრეკ, მუხრეკ)
„თამბაქო“... 5) ე — ე: შაბჯშე (რუთულ, გუფა, ბორჩ)
— შაბიშე (შინაზ.) „მ ა თ“ — ეღჯატი; მეხად (რუთ.
და სხვ.) — მიხად (მუხრ.) „მ უ ხ ა დ ი — „რუთულელ-
თა საერთო სახელი“, რადჯჷნა (რუთ. და სხვ.) —
რადიჷნა (იხრ.) „თუ დაღევს“...; ყვდჯყ (შინაზ.) —
ყიდყ (ზ. რუთ., ბორჩ) „ტყავი“; ებჯრ (შინაზ.) — ებირ
(რუთ., ბორჩ) „სისხლი“; დიკეა || დჯკეა — „თიხის ქო-
თანი რძის საწველად“; ნახირ || ნახჯრ „ნახირი“... 6) ე
— ე: სჯეჯდ || სუაიდ „მოხალული ხორბალი“, სჯე (რუთ.,
შინ) — სუე (ბორჩ) „მთა“, ვჯრჯხჯნ (რუთ. და სხვ.) —
- ვურუხჯნ (იხრ.) — ვურუხჯან (მუხრ.) „ფქვა“; გჯმჯშ
(რუთ.) — გუმუმ (მუხრ.) „ვერცხლი“... 7) უ — ე:
ჯუდალ (რუთ.) — ჯოდალ, ჰუდალ (შინაზ) „წვიმა“;
ულჯბჯრ, ოლაბჯრ (რუთ., შინაზ.) „თვალეები“... და
პირშებრუნებით: თოლ (რუთ.) — თულ (შინაზ.) „ჯოხი“;
ყოლან (რუთ.) — ყულან (შინაზ) „კვიცი“; ლორზარაა

(რუთ.) — ლურჯი (შინაზ) „იდგა“; დოსტ (მუხრ.) — დუსტ (რუთ.) „მეგობარი“; ყულ (რუთ.) — ყოლ (შინაზ., ბორჩ) „ფიცარი“; ოსბერ, ოსბურ (მუხრ.) — უსბერ, უსბურ (რუთ.) „შეშები“...

ამასთან (შენიშვნა): ერთი და იმავე რუთულელის, შინაზელისა თუ სხვა აუღელის მეტყველებებაში ერთსა და იმავე სიტყვაში ხშირად ძნელი გასარჩევი ხდება ლ/უ ხმოვანი, ისე სხარტად წარმოთქვამენ, — მაგალითად, ასეთებში: დოსხიდუხ „ვაჟიშვილი“ (შდრ. წახური დ ი ხ, მრ. დუხრა...); ტორიტურ „კოპი“; სოსიალიზმ მსუსიალიზმ „სოციალიზმი“ და სხვ.

ფარინგალიზებულ ხმოვანთა მარტივი ან პალატალიზებული ხმოვნებით შენაცვლების შემთხვევები: ა) ტუხუ-ტუჰუ-ტუჰუ-ტუჰუ (ქვ. და ზ. რუთ.) „თოკი“; ბ) ქახსიბარ (შინაზ) — ქასიბარ — ქასიბარ (რუთ.) „ღარიბები“; გ) დგუხ — დგუხ „კურდღელი“; დ) ჯლწსიდ (ბორჩ) — ულწსდდ, ილწსდდ (რუთ.) „საჭმელი“... ე) ჳ ვ ე ზ — ჳ ვ ე (შრატო), ბეჰლ — ბელ (შუბლი)...

აქ შეიძლება შევნიშნოთ, რომ ფარინგალიზებული ხმოვანი კი არ იცვლება მარტივით ან უმლატოთ, არამედ — პირიქით; თუმცა ამ ენას (ისევე, როგორც წახურსა და ზოგ სხვა თვისტომ ენას, მაგალითად, უდიურს) აქვს ფარინგალიზებულთა გამარტივების ტენდენციაც. თუმცა არის გარკვეული არეალი ლექსიკისა, რომელშიც ურღვევად და დაცული ფარინგალიზებული ხმოვნები; ასეთებია, მაგალითად, „ცის“ (ხაზლ), „თაგვის“ (ყუზლ), „ფეცილის“ (ხუზრ), „კაკაბის“ (ლუზდ), „ნამცეცის“ (ხეზლ) და სხვათა აღმნიშვნელი სიტყვები როგორცა ჩანს, მუხადური „გაურბის“ ომონიმთა წარმოქმნას: შდრ. ხ ა ლ (სახლი), ყ უ ლ (ფიცარი), ხ უ რ (ყოლო), ხ ე ლ (ხელი)... — ფარინგალიზებულ და არაფარინგალიზებულ ხმოვანთა ურთიერთ-მიმართების შესახებ უფრო ვრცლად იხ. ზემ.: ფარინგალიზებული ხმოვნები; აგრეთვე იხ. ზემ. წახურში ხმო-

ვანთა სუბსტიტუციასთან დაკავშირებული ზოგი შენიშვნა.

მუხადური ენი ს ხ მ ო ვ ა ნ თ ა კლასიფიკაცია

	მარტივი	უბრალო	ფარინგალიზ.	გრძელ.
მაღალი აწევისა	ი	უ	უ ^ჰ	უ ^ჰ
საშუალო აწევისა	ე	ე ^ჰ	ე ^ჰ	ე ^ჰ
დაბალი აწევისა		ა	[ა ^ჰ]	ა ^ჰ

*კვადრატულ ფორჩხილებში მოქცეული ხმოვანი ახალ-წარმონაქმნია, -რელევანტურობას მოკლებული.

წახური ენის კონსონანტიზმი

ზემოთაც აღინიშნა, რომ წახურს მოეპოვება: 1) წინა და უკანა წარმოების ხშულები და ნაპრალოვნები; 2) შუა წარმოების (პალატალური) სპირანტი; 3) თავისებური დორსალური ნახევრადხშულის ტიპის სპირანტი; 4) თან-ხმოვანთა შერეული ტიპები: ა) აფრიკატები; ბ) პალატალიზებული ხშულები და სპირანტები; გ) ლაბიალიზებული თანხმოვნები; დ) თავისებურად დაჭიმული (მყოვარი) თანხმოვნები — მოჩვენებითი და ნამდვილი გემინატები. უწყებელი თანხმოვნები ჯგუფებიდან ორი გვარეობის — ჩქამიერობა=მელერობისა და სიჭრუის მიხედვით; აქედან ხშულები — მელერ=მსკდომებად და ყრუ=მსკდომებად;

სპირანტები და აფრიკატები კი — ა) მჟღერ და ყრუ = ფშვინვიერ სისინებად, ბ) მჟღერ და ყრუ = ფშვინვიერ შიშინებად.

ორივე საკლასიფიკაციო ნიშნის მიხედვით დაჯგუფებულ ამ თანხმოვანთა უმრავლესობა ოდინდელი ფონემებია, ზოგი კი ალოფონური ვარიაციის შედეგად წარმოქმნილი ბგერინაცვალბია. უკანასკნელებს მიეკუთნება, მაგალ., ქ, ჭ, ჟ. ამათგან ჭ, იხმარება არა ზოგ-ზოგ ნასესხებ სიტყვაში (ჭიქირ „ფიქრი“, თიჭანგ „თოფი“...), მოწმდება მხოლოდ ერთ ოდინდელ ჭ უ რ ა („ყოლო“) სიტყვაში და ისიც (ამ სახით) — ზოგი აულის მეტყველებაში, მაგალითად, გილმიწისაში; თანაც ჭ დივერგენტია ლაბიალიზებული ხჟი (ხ~ჟ) თუ ჰჟი (ჰ~ჟ) სპირანტისა: ხჟი (ჰჟი) -> ჭ: ჭ უ რ ა <- ხ ჟი უ რ ა (ჰჟურა) -> || ხ~უ რ ა (ჰ~უ-რა). ბოლო ვარიანტი გავრცელებულია ყველა სხვა კილო = კილოკავში. — ჭ და ქ თანხმოვანთა თაობაზე უფრო ვრცლად იხ. ქვემ.: ლაბიალიზებული თანხმოვნები და მათი ცვლა (ბგერათგადაწვევის პროცესი). ე სპირანტი (მიქი-ქის, გილმიწის, საპუნჩისა და ზოგი სხვა აულ-სოფლის მეტყველებაში) ბგერათ-გადახრის — ჯ = ს დაშლისა თუ სპირანტიზაციის, ¹ ანდა (ზოგჯერ) შ = ს გამჟღერების შედეგადაა წარმოქმნილი და, მაშასადამე, იგი წახურში მეორეული ხასიათისაა, ალტერნანტია.

ცხრილში ნაჩვენებ თანხმოვანთა უმრავლესობის განაწილება სიტყვაში მეტ-ნაკლებად თავისუფალია — მათი გამოყენება არ არის შეზღუდული რომელიმე პოზიციითა თუ

-
1. იხ. ქვემოთ აფრიკატები და მათი ცვლა წახურში.
 2. ე სპირანტის მეორეულობას აღნიშნავენ სხვა ენათა მონაცემების მიხედვითაც; შდრ., მაგალ., თ. გონია-შვილის „ერთი ბგერის (ე) ისტორიისათვის ქართულში“ („ენიშკის მოამბე“, II, 1938, გვ. 111, 137): ძველი და ახალი ქართულისა და ქართ-ღიალექტების მონაცემთა ანალიზზე დაყრდნობით დასკვნილია, რომ ე შედარებით ანლად განვითარებული ფონებაა.

რამე ფონეტიკური პირობით.

მაგალითები მარტივ თანხმოვანთა გამოყენებისა:

1) ბ, ფ, ჳ თანხმოვანთა: 1) ბიწაჭ, ბიწუ (ხაოიანი ფარდაგი), ბაჯჯ, ბაჯე (ხვრელი, ნახვრეტი; გადატ. ნეს-ტო), ბ ჳ ზ თ (კუდი); ბჯჯყენა (ბრმა); ტბ, ტუბ (თითი); ებ (სისხლი); აბა (დედამთილი) ... 2) ფუშნი (ბაგე), ფაშთაშ (თათი), ფჯრწანი (ცეცხლის ჩეკი, სარჩ-რეკი); საფ (ძაფი); ჩოფუს (წამოსასახამი ნაბადისა) ... 3) პეპაჰლ, პაჰპაჰლ (ნაჭუჭი); აპ (ბოყინი), სუპ (ყლუ-პი); ტაპან (სკა), საპენ (საპონი), ტელაჰმპეჰჰრ (მუ-სიკ. საკრავია ერთგვარი) ...

2. ფ, ფ, ტ ხშულებისა: 1) დიდეჟ (პაპა), დიხ (ვაჟი, ვაჟიშვილი), დწქ, დექ (მამა), დად (გემო), დო (სახელი), დალ (კომბლე), დონ (კაბა); დადალ (მამალი — ფრიღვ.) ... 2) თურს (წინდა), თული (ტანისამოსი) დავათ, დავათბე (ქორწილი), ლით (ნაბადი) ... 3) ტბე (თითი), ნატ, ნეტ (წილი — ტიღის კვირცხი), ტბეჭე (შამფური); ტატა (ჯოხი) ...

3. გ, ქ, კ ხშულებისა: 1) გეჭ (ბატკანი), გალან

I. პ თანხმოვნის შემცველ სიტყვათა უმრავლესობა ნ მ ა ბ ა ძ ვ ი თ ი ა, ან ნ ა ს ე ს ნ ე ბ ი; მხოლოდ ერთი, ტ ა პ ა ნ, სიტყვაა თითქოს ოდინ-დელ=საკუთარი, თუმცა შეუძლებელი არაა, ესეც ნა-სესხები იყოს (შდრ. უდიური ტ ა პ ა ნ „ვარცლი“, უჭე=ტ ა პ ა ნ „სკა=თაფლის ვარცლი“). გ. იბრა-ჰიმოვი (1968) ნიმუშად ასახელებს ს ი პ რ ი (ქვრივი), პ ი ლ ფ ი ლ ი (ჭრაქი) სიტყვებსაც. ჩვენს ჩანაწერებში (1948-1958წ.წ.) ეს სიტყვები ფიქსირებულია ასე: ს ი ფ ჳ რ, ს ი ფ ი რ (შდრ. აგრეთვე უდიური ს ი ფ ი რ (ნიჯ. დიალ.) -> ს უ -ფ უ რ (ვართაშ. დიალ.) „ქვრივი“ და ფ ი ლ ფ ი-ლი (შდრ. უდ. ფ ი ს ფ ი ს „ჭრაქი“). თუ გ. იბრაჰიმოვის მიერ პ ი ლ ფ ი ლ ი და სხვა სიტყ-ვები მართებულიადაა აღნიშნული, მაშინ ამ „პილფი-ვი“ სიტყვაში შეიძლება საგულისხმებელი იყოს დისიმილაციური აბრუპტივიზაციის პროცესი: ფ ი ლ-ფ ი ლ ი -> პ ი ლ ფ ი ლ ი (შდრ. აზერბ. ფ ი ლ-თ ა „პატრუქი“ „ფთილა“).

(აზერბაიჯანის სახელი წახურად), გენეა, გინეა -
 - სინონ. გ ა ზ ლ ა ზ ნ (პური), გაღა, გაღნ (ბიჭი);
 ჭალაგ (ტყე), ურგ (ბატკანი)...; ჯიგა (ადგილი), ლიგა
 (შუბლი), გერგენ (ყველა, ყოველი)... 2) ქუქლაქ (კლი-
 ტე); სუქ (ხორბალი), ქუფ (თასი), ოქ (უღელი), ოხფქა
 (ფილტვი), დაქრუქ (სატკეცი, საჯანდრავი)... 3) კუმკუმ
 (ქვაბი), კუკ, კუქი (კოვზი), კელკამ (ღვიძლი), კენნა
 (პატარა), ღიკ (გული), დიკ (ფეხი)... 4) ყ, ქ, ყ
 ხშულებისა: 1) ყგულ (ზაფხული), ყირგ (ცხვარი), ყქქ
 (საჭმელ=საკვები), ყელ (ფეხი); მანყალ (ნაკვეთი-
 ლი), ჰარენყუნ (ყველასი, ყოვლისა)... — ყ გრაფემით
 აღნიშნულ თანხმოვანთან დაკავშირებული განმარტებები
 იხ. ქვემ. 2) კარკ, კაბკ, კადკ (მოვიდა, დაბრუნდა —
 გრ. კლას. მიხ.) კუშ, კოჭი (ცხვირი), ყაქა (გარეთ);
 ახკ (ჩრდილი), მჯხკ (მატილი), აახკ (გზა)... 3) ყუვა
 (ფიცარი), ყალა (ოცი), ყარაცა (მუხლი), ყოვ (ფიცარი);
 ყუყ, ყუყი (კვერცხი); ამყალ (თანაბრად, თანასწორად);
 ბოყყ (მწერი)...

5. ყ ხშულისა: მაყ (ცხიმი, ქონი), წყყ, წყყ (თხა);
 გაყყრა, გაყყრა (დაჯექი!)... — ყ თანხმოვნის გამო
 ზოგი შენიშვნა იხ. ქვემ.: თანხმოვანთა დობა წახურ=
 =მუხადურში, თვის-ტომ ენებში.

6. უ სპირანტისა: 1) ში (ჩვენ), შუ (თქვენ), შიტ
 (ბელურა); შიშ (შამფური); შიშდა, შიშდი (ჩვენი ვინმე),
 შიშენ (ჩვენი რამე); შიშ (ქალიშვილი), ალიშშენს, ალიშშენს
 (ადება, ყიდვა)...

7. ზ, ს სპირანტებისა: 1) ზკ (მე), ზნრ, ზერ (ფუ-
 რი); მიზ (ენა), შიზ (თოვლი); ეზას (ხენა), ოზა=კვხა
 (ადექი!)... 2) სა (ერთი), სილი (კბილი), სომ (ნაწვერალი);

I. ამ ლოკალური რიგის მუდერი ყ სპირანტის შესახებ
 ზოგი ცნობა ზემოთაა მოწოდებული; — იხ. აგრეთვე
 ქვემ. აფრიკატები და მათი ცვლა.

ნამკალი); სოს (პატარძალი); ოს, უს (შეშა; კუნძი),
კასრჲ (მარცვლეულის საწყაო ჭურჭელი)...¹

8. ფ, ხ სპირანტიებისა: 1) ლუ (შენ), ღუბტ(რიყვი,
ჩინჩახვი); ლურღი (ხრეში); მად (სახნისი), აჯღ, აიდ
(დღე), ნად (ერემლი), ახლახ (საეარცხელი)... 2) ხჯღ
(ხელი), ხიჭი (სოფელი), ხახნა (ვარსკვლავი); ხახმ(ლა-
მე); ხახრა (ნიში); დიხ (ვაჟიშვილი), დახა(სახურავი);
ხიახ (აულის სახელია)...

9. ჳ სპირანტისა: ჳორ (ნაყბედი, ნალაყბევი),
ჳაყას (კეთება); მახჳ (ტივინი); ლაჳარ (საშინაო საქ-
მე, ოჯახური საზრუნავი), ეჳჳნ (მთქმელი; ამბობს)...

10. გ II <- ჭ ნაპრალოვნისა:² გორ <- ჭორ (არის
- კაცი, ქალი), გურ (ნაწლავი), ვეცა <- ჭეცა (კავი),
გოქ <- ჭოქ (ღორი); ხევ <- ხეჭი (ტივითი, ბარგი), ყევ
<- ყეჭი (მარილი), ხივ <- ხიჭი (სოფელი)...

11. მ, ნ, ლ, რ სონორი=თანხმოვნებისა: 1) მიზ
(ენა), მქქ (ყინული); მჯს (მშიერი), მოლწალ(ოთხმო-
ცი), მამრუხ (სოფლის სახელია), წომ (ტივინი ძველისა)...
2. ნაქ, ნექ (რძე), ნისხჳ (ყველი); კუბკუნ(თირკმე-
ლი), კონ (ნადირი); სინი (კუზი), ტანკი (კალათი)...
3) ლიგა (შუბლი), ლჯყ (არწივი); ლექ (აულ ყურდულის
ადგილობრივი სახელი, სინონიმად ხმარებული); ჳულელჳ
(რამდენი), ბალაგ (ტომარა), ჳულღი (თიხა)... 4.) რაბ
(სადგისი), როოც (აკვანი), არ, არეე (შიგ, შიგნიო),
აქარ (ჳგავს), ვურ (ნაწლავი)...

ცხრილში (იხ. ქვემო) აღნიშნულია აგრეთვე რთული
თანხმოვნები — შერეული, დამატებით=არტიკულაციანი,
ფონემები: პალატალიზებული (თუ პალატალური) ხშულები

1. შდრ. ქართ. კასრ=ი.

2. თანხმოვანთა ამ ლოკალური რიგის ნაპრალოვნის
შესახებ ზოგი ცნობა ზემოთაა მოცემული — იხ.
აგრეთვე ქვემო: ლაბიალიზებული თანხმოვნები და მა-
თი ცვლა.

და ნაპრალოვნები; ლაბიალიზებული ხშულები, აფრიკატები და ნაპრალოვნები; აფრიკატთა სხვადასხვა სახეობა; გემინატები (მყოფარი თანხმოვნები: ხშულები, აფრიკატები, ნაპრალოვნები); აფრიკატთა სხვა სახეობა, რომელთა შესახებ ზოგი შენიშვნა=განმარტება მოცემულია ქვემოთ.

ჟ გრაფემით აღნიშნული ფონემის საკითხი წახურ
მონაცემთა მიხედვით

ჟ გრაფემით აღნიშნული ფონემა მოწმდება ოდინდელ და ნასესხებ სიტყვათა ყველა პოზიციაში — თავში, შუაში, ბოლოში (წახურზე მოლაპარაკე ყველა აულის მეტყველებაში).

მაგალითები 1) თავკიდურ ელემენტად ა) ოდინდელ ლექსიკაში ჟ =ს გამოყენებისა: ღირი (და), ღუვა (რკინა), ღიწა (გომური), ღაც (ძარი), ღიდ (ღღე), ღიზ (თოვლი), ღიკ (გული)... ბ) ნასესხებ ლექსიკაში გამოყენებისა: ღეზნა (სიძე), ღორღან (საბანი), ღაშ (ასაკი), ღორღა (ულაყი), ღა, ღე (ან, ანდა), ღალოვ (ალი ცეცხლისა)... 2) ბოლოკიდურ ელემენტად ჟ=ს გამოყენებისა: ა) გინეა (პური), დიდეა (პაპა), კუკაა (მარცვლეულის საწყაო = 10 გირვ.— შდრ. ქართ. კოკ ა), სწა (დათვი)... ბ) გაოლუა (წვიმა), ჯ ხა ა (ყოფნა)... 3) სიტყვის შიგნით ა) ოდინდელ ლექსიკაში გამოყენებისა: ღუხაჟ (ვაჟები — მხ. ღუხ, ღიხ), კააჟ (მოიტა! — გიღმიწ. დიალ.), ჰიაჟზ (მიცემა, ძღვეა — გიღმიწ.), ჰაღიგოა (რა.— გიღმიწ. დიალ.)... ბ) ნასესხებ ლექსიკაში გამოყენებისა: მეაგა (ხილი), ბოაა (სიგრძე=სიმაღლე)... 4) ჟ=ს შემცველ სიტყვათა სხვა მაგალითები: ა) დევეან, დევეანა (აქლემისა. — დევე „აქლემი“), აქხაან, აქხან (კარისა. — აქხა „კარი“), ტაყაან (კასრისა. — ტაყა „კასრი“), ყუთეან, ყუთეანა (სკივრისა, უჯრისა, ყუთისა. — ყუთი „სკივრი“, „უჯრა“,

„ყუთი“) . . . ; ბ) გეგბი (ბატკნები. — მხ. გეჟი), ხაა-
ბი (სახლები. — მხ. ხაჟი) . . . გ) აახა (ხერხი) . . .

მეორე „ბ“ მუხლსა და მეოთხე „ა“ მუხლში დასახე-
ლებულ მაგალითებში თვალსაჩინოა ჟ ელემენტის ხმოვნუ-
რი წარმომავლობა: იგი ან ინფინიტივ=მასდარის ნიშა-
ნია და წარმოსდგება ღ ხმოვნისაგან (შდრ. ჳხა=ჟ
„ყოფნა“ — ჳხხ=ღ „დარტყმა“ . . .), ანდა ნათესაობითი
ბრუნვის =ან ნიშნის ნაწილია და წარმოქმნილია აქაც
მახვილის უქონელი ღ ხმოვნის დასუსტების შედეგად:
ან <- ინ (უკეთუ მოსდევს მახვილიან ხმოვანს) ჳჰუნა-
შჰე=ან <- ჳჰუნაშჰე=ინ <- ჳჰუნაშჰჰ =ინ (დედაკაცისა) —
შეიძლება ამგვარივე (ან <- ი) წარმომავლობა ჳქონდეს
ბოლოკიდურ =ჟ ელემენტსაც (კ უ კ ა ჟ და მისთანებში
რომას: იხ. ზემ. მეორე მუხლი). მესამე „ა“ მუხლში
ჩამოთვლილ სიტყვებში ჟ თანხმოვნური წარმომავლობისაა:
მიღებულია ამა თუ იმ თანხმოვნის პალატალიზაცია=
ი ო ტ ი ზ ა ც ი ი ს შედეგად: შდრ., მაგალ., ჳაჰჰ
(გილმიწ.) <- ჳალჰჰ <- ჳალჰ (წახურ. დიალ.) „მოიტა!“
ჳაჰიგოჰ <- ჳაჰიგოჰ || -> ჳაჰუგოჰ <- ჳაჰუგოჰ (გილმიწ.)
<- ჳაჰიგოჰ „რა“ — შდრ. ჳ ი ჳ ო ნ ა (წახურული
დიალ.) „რა“; ჳიჰჰჰ (გილმიწ.) <- ჳილჰჰს (წახურული)
„მიცემა“ . . . შდრ. აგრეთვე: სჳვაჰაჰა (გილმიწ.) <-
<- სუვალჰა (წახურ.) „მთაზე“; ჳუხჰჰ <- ჳუხრჰ (ვაჰე-
ბი). ბოლო შემთხვევაში ჟ=ს წარმოთქმის დროს ენის შუა
ნაწილი უფრო აწეულია მაგარი სასისაკენ, თანაც ისე,
რომ ამისი ნაპრაღი ძალიან ვიწროა, რის გამო იგრძნო-
ბა მასში (ნაპრაღში) ამოშვებული ჳაერნაკადის შესამ-
ჩნევი ხეხვა. ამნაირად წარმოთქმული „ჟ“, აკად. გ.
ახვლედიანის სიტყვებით რომ ეთქვათ, ახდენს ჩქამიერი
მჟღერი ნაპრაღოვანი თანხმოვნის შთაბეჭდილებას, ხოლო
ღ=დან მიღებული ჟ=ს წარმოთქმის დროს შეიმჩნევა ენის
შუა ნაწილის აწევა მაგარი სასისაკენ, თანაც ნაპრაღი
უფრო ფართოა, ვიდრე წინა (თანხმოვნიდან მიღების)

შემთხვევაში. მაშასადამე, ამ ორი გზით წარმოქმნილი $\underline{\alpha}=\lambda$ იგივეობა მორჩენებითია, ილუზიური¹.

სხვა მაგალითებში კი, თავკიდურ (აჩი, აც, აიკ და მისთ.), ბოლოკიდურ (სჩა, გინეა, კუკაა და მისთ.), ანდა სიტყვის შიგნით მოქცეულ (ააბა; გეაბი და მისთ.) ელემენტთან სიტყვებს რომ მოიცავენ, უნდა საგულისხმებელი იყოს ის, რომ $\underline{\alpha}$ ელემენტი არ არის ფუძე=ძირის კუთვნილება, ფორმანტია. თავკიდური $\underline{\alpha}=\lambda$ ეტიმოლოგიურ ძიებას უნდა მივყავდეთ კლას=კატეგორიის ცნებამდე: $\underline{\alpha}=\lambda$ (ანდა $\underline{\alpha}+$ ხმოვანი) ელემენტი — როგორც პრაქტიკულად მოქმედი ექსპონენტი ამ კატეგორიისა — ამჟამინდელი მდგომარეობის მიხედვით გამოიყოფა წახურ (და მუხადურ — იხ. ქვემ.) ზმნებსა და სახელზმნურ ფორმებში.

საგულისხმოა, რომ $\underline{\alpha}$ ნიშანი ამ ენებში (და სხვა კლას=კატეგორიის ენებში) გამოიყენება დ, რ; ბ (+ხმ.) ნიშან-თა გვერდით — როგორც ამ მაწარმოებელთა პარალელურად ხმარებული; ანდა — როგორც კორელაციური თუ ოპოზიციური ელემენტი; ამდენად იგი ($\underline{\alpha}$, ანდა $\underline{\alpha} +$ ხმ.) ერთ=ერთი ოდინდელი აფიქსთაგანია და, მაშასადამე, შესაძლოა არ იყოს დ, რ (+ხმ) აფიქსთაგან რომელიმეს გამონაკოფი, დივერგენტი და, რასაკვირველია, არც — ხმოვნური წარმომავლობის ($\underline{\alpha} \leftarrow$ ი) მორფოლოგიური ელემენტი.³

-
1. ამიტომაც მართებული იქნებოდა, წერითი სიმბოლოვ განსხვავებული ყოფილიყო: ცოკალიკური წარმოშობის „ $\underline{\alpha}$ “=სათვის ხმარებულიყო ტრადიციული „ $\underline{\alpha}$ “=ასო=ნიშანი, მეორე შემთხვევისათვის კი შემოღებულიყო, ვთქვათ „ $\underline{\alpha}$ “=ასო=ნიშანი (თავდაყირა „ $\underline{\alpha}$ “).
 2. ეს განმარტება, რასაკვირველია, არ შეეხება ზემოთ ჩამოთვლილ ნასესხებ სიტყვებს: ამგვარ ლექსიკაში „ $\underline{\alpha}$ “ ელემენტის ხასიათის ძიება ჩვენი ამჟამინდელი ამოცანების ფარგლებს იქით რჩება.
 3. სამეცნიერო ლიტერატურაში $\underline{\alpha}$ მორფემა ინტერპრეტირებულია როგორც სწორედ ამ (დ, რ) აფიქსთა ფონეტიკური ვარიანტი, ალმორფი (არნ. ჩიქობავა, ხ. ანდლულაძე...).

ამასთან: ჟ (ანდა ჟ+ხმ.) აფიქსს, მორფოლოგიური ფუნქციის გარდა, აქვს დერივაციის ფუნქციაც (ისევე, როგორც კლას = კატეგორიის სხვა ნიშნებს, აგრეთვე — როგორც ბრუნვის ნიშნებს — თვისტომ ენათა მსგავსად): შ დრ. მაგალითად, წახ. იჩი (ქალიშვილი, გოგო) — ჟიჩი (და) —, შ დრ. აგრეთვე ხუნძ. ჟაც (და) — ვაც (ძმა), ჟას (ქალიშვილი, გოგო) — ვას (ვაჟიშვილი ბიჭი) . . . ბაც ჟაშო (ქალიშვილი) — ვაშო (ვაჟიშვილი) და ასე — სხვაც. სხვანაირად (და უფრო დაზუსტებით) რომ ვთქვათ: კლას = კატეგორიის ნიშნები, მათ შორის ჟ (+ხმ.) ნიშანიც, მრავლ. რიცხვის აფიქსთა მსგავსად ფუნქციის მხრივ უნდა მივაკუთვნოთ გ არ და მ ა ც ა ლ ი ტ ი — ბ ის აფიქსებს, ისეთებს რომლებსაც ფორმათა ცვლის და — ნიშნულელებაც აქვთ და მნიშვნელობის ცვლისაც (მეტადრე სახელებში). ყოველივე ეს იმიტ იპყრობს ყურადღებას, რომ ჟ (+ხმ.) უნდა მიჩნეულ იქნეს ოდინდელ, ქრონოლოგიურად სულ ცოტა რ, ფ თანხმობანთა დონეზე განვითარებულ ფონემად. აკუსტიკურ = ფიზიოლოგიურად კი იგი, რამდენადაც ამის საშუალებას უშუალო დაცვირება იძლევა, უნდა და — ხასიათდეს, როგორც ერთგვარად „ირაციონალური“ ბუნების შუაენისმიერი მყდერი ფრიკატივი, რომელიც, შემდეგ, როგორც ჩანს, რაღაც ფონეტიკური დინამიკის წყალობით გარეგნულად დაემსგავსა თუ დაემთხვა ზემოთ უწყებულ ალოფონურ ჟ ბგერას (თუ ეს მსგავსება = დამთხვევაც მოჩვენებითი არ არის). არა = და: როგორღა აიხსნება ერთსა და იმავე ენაში (დიალექტში) ერთ ქრონოლოგიურ სიბრტყეზე, ერთი მეორის გვერდით ამ ჟ — რ — ფ მორფოლოგიურ = დერივაციულ ელემენტთა თანაარსებობის შესაძლებლობა?

შენიშვნა 1. ძალიან ხშირად გამოთქვამენ ასეთ აზრს: დიფერენციაცია გამოხატულების პლანში შეპირობებულიაო დიფერენციაციით მნიშვნელობის (დანიშნულების) პლანში. მაგრამ ეს განმარტება შეიძლება ვერ განმარტლდეს გრ. კლასის — ამ ერთ უძველეს (და სპეციფიკურ)

კატეგორიათაგანის — ნიშანთა გამოყენების მხრივ, „ჟ“ ისევე ძველია და ისევე „თავისთავადი“ საკორელაციო ელემენტი, როგორც ფ, რ ნიშნები; სხვანაირად: ჟ — როგორც გრ. კლასის ნიშანი — სპონტანურად უპირისპირდება, ვთქვათ, პიროვნების კლასის ვ (ჟ) ექსპონენტს ისევე, როგორც ამის „წინაპრად“ მიჩნეული ფ, რ ნიშნები. სხვა შენიშვნა—განმარტება საილუსტრ. ნიმუშებთან ერთად მოცემულია ამ მონოგრაფიის მეორე (სამორფოლოგიო) ნაწილში.

აფრიკატის სახეობანი და მათი ცვლა წახურში

წახურს მოეპოვება სისინა ც, წ [ძ] და შიშინა ჯ, ჩ, ჭ აფრიკატები; მოწმდება აგრეთვე აფრიკატთა მყოვარი სახეობა: ცხ, წხ; ჩხ, ჭხ (იხ. ქვემ.). ძ აფრიკატი გამოიყენება თითო-ორი სიტყვაში; ესაა: ძ ი ძ ი ლ ზ რ ->|| ძ ი ძ ი ლ ე რ (ხინკლის სახეობა), გ ა ნ ძ (კლდე).¹ ც აფრიკატს მოეპოვება პალატალიზებული=შესუსტებული ვარიანტიც: ც[~]; (მაგალ.: ყ უ ც[~] „ხაჭაპურივით ნამცხვარი“...); ამასთან: ეს (ც) აფრიკატი არ გამოიყენება ფარინგალიზებული ხმოვნის მეზობლობაში. პოზიციურად კი ამ აფრიკატისა და ყველა სხვა აფრიკატის განაწილება სიტყვაში თავისუფალია: გამოიყენება თავში, შუაში, ბოლოში, თანაც — ყოველნაირ ხმოვანთან. მაგალითები: 1) ც: ციციწი (თოჯინა), ცუმა (დანიშნული ვაყი), ცორაჟ (გომური); ყარაცა (მუხლი), შაცა (შარშან.— შდრ. 1); ააც (ხარი), როოც (აკვანი), მეც (ქარი)... 2) წ: წა (ცეცხლი), წახურ (აულის სახელი), წელენა (შიშველი), წუხუნა (ელამი); ყაწ (ნი-

¹ ძ აფრიკატი, როგორც წესი, თვისტომ ენათა მსგავსად, გარდაქმნილია წ სპირანტად (იხ. ქვემ. წახურ=მუხნადური და თვისტომი ენების თანხმოვანთა ფარდობის საკითხები).

კაპი), კეწროდ (დახეულია)... 3) ჯ: ჯიტან(დაბალი), ჯილ (იატაკი თიხა=მიწისა), ჯოლ (ხელეური); ვუჯ (თვითონ — კატვი), როჯ (ძმა); ყეჯი (დანახვა), ჰიჯონა (რა?)... 4) ჩ: ჩურუ (ხორცი), ჩივან (სველი, ნესტია-ნი); იჩი (გოგო, ქალიშვილი), ყორა (ტომარა, ზურგრანთა) ერ (ვაშლი), ფარჩ (დიდი კოკა სპილენძისა), გარ(რქა).. 5) ჭ: ჭიქა (დანა), ჭერან (წითელი), ჭინ (რწყილი), ჭირჭიმან (მუხვე), ჭუვა (თასმა, ღვედი ცხენისა), ჭუმ (მტკაველი), მუჭრუ (წვერი-პირი=სახეზე), ყაჭ (ნახვრე-ტი)...

ამ აფრიკატთაგან ჯ ზოგი აულ=სოფლის მეტყველებაში არ არის მყარად შემონახული; სახელდობრ, აულ წახურისა და ზოგი სხვა აულის მეტყველებაში დაცულ ჯ აფრიკატს მიქიქის, გილმიწისა და ზოგჯერ ყურდულის (ლექის) მეტყველებაში ენაცვლება ე, რაც ზოგჯერ სრული პალატალიზაციისა და იოტიზაციის გამო გარდაქმნილია „ა“=დ; შდრ., მაგალითად: ჰ უ ჯ ო ნ ა, ჯ ო ნ ა (წახურ. და სხვა) -> ჰ უ ე ო ნ ა, ე ო ნ ა (მიქიქ.), ჰ ა ე უ ვ ა ა || ჰ ა ა უ ვ ა ა, ჰ ა ა ი ვ ა ა (გილმიწ.) „რა“; ჩ ო ჯ (წახურ. და სხვ.) -> ჩ ო ე (მიქიქ., გილმიწ. და სხვ.) „ძმა“; მ ა ჯ ლ ი ს (წახურ. და სხვ.) -> მ ა ე ლ ი ს (მიქიქ., გილმიწ.) „თავყრილობა“ (შდრ. სპარს. მ ა ჯ ლ ე ს=ე); ბორჯ (წახურ. და სხვ.) -> ბორე (მიქიქ.) „ცალი“ — შდრ. თურქ. ბ ო რ ჩ (იხ. ქვემ.: ფონეტ. პროცესები).¹

1. შდრ. გ. იბრაჰიმოვი (1968-გვ. 43, 46, 73-74): ე მიჩნეულია წახურულ, სუვაგილურ=გილმიწური და საბუმირი დიალექტებისათვის და მ ა ხ ა ს ი ა თ ე ბ ე ლ ფ ო ნ ე მ ა დ, ჯ აფრიკატი კი (სხვა დიალექტებში, მაგალ., გილმიწურში...) ამისგან აფრიკატიზაციის გზით წარმოქმნილად: ე -> ჯ; თუმცა საილუსტრაციოდ არსად დასახელებული არ არის ოდინდელი ე სპირანტის შემცველი არც ერთი სიტყვა და არც ამ განმარტების დამარწმუნებელი რაიმე არგუმენტი (1? — ე.ჯ.).

ზოგჯერ შეიმჩნევა აფრიკატთა შენაცვლებაც. სახელ-
 ღობრ, ჯ — ჩ აფრიკატებისა; მაგალ.: 1) ა რ ხ ა ჯ
 (გილმიწ.) — ა რ ხ ა ჩ (წახურ.) „ბაკი (მთაში)“;
 2) ჯ უ ნ ა, ჯ ე ნ ა — ჩ ი ნ „თავისი“. აქ ერთნაირ
 პოზიციაში იხმარება, ერთი მხრით, ჯ (ჯენა, ჯუნა), ხო-
 ლო მეორე მხრით, ჩ (ჩინ ← ჩინა?); ხდება ამ შე-
 ნაცვლებულ აფრიკატთა შემცველი სიტყვების ერთგვარი
 სემანტიზაცია=გრამატიზაცია: ჯ უ ნ ა (თავისი, თვით
 მისი — კ ა ც ი ს ა), ჯ ე ნ ა (თავისი, თვით მისი-
 - ქ ა ლ ი ს ა), მაგრამ: ჩ ი ნ (თვით მისი-რ ი ს ა-
 მ ე).¹ ფონეტიკური თვალსაზრისით ჯ - ჩ შენაცვლების
 მიზეზი ნათელი არ არის. აქ ხმოვნის ფაქტორი თით-
 ქოს გამორიცხული უნდა იყოს. ღგება მხოლოდ ასეთი
 შესაძლო კითხვა: ჯ - ჩ ვარიანტიანი ეს ნაცვალსახელი
 ხომ არ არის სხვადასხვა დიალექტოლოგიური თუ ენობრი-
 ვი წრის დანალექი? — შდრ., თუნდაც: უფ. ი ჩ (თვითონ),
 ი ჩ ი (თავისი); ლეზგ. ვ უ ჩ (თვითონ), ვ ი ჩ ი ნ
 (თავისი), მრ. ჩ ე ბ; თაბასარ. უ ჩ (თვითონ), ჩ ა ნ
 (თავისი)...

თითო=ოროლა შემთხვევაში ხდება აფრიკატიზაციაც 1)
ს სპირანტიზაცია: ს → ც; მაგალ.: ზაკლ^ა ა წ ა ს ა რ ნ ი
 მანა → ზაკლ^ა ა წ ა ც ა რ ნ ი მანა „მე ვიცნობდი
 მას (=ჩემდა ცნობად=იყო იგი)“ — შდრ. აწას „ცნობა“;
 „ცოდნა“; 2) ქ ხშულისა: ქ → ჭ → ჭ: დ ი კ შ →
 → დ ი ჭ შ → დ ი ჭ „ქერი“ (შდრ. ქართ. დ ი კ ა).

ისე რომ: წახურს მოეპოვება ო რ გ ვ ა რ ი —
 ფ ო ნ ე მ ა ტ უ რ ი (პირველადი, ოდინდელი) და ა რ ა-
 ფ ო ნ ე მ ა ტ უ რ ი (მეორეული, ახალწარმოქმნილი)
 აფრიკატები.

1. ასევე: ვ უ ჯ უ ქ ა (1.კლ.), ჯ უ ქ ე ბ (2.კლ.)
 — მაგრამ: ვ ი ჩ ი ქ ა - (3.კლ.) „თვითონ=
 თავისით“, „თავისთავად“...

ექსპერიმენტული (კიმოგრაფიული) მონაცემებით¹ ირკვევა, რომ ეს თანხმომვანი, აღნიშნული ჟ გრაფემით,² მკაფიოდ გამოხატული ხშულის ბუნებისა არ არის: ამ თანხმომვნის წარმოქმნის დროს პირის კალმის კიმოგრაფიული მრუდი ერთგვარად ემთხვევა სპირანტთა ბუნებრივ მრუდს. ამასთან: წახურში ეს ფარინგალური ხშული არ არის ერთიანად მკლერი თანხმომვანი, თუმცა სახმო სიმების თვალსაჩინო ვიბრაცია მაინც განსაზღვრავს ამ ხშულის — როგორც მკლერის — ბუნებას.³

ფარინგალური მკლერი ხშული უმთავრესად მოწმდება წახური სიტყვის თავსა და შუაში, — უპირატესად საკუთარი (ოღინდელი) ფონდის ფუძეფორმებში; ასეთი ხშული შეიძლება იყოს დამატებით არტიკულაციანიც — ლაბიალი-

1. ექსპერიმენტი ჩატარდა საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ფონეტიკის ლაბორატორიაში პროფ. შ. გ ა ჟ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი ს ხელმძღვანელობით (1955). ამ ექსპერიმენტსა და ჩვენს უშუალო დაკვირვებაზე დაყრდნობით, აგრეთვე ლეზგიური ჯგუფის სხვა ენათა მონაცემების გათვალისწინებით აქ აღძრული საკითხი ვრცლად დამუშავებულია შრომაში „ფარინგალური მკლერი ხშული და მისი რეფლექსები წახურულ-რუთულურსა და ლეზგიური ჯგუფის სხვა ენებში“ (მოჭხსენდა საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის VI (XII) სამეცნიერო სესიას — 1955. VI. (იხ. თეზისები).
2. სამეცნ. ლიტერატურაში აღინიშნება სხვადასხვაგვარად, სახელდობრ, ასე: ყ (ქართ.), ა (ლათ.), კხ, კჲ (რუს.). უმჯობესად მივიჩნევთ, აღინიშნოს ასე: ჟ; იგვრე უფრო ნათელი ხდება ამ ხშულის წარმოების ადგილიც (შდრ. ყ) და გვარობაც: ვიბრაციის ~ ნიშანი უფრო გამოდგება — როგორც მკლერობის მაჩვენებელი; თანაც გამოყენების ადგილითაც (ყ = ს თ ა ვ ზ ე უზის) უფრო ეკონომიურია.
3. შდრ. ე. ა. ბოკარევი (1961), რომელიც იძლევა ამგვარ დახასიათებას: მკლერი უგულარული ხშული = და იყენებს ძალიან რთულ (კჲრ) ტრანსლიტერაციას (გვ. 54...).

ზებული. მაგალითები: წ ა ზ ლ (პირი), წ ე ლ || წ ი ლ (ფეხი), წ უ ზ ლ (ფანჯარა), წ უ ლ ა ნ (ფანჯრის ჩარჩო), წ ა რ გ (ცხვარი), წ ა გ (ქარქაში), წ ი ნ ა (დღეს), წ ი ი კ ა (ხვალ), წ ე ქ ა მ მ ჯ „ვაძღვევ, ვანიჭებ (ბერს ვისმე), წ ა ჯ ა ს (დანახვა)...; შ ე ნ წ ტ ე (მან - კაცმა), შ ე ნ წ ე (მან -ქალმა), ო თ ჰ ზ ა ნ ა ნ წ ა ზ (ჭამისას)...

წ მოწმდება ზოგჯერ ნასესხებ სიტყვებშიც: წ ზ ზ ლ (ოქრო), წ ა ზ (ბატი), წ ა ზ ი (ყადი), წ ო ლ ბ ა (სამაჯური), წ ა ლ ა (ციხე), წ უ შ (ფრინველი)... ფარინგალური მუდერი ხშული დაუღლია აულების — წ ა ხ უ რ ის, ს ო გ ი უ თ ის, ხ ი ა ხ ის მუსლაღისა და საგრძნობი „შესუსტებით“ (მერყეობით) ყურღულის (ლექის) მეტყველებაში. თუ არ ვიგულისხმებთ ზოგ გამონაკლისს, ეს ხშული სისტემებრ შემონახური არ არის (შეცვლილია ამა თუ იმ ალფონური ვარიანტით) აულების — მიშლეშის, მიქიქისა და განსაკუთრებით გილმიწის მეტყველებაში. ამ კილო=კილოკავებში წ=ს რეფლექსებია, ერთი მხრით, კ და ყ, ხოლო მეორე მხრით, ღ; მაშასადამე, მოწმდება წ ხშულის ო რ ი — „ჰორიზონტალური“ და „ვერტიკალური“ მიმართულებით ცვლა:

წ->კ, ყ (მიშლეშურში...)

ღ (მიქიქურში, გილმიწურში, ყურღულურში...)

პირველ შემთხვევაში იგულისხმება წარმოების ადგილის უცვლელობა (სწორი, „ჰორიზონტალური“ ხაზი) და გვარობის მიხედვით ცვლა, ხოლო მეორეში — გვარობის (მუდერობის) მიხედვით უცვლელობა და წარმოების ადგილის ცვლა (წინ გადაწევა — „ვერტიკალური“ ცვლა). ამგვარი ცვლილების შესაძლებლობა იქმნება იმით, რომ წ ხშული, როგორც ითქვას, 1) არ არის წმინდა მუდერი და, მაშასადამე, თავისი ბუნებით უახლოვდება ყ=სა და კ=ს; 2) არ არის მკაფიოდ გამოხატული ხშული, სპირანტის ბუნებისა და, მაშასადამე, შეეძლო მოეცა ღ. ამის საილუსტ-

რაცთ ნიმუშები კილო=კილოკავური მონაცემების მიხედ-
ვით ასეთია: 1) წაზლ (წახურ. და სხვ.)-> ყაზლ II კაზლ
(მიშლე.), ღაზლ (მიქიქ., გილმიწ., ყურდულ.) „პირი“;
2) წარგ (წახურ. და სხვ.)-> ყარგ II კარგ (მიშლ.),
ღარგ (მიქ., გილმ., ყურდ.); 3) წიიკა (წახურ...) ->
->ყიიკა (მიშლ.), ღიიკა (მიქ.), ღიიკა (გილმიწ.,
ყურდ.); 4) წაჯანა (წახურ...) -> ყაჯანა (მიშლ.),
ღეჯან (მიქ.), ღაჯანა (გილმიწ., ყურდ.) „ხედავს“;
შენწყე (წახურ...) -> შენყე (მიშლ.), შენლყე (მიქ.),
შენლყე (გილმიწ., ყურდ.) „მან (კაცმა)“¹...

ღჄ გრაფემით აღნიშნული თანხმოვანი წახურში

წახურს მოეპოვება უკანა წარმოების სპეციფიკური
თანხმოვანი, რომელიც შეიძლება გამოიხატოს ღჄ ასო=
=ნიშნით. ეს თანხმოვანი წარმოითქმის დამატებით=
არტიკულაციით, კოარტიკულაციით და უნდა დახასიათდეს
ასე: აქტიურ საწარმოთქმო ორგანოზე ორიენტაციის კვა-
ლობაზე იგი უკანაენისმიერი (უფრო ღრმაუკანაენისმიერი)
თანხმოვანია, ხოლო პასიურ ორგანოზე ორიენტაციით --
დორსალური, გინდა -- პალატალური (უფრო უკანადორსა-
ლური); თანაც იგი ნარევი ტიპის თანხმოვანია -- ხშულ=
=სპირანტული ბუნებისა; უფრო სწორედ: იგი სპირანტის
(ფრიკატივის) ბუნებისაა, ოღონდ წარმოითქმის ერთგვარი
(მინიმალური) ხშვით; ამიტომაც მას პირობით შეიძლება
ეწოდოს „ნახევრად=ხშული სპირანტი“². მაგალ: ღჄამ

1. შდრ. გ. იბრაჰიმოვის ცნობა (1968, გვ. 41): ფარინგ. მჟღ.
ხშული სიტყვის დასაწყისში ნახევრად მჟღერი იხე-
ვე, როგორც ქართ. გ; სიტყვის შიგნით კი ერთიანად
მჟღერია; მარცვალთ გასაყარზე ყრუდება...

2. თვისება=გვარეობისა და წარმოების ადგილის უფრო
ზუსტი ლოკალიზაციისათვის საჭირო იქნება გ უ ლ -
დ ა დ ე ბ ი თ ჩატარებული ექსპერიმენტი-რენტგენო-
გრაფიულ=კომპარატიული შესწავლა ამ თანხმოვნისა.
ზემოთ მოცემული განმარტება, გარდა უშუალო და-
კვირვებისა, ეყრდნობა სწორედ იმავე ენათმეცნიერების

(ფხა), ღუბარღუბარ (შვრია), ვღღუბარასნა (მოიგებს-
ფური ხბოს)...

ლაბიალიზებული თანხმოვნები და მათი ცვლა

წახურში. ჭ თანხმოვნის საკითხი

I. წახურ (და მუხადურ — იხ.ქვემ.) ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა მოკლე დ ა ხ ა ს ი ა თ ე ბ ა ასეთი იქნება: ამგვარ ბგერათა წარმოქმნის დროს მკაფიოდ შესამჩნევია ლაბიალიზაციის მომენტი: ლაბიალიზაცია აქ სრულია — ბ ი ლ ა ბ ი ა ლ უ რ ი ა, რამდენადაც მათი წარმოქმნის დროს აქტიურად მოქმედებს ო რ ი ვ ე ბ ა გ ე .

სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში ლაბიალიზაციის სამ ტიპს გამოყოფენ: I) დ ი ა ბ ი ლ ა ბ ი ა ლ ი - ზ ა ც ი ა (ამ შემთხვევაში ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ძირითად არტიკულაციას ერთვის ბაგეების დამატებით არტიკულაცია: ტურები წამოიზიდებიან და მომრგვალდებიან

ინსტიტუტის ფონეტიკის ლაბორატორიაში პროფ. შ. გაფრინდაშვილის ხელმძღვანელობით ჩატარებულ ექსპერიმენტს (1964); ცდის პირები იყვნენ ორი მუხადი (რუთულელი) და ერთი წახი (წახურელი) — ე. გაგაევი, თ. თაიროვი, ს. მაჭომედოვი. მაგრამ მაშინ ამ გზით შესწავლილ მასალას აკლდა სისრულე, ყოველმხრივობა. ტექნიკური მიზეზების გამო ველარ გაგრძელდა ექსპერიმენტი, რომლის საჭიროება უფრო იმითაც იზრდება, რომ წახურის (და მუხადურის — იხ. ქვემ.) მკვლევრებს, რომლებმაც ჩ ვ ე ნ ს შ ე მ დ ე გ შეძლეს შეეზინათ ამ თანხმოვნის არსებობა, გამოთქმული აქვთ რამდენიმე განსხვავებული მოსაზრება; — შდრ. გ. იბრაჰიმოვი — 1968, გვ. 42... (ა. დირის შრომებში — 1911, 1913 — ეს თანხმოვანი არა ჩანს; ე ტ ხ ა ბ ა, მან ერთნაირად აღიქვა დჰ და ლ).

I. დაახლოებით ისეთი, როგორც აფხაზური ენის პირაქეთა დიალექტებშია (ქეთ. ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე).

იმგვარად, რომ მათ შორის საკმაოდ სიფართოვის ნაპრაღი ჩნდება. ამგვარი ლაბიალიზაცია შესაძლოა ხმოვანმაც განიცადოს); 2) დ ა ხ უ რ უ ლ ი ბ ი ლ ა ბ ი ა ლ ი - ზ ა ც ი ა (ლაბიალიზებული ხშულის წარმოქმნის დროს ხშვა მარტო თანხმოვნის ძირითადი ნაწილის საწარმოთქმო ადგილას კი არ ხდება, არამედ ბაგეებთანაც: ბაგეები ოდნავ წინ წამოიწევიან და იხურებიან, თუმცა მათი ხშვა შედარებით ნაკლებ ენერგიულია); 3) დ ე ნ ტ ო = ლ ა ბ ი ა ლ ი ზ ა ც ი ა (ნაწილობრივი ლაბიალიზაცია) სამივე ეს ტიპი ივარაუდება მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა როგორც დასავლური, ისე აღმოსავლური ჯგუფის ენებისათვის (შ.გ ა ფ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი — 1955).

ამ სამ ტიპთან წახურისათვის (და მუხადურისათვის — იხ. ქვემ.) დამახასიათებელია მარტოოდენ პირველი ტიპი ლაბიალიზაციისა — ღია ბილაბიალიზაცია; მეორე ტიპის (დახურული) ბილაბიალიზაცია გამორიცხული უნდა იყოს აქ; ხოლო მესამე ტიპი (დენტო=ლაბიალიზაცია) შეიძლება დახასიათდეს, როგორც ღია ბილაბიალიზაციის რედუცირებული ვარიანტი.

2. წახურს მოეპოვება როგორც წინა, ისე უკანა წარმოების ლაბიალიზებული (ან როგორც ზოგჯერ უწოდებენ — ლაბიალური) თანხმოვნები, რომლის განაწილება თავისუფალია: გამოიყენება სიტყვის ყველა პოზიციაში,

1. პროფ. შ.გაფრინდაშვილი სამ ტიპს გამოჰყოფს ექსპერიმენტული მონაცემების საფუძველზე. ეს ინტერპრეტაციები საინტერესოა და მნიშვნელოვანი; ხოლო დასკვნები შესაძლოა დარგულის, ლაკურის და ზოგი სხვა იბერიულ-კავკასიური ენის სინამდვილეს შეესაბამებოდეს, მაგრამ — რამდენადაც უშუალო დაკვირვება საშუალებას გვაძლევს — ჩვენ ამ სამ ტიპთან ლეზგიური ჯგუფის ზოგი ენისათვის შესაძლებლად მარტოოდენ ორ (I და III) ტიპს მივიჩნევთ, ამასთან — ერთგვარი კორექტივით: მესამე პირველის სახესხვაობა უნდა იყოს დაბეჯითებით მსჯელობისათვის ექსპერიმენტი ჩვენც დაგვჭირდება. საერთო შთაბეჭდილება კი ასეთია

მეტადრე — შუაში, ბოლოში. I

მაგალითები 1) თავკიდურ ელემენტად გამოყენებისას² ხ~ქარ (-> ხ~ორ) „ორმო“, კქარჩ (->კორჩ) „ჩლიქი“, ჯქალ (->ჯოლ) „ხელეური“... 2) სიტყვის შტაგნით გამოყენებისას: მესქა (თიკანი), ჯაგქარ= (თეორი), ხიკქარ (კალათი), უხქარ (ძაფი), აქქა (ბუდე), აყქა (პირი=სახე) ნახქარი (სარკე), ახქას, (დარჩენა), ჰაგქას, ჰაგქი (ჩვე-ნება, დანახვება), უღქა (ზემოდან), ზაქქა (ჩემით, ჩემგან), თორაქქასანა (ბადით, ბადესთანერთად, ბადითურთ, -თორ, ბადქ³) აჰქას, აჰუი (გადაგდება, სროლა), სეტქას, სეტქი (შე-ხება)...

3) ბოლოკიდურ ელემენტად გამოყენებისას: ითქ (თაფლი), ოკქი (ბალახი), ძაქქი (ცული), კუქქი (კოვზი), ყუყქი (კვერცხი), ნა-ყქი (მიწა), ყარყქი (ქურქი), მეხქი (ამბავი, ზღაპარი)...

3. ლაბიალიზებული თანხმონენები გამოიყოფა ნასეს-ხებ ლექსიკაშიც, მაგალ., ჩუქქა (ჩოხა), სქაზ (ჩონგურ-რი), ყქაზ (ბატი)... ამ შემთხვევაში ანალოგიის კა-ნონი ანდა საკუთარი ბგერითი სისტემისათვის შეხამების ტენდენციასა საგულისხმებელი.

4. ერთისა და იმავე აულის მეტყველების ფარგლებში ზოგჯერ ლაბიალიზებულ თანხმონენს ენაცვლება არალაბია-ლიზებული თანხმონანი. კილო=თქმათა მომეტებულ ნაწილში მას ფაკულტატური ხასიათი აქვს (უმთავრესად — ახალგაზრდების მეტყველებაში). მაგალითები: ტოქქი II

-
1. მეტყველების თითქმის ყველა ნაწილში: სახელში, ზმნაში, სახელზმნაში, ადვერბიალურ სიტყვებში...; აგრეთვე — ფორმანტებში.
 2. ამ პოზიციაში ლაბიალიზებულ თანხმონენთა გამო-ყენების მაგალითები ცოტაა, რამდენადაც აქ. როგორც ნიმუშებიდანაც ჩანს, ლაბიალიზების მომენტისა და მომდევნო ხმონენის კონტრაქცია=ასიმილაციის შედეგად წარმოიქმნება ო ხმონანი, რის გამო ერთგვარად ნიველირებულია ლაბიალი-ზებული თანხმონენის თავისებურება (ზოგი სხვა განმარტება იხ. ქვემ.).

|| ტობ (ფუტკარი), კუკუ || კუც (კოვზი), ყუყუ || ყუყ (კვერცხი), ნ~აღუ || ნ~ალ (ცრემლი), მაღუა || მაღა (ჭინჭარი)...; საზუქუა || საზუქა (ჩონგურით. — საზუ „ჩონგური“) ¹...

თუმცა ამგვარი შენაცვლებით ზოგჯერ ამა თუ იმ აულის მეტყველებაც უპირისპირდება ერთიმეორეს; შდრ., მაგალითად: ითუ (წახურ...) — ჭთ (მიქიქ...) „თაფლი“; მაღუალ (გილმიწ...) — მაღალ, მაწალ (წახურ...) „ჭინჭარი“; ვეზ~უა (მიშლეშ) — ვეზ~ა (წახურ...) „საცერი“; აწაჟუანა (მიშლეშ...) — აწაჟან, აწაჟანა (წახურ...) „კბენს“, „იკბინება“; ოკუანაზ (გილმიწ) — ოკანას (წახურ) „წერა“...

ამ მხრივაც ვერ ხერხდება რაიმე კანონზომიერების დადგენა.

5. საგულისხმოა, რომ ლექსიკის ერთ ნაწილში ლაბიალიზებული თანხმოვანი აღჭურვილია რელევანტურობით: მის ცვლას არალაბიალიზებული თანხმოვნით მოსდევს სიტყვის მნიშვნელობის ცვლა; შდრ., მაგალითად: ჰოკუა (ყეფს) — ჰოკა (ყივის); ხიდუ (ბედელი) — ხიდ (ცაცხვი); ხ~უარ (თხრილი, ორმო) — ხ~არ (ღუმელი თიხიღუ შეღესიღუ), ნ~აყუ (მიწა) — ნ~აყ (ძილი); ნაწუ (მდინარე) — ნაწ (ღელწამი); შენღუ (მან — ქაღმა, ბიჭმა) — შენღი (მან — ქაღმა, გუგომ)...

აღნიშნული მაგალითების მიხედვით წახურში ლაბიალიზებული თანხმოვანი თ ვ ი ს ე ბ რ ი ვ ა დ (ფონემურად) განსხვავდება შესაბამისი არალაბიალიზებული თანხმოვ-

1. გ. იბრაჰიმოვი (1968) სწორად შენიშნავს, რომ ზოგ დიალექტში თანხმოვნის ლაბიალიზაციის მომენტი მთლიანად მოშლილია (იბრაჰიმოვის სიტყვებით: უკვალოდ დაკარგულია). იგი გულისხმობს კერძოდ, სოფ. მუხანხის (აზსსრ, ზაქათალის რ.) მეტყველებას. ნიშუშებიდან დასახელებულია: ვეზ~ა (საცერი), ყარყ (ქურქი). აწაჟან („იკბინება“, „კბენა“, — და არა: „იკბინებოდა“, როგორც ეს გ. იბრაჰიმოვის თარგმანშია).

ნისაგან;^I თანაც ამგვარი (ლაბიალიზ.) თანხმოდანი არ უნდა იყოს თანხმოდანთა კომპლექსი (ზოგჯერ ასეთად მიიჩნევენ). ეს თავის მხრივ საბუთიანი ხდება იმიტაც, რომ თანხმოდანთა კომპლექსად შეეკვრა, ერთგან თავმოყრა — მეტადრე სიტყვის დასაწყისში — არ არის დამახასიათებელი წახურისათვის (ისევე, როგორც მუხადური-სათვის — იხ.ქვემ.); ლაბიალიზებულ თანხმოდანთა განლაგება=განაწილება კი, როგორც ეს ზემოთაა ნაჩვენები, თავისუფალია — იხმარება სიტყვის ყველა პოზიციისაში: თ ა ვ შ ი , შუაში, ბოლოში.

მაგრამ თავს იჩენს ზოგი ალტერნატივა, რომლის გათვალისწინება შეიძლება საჭირო იყოს ლაბიალიზებულ თანხმოდანთა ბუნების შემდგომი ძიებისა და შესაბამის არალაბიალიზებულ თანხმოდანთან მისი მიმართების გასარკვევად. ეს ალტერნატივებია: ა) თუკი ოპოზიცია: „ლაბიალიზებული — არალაბიალიზებული“ ქმნის ფონოლოგიურ კონცეფციას, მაშინ რატომ არ ვრცელდება იგივე დებულება ისეთ შემთხვევებზე, როდესაც ამ თანხმოდანთა ერთმანეთში ცვლით არ იცვლება სიტყვის მნიშვნელობა (იხ.ზემ.: ითქ || ით „თაფლი“ და სხვ.); ბ) ლაბიალიზებული და არალაბიალიზებული თანხმოდანების დაპირისპირების დროს ხომ არ არის გასათვალისწინებელი ამ თანხმოდანთა „ძირითადი“ კომპონენტის (ხშულის, ფრიკატივის, აფრიკატული ნაწილის) ხასიათი და არა ლაბიალიზების მომენტი? — სხვანაირად: ხომ არ არის ლაბიალიზებული თანხმოდანისა და შესაბამისი არალაბიალიზებული თანხმოდანის „ძირითადი“ ინგრედიენტი (ხშული, სპირანტი, აფრიკატი) სხვადასხვა წარმომადგობისა და, მაშასადამე, თვისებრივი (ფონემური) სხვაობა ხომ არ ცვლინდება ამ თანხმოდანთა „ძირითად“ ნაწილში და არა ლაბიალიზების მომენტში? შდრ., მაგალითად: მუხადური

I. შდრ. გ. იბრაჰიმოვი — 1968, გვ. 55-56; 70-71.

ნახ <- ნახ (საღამოს) — ნახტი (ბზე), მაგ-
 რამ: ნაკტი (წახური), ნექ (უდიური) „ბზე“...
 ამ მაგალითის მიხედვით ხ და ხტი კი არ არის კორელაცი-
 ურთობიერი, არამედ — ხ და ქტი (-> ხტი) ანდა კ.

6. წახურ სახელთა ერთ ჯგუფში ლაბიალიზაციის
 ელემენტი ახლავს ხმოვანსაც, მაგალ.: ხატი (სახლი),
 ხატი (ცა), ყოხტი (თავი), ხეტი (ტივითი), ყეტი (მარი-
 ლი), გეტი (ბატკანი)... მაგრამ ეს უნდა სხვაობდეს
 თანხმოვნებში არსებული ლაბიალიზაციისაგან; ბგერათ-
 ლაბიალიზაციის მომენტი აქ სულაც მოჩვენებითი უნდა
 იყოს; რადგანაც ამ შემთხვევაში იგი (ლაბიალ. ტი ელემ-
 ენტი) არ უნდა იყოს წინმდგომი ხმოვნის ორგანული
 ნაწილი და, მაშასადამე, არც ფუძეძირის კუთვნილება,
 არამედ — ფორმანტი, სადეტერმინაციო სუფიქსი. საბუთი:
 ა) მრავლობით რიცხვში მას (ტი=ს) ენაცვლება =ა: შდრ.
 გე=ტი (მხ.) — გე=ა=ბი (ბატკნები), ხა=ტი (მხ.) — ხა=
 =ა=ბი (სახლები)...; ბ) მუხადურში (და ზოგ სხვა,
 თვისტომ, ენაში) ტი=ს ადგილს იჭერს =ლ: შდრ. გპ=ლ
 (ბატკანი), ხა=ლ (სახლი) ¹...

რასაკვირველია, აქ შეიძლება გათვალისწინებული
 იყოს ტი — ა — ლ ბგერათშენაცვლებისა თუ ტრანსფორ-
 მაციის ფონეტიკური პროცესიც. ² მაგრამ უსაფუძვლო არ
 უნდა იყოს ზემოთ მოცემული ჩვენეული განმარტებაც.

7. ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა დ ე ლ ა ბ ი ა ლ ი -
 ზ ა ც ი ი ს ზემოთ ნაჩვენებ პროცესებს უნდა დაემატოს
 ასეთებიც: 1) თანხმოვნის ლაბიალიზაციის მოშლის შემდეგ
 „მეზობელ“ ხმოვანს ექმნება გრძელი ხმოვნის ეფექტი;
 შდრ., მაგალითად: ოქტიანაზ (გილმიწ.) — ოქანას (წახურ...)
 „წერა, ...“ ³ 2) დელაბიალიზებულ თანხმოვანს მყოვარი

-
1. შდრ. აგრეთვე: ყე=ტი (წახ.) — ყპ=ლ, ყე=ლ (მუხად.) —
 ე ლ <- ხ ე ლ <- ყ ე ლ (უდ.) „მარილი“, ხე=ტი (წახ.) — ხ ე ლ
 (მუხად.) — ხ ე ლ (უდ.) „ტივითი“...
 2. როგორც ეს ნაგარაუდევია ზოგი სხვა ენის მონაცემ-
 თა მიხედვით, მაგალითად, — არჩიბულისა (ო. კახაძე),
 სვანურისა (გ. როგავა, მ. ქალღანი)...
 3. როგორც ჩანს, აქ უნდა მომხდარიყო ჯერ ლაბიალი-

(ტრუბეცკოით: ინტენსიური) თანხმობის ხასიათი აქვს; შდრ., მაგალითად: უხეარა (გილმიწ...) — უხეარა [უნარა] (წახურ) „ძაფი“; ოჰქიანასა (გილმიწ...) — ოჰქიანასა = ოჰქიანასა (წახურ) „ჭამასთან ერთად“, „ჭამისთანადე“.. 3) ფორმათა ცვლის დროს, თუ ლაბიალიზებულ თანხმობას მოსდევს უ= ხმოვნით დაწყებული რაიმე ფორმანტი, ხდება ლაბიალიზაციის (ჟი) მომენტის შთანთქმა, — საწარმოებელი ფუძისა და ფორმანტის შესაყარზე რჩება სრული უ ხმოვანი; შდრ., მაგალითად, შენღჟი (მან — კაცმა, ბიჭმა) — მაგრამ: შე ე ნ ღ უ ნ <- შენღჟუნ (მის—კაცის, ბიჭის)... 4) ხდება თანხმობის ლაბიალიზების მომენტისა (ლაბიალური ელემენტისა) და რომელიმე მომდევნო არალაბიალიზებული (უპირატესად ე) ხმოვნის ერთგვარი კონტრაქცია და ამის შედეგად უ ხმოვნის წარმოქმნა. ამგვარი ფონეტიკური ტრანსფორმაცია ხდება უმთავრესად სიტყვის დასაწყისში. მაგალითები: კჟარჩ-> -> კ ო რ ჩ (ჩლიქი), ჯჟალ, ჯჟელ -> ჯოლ (ძნა); ხჟარ -> -> ხ ო რ (ორმო); ყჟაზდ = -> ყოზდ = („ორი“.— შდრ. წახ. ღიწუ=ყჟაზდ „თორმეტი“; მუხად. ყჟეზდ, ყჟაზდ; ლეზგ. ყვედ, ჯეკ. ყჟად „ორი“)... პირველი (საყრდენი) სახეობა დაცულია უპირატესად აულ გილმიწის, ლექისა (ყურდულის) და სუვაგელის მეტყველებაში; მიქიქურში უპირატესობა მეორე (მოდერნიზებულ) ვარიანტს აქვს; აულ წახურისა და ზოგი სხვა აულის მეტყველებაში ამ ვარიანტთა გამოყენება ფაქულტატურია.

შ. არის შემთხვევები, როდესაც თანხმობის ლაბიალიზების (ჟი) ელემენტი ს რ უ ლ ი ა დ ი მსგავ-

ზაციის აღმნიშვნელი ელემენტის გ ა დ ა ა დ გ ი -
 ლ ე ბ ა, ხოლო შემდეგ წინამაველ ხმოვანთან
 კონტრაქციის შედეგად გრძელი ხმოვნის წარმოქმ-
 ნა: ოქიანას -> ოქიანას -> ოქიანას (წერა) და
 ასე — ყველა სხვა შემთხვევაში.

ს ე ბ ს მომდევნო არალაბიალიზებულ (უპირატესად „ა“) ხმოვანს, ხოლო თავად ლაბიალიზებული ხმოვანი ტოცებს არალაბიალიზებულის შთაბეჭდილებას; მაგალ.: შენლჳ=ას (შენლჳ=გს) -> შ ე ნ ლ უ ს (მას — კაცს, ბიჭს); აჟჳჳჳჳჳ (აჟჳჳჳჳჳ) -> აჟჳჳჳჳჳ -> აჟჳჳჳჳჳ -> აჟჳჳჳჳჳ(ცხრა) — შდრ. აიწჳ=ჳჳჳჳჳ, აიწჳ=ჳჳჳჳჳ (ცხრაშეტი)...; შდრ. აგრეთვე: აღლჳ. აარჳოდ <- აარჳჳჳჳჳ (აარჳჳჳჳჳ?); მუხად. ვუჳჳჳჳჳ (ცხრა)...

3. ხდება ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა არტიკულაციის წ ი ნ გ ა დ ა წ ე ვ ა, რის შედეგად უკანა წარმოების ლაბიალიზებული თანხმოვანი ტრანსფორმირებულია გვარეობით წინა რიგის — გაწყვილბაგისმიერებულ თანხმოვანად. ეს თვალსაჩინოა წახურთან ყველაზე ახლოს მდგომ მუხადურ ენაში, სხვა თვისტომ ენათაგან კი — უდიურში, ლეზგიურში, აღლურში... (იხ. ქვემ.—ლაბიალიზებული თანხმოვნები და მათი ცვლა მუხადურში). თავად წახურ ენაში ამისი დამოწმება შეიძლება „ჟოლოს“ აღმნიშვნელი სახელის „ჟურა <- ხჳჳჳჳჳ -> ხურა“=ს მაგალითით. აქედან პირველი ვარიანტი აულ გილმიწის მეტყველებიდანაა, შუა (საყრდენი) და ბოლო ვარიანტი კი — თითქმის ყველა სხვა დიალექტიდან. ისე რომ, წყვილბაგისმიერი ჭ სპირანტი გვხვდება მხოლოდ ერთ ოდინდელ წახურ, resp. გილმიწურ სიტყვაში. წახურში ჭ თანხმოვნის არსებობა იფარგლება ნასესხები ლექსიკით, მაგალ., — ასეთებით: თეჭანგ, თიჭანგ (თოფი); ჭიქირ, ჭექერ (ფიქრი); ნაჭთ (ნავთი), რომელიც ზოგჯერ გარდაქმნილია ასე: ნახჳჳჳ -> ნახჳჳ (მუხადურისებრ — იხ. ქვემ.); იხმარება აგრეთვე ხმაბაძვით სიტყვებში; მაგალ., ჭიტ, ჭეჳ (სტვენა, სტვენის ხმა)...

1. ანალოგიურ ვითარებაზე მიუთითებენ დალესტნური ჯგუფის სხვა ენათა, კერძოდ — ანდიურ ენათა მონაცემების მიხედვითაც: შდრ. ტ. გ უ დ ა ვ ა — 1964.

მაშასადამე, წახური კონსონანტიზმისთვის არ არის ნიშანდობლივი ქ სპირანტის, როგორც ოდინდელი თანხმოვნის, არსებობა; იგი (ქ ← ხჟ) დივერგენტის სახით მხოლოდ ერთ საკუთარ სიტყვაში მოწმდება.

პალატალიზებული თანხმოვნები წახურში. პალატალური თანხმოვნის საკითხი

წახურ სიტყვათა ამა თუ იმ პოზიციაში თანხმოვანთა ერთი ჯგუფი წარმოითქმის პალატალიზებულად, -იქმნება ამგვარ თანხმოვანთა სირბილის აკუსტიკური ეფექტი; ასეთი თანხმოვნები გვხვდება თითქმის ყოველგვარი ხმოვნის მეზობლობაში — სიტყვის ყველა პოზიციაში.

მაგალითები: 1) პალატ. თანხმოვანთა თავკიდურ ელემენტად გამოყენებისა: ს^პო^პს^პჩ, ს^პჩა(დათვი); ნ^პაქ^პ = ნ^პქ (რძე), ნ^პაყასნა = ნ^პყასნა → ნ^პაყასნა; ნ^პაყასდა = ნ^პყასდა (რატომ); გ^პზას = გ^პზას (წველა), გ^პაბ^პკი = გ^პბკი (გაყოლა, გზად გადაგომა)... ლ^პიგ^პა = ლიგ^პ (შუბლი)... 2) ბოლოკიდურ ელემენტად გამოყენებისა: ტემელ^პ (ყურძენი), გემელ^პ (ღრუბელი), ვუხულ^პ, ვუკულ^პ (თავი)...; დ^პაქ^პ = დ^პქ^პ → დ^პექ^პ (მამა); ტემ^პ (ყვავილი)... ყუც^პ (ხაჭაპურივით ნაცხობი)... 3) სიტყვის შიგნივ გამოყენებისა: ლ^პიგ^პა = ლიგ^პ (შუბლი), გად^პა = გად^პ (ბიჭი), სოლ^პა = სოლ^პ (მთის ინდაური), ჰოლ^პანა = ჰოლ^პანა (იძლევა, აძლევა = მიმცემი), ულ^პზარას = ულ^პზარას (დგომა), ტელ^პა = ტელ^პ (ატრია, ცომის გუფთა რძიანი)...

თვალსაჩინოა როგორც წინა წარმოების (უპირატესად ს^პ, დ^პ, ც^პ, ლ^პ, ნ^პ...), ისე უკანა წარმოების (უპირატესად გ^პ, ქ^პ, ჰ^პ...) პალატ. თანხმოვანთა არსებობა წახურში.

საინტერესოა, რომ ა. გ ე ნ კ ო ს (1934) არა აქვს ერთმანეთისაგან გარჩეული, კერძოდ, გ^პ და გ^პ

თანხმოვნები (უკანასკნელი არ არის ადაპტირებული საგანგებო ნიშნით).

ა. დ ი რ ი კ ი (1913) ყველა შენიშნულ პალატალიზ. თანხმოვანს \underline{x} (j) ნიშანს უმატებს, რაც მეტად საგულისხმოა და შემთხვევითი არ უნდა იყოს. აქ სხვა რამეც იპყრობს ყურადღებას: ის, თუ რისაა ეს დამატებითი სიმბოლო: თანხმოვნისა, თუ მის გვერდით მდგომი (მომდევნო) ხმოვნისა? — ასეთი კითხვაც არ არის შემთხვევითი, რადგანაც თანხმოვანთა პალატალიზაციის მიზეზი (ასიმილატორი), გარდა პალატალური ე და მეტადრე ე ხმოვნისა, შესაძლოა იყოს სწორედ მეზობლად მყოფი იოტიზებული, resp. იოტიზებულ=შემართვიანი სხვა (ა, ე, უ) ხმოვანიც.^I ასეთ ხმოვანს ხშირად უმატებენ ეფექტი აქვს, რის გამო სათანადო სიტყვათა ტრანსლიტერაციის დროს ჩნდება ძნელი კითხვა: რომელს გაუკეთდეს პალატალიზების დიაკრიტიკული ნიშანი — თანხმოვანს თუ ხმოვანს? ამიტომაცაა, რომ ზემოთ ერთი და იგივე საილუსტრაციო ნიმუში დასახელებულია ორვარიანტიანი ტრანსლიტერაციით, მაგალ. გად^ა=გად^ა, ტელ^ა=ტელ^ა, ულ^აზარას=ულ^აზარას... ასეა თუ ისე, აღნიშნულ შემთხვევებში ხდება ხმოვან=თანხმოვნის პალატალიზაცია, რასაც საფუძვლად უდევს გვერდი=გვერდ მდგომ ბგერათა კოარტიკულაცია, -კომბინატორული ურთიერთდამოკიდებულება.

აღნიშნული ფონეტიკური პირობების გარდა, უნდა საგულისხმებელი იყოს ისიც, რომ ზოგ პალატალიზებულ ბოლოთანხმოვნიან ფუძეს ოდიოგან ფინალურ ელემენტად უნდა ჰქონოდა =ე (ან იოტიზებული სხვა) ხმოვანი; ამგვარ ფუძეთა რეკონსტრუირებული ვარიანტი ასეთი უნდა ყოფილიყო: ნ^აქ <- ნ^აქი (რძე), დექ <- დ^აქ <- დ^აქი (მამა), ყექ <- ყექი (ხბო), აედ <- აედი (დე-

I. ანდიურ ენათა მონაცემებზე დაყრდნობით ამგვარ ხმოვანთა არსებობას შესაძლებლად მიიჩნევდა ტ. გუდავაც (1964).

და) I ...

საგულისხმოა, რომ ზოგჯერ პალატალიზებული და არა-პალატალიზებული თანხმოვნები ქმნიან თითქოს კორელაციას ფონემურ დონეზე: მათი შენაცვლებით იცვლება სიტყვის მნიშვნელობა; შდრ., მაგალითად: გარჯ (ჰანგი) — გ[~]არჯ (გამოცხადდა; დაეშვა); ხან (ფსკერი, ძირი) — ხ[~]ან (წყალი)... ამგვარი ოპოზიციის მაგალითები ძალიან ცოტაა, თუმცა, როგორც იტყვიან, ეს „ცოტაც“ უნდა კმა-რობდეს ბგერათა ფონოლოგიური დატვირთვის საჩვენებლად. მაგრამ დასახელებულთაგან ფუნქციური დაპირისპირებისათვის, შესაძლოა, ზოგი მაგალითი არც გამოდგეს; მაგალითად, გარჯ და გ[~]არჯ სიტყვებში თავკიდურ გ-გ[~] თანხმოვანთა დაპირისპირება შეიძლება ილუზიური იყოს: გ[~] მკაფიოდ გამოხატული „დამოუკიდებელი“ ფონემაა; გ[~] თანხმოვანი კი, მართალია, ამჟამად პალატალიზებულ (resp. პალატალურ) თანხმოვნად აღიქმება, მაგრამ იგი წარმომავლობით (და ფაქტიურად) პრევერბული მნიშვნელობის გ[~]= მარცვლის ნაშთია, ფონეტიკურად გამარტივებული სახეობა: გი= -> გ[~]ი= -> გ[~]=: ვიარჯ -> გ[~]იარჯ -> -> გ[~]არჯ. ეჭვის აღმძვრელია აგრეთვე ხ[~]-ხ[~] თანხმოვანთა ფონემატურობის საჩვენებლად დასახელებული ხ ა ნ - -ხ[~]ან სიტყვებიც, რადგანაც „ფსკერის“, „ძირის“ აღმნიშვნელ „ხან“ სიტყვაში ხ[~] ალოფონური ვარიანტია ქ ა ნ - და ქ[~]-ქ[~] თანხმოვნისა: ხან<-ჰან, ანდა: ხან<-ქან<-ჰან<-შდრ. ქან (აღულ.), კან (ლეზგ.), ოყ (უდ.) „ფსკერი“

I. ამ (აგრეთვე მსგავსი მოდელის სხვა) სიტყვებში თანხმოვნის წარმოქმნაში შეიმჩნევა, აკად. გ. ახვლედიანის სიტყვებით რომ ვთქვათ, ენის შუა ნაწილის მოქმედება (როგორც მეორეული არტიკულაცია), ე.ი. ხდება იოტიცებრი ან ილსებრი არტიკულაცია. ამიტომაც: დასაბუთებულად გერ ჩაითვლება გ. იბრაჰიმოვის (1968) ცნობა, თითქოს აღნიშნულ და სხვა ანალოგიური (იხ. ზემ.) შედგენილობის სიტყვებში არ იყოს თანხმოვანთა პალატალიზაციის ფონეტიკური (პოზიც.=კომბინ.) პირობები.

„ძირი“... (შდრ. გ.იბრაჰიმოვი — 1968, გვ.39-40, 56-59...).

ზოგი სხვა განმარტება იხ. ქვემ.: პალატალური,
resp. პალატალიზებული თანხმოვნები მუხადურში.

გემინაცია—გემინატები. მყოვარი (დაჭიმულ=ინტენსიური)

თანხმოვნები წახურში. მათი ცვლა

წახურს მოეპოვება წინა და უკანა წარმოების ისეთი თანხმოვნები, რომლებიც წარმოითქმიან დაჭიმულად, დიდი დაყოვნებით; ასეთები უმთავრესად სიტყვის შიგნით, მეტადრე ხმოვნებს შორის გამოიყენებიან და აქვთ გემინაციისა თუ (ნ.ტრუბეტკოისებურად რომ ვთქვათ) ინტენსიურობის ეფექტი. უფრო მართებული იქნებოდა, ასეთები მყოვარ თანხმოვნებად სახელდებულიყვნენ. მყოვრად, დაჭიმულად, წარმოთქმული თანხმოვანი მოწმდება, მაგალითად, ასეთ ფუძე-ფორმებში: 1) ულ[~]ო[~]ჯ || ულ[~]ო[~]ჭვ, ულ[~]ო[~]ჰ <- ულ[~]ა[~]ჯ (თვალები. -- მხ. ულ[~] <- ულ[~]ა); ხა[~]ჰა || ხა[~]ჰა || ხა[~]ჰა (ბევრი; ბევრად); წე[~]ა || წე[~]ა || წე[~]ა (პირველნი; ახალნი; სულ პირველად, ახლად); თო[~]ჭვ > >თო[~]ჭუ (მცირე ჭურჭელია ერთგვარი)... აღი[~]ჯ (<-აღი[~]ბეა „ანბანი“)... 2) ა[~]შა (მაგრამ), შე[~]ში (ისინი—მხ. შენა)... 3) კ[~]ა || კ[~]ა, კ[~]ა (გრ.კლას.მის.) „პატარა“; დო[~]ნუხ (ჯამაგირი); ყო[~]ხლა (ორი)... 4) აბა[~]დეა || || აბა[~]დეა (მამამთილი); წე[~]დინ || წე[~]დინ || წე[~]ტინ (პირველი, ახალი, წმინდა — რა[~]ი[~]მე); წი[~]დარ || წი[~]დარ || წი[~]ტარ (კალიები.—მხ. წიდ || წით || წიტ); ყა[~]თითხენ (გათავდა, დამთავრდა); დე[~]ვლა[~]თიბი (მდიდრები. — მხ. დე[~]ვლა[~]თი); ა[~]თა (კალო), ხ[~]ა[~]თე (გობი); ა[~]თალ (ა[~]ულის სახელია)... 5) კო[~]ჰა (ხველა, ნახველი), ადა[~]ჰა (მაკრატელი), ნი[~]სა (ყველი), მე[~]ჰანა (მშიერი), მი[~]ჰან || მი[~]ჰან (ძველი), ჩი[~]ჰა (ამიტომაც)... 6) ჰუნა[~]ჰა (დედაკაცი), გე[~]ში, გე[~]ჰა (ტირილი), ყა[~]ქი[~]ჰა (მოხსნა, გახდა), ბო[~]ჰანა (ყრუ),

გომეზ -> გომე (გირჩა)... 7) კაოცანს ->კაოცეს(წყლით
 გავსება, წყლით დაფარვა, წალეკვა)... 8) კეჩეს (ჩა-
 შვება, ჩაყვანა), ყაჩი (ფაფახი)... 9) ჰუჩუჯად (წა-
 ხურ.)— ჰურუჯედ (გილმიწ.) „ვერადფერი“... 10) ჰიწის
 (გილმიწ.) „შარშან“... 11) ჯუჭულ (ცხრა)...12) აქა
 (კარი), დ ე ქ ი რ (მამაც.— დექ „მამა“); მქქენ II
 II მქქენ II მქქენ (ყინულისა, ყინვისა.— მქქ „ყინული“
 „ყინვა“); ილ~აქი II ილ~აგი II ილ~აკი (დანახვა.-ილაქა...
 „ხედავს=რა,“ „ხედავს“)...; დიქან II დიკან II დიგან
 (არ უნდა, არ უყვარს...), ჩქკან (ხინკლის საბრტყელე-
 ბელი ხე, ჩეკი), მერაქამ (მელანი), ტურუქამ (ყველის
 კვერი)... 13) სა=ააჰვენს (ერთგზის.— ააჰჷ „გზა“),
 გააჰას (ჩაშვება), აჰას (დაკავება, დაყოვნება...),
 თავაჰა (თხოვნა, ვედრება, ხვეწნა)... 14)ჯჰას (გზად
 წასვლა, გამგზავრება); 15) ლანა (ლუმელი მიწაყრილ
 იატაკში), გაან~ან (ზედმეტი სათვალავში) 16)კავხარას
 II ჟონარას (ხარშვა), 17) ეენ~ა (საცერი)...ნიმუშები
 ამით არ ამოიწურება; ჩამოთვლილები კი გვიჩვენებენ,
 რომ მეტნაკლებობით მყოფრად წარმოითქმიან სონორები(შ,
 ნ, ლ, რ), ნაპარალოვნები (ს, შ; ნ, ნ~), აფრიკატები
 (ჰ, ჩ, ჭ; ც, წ), ხშულები (ბ II ჭ II ჰ; ლ II თ II ჭ; გ II
 ქ II ჰ; ჰ, მ). მაგრამ ამგვარად წარმოთქმული ყველა ეს
 თანხმოვანი ერთ ღონეზე ვერ განიხილება და, მაშასადამე,
 დახასიათებაც არ შეიძლება ჰქონდეს ერთნაირი. ზოგი
 ამათგანი ნამდვილად გემინირებული თანხმოვანია —
 წარმოქმნილია ორი ერთნაირი ან დამსგავსებული თანხმოვ-
 ნის შერწყმით, გემინაცით; ასეთებია, მაგალითად: მ
 <- მმ <- ნმ <- ნბ (შემი <- შემმი <- შენმი <-შენ=ბი
 „ისინი“ — მხ. შ ე ნ ა); ნ <- ნნ <- ლნ (კენა<-კენ=
 =ნა <- კელ=ნა), ლ <- ლლ <- ლნ (კელა <- კელა<-კელ=
 =ნა), რ <- რრ <- რლ (კერა <- კერრა <- კელ=რა) — გრ.
 კლას.მიხ. „პატარა“ — შდრ. მუხად. კელ=დღ „პატარა“;
 ლ <- ლლ <- დლ (ყოზლა <- ყოზლა <- ყოზლ=ლა),ორი(4.

გრ.კლ.)“— შდრ. ყოაბ=ლა „ორი (3.გრ.კლ.); თ <- თთ <- თდ <- თლ (დევლათი <- დევლათთი <- დევლათდი <- <-დევლათლი „მდიდარი“ — შდრ. თუქქ=აზერბ.დრვლათლი).. ზოგი მაგალითის მიხედვით გემინაციის საფუძველი ეძებ-
 ნება უ თანხმოვანსაც; ზაჴა <- ზაჴჴა <- ზაჴჴჴა(ჩემ
 ქვეშისაკენ“— შდრ.ზ ა ქ „ჩემ ქვეშ“, ზაჴა „ჩემზე“)..
 თანხმოვანთა შერწყმის (გემინაციის) სისტემატური პრო-
 ცესი ყველაზე მეტად თვალსაჩინოა აულ წახურის მეტყველ-
 ბაში; ყველაზე ნაკლებად (თითქმის სულ არაა)— აულ
 გილმიწისაში; სხვა აულ=სოფლის მეტყველებაში სპირადუ-
 ლი ან ფაკულტატური ხასიათი აქვს; შდრ., მადჰლ., შეშჴ
 (წახურ.) შეში<- || შენმი || <- შენბი (ხიახ)—შენაბი
 || -> შენბი (გილმიწ.); დევლათი (წახურ. და სხვ.) —
 დევლათლი (გილმიწ.) „მდიდარი“... ზემოთ დასახელებულ
 ნიმუშთა უმრავლესობაში კი დაჭიმულად, მყოვრად წარ-
 მოთქმულ (თ || ლ || ჴ; ქ || ჳ || უ; უ, უ, ჩ, ჴ, ჳ, ც,
 წ; ნ, შ) თანხმოვანთა წარმომავლობა ნათელი არ არის,
 სხვანაირად რომ ითქვას; არ ჩანს ორი ერთნაირი ან
 დამსგავსებული თანხმოვნის შერწყმა=გემინაციით მათი
 წარმოქმნის რაიმე საფუძველი და ასეთებს როგორც ზემო-
 თაც აღინიშნა, (პირობით) შეიძლება ეწოდოს პ ი რ ვ ე-
 ლ ა დ ი (ოდინდელი) „გემინატი“, უფრო სწორედ კი —
 ო დ ი თ გ ა ნ მ ყ ო ვ ა რ ი ფ ო ნ ე მ ე ბ ი და
 ნამდვილი (resp. ალოფონური) გემინატებისაგან გამსხვა-
 ვებულად აღინიშნოს ასე: ფჴ (ბა? პა?); ღჴ (ღა? ტა?);
 ქჴ (გა? კა?); ქჴ, ყჴ; ჩჴ, ჴჴ; ცჴ, წჴ; ხჴ; სჴ, შჴ.¹
 დაღესტნური ჯგუფის ს ხ ვ ა ენათა მონაცემებზე დაყრდ-
 ნობით ასეთი ან თითქმის ასეთი თანხმოვნების შესახებ

1. და არა ორმაგი(ორ=ორი) ასოებით:თთ,ქქ, ფფ და ა.შ.
 როგორც ეს სხვა მკვლევრებს გამოუყენებიათ(ა.ღირი,
 გ.იბრაჰიმოვი...).ამგვარი ტრანსლიტერაცია არ შე-
 ესაბამება აღსანიშნის ხასიათს(გამოდის რომ, მყოფე-
 ბი მაინცდამაინც წარმოიქმნებიან ორი თანხმოვნის
 კომბინაციით)და, მაშასადამე, პრინციპულად უნდა უარფ-
 ყთ ამგვარი გრაფიკული ხერხის გამოყენება.

გამოთქმულია ერთმანეთისაგან მეტწილად განსხვავებული მოსაზრება, — სახელდობრ: 1) ამგვარი თანხმობების ყველაზე არსებითი თვისებაა ინტენსიუობა, ე.ი. ყოველი ასეთი თანხმობანი დაჭიმული, ძლიერი, ინტენსიური არტიკულაციის მქონეა; ამით ეს თანხმობები უპირისპირდებიან (უქმნიან კორელაციას) არაძლიერ, არაინტენსიურ, არადაჭიმულ თანხმობებს (ნ. ტ რ უ ბ ე ც კ ო ი — 1931); 2) უწყებული თანხმობებისთვის ნიშანდობლივია საარტიკულაციო ორგანოთა დაქაბულობა; ამასთან ეს თანხმობები აღინიშნებიან როგორც „ეგრეთ წოდებული გემინატები“, რომელთათვის მაინცდამაინც არ არის დამახასიათებელი სიგრძე, გაბმული წარმოთქმა, მეტადრე — გაორმაგება; თანაც: გემინატთა ბუნება ერთნაირია დადესტნის თითქმის ყველა ენაში (რ. შ ო რ ი — 1935); 3) ასეთები უნდა დახასიათდნენ როგორც გრძელი თანხმობები და არა მაინცდამაინც ინტენსიურებად (შ. გ ა ფ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი — 1948). 4) გემინატებათვის ნიშანდობლივია დაყოვნებით, მყოფობა, წარმოთქმა; ამასთან: ამგვარ თანხმობანთა ბუნება არამც თუ ყველა დადესტნურ ენაში, არამედ ერთი ენის დიალექტებშიც კი ერთნაირი არ არის (ტ. გ უ დ ა ვ ა — 1953). ბოლო ორი განმარტება ერთიმეორისაგან არსებითად არ განსხვავდება, ერთიცა და მეორეც გასაზიარებელია, — შეესაბამება წახურ ენაში დამოწმებულ „პირველად“ (მოჩვენებით) გემინატთა ბუნებას. ოღონდ ფიქრთა ჭიდილს იწვევს ის, რომ ამ სპეციფიკურ თანხმობანთა ფონემატური კორელაცია=დაპირისპირება არამყოვარ (არადაჭიმულ) თანხმობებთან არ არის თვალსაჩინო ამუამინდელ წახურში და მასთან ყველაზე ახლოს მდგომ მუხადურში კი თითქმის ერთიანად მოშლილია იგი (იხ. ქვემ.). ამ მხრივ ჩვენს დაკვირვებებს ემთხვევა გ. ი ბ რ ა პ ი მოვის (1968, გვ. 51...) ცნობა: დაჭიმულ=დაყოვნებული (затяжные) ხშულებისა და გაძლიერებული (усилен-

ные) სპირანტების გამოყენება შ ე ზ ლ უ დ უ ლ ი ა .
 ეს თანხმონები კ ა რ გ ა ვ ე ნ ფონემური განსხვავებ-
 ბულობის ძირითად ნიშანსა და თანდათან უ ტ ო ლ დ ე -
 ბ ი ა ნ მარტივ (არადაჭიმულ=არადაყოვნებულ, არაგაძ-
 ლიერებულ) თანხმონებს. მაგრამ ამავე შრომაში არის
 ზოგიერთი უზუსტობა: ჯერ ერთი, მყოვარი ხშული და მყო-
 ვარი ნაპარალოვანი მაინცდამაინც განსხვავებულად არის
 სახელდებული (იხ. აქვე ზემოთ); მეორეც: დაჭიმული (მყო-
 ვარი) თანხმონები წ მ ი ნ დ ა (?! ე.ჯ.) ხასიათისააო
 (затяжные согласные в цахурском языке являются чис-
 тыми — იქვე). მიგვაჩნია, რომ თავად დაყოვნების
 ხანგრძლივობითა თუ დაჭიმულობით, აგრეთვე წარმოთქმის
 სიძლიერითა თუ სიმაგრით, ხოლო ზოგი ამათვანის (კერძოთ,
 ხშულების) ფშვინვიერობა=მუღერობისა და სიმკვეთრის
 მხრივ ნარეგობის ხასიათით (იხ. ქვემ.) არამყოვარ,
 არაინტენსიურ თანხმონებთან დაპირისპირება ამ თანხმონ-
 ებისა თვალსაჩინოს ხდის მათს რთულ, არაწმინდა ბუნე-
 ბას. I მართალია, ეხლა ამ სპეციფიკური თანხმონებისა და
 შესაფერი არამყოვარი თანხმონების ფონემატური განს-
 ხვავებულობა მოღუენებულ=მოშლილია, მაგრამ მაინც წახურ
 თანხმონთანა სისტემაში ასეთები უნდა მივიჩნიოთ ფუძე=
 ენიდან (ფუძე=დიალექტიდან) გადმოყოლილ ოდინდელ ფრწე-
 მებად. ამგვარ განმარტებას თავის მხრივ საბუთიანს
 ხდის წახურ=მუხადურისა და თვისტომი ენების თანხმონან-
 თა ფარდობის კანონზომიერი ხასიათი, რაც ზოგი მაგალი-
 თის კვალობაზე სქემატურად ასე გვესახება: I) ს < - ს

- I. შესაძლოა, წახური ენის მკვლევარი (და ზოგჯერ --
 სხვა) ტერმინ „წმინდა“=ში გულისხმობს, რომ ეს
 თანხმონები არ წარმოქმნილან ორი თანხმონის
 შეჯვარება=შერწყმის გზით და, მაშასადამე, ცალ-
 კე, დამოუკიდებელი, ფონემებია=ო. ამგვარი გაგე-
 ბა=განმარტება, რასაკვირველია, გასაზიარებელი
 იქნებოდა, მაგრამ ამ ტერმინის („წმინდა თანხმო-
 ვანის“) აქ გამოყენება მაინც არ არის უპირანი
 — ბუნდოვანს, ორჭოფულს, ხდის სათქმელს.

(წახ.=მუხად.) <- ს_ხ (ფუძე=ენა¹) -> ს (უღ.)² 2) ს (წახ.=მუხად.) <- ს (ფუძე=ენა) -> შ (უღ.); 3) შ <- შხ (წახ.=მუხად.) <- შხ, ჩ (ფუძე=ენა) -> შ (უღ.); 4) წ <- წხ (წახ.=მუხად.) <- წხ (ფუძე=ენა) -> წ (უღ.); 5) წ (წახ.=მუხად.) <- წ (ფუძე=ენა) -> ჭ (უღ.); 6) კ, გ, ქ || ქხ (მუხად.) <- ქხ (წახ.) <- ქხ (ფუძე=ენა) -> კ, ქ; ყ (უღ.); 7) ხ <- || კ <- კხ (წახ.=მუხად.) <- კხ ფუძე=ენა) -> კ(უღ.) და სხვ. — იხ. ქვემ. თანხმოვანთა ფარდობა წახურ=მუხადურსა და ზოგ თვისტომ ენაში. ბოლოს ერთი ასეთი შენიშვნა: მყოვარ ხშულებს (მეტადრე ქ_ხ=ს, კ_ხ=სა და თ_ხ=ს) აქვთ შერეული ფონემის ეფექტი: მეტნაკლებობით აღიქმებიან ფშვინვიერადაც, მკვეთრადაც და მუღერადაც (იხ. ზემ. ნიმუშები), თანაც: წარმოითქმიან მცირეოდენი ასპირაციული შემართვით;³ ეს კი ქმნის იდეას: უწყებული წახური ხშულები ხომ არ ხასიათდებიან პრერეპტივის ტიპის თანხმოვნებად — ისეთებად, რომელთა არსებობაც იგულისხმება, ერთი მხრით, ოსურ ენაში (გ.ახვლედიანი — 1922-24), ხოლო მეორე მხრით, ადიღეურში (გ.როგავა — 1943, 1946) და ქართველურ ენებში (გ.როგავა — 1946, გ.ახვლედიანი — 1949).⁴

1. resp. ლეზგიური ჯგუფის ენათა ფუძე=დიალექტი (ფუძე=ენა).

2. წახური და მუხადური თანხმოვნები თვისტომ ენათაგან შედარებულია აქ უდიურ თანხმოვნებთან — როგორც ჩვენთვის ყველაზე უფრო რეალურ, კარგად შეცნობილ საორიენტაციო ობიექტთან. თუმცა ქვემოთ შესადაარებლად მოზიდულია მასალა სხვა ენებიდანაც, პირველ რიგში კი — ლეზგიური ჯგუფის ენებიდან.

3. ამიტომაც შემთხვევითი არ უნდა იყოს, ა. დირი (1907, 1913) ამ ტიპის თანხმოვნებს რომ გრადიკულად ასე ასახავს: ჰქ, ჰქ, ჰქ, ჰქ... (1913, გვ. 4), თუმცა ამ თანხმოვანთა ბუნება მან ბოლომდე კარგად ვერ გაიგო (თვითონვე აღნიშნავს ამას) და არც მოუცია მათი დახასიათება.

4. შდრ. აგრეთვე ამ ტიპის თანხმოვანთა შესახებ გამოთქმული მოსაზრებები მ. ზავადსკისა (1892), პ. უსლარი-სა (1890, 1889, 1896), ლ. ჟირკოვისა (1924, 1926, 1930), რ. შორისა (1935)...

თანხმოვანთა კომპლექსები წახურში

წახური სიტყვის დასაწყისში, გარდა იშვიათი გამონაკლისისა, არ ხდება თანხმოვანთა თავმოყრა;¹ სხვა პოზიციებში (და იშვიათად ამავე პოზიციასშიც) ა) კომპლექსად შეკრული თანხმოვნები რედუცირებულ=შეკუმშული (ხმოვან ამოვარდნილი) მარცვლებია;² ასეთებია მაგალითად: 1) ბჭ <- ბჭი: ტბჭარა <- ტბბჭარა „შამფურები“ (მხ-ტბბჭი); 2) ჭრ <- ჭარ, ჭაზრ: მუჭრუ „წვერები“ (შღრ. ჭარ, ჭაზრ „თმა“); 3) ყრ <- ყურ: გაუყრა <- გაუყურა <- გაუყვრა „დაჯექი!“ „დასხედით!“ (გაუყვან „ჯდომა“, „სხდომა“); 4) კნ <- კან: ოკნა, ოკნე, წიერე!“ (ოკან „დამწერი“, ოკანას „წიერა“); 5) გნ <- გენ, გინ: გნეა (მიშლეშ.) <- გენეა (წახურ.), გინეა (მიქიქ.) „პური“; 6) ხრ <- ხერ: ხრეს <- ხერეს „ცოცხი“; 7) ფრ <- ფურ: ფრან <- ფურან „სიცხე“, „მცხუნვარება“, „ცხელი“; 8) გლ <- გულ: დაუგლენ (მიშლეშ.) <- დაუგულენ (საპუნჩი) „ფარული“, „საიდუმლო“; 9) დლ <- დელ: ბედლაზვ <- ბედელაზვ -> ბედელ „ყბედი“, „მოლაცხე“; 10) რქ <- რუქ: ჯურქ <- ჯურუქ „ჭერი“... ბ) სიტყვის შიგნით (ზოგჯერ ბოლოშიც) თანხმოვნები გვერდრ=გვერდ მოექცევიან და, მაშასადამე, წარმოქმნიან კომპლექსებს

1. ამიტომაცაა, რომ თანხმოვანთა კომპლექსით დაწყებულ ნასესხებ სიტყვებში ჩვეულებრივ გამოიყენება ეპენტეზა: ძელან <- ძლან (план), ისკალათ <- სკალათ <- სკლათ (склад), გერადუს (градус)...
2. სუსტდება და იკარგება უმახვილო ხმოვანი მეზობლად მდგომი მახვილიანი მარცვლის გავლენით (იხ. მახვილი და მასთან დაკავშირებული ცვლილებები).
3. გ. იბრაჰიმოვის (1968, გვ. 104-105) ნასესხებ სიტყვათა ანალოგიით (იხ. ზ. პირველი შენიშვნა-სქოლიოში) მიაჩნია, რომ დაუგულენ (ფარული.), გენეა (პური), ჯურუქ (ჭერი) ვარიანტები წარმოქმნილია ეპენტეტიკური ხმოვნის გამოყენებით: დაუგულენ <- დაუგლენ, გენეა <- გნეა, ჯურუქ <- ჯრუქ (?! - შღრ. ჩვენ მიერ ნარჩენები რეკონსტრუქციის ხაზი).

მორფოლოგიური პროცესებისა (1) და რთულ ფუძეთა კომპოზიციის (2) resp. თანხმონით დაბოლოებული პირველი კომპონენტისა და თანხმონით დაწყებული მეორე კომპონენტის შეპირაპირება=შეერთების პირობებში. მაგალითები: 1) რს: თურს „წმინდა“ (შდრ. უდ. თურ „ფეხი“); სრ (ყაზსრა „ძველი ვინმე“, „მოხუცი“), სდ (ყაზსდა „ძველი რამე“); ზდ: ჯიზდა „ჩემი ვინმე“ (შდრ. ჯიზენ „ჩემი რამე“); შდ: ჯიშდა „ჩვენი ვინმე“ (შდრ. ჯიშენ „ჩვენი რამე“); ნდ, ნჟ: ჰარჯენდენ <-ჰარჯენჟენ „ყოფილსა“, „ყველასი“; დბ: ჯიდბი, ჯიდბჟ „დღეები“ (მხ. ჯიდ); ხბ: წახბიშდა მიზ „წახების ენა“; ხს: წახსუმ, წახსურადჟ თბ: დავათბჟ (ოდენ მრავლ) ¹ „ქორწილი“... 2) მკ: კუმკუმ „ქვები“; შმ: მაშმამ „ჭერამი“; ლზ: ზღზზამ „ელენთა“, ლქ: კვლკამ „ღვიძლი“, ზგ: გვზვგალ „ლიტინი“, სკ: მესკიხ~წს „მოშიება“ (მეს „მშიერი“ + კიხ~წს „ყოფნა“, „გახდომა“); ზბ: ბვზვზზამ „ბუზი“ (შდრ. !); ლფ: ფილფილი „ჭრაქი“, რგ: გვრგვენ „ირგვლივ ყველა, ყველაფერი“; რქ: კუტკუნ „თირკმელი“...

თანხმოვანთა პირველადი (ამჟამად დაუშლელი) კომპლექსები ² არც ისე ხშირია წახსურში; სიტყვის თავკიდურ პოზიციაში სულაც არ გვხვდება, სხვა პოზიციაში კი გამოიყოფა ასეთები: რჯ (გარჯ „კვარი“); რჩ (ფარჩ „სპილენძის დიდი კოკა“); რვ (ღარვ „ცხვარი“, ურვ „ბატკანი“); რდ (ღურდი „ხრეში“); ნქ (ტენკ „წვეთი“; ტანკი „კალათი“); შნ (ფუშნი „ბაგე“); რდ (აზრდ „დუმა“); ზლ (მეზლა „შაკიკი“); ქლ (ქუქლამქ „კლიტე“)... ამჟამინდელ შესაძლებლობებზე დაყრდნობით ბოლოს უწყებულ

1. იტყვიან ასეთ: დ ა ვ ა თ (მხ.).

2. როგორებიცაა, მაგალითად, ქართული ცხ (ცხ=ენი), ცხვ (ცხვ=ირი), ჩხ (ჩხ=ირ, ჩხ=უბ-ი), რქ (რქ=ა, რქ=ენ=ა), რწ (რწ=ევა), ჯდ (ჯდ=ან-), შრ (შრ=იალი), ფრ (ფრ=ენ=ა, ფრ=თა)...

შახური ენის თანხმონათა კლასიფიკაცია

სონორები	სპირანტიები	სპირანტიები	სპირანტიები	სპირანტიები	სპირანტიები
ნაზალური	პ	ფ	ნ	მ	ლ
სონორები	მ	ნ	ს	შ	წ
ნაზალური	პ	ფ	ნ	მ	ლ
სონორები	მ	ნ	ს	შ	წ
ნაზალური	პ	ფ	ნ	მ	ლ
სონორები	მ	ნ	ს	შ	წ
ნაზალური	პ	ფ	ნ	მ	ლ
სონორები	მ	ნ	ს	შ	წ
ნაზალური	პ	ფ	ნ	მ	ლ
სონორები	მ	ნ	ს	შ	წ
ნაზალური	პ	ფ	ნ	მ	ლ
სონორები	მ	ნ	ს	შ	წ
ნაზალური	პ	ფ	ნ	მ	ლ
სონორები	მ	ნ	ს	შ	წ
ნაზალური	პ	ფ	ნ	მ	ლ
სონორები	მ	ნ	ს	შ	წ

	ხშულები	აფრიკატები	ს ბ ი რ ა ნ ტ ე ბ ი	სონორები
კ	ს	ს		ნაზალ.
ქ	ც	ც	მჟღერო ფშვინე.	ნაზალ.
ც	ჩ	ჩ		
ცხ	ჭ	ჭ		
ცყ	ჭყ	ჭყ		
ცქ	ჭქ	ჭქ		
ცჭ	ჭჭ	ჭჭ		
ცხც	ჭც	ჭც		
ცქც	ჭქც	ჭქც		
ცხჭ	ჭცხ	ჭცხ		
ცქჭ	ჭქჭ	ჭქჭ		
ცყც	ჭყც	ჭყც		
ცყქ	ჭყქ	ჭყქ		
ცხცხ	ჭცხც	ჭცხც		
ცხცქ	ჭცხცქ	ჭცხცქ		
ცხცჭ	ჭცხცჭ	ჭცხცჭ		
ცხცქც	ჭცხცქც	ჭცხცქც		
ცხცჭც	ჭცხცჭც	ჭცხცჭც		
ცხცქცხ	ჭცხცქცხ	ჭცხცქცხ		
ცხცქცჭ	ჭცხცქცჭ	ჭცხცქცჭ		
ცხცჭცხ	ჭცხცჭცხ	ჭცხცჭცხ		
ცხცჭცჭ	ჭცხცჭცჭ	ჭცხცჭცჭ		
ცხცქცხც	ჭცხცქცხც	ჭცხცქცხც		
ცხცქცხჭ	ჭცხცქცხჭ	ჭცხცქცხჭ		
ცხცქცხცხ	ჭცხცქცხცხ	ჭცხცქცხცხ		
ცხცქცხცჭ	ჭცხცქცხცჭ	ჭცხცქცხცჭ		
ცხცჭცხც	ჭცხცჭცხც	ჭცხცჭცხც		
ცხცჭცხცხ	ჭცხცჭცხცხ	ჭცხცჭცხცხ		
ცხცჭცხცჭ	ჭცხცჭცხცჭ	ჭცხცჭცხცჭ		
ცხცჭცხცქ	ჭცხცჭცხცქ	ჭცხცჭცხცქ		
ცხცჭცხცქც	ჭცხცჭცხცქც	ჭცხცჭცხცქც		
ცხცჭცხცქცხ	ჭცხცჭცხცქცხ	ჭცხცჭცხცქცხ		
ცხცჭცხცქცხც	ჭცხცჭცხცქცხც	ჭცხცჭცხცქცხც		
ცხცჭცხცქცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხ		
ცხცჭცხცქცხცხც	ჭცხცჭცხცქცხცხც	ჭცხცჭცხცქცხცხც		
ცხცჭცხცქცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხ		
ცხცჭცხცქცხცხცხც	ჭცხცჭცხცქცხცხცხც	ჭცხცჭცხცქცხცხცხც		
ცხცჭცხცქცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხ		
ცხცჭცხცქცხცხცხცხც	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხც	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხც		
ცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ		
ცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ		
ცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ		
ცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ		
ცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ		
ცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ		
ცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ		
ცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ	ჭცხცჭცხცქცხცხცხცხცხ		

- 1) მრგვალ ფრჩხილებში მოქცეული თანხმოვნები მოშლის გზაზეა.
- 2) ცვალბრატულ ფრჩხილებში მოქცეულნი ანალოგიურნი (მეორეული, არარელევანტური) თანხმოვნები.

კომპლექსთა „ხლერა“ ან შუაში ხმოვნის აღდგენა და, მაშასადამე, მარცვლის ღონემდე მათი დაყვანა ვერ ხერხდება. ზემოთ ნაჩვენები პირველი ტიპის მაგალითების კვალობაზე, რა თქმა უნდა, შეიძლება ჰიპოთეტურად დაისვას ამ კომპლექსთა დაშლისა და მარცვლის სახით მათი რეკონსტრუქციის საკითხიც, თუმცა ამისათვის საჭირო იქნება წახური ენის ფარგლებიდან გასვლა, — თვისტომ ენათა მონაცემების გამოყენება.

ყველა დასახელებული ნიმუში გვიჩვენებს, რომ წახურს (მართალია, შეზღუდულად, მაგრამ მაინც) მოეპოვება ერთგან თავმოყრილ თანხმოვანთა ორგვარი — ა ქ ც ე ს ი უ რ ი და დეცესიური — თანამიმდევრობა, თუმცა სიხშირისა და სიტყვაში განაწილების მხრივ მათი გამოყენება თანაბარი არ არის (შდრ. ზემოთ დასახელებული ყველა ტიპის მაგალითები).

თანხმოვანთან დაკავშირებული სხვა ფონეტიკური პროცესები

წახურში

ასიმილაცია. თვალსაჩინოა წახურ ხმოვანთა (იხ. ზემ.) და თანხმოვანთა ნაწილობრივი ან სრული დამსგავსების პროცესი (პროგრესული ასიმილაცია, რეგრესული ასიმილაცია, — უპირატესად კონტაქტური). დამსგავსებული თანხმოვნები (მომეტებულწილად წინა წარმოებისანი) ერწყმიან ერთმანეთს და გარდაიქმნებიან გემინატებად, მყოვარ თანხმოვნებად (იხ. ზემ. გემინატები — მყოვარი, დაჭიმული თანხმოვნები). მაგალითები: ა) პროგრესული ასიმილაციისა: ბატრაირა (წახურ., მიშლემ.) <— ბატრაინა (გილმიწ., ყურდულ. და სხვ.) „ლამაზი“; ჰაშტილა, ჰაშტილე (მიქიქ.) <— ჰაშდილწ (წახურ.) „ახლა“; გურთუთ (წახურ.) <— გურთუდ (გილმიწ.) „პერანგიც“... ბ) რეგრესულიასა: აღხალუხ <— არხალუხ „ახალუხი“ (<— თურქ. = აზერბ.

არხალგჯ); მუსურმანარ <- მუსულმანარ „თათრები“;
ოთჰჰანას <- ოდჰჰანას „ჭამა“ (ობ. 4. კლ.), ოფჰჰანას
<- ობჰჰანას „ჭამა“ (ობ. 3. კლ.); ხ~ეჰჰალჰ<-ხ~ეჰჰად-
ლა „ოცდაათი“... .

დისიმილაცია. თუ არ ვიგულისხმებთ დისიმილაციური
გამედერების ან გამკვეთრების თითო=ოროლა შემთხვევას
(უთად <- ოთახ, ყოჩად <- ყოჩახ...; პილფილი<-ფილფილი
„ჭრამა“...), დისიმილაციის პროცესი არ არის ნიშან-
დობლივი წახურისათვის. არის აგრეთვე (ზოგი საეჭვო ან
ინდივიდუალური ხასიათის) ასეთი ცალკეული მაგალითიც:
ზეყაჰეჰ რარხჰელ (წახურ. და სხვ.) <- ზეყაჰეჰ არარხჰელ
(მიქიქ. და სხვ.) „მე ქვას წაგვარდი (ფეხი)“... .

თანხმოვანთა დასუსტება=მოკვეცვა. ბგერათ=დასუსტე-
ბა და მოკვეცა მეტ=ნაკლებად დამახასიათებელია წახური
ენის თითქმის ყველა კილო=კილოკავისათვის; ეს პროცესი
ყველაზე თვალსაჩინოა წახურის, სოჯიუთისა და ხიახის
მეტყველებაში; ნაკლებადაა მიქიქის მეტყველებაში; ხო-
ლო მიშლეშისა და ყურდულის (ლექის), განსაკუთრებით კი
გილმიწის მეტყველებაში კიდევ უფრო ნაკლებადაა, თითქ-
მის არცაა (თითო=ოროლა სპორადულად ხმარებული მაგალი-
თით იფარგლება). თანხმოვნებს შორის ყველაზე ადვილად
სუსტდება და იკვეცება ნ, ლ, რ, ჰ. აქედან: I) სონორი
ნ ზოგჯერ ერთიანად უჩინარდება, ზოგჯერ კი კვალს ტო-
ვებს წინამავალი ხმოვნის ნაზალიზაციის სახით; მაგა-
ლითები: ნენჩჰ || ნენჩჰ* (წახურ.) <- ნენჩჰნ->ნენჩენ
(მიშლეშ.) „საიდან“; ზნჩჰ* ჩურუ (წახურ.) <- ზნჩრდ
ჩურუ (მიშლეშ.) „ძროხის ხორცი“; ყადლჰი <- ||ყადლჰი*
(წახურ.) <- ყადლჰინ -> ||ყადლჰინ (მიშლეშ.) „გაჭრა“,
„გაკვეთა“... 2) ლ უმთავრესად იკარგება ნ=ს მეზობლ-
ბაში (თუ არ ხდება მათი ასიმილაცია და გემინაცია);
მაგალ., ეჰჰანა <- ეჰჰალნა: ეჰჰანა ხაჰნა (წახურ.) <-
<-ეჰჰალნა ხაჰნა (მიქიქ.) „მწუხრის ვარსკვლავი“
(ეჰჰალ „მწუხრი“, „დაისი“)... 3) რ იკარგება უმთავრე-

სად რშ, რხ, რზ კომპლექსებში, ოღონდ იგი მაინცდამაინც უკვალოდ არ იკარგება: მის რეფლექსად წინამავალი ხმოვნის დაგრძელება, ანდა იოტიზაცია=დარბილება რჩება. მაგალითები: მუთრწმინა (წახურ., მიშლეშ.) <-მუთრარშინა || მუთრარშინა (მიქიქ.) „ქართველებმა“ — მუთურ „ქართველი“; ჯერგწმინა (წახურ., მიშლეშ.) <-ჯერგარშინა || ჯერგარშინა (მიქიქ.) „ლევზიებმა“ — ჯერგარ, ჯერგარ „ლევზიები“, ჯერგ „ლევზი“; ურუსწმინა (წახურ., მიშლეშ.) <- ურუსარშინა || ურუსარშინა (მიქიქ.) „რუსებს“ — ურუსარ || ურუსარ „რუსები“, ურუს „რუსი“; გჟუვწხანას (წახურ.) <- გჟუვარხანას (მიქიქ.) „ჩამოკიდება (ადამიანისა)“... 4) ხმოვნის წინ იკარგება ჰ; მაგალ.: ინა <- || ჰინა, ინ <- ჰინ „ეს“; ონეყყ <-|| ონჰეყყ (ძახილი, ყვირილი)... ამასთან: 5) ერთ შემთხვევაში იკარგება ფ სპირანტიც: ბომიშ <- ბოლმიშ „ბოლმა“ (შდრ. თურქ. ბოლმაქ „ხრჩობა“, ბოლაზ „ყელი“).

ტრანსპოზიცია. ბგერათგადასმის ზოგზოგი შემთხვევა წახურზე მოლაპარაკე თითქმის ყველა აულსოფლის მეტყველებაში შეიმჩნევა, თანაც — როგორც საკუთარ, ისე ნასესხებ სიტყვებში; საგულისხმებელია იშვიათად ხმოვანთა (იხ. ზემ.) და უპირატესად წინა წარმოების თანხმოვანთა გადასმა; მაგალითები: ფალთარ <- ფართალ („ფართალი“, „ტანისამოსი“); ტემელ <- ტელემ <- ტელენ „ყურძენი“ (შდრ. უდ. ტულ „ყურძენი“, ქართ ს=თქელ, რ=თქელ); ფესრეყ (მიშლეშ.) <- ფურსუყ, ფორსუყ (წახურ., მიქიქ.) „ფოცხვერი“; მუნარი || მელარი (გილმწ.) მურალი (წახურ., მიქიქ. და სხვ.) „კოშკი“ (შდრ., ქართ. მინარეთი < არაბ. მანარათ „მეჩეთის კოშკი“)...

სუბსტიტუცია. წახურ სიტყვათა თითქმის ყველა პოზიციაში ხდება შენაცვლება როგორც ხმოვნებისა (იხ. ზემ.), ისე თანხმოვნებისა; კილო=კილოკავთა მონაცემებში ამის კანონზომიერების დადგენა ფერხდება; ეს განსაკუთრებით ხმოვნებზე ითქმის. როგორც აღინიშნა,

წახურში ხმოვნები მეტად სხარტად და ბუნდოვნად წარმოითქვიან, რაც ზოგჯერ აძნელებს მათი ხასიათის ზედმიწევნით სწორად გაგებას; ამით უნდა აიხსნებოდეს მათი შენაცვლების კანონზომიერების დაუდგენლობაც (იხ. ზემ.); თანხმოვანთა შენაცვლების მხრივ კი მდგომარეობა შედარებით უფრო ნათელია და შეიძლება კიდევ, ყოველთვის თუ არა, ზოგჯერ მაინც მათი შენაცვლების თანამიმდევრობის დანახვა.

თანხმოვანთა შენაცვლების (სპონტანური ცვლის) მაგალითები და განმარტებები: 1) ს (წახურ. მიქიქ.) - ზ (გილმიწ., ყურდ.): ზას — ზაზ „მე(მღეცმღ.)“, ვაზ — ვაზ (შენ — მღეცმღ.), აედის — აედიზ (დედას), ოკანას (წახურ., მიშლემ. და სხვ.) — ოკჷანაზ (გილმიწ.) „წერა“; აბლჷს=ნა (მიქიქ.), აბლჷს=და (წახურ.) — აბჷეზ=ნა (გილმიწ.) „მოიყვანს (ობ. 3. კლ.)“; იჷჷს (წახურ., მიშლემ. და სხვ.) — იჷჷჷ (გილმიწ., ყურდულა) „შესვლა“... 2) ნ — ლ: ნიშან || ლშან „ნიშანიწნიშანლჷ || ლშანლჷ „დანიშნული“... 3) ნ — რ: ჰადკენ(წახურ.) — ჰადკერ (მიქიქ.) „წავიდა“; კეზახენა (წახურ.) — კეზახერა (მიქიქ.) „შეხვდა“; 4) რ — ვ: რრდაგ || რვდაგ „იხვი“... 5) ჳ — ჴ: დაქრუქ || ბაქრუქ „ბანის სატკეპნი“; 6) მ — ჴ: მერაჷქამ || მერაქაჷბ „მელანი“. — შდრ. უდ. მილჷპკჷნ, ქართ. მელანი (< ბერძნ. მელანოს „შავი“). 7) ჴ — ც: ბედრი <- ვედრი <- ვედრო (რუს. ведро), კაბალენმე (წახურ.) — კავაბალენმე (მიშლემ.) „მოდიან“... 8) ჳ — ჴ — ჳ: ჳურქექ || ჳურქექ, ჳურქექ || ჳურქექ (მუხადების ერთ=ერთი აულის სახელი)...¹ 9) ჳ — ქ: ყუთიჷა (წახურ., ყურდულ.), ყუთიჷე (მიშლემ.) — ყუქიჷა (გილმიწ.) „ყუთში“ (შდრ.

1. ჳ შესაძლოა სულაც ჳ | ჳ=ს მონაცვლე კი არ იყოს, პრაქტიკულად — პარაზიტული თანხმოვანი (შდრ. ტიპოლოგიურად დევაჷარი <- ვაჷარი...).

ტიპოლოგიურად ქართ. დღევა II ქელვა)... 10) ჭ — ჩ: ყოჭპბჟ (წახურ.) — ყოჩპბჟ (მიქიქ.) „ტომრები“... 11) ქ — ქ: ჟოახარან (წახურ. და სხვ.) — ქოახარან (მიქიქ.) „დუღს“, „მდუღარე“; ჰაანაჯა (წახურ...) — ჰაანაქა (მიქიქ.) „აქეთკენ“... 12) ქ — ყ: ოკ II ოკტი (წახურ., მიშლემ., საპუნჩი, სუვაგელ.) — ოყ (გილმიწ.) „ბალახი“; ადკენ (წახურ., მიშლემ.) — ადყენ (გილმიწ., მიქიქ., ყურდულ.) „წაციდენ“, „გაირეკენ“; გიკტი (წახ...) — გიყტი (გილმიწ.) „კვლა“; კუნი (წახურ.), კუნუ (მიქიქ.) — ყუნუ II კუნუ (გილმიწ.) „კოჭი ძვლისა (ფეხზე)“; ნაკ (წახურ., სპუნჩი, სუვაგელ...) — ნაყ (გილმიწ.) „ძილი“, „სიზმარი“... 13) შ — ფ: შ — ყ: შელ (წახურ., მიშლემ., საპუნჩი) — ღელ (გილმიწ., მიქიქ.) „ფეხი“; შარგ (წახურ., სპუნჩი, მიშლემ.) — ღარგ (გილმიწ.) „ცხვარი“; შინა (წახურ.) — ყინა (მიშლემ.) — ღინა (მიქიქ., გილმიწ.) „დღეს“; შექტა (წახურ., საპუნჩი) — ყექტა (მიშლემ.) — ღექტა (გილმიწ., მიქიქ.) „ტყავი“; შადღი (წახურ.) — ყადღი (მიშლემ.) — ღადღი (მიქიქ.) „ღადრვა“...

ზემოთაც აღინიშნა, რომ წახურ კილო=კილოკაცეებში თანხმოვანთა შენაცვლებაც (ხმოვანთა მსგავსად) არ ხდება მწყობრად, კანონზომიერად; გამონაკლისია ოღონდ ს-ზ, ქ-ყ და შ-ყ-ღ თანხმოვანთა რეგულარული შენაცვლება, თუმცა ზოგჯერ ამ „ზონაშიც“ ერთგვარად ირღვევა თანამიმდევრობა (შდრ. ნიმუშები).

ქ-ყ და ფ-შ-ყ ურთიერთმონაცვლე თანხმოვანთა შესახებ იხ. ზემ.: ფარინგალური მჟღერი ხშული და მისი რეფლექსები; იხ. აგრეთვე: თანხმოვანთა ფარდობა წახურსა და მუხადურში, — წახურ=მუხადურსა და თვისტომ ენებში. აქ კი ქ-ყ შენაცვლებასთან დაკავშირებით უნდა დამატებით აღინიშნოს შემდეგი: გ. იბრაჰიმოვი (1968, გვ. 82-83) ქ-ყ შენაცვლებულ თანხმოვნებს მეხუთე (ტჰ)ლატირალური თანხმოვნის რეფლექსად მიიჩნევს, ხოლო ქ-ქ

იდენტურ ფარდობაში¹ შემონახულია პირველადი კ.ამგვა-
რი განმარტების მეორე ნაწილი სწორია, პირველი ნაწი-
ლი კი, კ-ყ თანხმოდანთა ლატერალურ წარმომადგობას რომ
ეხება, დამაფიქრებელია, რადგანაც არ არის შეუძლებე-
ლი ფონეტიკური ტრანსფორმაციის გზა პირშებრუნებული
მიმართულებისა იყოს და უწყებული (ტზ) ლატერალი სწო-
რედრომ კ-ყ=საგან მიღებულად მივიჩნით, როგორც ეს
სხვა, ახლო თუ შორეული მონათესავე ენათა მონაცემებს
მიხედვით აღუნიშნავთ სხვებს (ნ.ტრუბეცკოი — 1922;
არნ. ჩიქობავა — 1939). ამ საკითხს საგანგებო შეს-
წავლა ესაჭიროება, თანაც — ამ ენის ფარგლებიდან
გასვლით.²

ღ-ზ შენაცვლების ახსნა კი შეიძლება დაეყრდნოს
რამდენიმე მოსაზრებას: 1) აქ ხდება ან დისტანციური
ასიმილაცია, გამყდერება (ს -> ზ), ანდა, პირიქით: დის-
ტანციური დისიმილაცია, დაყრუება=გაფშვინვიერება (ს<-
<- ზ); მაგალითად: ზას -> ზაზ (ზას <- ზაზ) „მე“ —
მიცემი. ბრ., ვას -> ვაზ (ვას <- ვაზ) „შენ“ — მიცემი.
ბრ., აედის -> აედიზ (აედის <- აედიზ) „დედას“, აბლას-
ნა -> აბაეზნა (აბლასნა <- აბაეზნა) „მოიყვანს“ — ობ.
3. კლ. . . . მაგრამ: 2) თუ უწყებულ მაგალითებში მოიპოვე-
ბა ბგერათ=ცვლის ფონეტიკური პირობები — ასიმილატორი
ან დისიმილატორი (საწარმოებელ ფუძეში არსებული მუდერი
თანხმოდანი თუ თანხმოდენები), სხვა შემთხვევაში, მაგალ.,
იჭვს — იჭვზ (შესვლა), ოკანას — ოკჟანაზ, კახას -
კახაზ (მოჭრა), იხას — იხაზ და მისთ. ფუძე=ფორ-
მებში, ასეთი ფაქტორი არ არსებობს და მაშასადამე, უნ-

1. იგულისხმება ყველა აულის მეტყველებაში უცვლელად
ხმარებული ასეთი მაგალითები: კუმკუმ(ქვაბი), აიკ
(გული), კატე(ქათამი) და სხვ.

2. აგრეთვე დაზუსტება ესაჭიროება გ. იბრაჰიმოვის მიერ
წახურის დიალექტთა მიხედვით თანხმოდანთა შენაცვლე-
ბის შესახებ მოწოდებულ ზოგ სხვა ცნობასაც: არეულია
სპონტანურად შენაცვლებული და პოზიციურ=კომბინაციუ-
რად სახეცვლილი ხმოდენები და თანხმოდენები (1968, გვ.
80-84),

და ვიფიქროთ, რომ ს-ზე შენაცვლებას სპონტანური ხასიათი აქვს; ანდა 3) აქ მოქმედებს ფსიქოლოგიური ფაქტორი — ანალოგიის კანონი; თუმცა 4) ბოლოს დასა-ხელებულმა ნიმუშებმა შეიძლება ისიც გვაფიქრებინოს, რომ აქ დისიმილაციური გაფშვინვიერების ანალოგიით ხდება დისიმილაციური გაძუდერება.

საგულისხმოა, რომ თვისტომ ენებშიც, — ერთი მხრით, ინფინიტივისა და აწმყო=მყოფადის ფორმებში, ხოლო მეორე მხრით, მიცემითი ბრუნვის ფორმაში გამოიყენება სწორედ =ზე ვარიანტი: შდრ., მაგალ., ლეზგიური ვახაზ(დას), ანდაზ (მას)... კესან აგჷაზევა (კარგად ენახვება; კარგად ხედავს, დაინახავს); ან კიდევ თაბასარანული უზუზ („მე“ — მიცემი), აპუზ (კეთება), რაყყუზ (გამოცხადება, გამოსვლა)...

ყველა დასახელებული მაგალითის მიხედვით ზემოთ მოცემული თითოეული ამგვარი ახსნა გამართლებას ან უარყოფას ჰპოვებს, თუ საკითხი შეისწავლება უფრო მასშტაბურად — წახური ენისა და, თუნდაც, ლეზგიურ ენათა მონაცემების ფარგლებიდან გასვლით; თანაც იმაზე ფიქრით: ხომ არ არის ეს ორი, ს-ზე, ვარიანტი მესამე წყაროდან გამომდინარე და მათი სათავე ხომ არ არის საძებნი ფუძე=დიალექტსა თუ ფუძე=ენაში ოდესღაც არსებულ რაღაც ნახევრად=ფშვინვიერი და იმავდროულად ნახევრად=მუდერ ფონემაში (სულ ერთია, იგი აფრიკატი იქნებოდა, თუ ისევ სპირანტი), რომელსაც შეეძლო შემდეგ ორი — ს და ზე — ალოფონური ვარიანტი მოეცა. ამის

1. ოსური ენისა და შემდეგ ქართველურ ენათა მონაცემების მიხედვით ხშულთა დისიმილაციური გამუდერების შესაძლებლობა ახსნილი აქვს აკადემიკოს გ. ახვლედიანს შრომებში — „ოსური ენის ისტორიისათვის; ხშულთა დისიმილაციური გამუდერება ოსურში“ თსუ შრომები, მე-18 ტ., 1941; „ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები“, 1949. საფიქრებელია, რომ ხშულთა ანალოგიურად შეიძლება მომხდარიყო სპირანტთა დისიმილაციური გამუდერებაც.

ნათელყოფა, რა თქმა უნდა, მომავლის ამოცანაა.

ბგერათგანვითარება სიტყვაში. წახურში შეინიშნება ზოგი ფონეტიკური შენაზარდი როგორც ხმოვნის (იხ. ზემ.), ისე თანხმოვნის სახით — უმთავრესად სიტყვის შიგნით; ხმოვნის განვითარება=შეზრდა ხდება გვერდი=გვერდ მოქცეული თანხმოვნების გასაყარად. ასეთი ეპენ-თეტიკური ხმოვანი წესისამებრ ნასესხებ ლექსიკაში ჩნდება (იხ. ზემ.). პარაზიტულ თანხმოვანთა გარეგნის არც მიზეზია ნათელი და არც მაგალითებია ბევრი; ზოგი ნიმუში კი ესაა: თომფუს← თოფუს, თოფუზ „კომბალი“ (← თურქ. თოფუს, აზერბ. თოფფუზ „კეტი“, „კომბალი“, „კეფ-თხი“...), გარჩი← გარჩი „რქა“; სამბურ¹← სამურ, სიმბურ← სიმურ (მდინარის სახელია). ზოგი სხვა განმარტება იხ. ზემ. თანხმოვანთა კომპლექსები წახურში.²

შენიშვნა: 212-216 კმ სიგრძის მრავალშენაკადიანი მდინარის სახელი სამბურ (სიმურ ვარიანტით) იმდენად გავრცელებულია ზეპირმეტყველებაშიც, ძველ და ახალ ოფიციალურ წერილობით დოკუმენტებში, მათ შორის გეოგრაფიულ რუკებშიც, რომ სამბურ II სიმბურ ვარიანტებში ბ თანხმოვანი ამჟამად ჩანართ ელემენტად, პარაპტიკისად, გვესახება, მაგრამ ხელადებით არ შეიძლება იმის უგულებელყოფაც, რომ „სამბურ“ ვარიანტში (კავკასიაში გავრცელებულ გეოგრაფიულ სახელთა აგებულების კვალობაზე) ისტორიუ-

1. ამგვარი ვარიანტი მუხალურშიც მოწმდება (იხ. ქვემ.).
2. შტრ. გ. იბრაჰიმოვის წინააღმდეგობრივი ცნობები ბგერათშენაზარდების შესახებ (1968, გვ. 68, 69, 79). ეს ცნობები უნდა გადაისინჯოს, რადგანაც ფონეტიკურ (პარაზიტულ) შენაზარდებად მიჩნეულია თავკიდურ ან ბოლოკიდურ პოზიციაში გამოყენებული ესა თუ ის ოდნდელი მორფოლოგიური ელემენტი ანდა ამგვარი ელემენტის ნაშთი.

ლად უფრო მართებული წარმოება დავინახოთ, მივიჩნიოთ=რა =ბუჲ ელემენტი მრავლობითი რიცხვის სუფიქსად (ასეთი აფიქსი ამჟამადაც ცოცხალია ლეზგიურ ენებში, თუნდაც, მუხადურში, ხოლო სამბურ II სიმბურ დავახასიათოთ როგორც Pluralia tantum¹. ამგვარი ფორმით (ოდენ მრავლობითად) წარმოებული ტოპონიმი=ჰიდრონიმი უამრავია ამიერ= და იმიერ=კავკასიის რუკაზე.¹ და, მაშასადამე, არც ეს (სდმ=ბუჲ) სახელი უნდა იყოს გაშინაკლსი.

კონსონანტიზმი მუხადურში

მუხადური კონსონანტიზმი თითქმის ისეთივეა, როგორც წახურისა; აქაც მოწმდება: 1) წინა და უკანა წარმოების ხშულები და ნაპრალოვნები; 2) შუა წარმოების (მაგარსასისმიერი) სპირანტი; 3) თავისებური (პოსტდორსალური) ნახევრადხშულის ბუნების სპირანტი; 4) თანხმოვანთა შერეული ტიპები: ა) აფრიკატები, ბ) პალატალიზებული ხშულები და სპირანტები; გ) ლაბიალიზებული თანხმოვნები; დ) „გემინატები“... ეს თანხმოვნები ჯგუფდებიან ჩქამიერობა=მულერობისა და სიყრუის მიხედვით, — აქედან ხშული თანხმოვნები — მულერ=მსკლომებად, ფშვინვიერ=მსკლომებად და ყრუ=მკვეთრებად; სპირანტები და აფრიკატები კი — ა) მულერ და ყრუ=ფშვინვიერ სისინებად, ბ) მულერ და ყრუ=ფშვინვიერ შიშინებად.

აღნიშნული საკლასიფიკაციო ნიშნებით დაჯგუფებულ

1. უფრო ვრცლად — იხ. ევგ. ჯეირანიშვილი — ქურმუხ=ის თავდაპირველი მნიშვნელობის საკითხი. კრებ. იბერიულ=კავკასიური ენათმეცნიერება, ტ. XIII, 1962.

მუხადურ თანხმოვანთა უმრავლესობა პირველადი (ოდინდელი) ფონემებია და, მაშასადამე, ხასიათდება რელევანტურობით; ზოგი მათგანი კი მეორეული, თითქმის ჩვენს თვალწინ მომხდარი ფონეტიკური ტრანსფორმაციის შედეგად წარმოქმნილი, თანხმოვნებია; ასეთებია, მაგალითად, ჭ, ჰ (იხ. ლაბიალიზებული თანხმოვნები და მათი ცვლა მუხადურში, — აგრეთვე: თანხმოვანთა ფარდობა წახურს = მუხადურსა და თვისტომ ენებში).

უ სპირანტიც (წახურისებრ) არ მოწმდება მუხადურში, თუ არ ვიგულისხმებთ აულ შინაზის მეტყველებაში ხმარებულ ორ მაგალითს: უი (ჩვენ), უუ (თქვენ). ზოგი განმარტება ამის თაობაზე იხ. ზემ. წახური კონსონანტიზმი.

მუხადურ თანხმოვანთა უმეტესობის განაწილება სიტყვაში არ არის შეზღუდული ადგილით ან ფონეტიკური პირობებით; ზოგისა კი განსაზღვრულია. მაგალითები მარტივ თანხმოვანთა გამოყენებისა:

1. ბ, ფ, [ჰ] თანხმოვანთა: 1) ბარ (ტვირთი); ბერ (ბარი - იარაღი.); ბალა (ბევრი), უბ (ყულფი), უბულ (მგელი), აბადურ (სტაფილო), ბელბი (ჩალა)... 2) ფარჩ (სპილენძის კოკა), სიფილ (ხახვი)... ფარჩაჰ (მეფე), ხეფერ (ხრტილი). 3) პეჰ (ბაგე), არჰ (ძმარვა), ხუპ (ყლუპი)...

2. დ, ღ, ტ თანხმოვნებისა: 1) დავა (წამალი), დიდ (მამა), დადალ (მამალი), დან (ლოყა), დამ (ტყე), დენ (მატყლი), დინ (სარწმუნოება), ადიშ (არაა), რუდ (ნაწლავი), ხუდ (მუშტი)... 2) თინი (იქ), თელა (ძაღვი), თი (ის), ით (თაფლი), დავათ (ქორწილი), მეთელ (თიკა-

I. შდრ. მაგალითად: მეგ (ქოჩორი) — მექ (ზვინი), ტუჰ (თოკი) — თუჰ, თუ (ფურთხი, დორბლი); ლჰჰ (ხვედრი, წილი) — ლჰჰ (უზობელი); ძაც (ხარი) — ძაწ (ფარეხის სათვალავი); ჯილ (თიხით შეღესილი იატაკი) — ჩილ (ბადე) — ჭილ (ძელი)...

ნი)... 3) ტუც (თოკი), ტუტ (საწუწნი), ტილი (თითი),
კპტ (ქათამი).

3. გ, ქ, კ: 1) გელ (ბატკანი), გიდ (მქონე), ეგ
(ნალი), რიგიზან (კარის ამყოლი), სიგას (გაშვება,
ვავზანა)... 2) ქუბ (ლოცვა), ქავალ (ტყაპუჭი), ხუ-
ლუქ (სახელო), ნაქ, ნექ (რძე), რაქ (კარი), სუქას
(შემობრუნება), ხურქას (შეკითხვა)... 3) კარ (ჯობი),
კპტ (ქათამი), სიკ (მელია), ღიკ (გული), ჭენკ (ხაფან-
გი), მუკ (ცეკვა), უკ (წვეთი), წიკ (ლევცი), ხინკარ
(ხინკალი)...

4. ყ, ქ, კ: 1) ყოწ (ლოყა), ყაშ (წარბი), ყარგ
(ცხვარი), ლუწუნ (ჩხირი)... — (ამ თანხმონის თაზა-
ზე იხ. ქვემ.: ფარინგ. მულ. ხშ. მუხადურში, — აგრეთვე
წახურში - იხ. ზემ.). 2) კაჲლ (წყენა, ქენჯნა), კაბა-
რიჲ (ქურქი), კაჯეს (გაძრობა, გახდა), ლაკას (გაღება,
გახსნა), რაჲჯ (გზა)... 3) ყარი (მოხუცი), ყულ (თავი),
ყუშ (ქონი), ყურუყ (ფოთლი), ყაშბ (აკვანი), ლყ (ქო-
რი, არწივი)...

5. ყ თანხმონისა (გამოიყენება უპირატესად სიტ-
ყვის ბოლოს და შუაში): ლყ (ზემოთ), ლყდ (ზემოთა),
კყ (წვეტი), დყ (ხსენი), საყ II საყნა (ქვემოთ), ვყ
(არა), ნაყნი (სიმღერა)... — „ყ“ თანხმონის შესა-
ხებ იხ. ქვემ. თანხმონთანა ფარდობა წახურ=მუხადურში,
თვისტომ ენებში...

6. უ სპირანტისა: შივ (ვინ), შუ (ძმა), შუმ (ქვი-
შა), მამამ (ჭერამი), ვეშ (ასი), რეშ (ქალიშვილი),
რეშინ (ტირილი), ვუშგა (არავინ)...

7. ს, ზ სპირანტებისა: 1) სა (ერთი), სი (დათვი),
სენ (წელიწადი), სენ (კოწახური), უს (შეშა), ჰასად
(ისეთი), სუს (პატარძალი, რძალი), 2) ზე (მე), ზაზ
(ეკალი), ლეზედ (ცომი), ლეზას (დგომა), ღიზ (თოვლი),
ჩიზან (ჭირხლი)...

8. ფ, ხ: 1) ღაჲ (ხიდი), ღარი (გარეთ), ღობად

(ფესვისა), ღუძდ (კაკაბი), აუღალ (წვიმა), აილ(დღე), ვირილ (მზე)... 2) ხარ (სეტყვა). ვიხ!(წაილე!)...

9. ჰ სპირანტიისა: ჰადი (იქ), ჰიდის (რატომ, რის-თვის), წიჰ (თხა -- დედაღღ), ნარაჰ (მეზობელი), გუ-ჰულა (უგულოდ), ჰუგუური (დაინახა)...

10. ვ, ჟ: ვაზ <- ჟაზ (მთვარე), ვუჯ (თვითონ), ველჰულ (მამაკაცი, ქმარი), ვუშ (ვინ)...

11. მ, ნ, ლ, რ: 1) მახე (ზღაპარი), მირი(პატარა მდინარე; ნაკადული), მეს (ლოგინი), მი (ეს), მიდი(აქ), მას (კედელი), მეს (როდის), წუმ (ძვლის ტვინი), წუმდე (ცოტა)... 2) ნაწურ (მდინარე), ნინ (დედა), უნ (ხმა), ჩუნგურ (ჩონგური)... 3) ლალ (მუნჯი), ლუხას (დგომა), ლით (ქეჩა), ულ (თვალი), ბალა (ბევრი)... 4) რაქ(კა-რი), რათ (კალო), რუბ (ნემსი), ვირილ (მზე), ბარმაქ (ქუდი), ბარ (ტვირთი, ბარგი)...

ზემოთ დასახელებული რთული თანხმოვნების(შერეულ=დამატებითი არტიკულაციების) თაობაზე ზოგი განმარტება იხ. ქვემოთ.

„ჰ“ გრაფემით აღნიშნული ბგერის საკითხი მუხადურის ენის მონაცემთა მიხედვით

„ჰ“ გრაფემით აღნიშნული ბგერის აკუსტიკურ=ფიზიოლოგიური ხასიათი, მისი წარმომავლობის ნაირგვარობა და რეალიზაცია, ფონემური ბუნება მუხადურში ისეთივეა, როგორც წახურში(იხ. ზემ.) ; აქაც 1) ჰ ბგერა გამოიყენება როგორც საკუთარ(ოღინდელ), ისე ნასესხებ ლექსიკაში, 2) საკუთარი მარაგის სიტყვებში მისი განაწილება თა-

I. მაგალ., თურქულ=აზერბაიჯანულიდან ნასესხებში: აავეაშ (ნელი, ნელა), აოლდაშ(ამხანაგი), ააზნა(სი-ძე), აა, აე (ან, ანდა), ააალა(იელაღი, საზაფხულო საძოვარი)და სხვ.; რომელთა თავკიდური „ჰ“ ელემენტის რაობის გარკვევა ამ ნარკვევის ამოცანათა მიღმა რჩება.

ვისუფალია, ნაირპოზიციანი, — გამოიყენება ბოლოც; ღურ და მეტადრე თავკიდურ ელემენტად, ზოგჯერ მოქცეულია სიტყვის შიგნითაც. მაგალითები: ა) აწშ(სამკალი), აჯახ (ქონი), აჯახენ (ჭრილობა), აიმახლ, აიმალ(ვირი), აიკ (გული), აიდ (დღე), აიზ (თოვლი), ააც, აას(ხარი), აესტე (ძველი), აოყუდ (ოთხი), აიწვდ (ათი)... ბ) დიკაჲ, დიკეჲ (თიხის ქოთანის რძის საწველად), კაბარეჲ (ქურქი); ყამჭალეჲ (ნაწნავი), ხუჲ (სახნავე=სათესის ადგილი. — მრ. ხუჲბჯრ), წაჲ (ცეცხლი)... გ) წაჲარა-ფან (ელვა), ფაჲანტ (ბიბილო), წერჲეჲბურ (ყვავილი-გამონაყარი)... ამგვარ ფუძეებში თავკიდური და ბოლო-კიდური ჲ (+ხმოვანი) ამუამად შეზრდილია ფუძე=ძირთან, უფუნქციოა. არის თეორიული საფუძველი, ვიფიქროთ, რომ იგი არ არის ძირის კუთვნილება — ფორმანტია: პირველ შემთხვევაში ეტიმოლოგიურად კლას=კატეგორიის პრეფიქსამდე დაიყვანება, მეორე შემთხვევაში კი — სადეტერმინაციო სუფიქსამდე. მუხადურ (ისევე, როგორც წახურ-იხ. ზემ.) ზმნასა და სახელზმნურ ფორმებში (ამგვარსავე პოზიციებში) გამოიყოფა ასეთივე ჲ (+ხმოვანი) და მას პრაქტიკულად აქვს გრ. კლასის აღნიშვნის ფუნქცია; შდრ., მაგალითად, ა) მუხადური ჲიქისი (იქნება რამე) — რიქისი (იქნება ქალი) — ვიქისი (იქნება ცხოველი...) — დიქისი (იქნებიან ვინმენი, რამენი); ბ) წახური: აიქჲან (უყვარს ქალი, გოგო) — ექჲან <- ვექჲან (უყვარს კაცი, ბიჭი) — ვექჲან <- *ბუქჲან (უყვარს ცხენი, ძაღლი...); შდრ. აგრეთვე: გ) ხუნძური: აიგო (არის ქალი, დედაკაცი) — ვუგო (არის მამაკაცი) — ბუგო (არის ბავშვი, არის რამე) — რუგო (არის ვინმენი, რამენი); დ) ანდიური: ვოჭუხა (დიდი, მაგალ., მამა=ჰაჰა), აოჭუხა (დიდი მაგალ., დედა, =ბებია), ბეჭუხა (დიდი, მაგალ., ცხენი; ქვა...), რეჭუხა (დიდი, მაგალ., სახლ*ი*...). ამგვარი დაპირისპირება უკვე იმის მარცენებელი უნდა იყოს, რომ ჲ (+ხმ.) რომელიმე (ვთქვათ, მაგალ., რ)თან-

ხმოვნის ტრანსფორმირებული სახეობა კი არ არის, არამედ „დამოუკიდებლად“ განვითარებული და ფუნქციით გრ. კლასის აღმნიშვნელ სხვა (რ, ღ, ბ, ვ) მორფემებთან ტოლდებული თუ დაპირისპირებული მორფ. ელემენტი. 3) მუხადურს (წახურის მსგავსად — ეხ. ზემ.) მოეპოვება (წარმოშობით) სხვაგვარი ხასიათის ჰ: ა) ჰ- ღ: აინიშ <- ღინიშ „ღმერთი“...; ბ) ჰ- ჰ: აის <- ჰის „რატომ“, აილაცა <- ჰილაცა „სადაა?“ — მგაგდ, მგაგდ (რუთულ., იხრეკ., შინაზ., დიალ.) <- მგღგდ, მგღგდ (შესაბამისად). — შდრ. მილიდ (ჯეკური), მულ(უდიური) „რცა“... ყველა ამ მაგალითში თვალსაჩინოა ღ და ჰ თანხმოვნის პალატალიზაცია=ოტიზაციის პროცესი. ისე რომ: მუხადურსაც (წახურისებრ) მოეპოვება ისტორიულად განსხვავებული ორი ტიპის ჰ: ერთი ოდინდელი (იქნებ-პირველადი) ფონემის ხასიათისა, ხოლო მეორე — ალფონური (ხმოვნური და თანხმოვნური წარმომავლობისა).

აფრიკატები და მათი ცვლა მუხადურში

მუხადურში მოწმდება ყველა ის აფრიკატი, რაც წახურის მონაცემთა მიხედვით ზემოთ აღინიშნა: ძ, ც, წ; ჯ, რ, ჳ. სიტყვაში მათი განაწილებისა თუ ფონეტიკური პირობების მხრივაც ერთნაირი მდგომარეობაა: გამოიყენებიან ყველა პოზიციაში და ყოველგვარ ზმოვანთან. მაგალითები: I) ძ: ძაძაჰ, ძაძაჰ (ზემო=და ქვემო=რუთული), ძუძუჰ (შინაზი) „ჭინჭველა“; ძერ (რუთულ. და ზოგი სხვ.) „სპილენძი“, „ბრინჯაო“; განძ (ლოდი, კლდე); ძუძუთ, ძუძუტ „ცული — ერთგვარი მოყვანილობისა“; გძძერ (გზირი), ფანძერაჰ „სავალი გზა საქონლისა, პირუტყვისა“; ძეჰ (ყაპი). 2) ც: ციცეა „თოჯინა“, ციხილ „თესლი“, ცერ (შინაზ.) „სპილენძი“, „ბრინჯაო“, ყუყუ (სახნავ=სათესი ადგილი, — ახო); ყუყურ (გუდა), კაცუნ (მალულად

I. ზოგი სხვა განმარტება იხ. ზემ.: ა ბგერა=ფონემა წახურში; იხ. ქვემ.: წახურ=მუხადური ბგერათშესატყვისობა.

ყურისგდება), ააც (ხარი)... 3) წ: წაა (ცეცხლი), წამ (ნატეხი, ნაკუწი), წინდღ (პირველი, ახალი), წიკ(ღეკ-ვი), წებ (ღვია), წულ (კენჭი), ნაწურ (მდინარე), აწღ (საცხე), მიწუბ (ათი), ყეწ (სატეხი, სამტკრევი), ნაწ (რუთულ.) „ღელქაში“... 4) ჯ: ჯუბურ (კუდი, დუმა; სახელური), ჯილ (მიწათთიხის იატაკი), ჯიგჷლ(ხის ქერქი). ჯაგჷარ= (თეთრი), ჯიბ (ჯიბე), ჯან (სული), ლჯ (წილი, ხვედრი), გუჯ (ძალა, ღონე), ჯგვა (ადგილი), ბჯრჯ (ვალი), რაჯ (ლოდი)...; აღჯაჭუანა(თუ არ გამოვიდა)... 5) ჩ: ჩანგ (მუჭა), ჩარ, ჩერ (სოკო), ნახჩის (ჩიტია ერთგვარი), ჩით (ჩითი), ჩილ (ბადე), ჩარხ (ბორბალი), ჩეხ (ფარჩხი, ხექცეული), ხარ (მოცვი), ქარ, გარ (რქა), ქარჯრმჯხარ (რქებით), რარღ(მახვილი, ბასრი), ერ (ვაშლი)... 6) ჭ: ჭარ (თმა), ჭნლ (ენა=მეტყველება), ჭაბალ (მამალი ცხვარი), ჭილ(ხვანჯარი), ჭიდ, ჭით (რწყილი), ჭირ (სარეველა ბალახიანი ადგილი), ჭუთხარ (ნაოჭი — სახეხე), ლჭ (უშობელი), ბჭ (ყვავილი), მიჭრი (წვერი=თმები სახეხე), გიჭ(ში-ში), ...ჭაჯვალ (ხაოიანი), ყუჭუს (გატყავება, გაცლა კანისა, გაფქვენა), ყუჭიდ (მაკრატელი)...

ზოგ=ზოგ მუხადურ სიტყვაში ძ აფრიკატი მეორეულია, წარმოქმნილია 1) ზ=ს აფრიკატიზაციით, სახელდობრ: გეძრ <- გეზრ (გზირი — შდრ. I); 2) ღ=ს აფრიკატიზაციით (ღდ კომპლექსში): ფანძრაჰჰ < ფან=ღდრაჰჰ (საქონლის, პირუტყვის გზა: ფან=ღდრაჰჰ); 3) დ=ს აფრიკატიზაციით (=ღ ხმოვნის მეზობლობაში): დღ->ჯღ: დიშ (რუთულ. და სხვ.) -> ჯიშ (შინაზ.) „არ“, „არა“; ად=შინა (რუთ., მუხრ., იხრ., ბორჩ.) -> აჯიშინა (შინაზ.) „უქონელი“, „უყოლელი“... 3) გ=ს პალატალიზაცია=აფრიკატიზაციის შედეგად (ღ, =ღ, =ღ, ლ ხმოვანთა მეზობლობაში): გამიშ (იხრეკ., მუხრეკ.) ->ჯემიშ, ჯიმიშ (რუთულ.) — ჯომუშ (შინაზ.) „ფურკამერი“; 4) ქ=ს პალატალიზაცია=აფრიკატიზაციის შედეგად(=ღ=ს მეზობლო-

ბაში). ქიფჭურ -> ჩიფჭურ (რუთულ.) — ქალიფჭურ (შინაზ.) „თუ აიწყვიტა, აიშვა (ცხენმა)“...

ც აფრიკატის ზოგ სიტყვაში წარმოქმნილია ასე: $დღ \rightarrow$ \rightarrow $ღ$ \rightarrow $ც$; მაგალითად: აცაგალ \leftarrow ათსაგალ \leftarrow ად=სა=გალ \leftarrow *ად+სა+წალ „ერთი ნატეხი, ნაჭერი; ერთი ლუკმა“ = ეტიმოლ.: ყად \leftarrow ყადღ „მყოფი“ + სა „ერთი“ + გალ \leftarrow წალ „პირი“, ე.ი. „ერთხელ, ერთჯერობაზე პირში ჩასადები“...

შეიმჩნევა ამგვარი პროცესებიც: 1) ს \rightarrow ც; მაგალ.: ამსარ \rightarrow ამცარ || \rightarrow ამცურ (აულის სახელია); 2) ჯ \rightarrow ჯანდა (იშვიათად) რ — ჰ აფრიკატთა შენაცვლება; მაგალა ბორჯ — ბორრ (\rightarrow გამარტივების შედეგად: ბორ \rightarrow ბგრ — ერთ=ერთი აულის სახელი); ჯიქღ \rightarrow ჯიქტ \rightarrow ჩიქტ (მოკლე, დაბალი); ჯიშირ \rightarrow ჩიშირ: ყღწ \rightarrow ჰაყას=ჯიშირ (რუთულ. და სხვ.) \rightarrow ყღწ ვაყას=ჩიშირ (შინაზ.) „არ შეეძლოთ, ესწავლათ“; ნახჩირ (რუთულ.) — ნახჭირ (მუხრეკ.) „ჩიტია ერთგვარი“... 3) ჯ \rightarrow ქ (\rightarrow იშვიათად: ჯ); მაგალ.: აჯდაჰა \rightarrow აქდაჰა (ურჩხული); ჯარ (რუთულ.) \rightarrow *ჰარ \rightarrow ჰად (მუხრეკ.) „ნადები“...

ამგვარად, წახურის მსგავსად უნდა გამოიყოს აფრიკატთა ორი ჯგუფი: ერთი — პირველადი აფრიკატებისა, რომლებსაც დამოუკიდებელი, პირველადი ფონემების ხასიათი აქვთ — სულ ერთია, ოდითგან (გენეტურად) ასეთები ჰომოგენურ თანხმობანთა შერწყმით წარმოქმნილი რთული (დამატებით არტიკულაციანი, შერეული) თანხმობენია, ² თუ „მარტივი“ ხშულები ან ნახევარხშულები — განსხვავებულები „ჩვეულებრივი“ მარტივი ხშულისაგან სიბილანტური სკდომითა

-
1. დაახლ. ისევე, როგორც, მაგალითად, ქართულში: ათსამმეტ \rightarrow აცამმეტ \rightarrow ცამმეტ...
 2. შდრ. განმარტება: აფრიკატი რთული ბგერაა, წარმოქმნილი ჰომორგანული ხშულისა და სპირანტის შერწყმით (ე.ზივერსი — 1901, ო.იესპერსენი — 1913, მ.გრაშინი — 1939, გ.ბოგოროდიცკი — 1930, გ. ანკლედინი — 1949).

თუ ასპირაციული ხასიათის დამართვით.^I ამ ჯგუფის აფრიკატები, ნაჩვენები მუხადურ (და წახურ) მონაცემთა მიხედვით, უნდა დახასიათებულ იქნენ, როგორც ფუძე= =დიალექტიდან თუ ფუძე=ენიდან გადმოყოლილი ფონემები. მეორე ჯგუფი კი მოიცავს აფრიკატებს, რომლებიც ხასიათდებიან როგორც მეორეული, არაფონემატური დონის რთული თანხმოვნები, — წარმოქმნილები ჩვენს თვალწინ მომხდარი ფონეტიკური პროცესების (ნაირგვარი გზით მომხდარი აფრიკატიზაციის) შედეგად.

ღუ გრადფემით აღნიშნული თანხმოვანი მუხადურში

უკანა წარმოების სპეციფიკური თანხმოვანი, რომელიც წახურ მონაცემთა მიხედვით ღუ გრადფემით აღინიშნა (იხ. ზემ.), მოეპოვება მუხადურსაც: აქ დამოწმებული ეს თანხმოვანი წარმოების ადგილითა და წარმოთქმის თვისება=გვარეობით ისეთივეა, როგორიც — წახურში (იხ. ზემ.); სიტყვაში მისი გამოყენების ადგილიც წახურისებურია: გამოიყენება თავკიდურ და შიდა პოზიციაში. მაგალითები: ღუღ (პატარა ტილი, — ტყიპი, ჯღიბა), ღუჯრ (კურდღელი), ღუჯბ „ბაყაყი“, ღუჯბღუჯბ (ოფოფი), ღუჯარ (გველი), ეგღუჯლ (ქმარი, მამაკაცი), ღუჯერღუჯლ || ღუჯერღუჯლ (შვრია), ღუჯრღუჯ (ელენთა)...

გამინაკლისია ღუღუ („გასალეწი პური კალაზე“), სადაც ბოლოკიდურ პოზიციაშია გამოყენებული ღუ თანხმოვანი, ოღონდ აქ არტიკულაციური გამარტივების შედეგად ხშირად ხდება ამ თანხმოვნის გადახრა, ღუ სპირანტით შეცვლა: ღუღ <- ღუღუ || -> ღიღუ -> ღიღ... ამგვარი

^I როგორც ეს აღნიშნული აქვთ ა. მეიეს (1938), ბ. პალას (1952), შ. გაფრინდაშვილს (1955)...

შენიშვნა: მუხადურ (და წახურ) აფრიკატთა ბუნება= ხასიათის ნწორად გაგება=განსაზღვრისათვის მომავალში საჭირო იქნება ექსპერიმენტი-კომპარატიული შესწავლა თუ ოსცილოგრაფების მიხედვით ანალიზი.

ტრანსფორმაციის გამო წარმოიქმნება ომონიმია: შდრ. აილ II აჯლ „დღე“...

ღუ პერტინენტულ=რელევანტური თვისების თანხმოვა-ნია: შდრ., თუნდაც, უკვე დასახელებული აილ II აჯლ (ნალეწი პურეული)—აილ II აჯლ (დღე); აგრეთვე:სილხას (დათბობა, გამოდარება)— სიგას (გაშვება, საქმეზე გაგზავნა), ღხარ (გველი) — ღარ= (ზემო: ღარ=სურ(მუჭ-რეკ.), ღარა სურ (რუთულ.) „ზემოთა მხარე“, „კარგი პირი ქსოვილისა“); ან კიდევ (როგორც ეს ნ. ისაევსაც აქვს აღნიშნული): ღხარ (გველი)— ხარ (ცერცვი)—ხარ (პურის საცხობი ლუმელი)...

ფარინგალური მკედერი ხშული და მისი

ცვლა მუხადურში

მუხადურში დამოწმებული ფარინგალური(წ) ხშულის აკუსტიკურ=ფიზიოლოგიური დახასიათება, მისი ექსპერი-მენტული (კიმოგრადიული) მონაცემები ისეთივეა, როგორც წახურისა (იხ.ზემ.: ფარინგ.მკლ:ხშ. წახურში);ერთნაირია აგრეთვე ა) სიტყვაში მისი ადგილიცა (გამოიყენება უპირატესად თავში, შუაში) და ბ) ალოფონური ვარიანტებიც, ოღონდ ერთი სხვაობით: ხდება ამ თანხმოვნის ღ რეფლექსის პალატალიზაცია=იოტიზაცია:ღ->ჯ.ისე რომ, მუხადურის მონაცემთა მიხედვით იქმნება წუ ხშულის ფონეტიკური ვარიაციის ასეთი ფორმულა:ღ<-ღ<-წ->ჟ, კ(ამ-გვარი პროცესის შესაძლებლობის შესახებაც იხ.ზემ.: ფარინგ.მკლ.ხშ. წახურში).² წუ ხშულს მუხადურშიც(წახურისებრ) შესაძლოა ჰქონდეს დამატებითი არტიკულაცია

1. შდრ. ნ. ისაევი - 1974, გვ. 50; ა. დირს (1911) კი ღუ და ღ თანხმოვნები არა აქვს გარჩეული ერთი-მეორისაგან; ორივეს გადმოსცემს ღ სპირანტით.

2. შდრ. ნ. ისაევის ცნობა (1974, გვ. 35-36): გამოიყენება მხოლოდ რამდენიმე სიტყვის დასაწყისში; ყველა სხვა შემთხვევაში გარდაქმნილია ღ ფრიკატივად.

ლაბიალიზაციის სახით (წმ).

ქ ხშულის შემცველ სიტყვათა მაგალითები (ჩაწერილი აულ რუთულში): 1) ანლაუტში გამოყენებისა: წარგ (ცხვა-რი), წად (ოცი), წარი (მოხუცი ქალი), წაფ (აივანი), წაფ (სახურავი), წათ (ქვა), წუწ (ნაფოტი), წვატ (სათაგური), წწღწ (ფარდაგი), წჯუბღჯ (ყვითელი)... 2) ინლაუტში გამოყენებისა: ჟუწღუ (მძიმე), მაწვალ (ჭინჭარი), მაწაჰ (ფრთა), ნწწწ (ასკილი)... გამოიყენება აგრეთვე ნასესხებ სიტყვებშიც; მაგალითად: წაზ || წვაზ (ბატი), წჯუღ (ოქრო)...

ქ ხშულის ფონეტიკურ ვარიაციათა ნიმუშები (აულუბის მიხედვით): 1) მაწტალ (რუთულ.) — მაყხალ || მოყხალ (იხრეკ.) — მაწტალ (შინაზ.) „ჭინჭარი“; 2) წალ || —> —ღხალ (რუთ.), ღხაღ (იხრეკ.), კაღ || კალ და ღაღღ? (შინაზ.) — ღალ —> ღალ (ბორჩ) „პირი“; 3) წილ || წილ —> ღილ (რუთ., შინაზ., იხრეკ.) — ღილ (ბორჩ.) „ფეხი“; 4) წენჩი (მუხრეკ.) — ღინიშ || —> ღინიშ (ბორჩ.) — ღინიშ (რუთ.) „ღმერთი“; 5) წაფ || ყაგ (შინაზ.) — ყაგ (რუთ.) — ყაღ (მუხრეკ.) „ქარქაში“; 6) წჯუბღჯ (ზ. რუთ.) — ყჯუბღჯ (იხრეკ.) „ყვითელი“...

ნიმუშები გვიჩვენებენ, რომ ქ ხშულის თავისებურება ირღვევა, და თანდათან კარგავს თავის ბუნებასა და იწყებს გადახრას=გარდაქმნას იქაც, სადაც იგი არის (შდრ. მაგალითები¹), ამიტომაც ძნელდება კილო=კილოკავური მონაცემების მიხედვით ამ თანხმოვნის გამოყენებისა და მისი ცვლის კანონზომიერების დადგენა.

ქ ხშულის ცვლასთან დაკავშირებით ყურადღებას იპყრობს ორი რამ: 1) ზოგი აულის მეტყველებებში (ხმოვნებს შორის) ქ ხშულს ზოგჯერ ენაცვლება ამავე ლოკალური რიგის მკვეთრ=მსკდომი მყოვარი ჰჰ (შდრ., მაგალ., მაყხალ — მაწტალ „ჭინჭარი“...; 2) ფარინგ. მელ. ქ ხშულის

1. ამ ხშულის ცვლისა თუ მოშლის მეტწილად ტენდენცია შეიძინება თითქმის ყველა აულის მეტყველებებში.

ალფონური ვარიანტებით შეცვლის დროს ზოგჯერ წარმოიქმნება ომონიმია; შდრ.: , მაგალითად: აჯყ II აიყ -> აჯღ, აიღ (ზურგი) — აჯღ, აიღ (დღე); ყულ -> ყულ(ფიცარი) — ყულ (თავი)...

ლაბიალიზებული თანხმოვნები და მათი ცვლა მუხადურ-

ში. ჭ, ჭე თანხმოვანთა საკითხი

I. ამ ტიპის მუხადურ თანხმოვანთა წარმოება=წარმოქმნის ფიზიოლოგიური ხასიათი ისეთივეა, როგორც წახურისა (იხ.ზემ.). წახურისავე მსგავსად მუხადურსაც მოეპოვება წინა და უკანა რიგის ლაბიალიზებული თანხმოვნები, რომელთა განაწილება სიტყვაში არ არის შეზღუდული რომელიმე პოზიციით.¹

მაგალითები: I) თავკიდურ ელემენტად გამოყენებისა: წჭარ (კენჭი); ჭჭე (შრატე), ჭჭად (ყორანი); ჭჭელ(ძნა), ქჭამ (მღვიმე); ქჭარჩ (ჩლიქი); გჭალახ (საქმე); ლჭაბ (ფესვი); ხჭაბ (ტომარა); ჭჭანჭ (ჩოჩორი, მუტრუკი); ყჭაზ=ბ, ყჭაზ=დ, ყჭაზ=რ — გრ.კლას. მიხ.(ორი)...2) სიტყვის შიგნით გამოყენებისა: ასჭაა(ღრუბელი), ჯაგჭარდღ (თეთრი), აქჭელ (ბუდე), ჭარკჭას (ღრღნა), ნოღჭაბ (მთის სახეღაღ), ღუხჭარა (ვაჟები), მაყჭალ (ჭინჭარი)...; დიდჯჭიან (მამით, მამასთან ერთად.— დიდ „მამა“)... 3) ბოლოკიდურ ელემენტად გამოყენებისა: ნეჭჭი (ღერწამი), ააქჭი (სინათლე), ბარკჭი (ძვალი ხერხემლისა), ნაღჭი (ცრემლი), მახჭი (იგავი, ზღაპარი), უყჭი (ბალახი), ნაყჭი, ნეყჭი (მიწა), ლირხჭი, ლირჭჭი(მტრედი)...

I. მოწმდება მეტყველების თითქმის ყველა ნაწილში — სახელში, ზმნაში, სახელზმნაში, ადვერბიალურ სიტყვებში, თანდებულებსა და ფორმანტებში...

2. წინა თუ უკანა წარმოების ლაბიალიზებული თან-
ხმოვანი გამოიყენება ნასესხებ ლექსიკაშიც; მაგალ.:
სტიაზ (ჩონგური), ყტიაზ (ბატი), ჩუჭტიაა (ჩონხა), გტულაგ,
ქტულაგ (ქარიშხალი)... საინტერესოა, რომ ნასესხებ
სიტყვათა უმეტესობაში ჭ სპირანტის არტიკულაცია შეცვ-
ლილია მუხადურისთვის ნიშანდობლივი ლაბიალიზებული
თანხმოვნის — ხ^ჴჴ=ს ან ჰ^ჴჴ=ს არტიკულაციით; შდრ., მა-
გალითად: ღუჭტიაგ „თოფი“ (<- თურქ. თჭჭექ, აზერბ.
თჭჭუნქ); ნახტიას, ნაჰტიას „ნაფასი“, „სუნთქვა“ (<-
თურქ. ნეჭეს, აზერბ. ნაჭუნს); ნახუთ, ნაჰუთ „ნავთი“
(<- თურქ. =აზერბ. ნეჭთ)... ამის ანალოგიურია მუხად.
ქტიათან (კავი) — შდრ. უდ. ქ^ჴჴჴჴჴ, ქართ. გუ^ჴჴჴჴჴ...

ნასესხებ სიტყვებში ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა
არსებობა, რასაკვირველია, მეორეული, ახალი მოვლენაა,
— მიეწერება ანალოგიას, ანდა ენისთვის უფრო ბუნებ-
რივი ბგერითი შესაძლებლობისათვის შეხამების ტენდენ-
ციას — ისევე, როგორც ეს წახურის მონაცემთა გამო
ზემოთ ითქვა.

3. წახურის მსგავსად მუხადურშიც ერთისა და იმა-
ვე აულის მეტყველების ფარგლებში ლაბიალიზებულ თან-
ხმოვანს შეიძლება ფაკულტატურად შეენაცვლოს არალაბია-
ლიზებული ვარიანტი (უპირატესად — ახალგაზრდათა მეტ-
ყველებაში). მაგალ.: ჭუთხტარ || ჭუთხარ (ნაოჭი), ნ^ჴა-
ლ^ჴ || ნალ (ცრემლი), ჰტად || ჰად (მყოფი), ხუქტად ||
ხუქად (ხისა)...

მაგრამ მუხადურზე მოლაპარაკე ერთი რომელიმე
აულის მეტყველება ზოგჯერ მეორეს უპირისპირდება ლა-
ბიალიზებული და არალაბიალიზებული თანხმოვნების შე-
ნაცვლებით, თუმცა აქაც რაიმე კანონზომიერების დადგე-
ნა ვერ ხერხდება. მაგალითები: ჯაგტალ (რუთულ, შინანზ)
— ჯიგალ (იხრეკ. ბორჩ.) „კანი“, „ტყავი“, „ქერქი“;
ჰუთხტასი (მუხრეკ) — ჰუთხასი (იხრეკ) „დაიწვება“;
ასტიაა (შინანზ) — ასხაა (რუთულ) „ღრუბელი“...

4. მუხადური ლექსიკის გარკვეულ ნაწილში ლაბიალიზებული თანხმოვანი რელევანტურია: ლაბიალიზებული და შესაბამისი არალაბიალიზებული თანხმოვნების შენაცვლებით იცვლება სიტყვის სემანტიკა; შდრ., მაგალითად: ხჭარ (ტახი) — ხარ (ცერცივი), ხჭალ (რიყის ქვა) — ხალ (სახლი); ააქჷ („სინათლე“ — შდრ. აგრეთვე ლეზგ. აქჷ, ალულ. აქჷ, ააქჷ „სინათლე“) — ააქ („ხორცი“ — შდრ. აგრეთვე ალულ. ააქჷ, ლეზგ., თაბას ააქ, ჯეკ. ააქ, ბულუხ. აქ; უდ. ეყ (ვართაშ. დიალ.), აეყ (ნიჯ. დიალ) „ხორცი“); ნაყჷ (მიწა) — ნაყ (ძილი); ხჭარ (ორმო, თხრილი) — ხარ (ლუმელი)...

ამ ნიმუშების მიხედვით ლაბიალიზებული თანხმოვანი გამოიკვეთება როგორც პირველადი (ოღინდელი) და ერთიანი ფონემა, რომლის უცილობელი კომპონენტია (ორგანული ნაწილი) ლაბიალიზაციის მომენტი. აქედან კი ის გამოდის, რომ ამ ტიპის თანხმოვანი არ არის ორი ცალკეული ბგერის ჯამი, ანუ ბგერათკომპლექსი (როგორც ეს ზოგჯერ სამეცნიერო ლიტერატურაშია მიჩნეული). ჩვენს განმარტებას ისიც ამართლებს, რომ ლაბიალიზებული თანხმოვნის ადგილი სიტყვაში, როგორც უცვე ითქვა, არ არის განსაზღვრული რომელიმე პოზიციით: გამოიყენება თავშიც, შუაშიც, ბოლოშიც. მაშინ, როცა თანხმოვანთა თავმოყრა სიტყვის დასაწყისში წახურისებრ (და ზოგი სხვა თვისტომი ენის, მაგალითად, უდიურის მსგავსად) საერთოდ არ არის დამახასიათებელი მუხადურისათვის. — ისე რომ: აღნიშნული ორი არგუმენტის (პარადიგმატულ = სემანტიკური და დისტრიბუციული თვალსაზრისის) კვალბაზე უნდა მოთავსდეს ამ ენის თანხმოვან ფონემათა ძირითად რგოლში.

I. ჩვენს განმარტებებს იზიარებს დაღესტნელი ენათმეცნიერი ნ. ისაევი (1974); იგი ავითარებს აღნიშნულ არგუმენტებს და თავის მხრივ უმატებს ერთ მეტად საყურადღებო დებულებას: სიტყვათა დამარცვლის დროს ლაბიალიზაციის ელემენტი არასოდეს სცილდება ლაბიალიზებული თანხმოვნის ძირითად ნაწილს — მის არ-

ზემოთაც (წახურ მონაცემებთან დაკავშირებით) აღნიშნულია, რომ სინქრონიული ფონოლოგიის თვალსაზრისით უწყებულ შესაძლებლობათა მიუხედავად, არის ზოგი ალტერნატივა, რომელსაც მაინც ანგარიში უნდა გაეწიოს ლაბიალიზებულ /არალაბიალიზებულ თანხმოვანთა კორელაციისა თუ დაპირისპირების დროს. ეს ითქმის მუხადურის მონაცემებზეც: აქაც კითხვა ისმის: 1) თუკი ლაბიალიზებული თანხმოვანი თვისებრივად (ფონემატურად) სხვაობს არალაბიალიზებულისაგან, მაშინ რატომაა, რომ ზოგჯერ ამ თანხმოვანთა ცვლით არ იცვლება სიტყვის სემანტიკა (იხ. ზემ. ნაწილი I) და „ცრემლი“ და სხვ.); 2) კორელაცია=პოზიცია ლაბიალიზებული / არალაბიალიზებული ხომ არ ეყრდნობა ამგვარ თანხმოვანთა ძირითადი არტიკულაციის (ხშულობის, სპირანტულობის, აფრიკატობის) განსხვავებულ ხასიათს და არა ლაბიალიზების მომენტს? აქ საილუსტრაციოდ გამოდგება, თუნდაც, ზემოთ დასახელებული ზოგი მაგალითიც კი: შდრ. აქქ (სინათლე) — აქ (ხორცი) — აკკ II აკკ — შდრ. უდ. ეყ — აეყ, აღულ. აქქ „ხორცი“... ამ მაგალითის კვალობაზე ქ და ქქ თანხმოვნები კი არ უპირისპირდებიან ერთიმეორეს, არამედ — არალაბიალიზებული ქ — კ, ანდა ქ — კქ (- კქ) და ლაბიალიზებული ქ (ქქ). ასეთ შემთხვევაში ირდევება ფონემათა ბუნების საკითხთა რკვევის მწყობრი ხასიათი. ეს კი ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა (და საერთოდ ფონემათა) თავდაპირველი ბუნების დადგენისას პრინციპულად გვაყენებს სინქრონიულთან ერთად დიაქრონიული ფონოლოგიის თვალსაზრისზე დადგომის

ტიკულაციას. ამასთან იგი სრულიად მართებულად ჩამოთვლის ლაბიალიზებულ თანხმოვნებს — როგორც ფონემებს, არსებულს მუხადურში: ჳქ, შქ, წქ, გქ, ლქ, ხქ, ხ~ქ, ქქ, ყქ, ყქ, კქ (სულ — 11). ხოლო მარცვლებად დაყოფის ნიმუშებად დასახელებული აქქ ასეთები: აკ=ქქელ (ბუდე), მა=წყქალ (ჭინჭარი), გქა=ლახ (საქმე) და სხვ. ..უნდა აქვე შევნიშნოთ, რომ მარცვლის საკითხი მუხადურ მონაცემთა მიხედვით პირველად სპეციალურად (და საფუძვლიანად) შესწავლილი აქვს ნ. ი ს ა ე ვ ს.

საჭიროების წინაშე.

5. თანხმობანთა დელაბიალიზაციასთან დაკავშირებული მოვლენები მუხადურშიც (კილო=თქმებში) ისეთივეა ან თითქმის ისეთივე, როგორც წახურში (წახურის კილო=თქმებში); სახელდობრ: I) თანხმობის ლაბიალიზაციის მოშლის შემდეგ მეზობლად მდგომ ხმოვანს გრძელი ხმოვანის ეფექტი აქვს; შდრ., მაგალითად: ჯაგტალ (ზემო რუთულ, მუხრეკ, შინაზ), ჯგვალ (ქვემო რუთულ), ჯუგტალ (ხინავე) — ჯიგვალ (იხრეკ) „ქერქი“; მაწტალ (რუთულ), მაკტალ (შინაზ), მაყოალ (მუხრეკ) — მაყზალ (იხრეკ) „ჭინჭარი“... 2) დელაბიალიზებულ თანხმობას მყოვარი („ინტენსიური“) თანხმობის ეფექტი აქვს; შდრ., მაგალითად: ასტაა (შინაზ, იხრეკ, მუხრეკ) — ასზაა (რუთულ) „ღრუბელი“, ხუქტალ (რუთული, ხინავე) — ხუქზალ (იხრეკ) „ხისა — შდრ. ხუქ, „ხე“... ამ მხრივ კილო=თქმებში რაიმე კანონზომიერების, რეგულარული ფარდობის, დადგენა ვერ ხერხდება. 3) სიტყვაში ბოლოკიდურ ელემენტად გამოყენებული ლაბიალიზებული თანხმობის ლაბიალიზაციის (ჭ) ელემენტი ერწყმის სუფიქსისეულ უ ხმოვანს (თუკი მას ამ ხმოვანით დაწყებული ფორმანტი მოსდევს); ასე შერწყმული ეს ორი ელემენტი წარმოგვიდგება ოდენ სრულ უ ხმოვანად: ჭუ -> უ; მაგალითად: ლატუნ <- ლატუნ=უნ (დაბოლოება, დამთავრება)...

4) მუხადურში არ ხდება ლაბიალიზებული თანხმობის ჭ ელემენტისა და მომდევნო არალაბიალური ხმოვანის კონტრაქცია=დილაცია და ამის შედეგად უ ხმოვანის წარმოქმნა. ამით მუხადური თვალსაჩინოდ განსხვავდება წახურისაგან (შდრ. დელაბიალიზაციის პროცესები წახურში: იხ. მე=7 მუხლის მე=3 ქვემუხლი); სპორადულად არსებული ღობად <- ლტბად <- ლტბადღ („ფესვისა“) მაგალითი ერთადერთია, რომელიც გამოსატყვეს ტუ -> უ პროცესს. საინტერესოა, რომ ამგვარი ბგერათცვლილება ამავე სიტყვის სახელობით ბრუნვაში და სხვა ფორმებში არ

ხდება: შდრ. ლიბ (ფესვი), ლიბბერ, ლიბერ (ფესვები). ამ პოზიციაში (და ყველა სხვა პოზიციაში) ლაბიალიზებული თანხმოვანი მუდამ უცვლელად რჩება, თუ არ ვიგულისხმებთ ხ[~]ჲ, ხ[~]ჲ, ჰ[~]ჲ, ჰ[~]ჲ თანხმოვანთა წყვილბაგისმიერ სპირანტად გარდასახვის პროცესს, რომლის შესახებ ქვემოთ იქნება მსჯელობა. საგულისხმოა, რომ უ ხმოვანი მუხადურში გვხვდება მხოლოდ თითო-ერთად ფუძე-ფორმაში (შოადნ „ქლიავი“, ქოვდვ „არასასიამოვნო“, ყოწ „ლოყა“¹ და ზემოთ დასახელებული ლობად)². თანაც საყურადღებოა ისიც, რომ თვისტომ ენებთან საერთო ლექსიკაში უ ხმოვანს მუხადური, როგორც წესი, უნაცვლებს უჟს; შდრ., მაგალ.: ოყ[~]ჲ, ოკ[~]ჲ (წახ.) — უკ[~]ჲ, უკ (მუხად.) „ბალახი“; დო (წახ.) — დურ (მუხად.) „სახელი“... ყოველივე ეს კი იძლევა საფუძველს, დაცასკვნათ: უ ხმოვანი მუხადურში ახალი წარმონაქმნია და რომ იგი ჯერ კიდევ არ არის განვითარებული მკაფიოდ გამოხატული ფონემის დონეზე.³

6) ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ცვლილებებს შორის მუხადურ კილო-კილოკავ-თქმებში (და თვისტომ ენებში) ყურადღებას იპყრობს უკანა წარმოების ლაბიალიზებული თანხმოვნის, კერძოდ, ხ[~]ჲ, ხ[~]ჲ, ჰ[~]ჲ, ჰ[~]ჲ სპირანტთა არტიკულაციის წინ გადაწევის პროცესი, რის შედეგად ამგვარი ლაბიალიზებული თანხმოვანი გარდაისახება ხოლმე პომოგენურ წყვილბაგისმიერ (და აქედან რედუქციის შედეგად -> კბილბაგისმიერ) თანხმოვნად: ხ[~]ჲ, ხ[~]ჲ, ჰ[~]ჲ, ჰ[~]ჲ -> ჰ[~]ჲ -> ჰ[~]ჲ; შდრ., მაგალითად: ა) ლირ[~]ჲ || ← ლირხ[~]ჲ (რუთულ) - ლირჰ[~]ჲ || ლირხ[~]ჲ (ბორჩი...)- თუმცა : ლურხ[~]ჲ || ლირხ[~]ჲ (მუხრეკ)⁴ „მტრელი“; ბ) ხ[~]ჲარ, (შინახ) || ->

1. ქვემო რუთულურ კილოკავ-თქმაში ამის სინონიმია „დან“
2. და აქაც იგი (თ ხმოვანი) ალოფონური დიფერენციალური თაა წარმოქმნილი; შდრ., მაგალ ყოწ (← ყ[~]ჲაწ) - წახ. აყ[~]ჲა, ლეზგ. კ[~]ჲაჰ[~]ჲ (ა. ლირის მიხ.), კ[~]ჲეჰ[~]ჲ -> კ[~]ჲეჰ[~]ჲ (მ. მ. ჰაჯიევის „ლექსიკონი“.) „ლოყა“...
3. იხ. ზემ. მუხადური ვოკალიზმი.
4. როგორც ჩანს, მუხრეკულში ლურხ[~] ვარიანტი წარმოქმნილია ბოლოკიდური ლაბიალიზებული = ხ[~]ჲ თანხმოვნის ლაბიალიზაციის გამოხატველი ჰ[~]ჲ ელემენტის წინ გადასმით: ლირხ[~]ჲ ← ლირ[~]ჲ [-> ლირ[~]ჲ] -> ლურხ[~].

→**ჭარ** (რუთულ...) „ორმო“; **გ**) სუჰ (ლურქი) ← სუჰი (ბორჩი) → სუჰ (რუთულ) „საცერი“; **დ**) ჰოჰქასი → ჰოჰქასი (შინაზ), ჰოხქასი (იხრეკ, ლურქი) → ჰოჰქასი, ჰოჰქასი (რუთულ) „ვიტყვი“; **ე**) ქიფქური ← ქიბქური (რუთულ) ← ქიფქურ (ლურქი) — ქილიფქურ (შინაზ) → ჩიიფქურ (ბორჩი) „თუ გაიხსნება“; **ვ**) ყუჰდჳ || ← ყუხ~ჴდჳ (რუთულ) → ყუხ~ჴდჳ (შინაზ) „დიდი“... ასეთივე ცვლილება ხდება ფორმანტებშიც; მაგალითად: ედემიჳქან || ← ედემიჳქან (რუთულ) — ედემიჳქან (შინაზ) — ედემიჳქან (ბორჩი.) „კაცთან ერთად“; „კაცითურთ“, — ედემი „კაცი“^I. ანალოგიური ცვლილებები ხდება თვისტომ ენებშიც; შდრ., მაგალითად: ა) უჰუნ ← უჰუნ ← უჰუნ → უჰუნ (მუხადური) — უჰუნ, უჰუნ (წახური) — რუჰუნ (ლუზგ.) — ჰუნ (ალულ. თაბას.) — ჰან (ჯეკ) — შდრ. ბუჰუნ ← ბუჰუნ, ბუჰუნ? (უდიური) „მუცელი“. — შდრ. აგრეთვე ქართ. ბოქმენი „მატარა მუცელი“...

I. ა. დ ი რ ი (1913) ძალიან ძუნწად (თუმცა სწორად) აღნიშნავს, რომ უკანაენის მიერი (!-ე.ჯ.) ლაბიალიზებული ხ~ჴ სპირანტი იცვლება ჰ ვარიანტით. მუხადურის (resp. ამ ენის ქვემო რუთული კილოკავთქმის) მკვლევარი ნ. ი ს ა ე ვ ი (1974) ამ სპირანტის შესახებ მოკლედ აღნიშნავს: ჰ ბაგის მიერი ყრუ ფონემაა, რომელიც გამოიყენება სიტყვის ყველა პოზიციაში: ჰიჰილ (ხვლიკი), სუჰრა (სუფრა), რუჰ (ნერწყვი), ძუჰ (ყაპი, ახალნათოვარი). თანაც დასძენს: უფრო ხშირად გამოიყენება ნასესხებ სიტყვებში, რომლებშიც არცთუ იშვიათად ჰ წარმოიქმნის, როგორც ხ~ჴ (ახს) ანდა — ხ~ (ახს) მაგალითად, ხ~ჴანარ ← ჰანარ (ფანარი), ნახ~ჴთ ← ნეჰთ (ნავთი). ნ. ისაევის შრომაში სათქმელი ბოლომდე მიტანილი არ არის, თუნდაც სინქრონიული ფონოლოგიის თვალსაზრისით (მთელი მისი შრომა ამას ეყრდნობა); მასში არ არის ნაჩვენები: ა) ჰ — ჴ (ვ) თანხმოვანთა კორელაცია (როგორც მინიმალური ოპონიციური წყვილი); ბ) ჰ = ს რელევანტურობა (თუმცა ეს ვერც მოხერხდებოდა: იგი ამას მოკლებულია) და სხვ. მაგრამ ნ. ისაევი ერთგვარად მაინც ხედავს ამ თანხმოვის მეორეულობას, რადგანაც იგი (როგორც მართებულს) იმოწმებს ა. დ ი რ ი ს აქვე ციტირებულ განმარტებას.

ბ) ჰოჭედ -> ჰოჲედ, ჰედ (მეხადური) — ჰოჲ=დ, ჰოჲ=ბ <-
 <- ჰოჲა=დ, ჰოჲა=ბ — გრ. კლას. მიხ. (წახური) ->
 ჰედ (ბუღუხ., ჯეკ.) — ჰად <- ჰაედ (ღეზგიური) — იჲ-
 ად (აღულ.) — ფხუ <- *ბხუ (ხინალღული) — ჯო <-
 *ჰა (უდიური) „ხუთი“.

ერთი მხრით, საკუთრივ მეხადურში (მის კილო=თქმე-
 ში), ხოლო მეორე მხრით, თვისტომ ენებში პროცესის
 მიმდინარეობისა და შედეგის თვალსაზრისით ბგერათცვლის
 ამგვარი (ხ~ჲ -> ჰ...) ხასიათი უნდა გავიგოთ შემდეგ-
 ნაირად: ცვლა ხდება ბგერის ძირითადი (ჰ, ხ, ხ~) და
 ლაბიალური (ჲ) კომპონენტის ურთიერთგავლენით — მათი
 ასიმილაციისა და შერწყმის შედეგად, ე.ი. აღნიშნული
 „რთული“ თანხმოვნის პირველი (ჰ, ხ, ხ~) ნაწილის თვი-
 სება გადადის ლაბიალიზების მომენტზე (ლაბიალურ კომ-
 პონენტზე), ეს უკანასკნელი კი თავის მხრივ სცვლის=
 =რა პირველის (სპირანტული ნაწილის) არტიკულაციას,
 იმსგავსებს წარმოების ადგილის მიხედვით და წინ სწევს
 მას.

თვისტომ ენებში არის ზოგი გამონაკლისი, როცა არ
 ხდება ასეთი გადაწევა, რაც აგრეთვე კანონზომიერებით
 ხასიათდება: თუ უკანა წარმოების ლაბიალიზებულ თან-
 ხმოვანს (ზემოთ ნაჩვენები მაგალითების მიხედვით —
 სპირანტს) უ / ლ ხმოვანი მოსდევს, არ ხდება მისი წინ
 გადაწევა. — შდრ. ნ. ტ რ უ ბ ე ც კ ო ი (1931).²

1. იხ. თუნდაც ზემოთ ჩამოთვლილი წახური და ზოგი სხვა
 თვისტომი ენის ნიმუშები.

2. ჩვენ არ უგულებელვყოფთ აგრეთვე იბერიულ=კავკასიუ-
 რი წრის სხვა ენათა მონაცემების კვალობაზე ლაბია-
 ლიზებული თანხმოვნებისა და მათი ცვლილების შესახებ
 მეტწილად ერთნაირ ან განსხვავებულ განმარტებებს,
 მოცემულ შემდეგ მკვლევართა შრომებში — ლ. ლოპატინ-
 სკისა (1891); ნ. ტრუბეცკოისა (1922, 1926, 1930, 1929,
 1931); ა. ზომერფელტისა (1933); ქ. ლომთათიძისა (1944,
 1962); გ. როგავასი (1948); შ. გაფრინდაშვილისა (1955);
 ა. მაჰომეტოვისა (1953); ტ. გუდავასი (1953; 1964); ე.
 ბოკარევისა (1961); არნ. ჩიკობავა=ილ. ცერცვაძისა
 (1962); ილ. ცერცვაძისა (1965). ..; ს. ჯენტისა (1941) ...

საგულისხმოა, რომ ბგერათგადაწევის ამგვარივე პროცესი შეინიშნება თვისტომ ენათა ზოგ ხშულ თანხმოდანშიც, კერძოდ: ყჩი (ყჩი) -> ჰ. ოღონდ ისე, რომ მუხადური ასეთ შემთხვევაში ძველ დონეზე რჩება, — არ გვიმოწმებს უკანა წარმოების ლაბიალიზებული ხშულის ჰომოგენურ წყვილბაგისმიერ ხშულად გარდაქმნის პროცესს; ამგვარი შედეგი მოეპოვება, კერძოდ, უდიურს; შდრ., მაგალითად: ა) „ორის“ აღმნიშვნელი: ვაჰ <- *ყჩაჰ (უდიური) — ყჩაჰ=დ, ყუაჰ=ბ (მუხადური), ყოჰ=დ <- ყჩაჰ=დ (წახური), ყჩედ (ღეზგიური), ყჩა=დ (ჯეკური), ყჩე=ჟი (არჩიბული)...; ბ) „ოთხის“ აღმნიშვნელი: ბიჰ <- *ბიყჩი (უდიური) — აუყუდ <- აუყჩუდ <- აოყჩუდ <- *აყჩუდ (მუხადური, წახური), ყუდ <- *ყჩუდ (ღეზგიური), აყუბ <- *აყჩუბ (აღლური)^I... პროცესის — მიმდინარეობა=მსვლელობისა და შედეგის თვალსაზრისით ყჩი (ყჩი) -> ჰ ბგერათცვლა ისევე უნდა იყოს გაგებულ=განმარტებული, როგორც ხჟი (ჰჟი) -> ჭ ცვლილება; კარგავს=რა თვის ძირითად არტიკულაციას, უკანა წარმოების ლაბიალიზებული ხშულის (ყჩი, კჟი) რეალიზაცია ხდება შესაბამისი ლაბიალური (ბილაბიალური) ჰ აბრუპტივის სახით. ერთი სახეობიდან მეორე სახეობად ბგერათა ამგვარი გარდაქმნა შედეგის მიხედვით უნდა გაგებულ იქნეს, როგორც პოსტულატი (ყჩი, კჟი) ბგერის არტიკულაციის წინ გადაწევა; პროცესის მსვლელობა=მიმდინარეობის მიხედვით კი უნდა დანახულ იქნეს ბგერათცვლილების კომბინაციური ხასიათი: ჰ მიღებულია ჟი=საგან, ამის (ჟი ელემენტის) და ყ (ყ) აბრუპტივის დამსგავსების შედეგად. ამის კვალობაზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ იგი (ჰ) ამ ენებში ახალი წარმონაქმნია, — არ არის „თავისთავა-

I. წახურ=მუხადურ=ღეზგიურ=აღლურ მონაცემთა გამო (ყჩუ->ყუ პროცესს რომ გვევარაუდებინებს), — შდრ. ნ. ტრუბეცკოის (1931) და ალ. მაჰომეტოვის (1953) განმარტება: ლაბიალური ხმოვნის წინ ლაბიალიზებული თანხმოდანი არ იხმარება.

დი“ ფონემა, ირრეღეღენტურია, რეფღექსია. I საინტერესოა რომ მუხადღურში ისევე, როგორც წახურში და ზოგ სხვა თვისტომ ენაში ჭ, ჰ თანხმოვნები გამოიყენებიან თითო= =ოროლა საკუთარ (უპირატესად ხმაბაძვით) სიტყვაში, ან- და ისეთებში, რომლებშიც მათ გარკვევით დივერგენტული ხასიათი აქვთ. ჭ სპირანტის რეალიზაციის საილუსტრაციო ნიმუშები ზემოთაა დასახელებული; ჰ ხშულის გამოყენე- ბის მუხადღური მაგალითები კი ესაა: ა) პეზ (ბაგე), პიპილ, პეპელ (ნაჭუჭი.— შღრ. უღიური პუხმამაშღ „ნა- ჭუჭი“), სიპ, ხუპ (ყღუპი; ხახის ზედა ნაწილი); ბ) ჰაპენ <- ჰაპენ <- ჰაპ=ყენ <- ჰა=ბ=ყენ (კეთება, ქენა.— ობ. მე=პ გრ. კლ.)...

პალატალიზებული თანხმოვნები მუხადღურში.

ზოგი პალატალური თანხმოვნის საკითხი

მუხადღურ თანხმოვანთა პალატალიზაციის პროცესი

- I. ერთი კია:ამ მხრივ თვისტომ ენათაგან უღიური მუ- ხადღურსა და წახურს თანაბრად უპირისპირღება ფო- ნეტიკურად: წახ.=მუხად. ყწ—უღ. პ. გარღა ამისა, წახურ=მუხადღურისაგან განსხვავებღით უღიურში ჭ და პ თანხმოვნები ოპოზიციას უქმნიან ტ(->ვ)ღა ფ, ბ ფონემებს (შესაბამისად), მაშასაღამე, აქვე მნიშვ- ნეღობის განმასხვავებღობის ძალა; შღრ., მაგალ. ა) ჭ ი (ღვინო)—ვი (შენი), ჭაჰ (ყუჭ=ნაწღავში დღ- როვილი გაზები)—ვაჰ (მორწმუნე), ჭღა (გაბერილი)— ვღა (ცხრა)... ბ) პეპ (აკენის ლეიბი),—ფეფ (ჩენჩო); პი (სისხლი)—ფი (ქონი)—ბი (ნაკეთები); პურან (ისევ, კიღევ) — ბურან (ბურანი)... ისე რომ: უკანა წარმოების ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა გან- ვითარების დინამიკა, მათი ტრანსფორმაცია უღიურ- ში ბეგრად დაშორღა წახურსა და მუხადღურში ერთნაი- რად არსებულ დონეს.
2. პეზ სიტყვაშიც პ მეორეულია, მიღებული დისიმილაცი- ის (დისიმილაციური აბრუპტივიზაციის) შედეგად: პეზ <- ბეზ.— შღრ. უღ. ბუჰ <- *ბეჰ (ტურაწეული, ბრუწია, გაბღენძილი)...

წახურ თანხმობანთა პალატალიზაციის ანალოგიურია, — ნიმუშებიც თითქმის ერთგვაროვანია, სახელდობრ — ასეთი: 1) სიტყვაში თავკიდურ ელემენტად გამოყენებისა: ნაქ = ნჱქ (რძე); ლაშური = ლჱშური (იყიდა); საკაპინ = სჱკჱპინ (მოცილება, მოშორება რისამე ზედაპირიდან), სჱჭუნ = სჱჭუნ (დაშვება თავქვე); ხასგემ = ხჱსგემ (მუხრეკი), ხესუმ (რუთულ) „პირი=სახე“; ხემბ, ხიბ = „სამი“, ჰემბ (ფრჩხილი), ხად, ხედ (წყალი)... 2) ბოლოკიდურ ელემენტად გამოყენებისა: ტემელ (ყურძენი); ხემელ: ხემელ ნაქ (რუთულ), ეგრესდგ ნჱქ (შინაზ, ბორჩ, ლერქ) „აუღუღარი რძე“; მიდჱ- მიდი || მნ „ეს“; გაშ „შიმშილი“; ჭილჱგჱ (ბორჩ) „ქარიშხალი“; ჭალაგჱქ = ჭალაგჱქ (იხრეკ) „ტყისპირას“, ხუქ, ხოქ (ხე), ტემჱ (ყვავილი), მიჱ (ირემი)... 3) თავკიდურ და ბოლოკიდურ ელემენტად გამოყენებისა: ნაქჱ = ნჱქჱ (რძე), გჱწჱ, გჱწჱ „წყნარად“, „რუმად“. ლიხირჱ <- ლიხირი „სდებენ=რა“, „დადეს=რა“...; ხანხ = ხჱსხ, ხემხ (ცხვირი)... 4) სიტყვის შიგნით გამოყენებისა: ყუხჱტჱ (რუთულ), ყუხჱდჱ (მუხრეკ) „დიდი“; ქილხარ = ქილხარ (ლერქ) „წერს... ნიმუშებად დასახელებულია ამა თუ იმ აულის მეტყველების მიხედვით ფიქსირებული სიტყვები. კილო=თქმებში არ არის თანაბარი მდგომარეობა: პალატალიზებული ვარიანტი ხან ერთშია, ხან მეორეში; არაპალატალიზებული ვარიანტიც ასევე — ხან ერთშია ხან მეორეში (შესაბამისად); ხან კი ყველა კილო=თქმაში — ერთნაირად. შდრ., მაგალითად: ლაშური = ლჱშური (რუთულ, შინაზ) — ლაშური (მუხრეკ.) „აიღო“, „იყიდა“; ჰალჱა = ჰალჱ (ბორჩ, რუთულ) — ჰალა (მუხრეკ) „ჯერ“; გგველ (შინაზ) — გგველჱ (რუთულ) „ქლიავი“; ხემბ =, ხიბ = (რუთულ, შინაზ, ბორჩ) — ხიბ = (ლერქ) „სამი“; მგჱელჱ (შინაზ) — მგხელ (ლერქ) — მგჱელ (რუთულ) „სვეტი“, „ბოძი“... უკვე ასეთი არათანაბრობა, ფარდობა=არაფარდობა და ერთიმეორის თავისუფალი შენაცვ-

ღება (სიტყვათა მნიშვნელობის შეუცვლელად) იმის მაჩვენებელია, რომ პალატალიზებულ თანხმოვნებს აქვს სუბფონემური ხასიათი და მათი წარმოქმნის ფონეტიკური პირობები (პალატალური ე, ე, ანდა იოტიზებულ=შემართვიანი ხმოვნების მეზობლობა და სხვ.), როგორც აღინიშნა, ისეთივეა ან თითქმის ისეთი, როგორიც წახურში (იხ. ზემ.). ამას მოწმობს ერთი ჯგუფის მუხადურ, წახურ და სხვა თვისტომ ენათა საერთო წარმოშობის ლექსიკის შედარებაც; მაგალითად: ა) „წყლის“ აღმნიშვნელი ფუძეებისა: ხ[~]ად, ხ[~]ედ (მუხად.), ხ[~]ან (წახ. — დირის მიხ. ხ[~]ან), ხ[~]ად (ჯეკ.), ხ[~]ერ (აღულ.) — ხე <- ხენ (უდ.), ხრდ (ბუდუხ.) — შინ (ლაკ.), შარ (თაბას.) — მად <- *ხ[~]ად (ღეზგ.) — ლ[~]შინ (ხუნძ.), ლ[~]შან (არჩიბ.)... ბ) „სამის“ აღმნიშვნელი ფუძეებისა: ხ[~]იბუდ (მუხად.), ხ[~]ეღ[~] (წახ.), ხ[~]იბუდ (აღულ.) — ხიბ (უდ.) — შიბუდ (ჯეკ.), ბუდუხ.), შიბბუ = (თაბას.) — ფშუა <- *ბშუა (ხინად.) — ლ[~]შაბგო (ხუნძ.), ლ[~]შიბაჭუ (არჩიბ.)... ამგვარი მაგალითები სხვაც არის (იხ. ქვემ. წახურ=მუხადურ და სხვა (თვისტომ) ენათა ბგერათფარდობის საკითხი). მაგრამ ჩამოთვლილითაც ნათელი ხდება, რომ კერძოდ ხ[~] თანხმოვანი^I არ არის ოდინდელი („თავისთავადი“) ფონემა, — იგი განვითარებულია, როგორც ითქვა, გარკვეულ ფონეტიკურ ვითარებაში. ხოლო თუ ზემოთ შეფარდებულ ფუძეთა მიხედვით ვიმსჯელებთ, იგი (ხ[~]) მომეტებულწილად შეესაძლოა ალოფონური ვარიანტი იყოს ხ ფონემისა: ხ[~] <- ხ; ხ[~]ედ <- ხ[~]ად <- ხად (მუხად.), ხ[~]ან <- ხ[~]ან <- ხან

I. პალატალიზებულ თანხმოვანთაგან ხ[~] (<-ხ) სპირანტის საკითხი აქ ცალკე საგანგებოდ გამოიყო, რადგანაც ა) გასათვალისწინებელია. ამ თანხმოვნის თ ა ვ ი ს ე ბ უ რ ი ფონემურ=ალოფონური ხასიათი, ბ) მის შესახებ არსებობს აზრთა სხვადასხვაობა, გამოთქმული მეტისმეტად დაბეჭიბვით, კატეგორიულად მაშინაც კი, როდესაც ამის საფუძველს არ იძლევა საანალიზოდ მონომორფი მასალა.

(წახ.) — შდრ. ხე <- ხენ= (უდ.),^I ხოდ (=ხოდ) <- <- *ხოდ (ბუღუხ.). აქ ზოგჯერ ფონეტიკური ტრანსფორმაცია სრული ალვეოლარიზაციისა, ან იოტიზაციის დონესაც აღწევს: შდრ. შინ (ლაც.), შარ (თაბას.), ანდა ჯად (ლეზგ.) „წყალი“. ასევე „სამის“ აღმნიშვნელ ფუძეებშიც: შიბუდ (ჯეც., ბუღუხ.), შიბბუ= (თაბას.), ფშუა (ხინალ)... ისკი=არა=და, ამ ბგერათფარდობაში თავს იჩენს ლატერალური (ლ'ზ) ვარიანტიც კი: შდრ. ლ'ზინ (ხუნძ.), ლ'ზან (არჩიბ.) „წყალი“; ლ'ზაბგო (ხუნძ.), ლ'ზიბაუჭი (არჩიბ.) „სამი“... (შდრ.ნ. ტრუბეტკოი — 1930, -1931; ტ.გუდავა — 1953; ნ.ისაევი-1974).

ნ. ისაევს აქვს ცნობა (1974) იმის შესახებ, რომ მუხადური ხ~ (ახ) ახლოსაა რუსულ x=სთან. ეს სწორია. მაგრამ რუსული ხ (x) ფრიკატივი ხომ წინ გადმოწეული თანხმოვანია, რომელიც წარმოითქმის შუაენის მაგარი სასისკენ აწევით²... ამგვარი არტიკულაციით იგი თითქმის ისეთივე ხასიათისაა, როგორისაც მუხადური ხ~ (შდრ. ამ თანხმოვნის ჩვენეული დახასიათება, მოცემული ზემოთ). ნ. ისაევი კი ცოტათი ზემოთ თითქოს=და თავისავე სრულიად მართებულიად ნათქვამის გასაბათილებლად აშკარად საწინააღმდეგო (და, მაშასადამე, შეუსაბამო) განმარტებას იძლევა: ხ~ (x ხ) უკანაენისმიერი თანხმოვანია, — წარმოითქმის ენის ზურგის უკანა ნაწილის რბილი სასისკენ აწევით, — ენა თავისი შუა ნაწილით ქმნის სწორ ხაზს (?!-ე.ჯ.).

ხ~ (x ხ) ფრიკატივის ფონემატურობისა თუ რელევანტურობის საჩვენებლად ნ. ისაევი გვაწვდის ასეთ

1. შდრ. უდ. ხემ=ხოხ <- ხენ=ხოხ (წყლები), ხენ=ენ (წყალმა), ხენ=ეჟ (წყლისა)...

2. როგორც მაგალითად, გერმანული ხ (ch) თანხმოვანიც ასეთ სიტყვებში: Mädchen, Küchen, Merchen, Kirchen, welche, ich და მისთ.

ნიმუშებს: ხ~არ (ღუმელი პურის საცხოზად)—ხარ(პარ-
და, ცერცვი); ვიხ~ (გომური) — ვიხ!(„წაიღე!“წაიყვა-
ნე!“), ხ~ალღ (შემდეგი) — ხალღ (სახლისა, შინაური)
— ჰალღ (ვისი? რისა?) და სხვ. ამას შეიძლება დაე-
მატოს: აიხ~ალ (მინდვრის თავი) — აიხალ(ქერის ჩა-
ლა) და ზოგი სხვაც. ისავესეულ ნიმუშთაგან დასაპი-
რისპირებლად არ გამოდგება ვიხ~ და ვიხ! სიტყვები.—
არ გამოდგება, ჯერ ერთი, იმიტომ, რომ „ვიხ!“სიტყვა-
შიც ბოლოკიდური (ხ) სპირანტი აგრეთვე პალატალიზებულია
(„ვიხ~!“); მეორეც: ბრძანებითის ამ ფორმას უმახვილო-
ბის გამო მოკვეცილი აქვს (ა->ჰ) ხმოვანი (ვიხ~<-ვიხ~
<- ვიხ~) და, მაშასადამე, ეს ორი სიტყვა სულ სხვა-
დასხვა აგებულებისაა, — განსხვავებული ფონემურ=მორ-
ფემული შედგენილობისა. თანაც: ამის თავკიდური (ვ=)
თანხმოვანი კლას=კატეგორიის ნიშანია, — მესამე გრ.
კლასისა: შდრ. ვიხ! (უფრო ზუსტად: ვიხ~ <- ვიხ~^წ..)
„წაიყვანე ცხენი!“ „წაიღე ქვაბი!“ — აიხ~ (=აიხ~<-
აიხ~^წ) „წაიყვანე კაცი!“ „წაიღე ნივთი!“ — რიხ~(რიხ~
<- რიხ~^წ) „წაიყვანე ქალი!“.. სხვანაირად: ამ საკო-
რელაციო სიტყვებში ფონემურობის თვალსაზრისით ერთმა-
ნეთს ერთგვაროვნობის გამო ვერ დაუპირისპირდება ვერც
ბოლოკიდური(ძირეული) სპირანტი და ვერც თავკიდური ვ=
სპირანტი, რომელიც წყვილად აღებულ მეორე სიტყვაში გრ.
კლასს გამოხატავს და იგი შესაძლოა პირველ სიტყვაშიც
ამავე ფუნქციის ელემენტი იყო და გაქვავდა.

სინქრონიული ფონოლოგიის თვალსაზრისით, რასაკვირ-
ველია, პალატალიზებული ხ~ სპირანტისა და ზოგი სხვა
თანხმოვნის ფონემატიზაცია თუ ფონოლოგიზაცია ასე თუ
ისე მაინც საგულისხმებელია მუხბაღურში; ამას მოწმობენ
თუნდაც უწყებული მაგალითები. მაგრამ დიაქრონიული
ფონოლოგიის თვალსაზრისით შემდგომ ყოველივე ამას მაინც
დასჭირდება გადასინჯვა=დაზუსტება. ამნაირი მსჯელობის
საბაბს იძლევა უცვვე გადასინჯული ზოგი მონაცემი.

გემინაციისა და გემინატთა (მყოვარ თანხმოვანთა)

საკითხი მუხადურ მონაცემთა მიხედვით

არც ა. დირსა და არც შემდეგდროინდელ მკვლევრებს (ნ. ისაევსა და სხვებს) მუხადურ თანხმოვნებს შორის დასახელებული არა აქვთ გემინატები — არც პირველადი (ოდინდელი), ე.ი. მოჩვენებითი გემინატები, resp.ოდითგან მყოვარი თანხმოვნები (წახურში რომ მოწმდება, ისეთები) და არც ნამდვილი გემინატები, resp. მყოვრები — წარმოქმნილები ორი თანხმოვნის შეჯვარება=შერწყმის გზით (ესეც რომ მოწმდება წახურში¹ — იხ. ზემ.).

ა.დირისა (1911) და ნ.ისაევის (1974) შრომებში ამ ტიპის თანხმოვანთა დაუსახელებლობა განსახილველი მასალის ნაკლებობის ბრალია: პირველს შესწავლილი აქვს მხოლოდ აულ რუთულისა და ნაწილობრივ აულ შინაზის მეტყველება, ხოლო მეორეს — მხოლოდ ქვემოთ რუთულისა.

აღნიშნული აულებისა და სხვა აულთა, მეტყველებაზე დაკვირვება გვარწმუნებს, რომ უწყებული თანხმოვნები, მართალია, წახურისაზე ბევრად ნაკლებად, შეუდარებლივ მცირედ, მაგრამ სპორადულად მაინც ჯერ კიდევ მოეპოვება ამ ენას. შდრ.; მაგალითად: 1) ნასხჷ, ნისხჷ (მუხრეკ.; იხრეკ.), ნასხჷ||->ნჷსჷ (შინაზ., ზემო რუთულ.), -ნისჷ (ქვ. რუთულ.), „ყველი“-შდრ. წახ. ნისხჷ (იხ. ზემ.); ჰასხჷ (მუხრეკ.) — ჰჷსა (რუთულ., შინაზ.) „ისე“, „იმნაირად“; 2) ჳიდხარ

1. და სხვა თვისტომ ენებში, მაგალ., უდიურში, სადაც გამოიყოფა აგრეთვე ორი სახეობის გემინატები: თანხმოვანთა შერწყმით წარმოქმნილები (ლნ->ლლ->->ლ, დნ->დდ->დ, თნ->თთ->თ... და თავიდან მყოვრები (კხ, ყხ; წხ, ჳხ, ჩხ; შხ; ქხ) უფრო ცრცლად იხ. ენგ. ჯეირანიშვილი — 1971, გვ. 15-16, 33. — უდიურ თანხმოვანთა გემინაციის (შეჯვარება=შერწყმის) შესახებ იხ. აგრეთვე ა. შიფნერი (1863), ა.დირი (1903-1904), გ.ფანჩვიძე (1974).

||ჭითხარ (მუხრეკ.) — ჭითნარ (რუთულ.) „ბაღლინჯოები“, — მხ. ჭიდ || ჭით; 3) აუჭუდ (მუხრ., იხრ.) — აუჭუდ (რუთულ. და სხვ.) „ცხრა“; 4) საქხალდ (თანაბრად), საქარდიქჟი „არაფერი“ = „ერთი რამეც არა“; 5) აიგუენ, სირიგუენ, სივიგუენ (მუხრეკ.) — ჰიგუენ, ჰირიგუენ, ჰივიგუენ (რუთულ.) „გაგდება“, „გარეცვა“ — გრ. კლას, მიხ. — მაგალითები ამით არ ამოიწურება; შეიძლება, დაგვემატებინა ნიმუშები ნასესხები ლექსიკიდანაც: მუდხამ („ნიადაგ“, „ყოველთვის“, „მუდამ“), მერაბხა || მირჰპხა (მურაბა); დუსხალ (მუხრეკ.) — დუსტალ (რუთულ.) „პატიმარი“, „ტუსალი“; ფაჩხა || ფაჯხა (მეფე)...

ამ მაგალითების კვალობაზე მყოვარ ფონემებად გამოიყოფა: 1) ოდინდელი ლექსიკის მიხედვით: ლხ, ღხ (ღხ?), ჭხ, ქხ || გხ და 2) ნასესხები ლექსიკის მიხედვით: ბხ || პხ; ჩხ || ჯხ და ისევე: ლხ.^I

„გემინატებთან“ (მყოვრებთან) დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს რამდენიმე საგულისხმო დეტალი: 1) ზოგ მუხადურ სიტყვაში (კილო=კილოკაფურ მონაცემში) დელაბიალიზებულ თანხმოვანს ენაცვლება ხოლმე სწორედ მყოვარი თანხმოვანი; შდრ., მაგალ.: ჯაგჭალ (რუთულ.) — ჯიგხალ (იხრეკ., ბორჩ.) „კანი“, „ტყავი“; ჰასაჭა (შინაზ.) — ჰასხა (რუთულ., იხრ., მუხრ.)... 2) მყოვარი თანხმოვანი („გემინატი“) მარტივდება, უკეთუ წინ უძღვის გრძელი ხმოვანი; შდრ., მაგალ.: ჰჰსა (რუთ. და სხვ.) — ჰასხა (მუხრეკ.) „ისე“, „იმნარიად“... 3) მუხადურში თანხმოვანთშერწყმა (გემინაცია) იშვიათად თუ ხდება; მოიძებნება მხოლოდ თითო=ორი ასეთი მაგალითი: ითჷ <- ითჷთჷ <- ითჷდჷ („ტკბილი“ <- „თაფლისა“. — ით „თაფლი“); მათჷ <- მათჷთჷ <- მათჷდჷ || მადჷდჷ

I. აქედან მხოლოდ ჩხ || -> ჯხ თანხმოვანთა წარმომავლობა ნათელია: ფაჩხა <- ფაჩრა <- ფათჷა <- ფადჷა <- ფადჷახ <- ფადი = შახ (ფაჩხა -> ფაჯხა) და, მაშასადამე, გარკვევით მეორეული ვითარების მარჯვენებელია; სხვა დანარჩენი კი არ უნდა იყოს წარმოქმნილი ამგვარი ტრანსფორმაციით.

(„სხვადასხვა“ <- „სხვისა“); დიდე <- დიდდე („მამისა“ — დიდე „მამა“). ეს ვარიანტებიც ერთი და იმავე ინდივიდის მეტყველებაში ფაკულტატურად იცვლება ხოლმე არაგემინირებული ვარიანტით: ითდე; მადდე; დიდდე. — ისე რომ: გემინაციის პროცესი ნიშანდობლივი არ არის მუხადურისათვის. ეს კი თავის მხრივ დასტურია იმისა, რომ მყოვარი (დაჭიმული) თანხმოვნები არ არიან წარმოქმნილნი მაინცდამაინც გემინაციის — ერთგვაროვანი თანხმოვნების შეჯვარებაშიერწყმის — გზით. თუმცა, როგორც ზემოთაც ითქვა, პირველადი მყოვარი ფონემები არ არის მყარად დაცული ამ ენაში — მოწმდება ამა თუ იმ კილოკილოკავში და ისიც მხოლოდ სპორადულად.

თანხმოვანთა კომპლექსები მუხადურში

მუხადურშიც სიტყვის დასაწყისში არ შეინიშნება თანხმოვანთა თავმოყრა, სხვა პოზიციებში კი თანხმოვანთა ესა თუ ის კომპლექსი იგივეა, რაც რედუცირებული (ხმოვანდამოვარდნილი) მარცვალი (1), ანდა: თანხმოვნები ზოგჯერ თავს იყრიან ამა თუ იმ მორფოლოგიური პროცესისა (2) და რთულ ფუძეთა კომბინაციის (3) პირობებში ე.ი. ამგვარი კომპლექსი წარმოიქმნება ამა თუ იმ სიტყვაში თანხმოვანზე დაბოლოებულ და თანხმოვნით დაწყებულ კომპონენტთა შესაყარზე.

მაგალითები: I. ჰრ <- ჰარ: მიჰრი „წვერები“ (მღრ. ჰარ „თმა“); ფხ <- ფხდე (ვეღღა || ->ვეღღე „ქმრები“ — მხ. ვღღდე); ხნ <- ხუნ (უნად <- უხუნად „ხალათისა“, „პერანგისა“. — სახ. უხუნ); ხუნ <- ხუნუნ

I. ისეთი, როგორცაა, ვთქვათ, ქართ. ტფ <- ტფე (გან = ტფა — გან = ე = ტფე), კლ <- კალ (მო = კლა — მო = ე = კალ), ჰრ <- <- ჰერ (მო = ჰრა — მო = ე = ჰერ), ყრ <- ყურ (ყრუ <- ყურ = უ)...

|| ჰნ <- ჰუნ (უზნიტან || უჰნიტან „ჭიპი“ — შდრ.
 უზუნ || უჰუნ „მუცელი“); ყრ <- ყარ (ნაყრა „დოლი“,
 „დოლდაფი“ — შდრ. ნაღარა)... 2. ლდ (ხალდე „სახლი-
 სა“), რდ (ბარდე „ბლაგვი“), სდ (მისდე „ძველი“), შდ
 (გაშდე „მშვიერი“), სნ (აიქისნე „შეიძლება იყოს“), ნდ
 (ჯანლდე „ჯანსალი“); ტბ (ქალატბერ „ქალალდები“), რბ
 (ნახბრბან „მენახირე“), სბ (მასბერ „კედლები“), შბ
 (რეშბე „ქალიშვილები“), რმ (იჩირმდე „ვაშლებისა“); რს
 (ყრიაზრსი „ორივე“ — ადამ.), რშ (ქირშეს „განათება“),
 დს (ყრიაზდსი „ორივე“ — რამდე), დრ (ხეღრა „მძივი“);
 ბტ (ჰაბტუს „წაჭრა“), ბრ (ჯიბრა „უკან“, „შემდეგ“),
 მდ (წებდე „ცოტა“, „მცირე“); შგ (ვეშგა „არაგინ“);
 ქლ (ხუქაქლა „ხისაგან“, „ხით“), ხრ (ღუხრე „ვატები“),
 ხდ (აგხდე „კარგი“), ლდ (ღიდდე „მაგარი“), ხდ
 (ყუხდე „დიდი“), ჰდ (მეჰდე „ნამიანი“), ყნ (ლაყნა „ზე-
 მოთკენ“), ყდ (საყდე „ქვემო“), ყბ (მაცბერ „ცხიმები“),
 კბ (უკბერ „წივები“), ლბ (მიღბერ „ღვლები“), ხბ
 (სერგხბერ „მოპარულნი“, „მპარაგნი“), ხბ (ვიხბერ
 „ფარდლები“, „სათივეები“, „გომურები“), ქმ (შურუქმარ
 „რიტები“), გმ (ღარგმარ „ცხვრები“); ჰმ (აჰმამჰ „უჭ-
 კო“) ; ხრ (სერგხრი „ქურდი“); ჰბ (ხუბბერ „ყლუპები“),
 ნქ (ანაქუნქი „თუ არის კიდევ“), ლხ -> თხ (უღხას ->
 -> უთხას „დახურვა“), რხ (ჰარხერი „წივიდა“), რხ (მირ-
 ხას „სიარული“), ვ. შმ (მამამშ „ჭერამი“), რძ (ძირ-
 ძამ „ბალთა“), რც (ჰარცუს „აწონა“), რს (ღარსას <-
 <- ღარსაყას <- ღარსაჰაყას „ღუღილი“); ლტ (ყღტან
 „საფეთქელი“), რტ (სარგას „დარჩენა“), რქ (ხურქას „შე-
 კითხვა“) რყ (სურყას „დაჯღმა“), ლქ (სილქას „ხერხე“) ლგ
 (ჰალგას „ლაპარაკი“), ლყ (ყალყას „კანკალი“, „ყან-
 ყალი“), ლქ (ჰულქას „თამაშობა“), ლხ (ჰალხაჰას
 „ამღვრევა“), ბდ (ჭიბღას „ჭიმვა“); ფრ (ფაფრბერ „უნ-
 გირი“), ბდ (ღაბღაბილ „პეპელა“); ნდ (ხინდადა „ქერი-
 ვი“); რჭ (ჭირჭიმდე „მეყავე“); ლხ (ხალხალაგბერ „მძი-

ვი“, „საყურე“); ვრ (სივრის „ლპობა“); ვჰ (ყამჰელია „ნაწლავი“)...

მოწმდება აგრეთვე თანხმოვანთა მესამე ტიპის — პირველადი, ამჟამად დაუშლელი კომპლექსები, თუმცა აქ-
თები მუხადურში (წახურის მსგავსად) არც ისე მრავლად;
ცოტაა აგრეთვე ამის საილუსტრაციო ნიმუშები; ესაა:
ვტ (ფელტ „საფარი“, „საჩიხი“), რწ (ბარწილ
„ჭიანჭელა“), რტ (ხურთ „ქაფი“, „დეჟი“), რდ (ხარდალ
„ქატო“), რზ (ლარზი „კალათა“), რჯ (გარჯ „კვარი“),
რრ (გაბარჩ „თათი“, ღჯარჩ „ნადირი“, „გარეული ფრინვე-
ლი“), რშ (ტურშივ „კვანძი“, „ნასკვი“; „ჭავლი“), რჟ,
რბ (არჟ, არბ „ძმარვა“, „გულისწვა“), ნტ (ქანტ „დანა“),
ნთ (სანთ „ურო“), ნძ (განძ „მახე“, „კაკანათი“); რგ
(ღარგ „ცხვარი“, ურგ „ბატკანი“); რხ, რჰ (ლირხჰ^I
„მტრედ“); ნკ (ხინკარ „ხინკალი“), ნგ (ხალანგ „დი-
რე“, „კოჭი“; ჩუნგურ „ჩონგური“); ტრ (ბატრად „ლამა-
ზი“); კრ (ნუკრუხ „ფიჭვი“), ხრ (მგხრეხ „ტყუილი“, „მცდა-
რობა“)...

სამივე ტიპის მაგალითები (რაც, რასაკვირველია,
დასახელებულით არ ამოიწურება) მოწმობენ მუხადურში
არსებულ თანხმოვანთა კომპლექსების როგორც აქცესიურ,
ისე დეცესიურ თანამიმდევრობას, თუმცა აქაც (წახური-
სებრ) გამოყენების სიხშირის მხრივ არ არის რაიმე
კანონზომიერება თუ თანაბრობა.

I. ამ (ლაბიალიზებულ) თანხმოვანთა შესახებ იხ. ზემ. I
ლაბიალიზებული თანხმოვნები და მათი ცვლილება.

მუხადური ენის თანხმობანთა კლასიფიკაცია

	მშუღები		აღრიკაქები		ს პ ი რ ა ნ ტ ი	ნახტარად ხშული(მუჟ)	სახორები
	ა აჲ აჳ	ბ ბჲ ბჳ	გ გჲ გჳ	დ დჲ დჳ			
აჲ	ა	ბ	[კ]		[ქ]		ჟ
აჳ				გ	[ქ]		
აჲ	ფ	თ	რ				ნ
აჳ				დ	ს		
აჲ				წ	(სჲ)		
აჳ				ჭ	(სჭ)		
აჲ					[ს]		რ
აჳ				ჯ	[ჟ]	შ	
აჲ				(კჲ)			
აჳ				(კჭ)		ჟჟ	
აჲ							ლ

სპირანტები	სპირანტები	სპირანტები	სპირანტები	სპირანტები	სპირანტები
ა. მ. მ.	ა. მ. მ.	ა. მ. მ.	ა. მ. მ.	ა. მ. მ.	ა. მ. მ.
ა. მ. მ.	ა. მ. მ.	ა. მ. მ.	ა. მ. მ.	ა. მ. მ.	ა. მ. მ.
შუაენისმირი					
ბ	პ	ბ	პ	ბ	პ
ღ	ქ	ღ	ქ	ღ	ქ
ლაბიალიზ.		ლაბიალიზ.		ლაბიალიზ.	
ინტენს.	(ბა)	ინტენს.		ინტენს.	
პალატალიზ.	[ბ]	პალატალიზ.		პალატალიზ.	
ფ	ჟ	ფ	ჟ	ფ	ჟ
ლაბიალიზ.	(ჟბ)	ლაბიალიზ.		ლაბიალიზ.	
ინტენს.		ინტენს.		ინტენს.	
ლაბიალიზ.	[ფ]	ლაბიალიზ.		ლაბიალიზ.	
ინტენს.		ინტენს.		ინტენს.	
პალატალიზ.	[ჟ]	პალატალიზ.		პალატალიზ.	

- 1) მრგვალ ფრჩხილებში მოქცეული თანხმოვნები მოშლის გზაზეა.
- 2) კვადრატულ ფრჩხილებში მოქცეულები ახალწარმოქმნი (გეორგიული, არარელევანტური) თანხმოვნებია.

თანხმოვანთან დაკავშირებული სხვა ფონეტიკური

პროცესები მუხადურში

ასიმილაცია. მუხადურისთვისაც (კილო=კილოკავებში მეტ=ნაკლებად) დამახასიათებელია როგორც ხმოვანთა (იხ. ზემ.), ისე თანხმოვანთა დამსგავსება — პროგრესული, რეგრესული, — სრული ან ნაწილობრივი, ამასთან — კონტაქტურიც (უპირატესად) და დისტანციურიც. მაგალითები: 1) პროგრესული ასიმილაციისა: ა) კონტაქტურისა: ზახტა <- ზახდა (ჩემდა, ჩემთან); ჯოხჩუს <- ჯოხჯუს (ბორჩ.) „თავის თავს“; მისტტ <- მისდტ (რუთ.) „ამისწ დადიკუმ <- დადიკუნ (იხრ.) „ლანძღვა“... ბ) დისტანციურისა: ტიტპპზერ <- ტიტპპზერ (რუთ., შინაზ.) „ძუძუები“; ყჭაჰტ <- ყჭაჰდ „ორი“... 2) რეგრესული ასიმილაციისა: ა) კონტაქტურისა: სიპყუნ <- სიპყუნ (ლბ. ვ. კლ.), სიტყუნ <- სიდყუნ || სიდყინ (ლბ. მრ.) „რეცხვა“, „წმენდა“; ლუჰმპურ (რუთულ.) <- ლუჰნბურ (მუხრეკ.) „მხრები“ — მხ. ლუჰნ... ბ) დისტანციურისა: შეშინ <- || შჰშინ <- <- საშინ (რუთ.), საშუნ (მუხრეკ.), საშაშუნ <- სასაშუნ (იხრ.) „არაფერი“, „არც=რა“, „არც არაფერი“; ქარ <- || გარ „რქა“... შინტატ (შინაზ.) <- შინტად (ბორჩ.) — შდრ. შინტიჰ <- შინტიჰ (რუთ.) „ინდაურისა“...

დისიმილაცია. ბგერათა ამგვარი ცვლილება არ არის ნიშანდობლივი მუხადურისათვის, — იფარგლება თითო=თორულა შემთხვევით, სახელდობრ, ხდება მუდერი თანხმოვნის 1) დისიმილაციური დაყრუება=გამკვეთება, მაგალითად: დიბირარ || -> ტიბირარ „მოლები“... 2) დისიმილაციური დაყრუება=გაფშეინვიერება, მაგალითად: გვბულ (რუთულ., შინაზ. და სხვ.) -> ქვბულ (ბორჩ.) „ღრუბელი“; დუნ (რუთ. და სხვ.) -> თუნ (ხინაგ.) „მატყლი“; ჰაბგაბზერ || -> ჰაბქაბზერ „ხურჯინები“ (შდრ. ქართ. აბგა, უდ. ჰპვგპ; თურქ=აზერბ. ჰაბპპ)...

თანხმოვანთა დასუსტება=მოკვცვა. ამ მხრივაც მუხადურში მეორდება წახურში შენიშნული პროცესი:სუსტდება და იკვეცება ხმოვანიც (იხ. ზემ.) და თანხმოვანიც; მაგალითები: ვუჰრჷ (რუთ.) <- ვუჰურარ || -> ვუჰრარ (მუხრეკ.) „ყოჩები“; ნეჷჷ <- ლ ნეჷურ (მუხრეკ.), ნაჷურ (რუთ., შინაზ.) „მდინარე“; ქა=ბეშ <- || ქარ=ბეში „ხელობა რამე“ — შდრ. უდ. ქარ=ფეშაგ „ხელობა“ (<-თუქ=აზერბ. ქარ „საქმე“, „სამუშაო“ + ფეშა <- ფეშაგ „ხელობა“, „პროფესია“)... აღნიშნული ბგერათცვლილება მეტწილად თითქმის ყველა კილო=კილოკავში შეინიშნება.

ტრანსპოზიცია. მოწმდება თანხმოვანთა ადგილის გადანაცვლების ამგვარი მაგალითები: რაყნა (მუხრ.) <- <- ნაყრა (რუთ., იხრ.) „დოლი“, „ნაღარა“; ღეშბრიბერ (მუხრ.) — ღაბრიბერ (რუთ.), ღარბიბერ (იხრ.) „წამწამები“; მანყად || მაყნად (მუხრ.) — მეყლად — მეყნად (რუთ.) „უშნო“, „გონჯი“, „ბინძური“ (შენიშვნა:გარდა თანხმოვანთა გადაადგილებისა, აქ ღ — ლ სუბსტიტუციაა მომხდარი).

სუბსტიტუცია. მუხადურ სიტყვებშიც (წახურის შგავსად) ხდება როგორც ხმოვანთა (იხ. ზემ.), ისე თანხმოვანთა ურთიერთშენაცვლება, თუმცა აქაც (ამ ენის კილო=კილოკავებში) ძნელდება რაიმე კანონზომიერების დადგენა, — მეტადრე ხმოვანთა შენაცვლებისა (იხ. ზემ.). ამ მხრივ, როგორც ითქვამს, მეორდება წახურის ვითარება და, მაშასადამე, შენიშვნები თუ განმარტებებიც ისეთივე იქნება, როგორც წახურის მონაცემთა მიხედვით ზემოთ მოვეცით. თანხმოვანთა შენაცვლების მაგალითები: 1) ბ — ფ: ბეგა (რუთ. და სხვ.) — ფეგა (მუხრ.) „ხვალ“; ბალგანი (რუთ. და სხვ.) — ფალგანი (მუხრ.) „მენჯის ძვალი“... 2) ღ — შ: ნღრა (რუთ.) — მგრა. (მუხრ.) „კვერი“, ნაქბერ || მაქბერ „ზვინები“; ნიშტარ || მიშტარ „საკეცი დანა“... 3) ღ — ლ: ნიშან || ლეშან

„ნიშანი“ „სამიზნე“ (რუთ. და სხვ. დიალ.); ინსან (შინაზ.) — ილსან (რუთ.) „ხალხი“... 4) ლ — რ: სილქა (იხრეკ.) — სირქა (რუთ., მუხრ.), „ძმარი“, წაღლაფან (რუთ.) — წაღრაფენ (მუხრ.) — წაღრაფ (შინაზ.) „ელვა“... 5) ლ — ვ: ალა=ლაყ (რუთ.) ავა = ლაყ (მუხრ.) „ქვემოდან ზევით“... 6) ლ — თ: დენ (რუთ.) — თენ (ხინავ) „მატყლი“; ყვაზდ (რუთ.) — ყვაჰთ (ბორჩ.), „ორი“... 7) ჰ — შ: ჰოჰამ (რუთ. და სხვ.) — შოჰამ (მუხრ.) „ბუნაგი“... 8) ქ — თ: რაქ || რჰქ (შინაზ.) — რათ || რჰთ (რუთ., გუფა და სხვ.) „კალო“, — შდრ. რიდიმა (რუთ., გუფა...); „კალოები“... 9) გ — ქ: გგბელ (რუთ.) — ქგბელ (ბორჩ.) „ღრუბელი“; რიგიზან (რუთ.) — რიქიზან (შინაზ., ბორჩ.) „ზღურბლი“... 10) ყ — კ: მაყაყ (რუთ.) — მაკაკ (მუხრ.) „ბუმბული“; ყწლ || ყელ (რუთ., მუხრ.) — კწლ || ყწლ (ბორჩ., შინ, ხინავ...) „მარილი“... 11) ქ' — კ: ყგქ (რუთ., შინაზ.) — ყგქ (მუხრ.) „ხბო“... 12) კ -- ხ: ყაბაკ || ყაბახ „გოგრა“; ძაძაკად || ძუძუხახად „ჭიანჭველისა“; მგჭახქდგ (რუთ.) — მგჭახდგ (მუხრ.) „ბნელი“... 13) კ — ყ: კიკასი (რუთ.) — კიყასი (შინაზ.) „მოვა“; კუთხაჲ (რუთ.) — ყუუთხაჲ (მუხრ.) „ტყუპი“... 14) ყ — ყ — 0; რუყუშნა (ბორჩ.) — რუყურ = დიშ (რუთ.) „ვერ შესძლებს“; გაშმეყ (ბორჩ.) — გაშმეყ (რუთ., მუხრ.) „შიმშილ=სიცივე“; ჰაყას (ბორჩ., იხრ., მუხრ.) — ჰაყას -> ჰაას (რუთ.) „კეთება“... 15) ყ — ლ: ნაყრა || ნაღრა „დაფი“; მაყაჰჷ (შინაზ.) — მარლაჰჷ (რუთ., ბორჩ.) „ხვადი კატა“...

ნიმუშები, რა თქმა უნდა, ამით არ ამოიწურება; დასახელებულთა მიხედვით კი შეიძლება შენიშნულ იქნეს: ზოგ შემთხვევაში თანხმოვნების მონაცვლეობა პოზიციურ=კომბინაციური ხასიათისაა, მომეტებულ შემთხვევაში კი — სპონტანური (შდრ. ნიმუშები).

ბგერად=განვითარება სიტყვაში. ამა თუ იმ სიტყვის ფუძეში შეიძლება განვითარდეს ხმოვანიც (იხ. ზემ.),

თანხმოვანიც. ხმოვნის შეზრდის მიზეზი ნათელია: მას თანხმოვანთა გასაყარის, ეპენტეზის, დანიშნულება აქვს და იგი უმთავრესად ნასესხებ სიტყვებში გამოიყენება (იხ. ზემ.). თანხმოვნის განვითარების მიზეზი კი მოლად ნათელი არ არის, მაგალითებიც ცოტაა; ასეთებია: თურთ-
- თუთ „ თუთა“, — შდრ. უფ. თუთ-არაბ. თუთ-ალაბ; დუთ; გარჩ ა გარჩ „რქა“... .

ზოგი შენიშვნა წახურ=მუხადურ ხმოვანთა

ფარდობის გამო

წახურ და მუხადურ ხმოვანთა შესატყვისობის კანონზომიერების დადგენა ძნელდება; გამონაკლისია მხოლოდ განსაზღვრული ჯგუფის ლექსიკაში არსებული უ— უ ხმოვანთა რეგულარული ფარდობა: შდრ., მაგალ., ო ნ (წახ.) — უნ (მუხად.) „ხმა“; დო (წახ.) — დურ (მუხად.) „სახელი“; ოს (წახ.) — უს (მუხად.) „შეშა“, ჰოლალ (წახ.) — ულალ, ჰულალ, აულალ^I (მუხად.) „წვიმა“; უ „ზემოთ“, ოდგ „ზემოთა“ (წახ.) — უ „ზემოთ“, უდგ „ზემოთა“ (მუხად.) ასეთივე ფარდობა მოწმდება ნასესხებ სიტყვებშიც; მაგალ., აოლდაშ (წახ.) — აულდაშ (მუხად.) „ამხანაგი“, აორდან (წახ.) — აურდან (მუხად.) „საბანი“... .

ხმოვანთა კანონზომიერი შესატყვისობის დადგენის სირთულე=სიძნელე მიეწერება იმას, რომ ეს ენები განიცდიან სხვადასხვა (მონათესავე და არამონათესავე) ენის ძლიერ გავლენას, რომლის კვალი ყოველის უწინარეს არჩევია ხმოვანთა სისტემას, — თვალსაჩინოა, სახელდობრ, ხმოვანთა არტიკულაციური ცვლა, არამდგრადობა. ამასთან საგულისხმებელია ამ ენათა განვითარების შინაგანი გზებიც, — მათში მომხდარ ცვლილებათა მთელი ნაკადი, — კერძოდ, თანხმოვანთა და ხმოვანთა ურთიერთგავლენით

I. კილო=კილოკავური ვარიანტებია.

წარმოქმნილი ცვლილებები და აქედან გამომდინარე სიჭრელე ფონეტიკური პროცესებისა. ამას შეიძლება დავამტოს ერთი საგულისხმო დეტალიც: წახურშიც და მუხადურშიც, როგორც ეს სრულიად მართებულად ადოლფ დირსაც აქვს შენიშნული, ხმოვნები, მათ შორის \underline{u} ხმოვანიც კი, ისე ბუნდოვნად, სხარტად და „მოკვეთით“ წარმოითქმის, რომ ხშირად აღრევა ხდება ისეთი ხმოვნებისაც კი, როგორებიცაა, მაგალითად, \underline{u} და \underline{g} . ასეთ პირობებში კი გასაგები უნდა იყოს, თუ როგორ ძნელდება ხმოვანთა ფარდობის დადგენა თუნდაც ორი ენის — წახურისა და მუხადურის — ფარგლებში.

თანხმოვანთა ფარდობა წახურსა და მუხადურში.

ზოგი ფონემა=ალოფონის საკითხი

წახურსა და მუხადურში სიტყვათა უმეტესობის ძირისეული თანხმოვანი ემთხვევა ერთმანეთს და, მაშასადამე, მოწმდება აქ იდენტური ბგერათ=ფარდობა, შდრ., მაგალითად: 1) \underline{h} ჲ (წახ.) — \underline{h} ლ (მუხად.) „სახლი“, \underline{h} ჲ (წახ.) — \underline{h} ელ (მუხად.) „ტვირთი“; 2) \underline{ch} ჲ (წახ.) — \underline{ch} ელ (მუხად.) „მარილი“; \underline{ch} ა= (წახ.) — \underline{ch} ად (მუხად.) „ოცი“; 3) \underline{ch} იკ (წახ.) — \underline{ch} იკ (მუხად.) „გული“; \underline{ch} ენა (წახ.) — \underline{ch} ედ (მუხად.) „პატარა“; 4) \underline{ch} ინ (წახ.) — \underline{ch} იდ (მუხად.) „რწყილი“; \underline{ch} იჲ=, \underline{ch} იჲ= (წახ.) — \underline{ch} იჲ= (მუხად.) „ათი“; 5) \underline{ch} ებ= (წახ.) — \underline{ch} იბ= (მუხად.) „სამი“; \underline{ch} ან (წახ.) — \underline{ch} ან (მუხად.) „წყალი“... 6) \underline{ch} ა (წახ.) — \underline{ch} ად (მუხად.) „ერთი“... ისე რომ, წახური და მუხადური ენები, როგორც ეს მომდევნო თავში იქნება ნარჩენები, თვისტომ ენებს მომეტებულწილად ერთნაირი ფონეტიკური შესატყვისობით უპირისპირდებიან. ამასთან არის აგრეთვე ამ ენებში რეგულარულად არსებუ-

ლი ფონეტიკური კორელაციის ასეთი მაგალითები: 1) ნ (წახ.) — ფ (მუხად.): შდრ. ჭინ — ჭიდ „რწყილი“ შინ — შიდ „ბაღლინჯო“, ხენი — ხედი „ნათესავი“, „ბი-
 ძაშვილი“, ხაზნა — ხაზდუ „ვარსკვლავი“... 2) ჭ->ვ (წახ.) — ჳ (მუხად.): შდრ. ხაჭი -> ხავე — ხაღ „სახ-
 ლი“, ხაჷი -> ხაჷე — ხაჷღ „ცა“, ხეჷი -> ხევე — ხეღ
 „ტვირთი“, გეჷი -> გევე — გეღ (<- გჷღ -> ქჷღ) „ბატკა-
 ნი“, ყეჷი -> ყევე — ყეღ (<- ყჷღ -> ქჷღ) „მარილი“...
 3) კ || ყ (წახ.) — ყ || კ (მუხად.): შდრ., მზაღ.,
 ა) ოკ (წახურ და სხვ. დიალ.), ოყ (გილმიწ. დიალ.) —
 უყ (რუთულ. დიალ.), უყჷ (მუხრეკ., ლურეკ. ამსარ.),
 უკ (შინაზ. დიალ.) „ბალახი“; ბ) კან (წახურ. და ზოგი
 სხვა დიალ.), ყან (გილმიწ.) — ყან (რუთულ. დიალ.),
 კან || ყან (შინაზ.) „ფსკერი“; გ) ვუკულ~ (წახურ. და
 ზოგი სხვა დიალ.), ვუყულ~ (გილმიწ.) — ყულ~ (რუთულ.
 და ზოგი სხვა დიალ.), ჰუყულ, ვუყულ (იხრეკ.), ვეყულ
 (მუხრეკ.) „თავი“; დ) კჯჷვ (წახურ. და ზოგი სხვა
 დიალ.), ყუჷვ (გილმიწ., მიქიქ.) — ყუჷღ, ყჷღ (მუხად.,
 რუთულ და ზოგი სხვა დიალ.) „თავი“; ე) კჷლყამ (წახურ.
 და ზოგი სხვა დიალ.), ყალყამ (გილმიწ.) — ლაყ (მუხად.)
 „ღვიძლი“; ვ) კეყა=ვორ (წახურ. და ზოგი სხვა დიალ.),
 კეყა=ვორ (გილმიწ.) — ღიყირ=ყა (რუთულ. და ზოგი
 სხვა დიალ.) „კვდება“...

შენიშვნა: ამ, მესამე, მუხლით ნაჩვენები შე-
 სატყვისობის ნიმუშები შეგვეძლო აგვეტანა ზემოთ, — იქ,
 სადაც ლაპარაკია ფონეტიკურ დამთხვევათა (იდენტურ ფარ-
 ლობათა) შესახებ, მაგრამ ეს ფარღობა მაინც ცალკე გა-
 მოიყო იმის გამო, რომ აქ თავს იჩენს ერთი ასეთი (თა-
 ვისებური) კანონზომიერება: როდესაც წახური ენის წა-
 ხურულ და ზოგ სხვა კილოში დამოწმებულ კჷს ამ ენის
 გილმიწურ კილოში ისევე კ ეფარდება, მუხადურშიც (შესა-

I. ფონეტიკური ვარიანტები კილო=კილოკავების მონაცემ-
 თა მიხედვითაა ნაჩვენები.

ბამის ფუძეებში) მოწმდება კ, მაგრამ როდესაც წახურულ კილოსა და მასთან უფრო ახლოს მდგომ კილო=კავებში დამოწმებულ კჲს გილმიწურ კილოში ენაცვლება ყ, მაშინ მუხადურშიც თავს იჩენს ეგვეცე ყ შესატყვისობა, ანდა ზოგჯერ ამის ყრუ=ფშვინციერი კ ვარიანტი. ამასთან: თუ წახურზე მოლაპარაკე ყველა აულის მეტყველებათში—მათ შორის გილმიწის მეტყველებათშიც—ერთნაირად გამოიყენება ყ, მაშინ მუხადურშიც (შესაბამის ფუძეებში) მოწმდება ყ. ამგვარი ბგერათფარდობიდანაც ჩანს, რომ წახურზე მოლაპარაკე აულთა შორის მუხადურთან ყველაზე ახლოსაა აულ გილმიწის მეტყველება (სხვა მონაცემებზე დაყრდნობით ამის შესახებ ცნობები იხ. ქვემ.). ხოლო ყ (კ) — კ თანხმოვანთა მონაცვლეობის ფონეტიკური შესაძლებლობა უნდა გაგებულ იქნეს ამ ენათათვის დამახასიათებელი ბგერათგადაწვევის საერთო ტენდენციის კვალობაზე და ასახულ იქნეს ამგვარი („ჰორიზონტალური“ და „ვერტიკალური“ გადაწვევის) ფორმულით: კ <- ყ -> კ^Iშდრ. ასეთივე ფორმულა ფარინგალური მჟღერი ყ ხშულის დიფერენციისა: ყ <- ყ^I

↓
გ, ფ (იხ. ზემ. ფარინგალური მჟღერი ხშული და მისი ცვლა).

4) ქჲ, კჲ (წახ.) — ქჲ, კჲ, ქ, კ (მუხად.): შდრ., აქჲ „კარი“ (წახ.) — რაქ „კარი“, რიგიდ(რუთულ. დიალ.), რიქიდ || რიქხიდ (შინაზ. დიალ.) „კარისაჲ ქჲჲანას, კჲჲანას (წახ.) — ჰიგჲენ (რუთულ. დიალ.), ჰქქჲენ || ჰქქჲჲენ (შინაზ.), ჰქგჲჲენ (იხრეკ., მუხრეკ.) „წადილი“, „სიყვარული“; ილ^Iწქჲას || ილ^Iწკჲას (წახურ. დიალ.), ულ^Iწქჲას (მიქიქ. დიალ.) — ჰაგჲჲენ (რუთულ., შინაზ.), ღაგჲჲენ, ღაგჲჲას (იხრეკ.) „დანახვა“...

მყოფარი ქ [ქჲ], როგორც ვხედავთ, წახურში მყარადაა დაცული, მუხადურში კი მერყეობს: აქ ამის გვერდით მოწმდება გამარტივებული [ქ, კ] ვარიანტებიც. რომ

I. ეს ფორმულა უნდა წარმოვიდგინოთ ასე: ↓ ყ -> კ ↓

ვთქვათ, წახურშიც — მეტადრე ამ ენის გილმიწურ და მიქიქურ კილოებში — ზოგჯერ შეიმჩნევა ამ [ქხ || კჳ] თანხმოვნის არტიკულაციური გამარტივების ტენდენცია.

ა. დირი ამ თანხმოვანს მრჩობლი კ ($k'k'$) გრაფემით აღნიშნავს და, მაშასადამე, მას აღიქვამდა მკვეთრად. ჩვენი დაკვირვებით კი ამ [ქხ] თანხმოვნისათვის ნიშანდობლივია, ერთი მხრით, მართლაც რამდენადმე სიმკვეთრაც, ხოლო ამასთან ნაწილობრივ ფშვინვიერობისა და მჟღერობის თვისებაც. სწორედ ამით უნდა იყოს შეპირობებული თანხმოვანთა ზემოთ ნაჩვენები (ქხ - კხ — ქ - გ, გჳ) ფარდობა (სხვა განმარტება იხ. ზემ. ბგერითი შედგენილობა: მყოვარ თანხმოვანთა საკითხი).

5) ქ - 0 (წახ.) — ქ - ქ - 0 (მუხად.): შდრ., ა) ჰაას II ჰაყას (წახ.) — ჰაყას, ჰაყჯნ (მუხად.: იხრეკ., მუხრეკ., ბორჩ და ზოგი სხვა კილო=კილოცავი), ჰჳს <- II ჰაას II <- ჰაყას (რუთულ. დიალ.) „კეთება“, ბ) გაჟრას II გაჟარას II გაჟყარას (წახ.) — საყუნ (მუხად.: რუთულ. და ზოგი სხვა დიალ.), სიყუნ (იხრეკ. დიალ.) „ჯდომა“...

შენიშვნა: ამ ფარდობაში ძველი მდგომარეობა მუხადურშია დაცული, თუმცა მის გვერდით ტრანსფორმირებული ვარიანტებიც მოწმდება: ქ -> ქ -> 0; წახურს კი მხოლოდ ბოლო ორი (ქხ || -> 0) ვარიანტი დაუყავს. საგულისხმოა რომ ქ სუსტდება და ნულამდე დადის სიტყვის შიგნით, ხმოვნებს შორის, — იქ, სადაც ასეთი ცვლილება თითქოს ნაკლებადაა მოსალოდნელი (საინტერესოა, რომ ასეთსავე პოზიციაში ამგვარი პროცესი უცხო არ არის ზოგი სხვა თვისტომი ენისთვისაც, მაგალ., უდიურისათვის — იხ. წახურ=მუხადური და თვისტომი ენების თანხმოვანთა ფარდობა); მაგრამ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ენათა ფარდ ფუძეებში ასეთი ცვლილება ყოველთვის არ ხდება; შდრ. მაგალ., ზემოთ უკვე დასახელებული ყეშ (წახ.) — ყწლ, ყელ (მუხად.) — ელ <- ყელ (უდ.) „მარილი“ და ყა= (წახ.) — ყა= (მუხად.) — ყა, ყაო -> ყრ (უდ.)

„ოცი“... ისე რომ, აღნიშნული კორელაცია იფარგლება მხოლოდ ზოგი ლექსიკური მასალით. და დაისმის კითხვა: როგორ გავიგოთ ასეთი არათანამიმდევრობა? — ზემოთაც აღინიშნა, რომ ამ ენებში ოდითგან უნდა ყოფილიყო ერთ-მანეთისაგან თვისებრივად განსხვავებული ორი ყ: ერთი მყოვარი [ყჷ], — ნ.ტრუბეტკოის მიერ „ინტენსიურ თანხმონად“ კვალიფიცირებული (ე.ი. დაჭიმული, ძლიერი ხშვით წარმოქმნილი) თანხმოვანი, ხოლო მეორე — ამის საპირისპირო არამყოვარი, ნ. ტრუბეტკოის მიხედვით — არაინტენსიური, არადაჭიმული, სუსტი ხშვით წარმოქმნილი ყ. ამ ყჷ და ყ თანხმოვანთაგან პირველი [ყჷ] ყველა პოზიციაში გამძლეა, მეორე [ყ] კი თავისი სუსტი ბუნების გამო (პოზიციის მიუხედავად) გამძლეობას ვერ იჩენს და ადვილად ექვემდებარება ნაწილობრივი ან სრული რუღუქვიის პროცესს. მაშასადამე, დასახელებული მაგალითების მიხედვით ყ თანხმოვანი წახურშიც, მუხალურშიც სუსტი ყ ხშულის ალტერნანტი გამოდის. მაგრამ არის ასეც: ზოგჯერ ყ და ყ ერთიმეორეს უპირისპირდება რელევანტურობის დონეზე: თითქოს მათი შენაცვლებით იცვლება სიტყვის მნიშვნელობა: შდრ., მაგალ., ლაყ (სკივრი) — ლაყ (ზემოთ), ლჷყ (არწივი), ლჷყჷღჷ ლჷყღჷ (არწივისა) — ლჷყ: ლჷყჷღ (ჩაცმა)... მაგრამ ამგვარი დაპირისპირება (რომლის მაგალითი არც ისე ბევრია) შესაძლოა ან მოჩვენებითი ანდა მეორეული ხასიათისა იყოს ყ და ყ თანხმოვანთა ფონემური სხვადასხვაობა უნდა შეპირობებული იყოს განსხვავებული წარმომავლობით: ყ <- <- ყჷ (ლაყ <- ლაყჷ...), მაგრამ: ყ <- ყ (ლაყ <- <- ლაყ...), ე.ი. ერთ შემთხვევაში (ლაყ, ლჷყ სიტყვებში) ძირეული ყ რჩება, გამძლეობას იჩენს როგორც მყოვარი და, მაშასადამე, არტიკულაციურად ძლიერი ყჷ თანხმოვნის რამდენადმე შესუსტებული სახესხვაობა, ხოლო მეორე შემთხვევაში (ლაყ, ლჷყ სიტყვებში) არამყოვარი, არაინტენსიური, არტიკულაციურად სუსტი უფულარული ყ

ხშული გარდაქმნილია ყ ვარიანტად: ყ -> ყ (ლაც->ლაც...) ხოლო ამგვარი გარდასახვის შემდეგ ხდება მათი ხელახალი ფონემატიზაცია: „ლაც“ აღნიშნავს „სკივრს“, ხოლო „ლაც“ გამოხატავს ადვერბიალურ მნიშვნელობას („ზემოთ“)¹.

ბგერათგარდაქმნის ამგვარი შესაძლებლობა თავის მხრივ მოწმობს იმას, რომ ამ ენათა თანხმოვნების არცთუ მარტივ სისტემაში ოდითგან არსებობდა (და გადმონათმთად ეხლაც არის) ორგვარი ყ — მყოვარი, ინტენსიური ყუ და არამყოვარი, არაინტენსიური ყ ფონემა, ხოლო ზემოთ დაპირისპირებულ (ლაც — ლაც...) ფუძეებში ხმა-რებული ყ ზღა ყ თანხმოვანთა სათავე აქ უნდა იყოს საძებნი. — შდრ. ლეზგ. ლეყ (1. არწივი, 2. ღვიძლი), ლეყრენ (1. არწივისა; 2. ღვიძლისა); ალულ.ლაც(არწივი), ლაცურან (არწივისა), ლაცარ (არწივები)...

ბ) ლ (წახ.) — ლ (მუხად.):² ღირი — რიში „და“; ღიშ — რეშ „ქალიშვილი“; ღიკ — რეკ „ნაცარი“; ღიჰხილლ — რეჰჰ „ექვსი“; ღაჰკ — რაჰკ „გზა“; ღოჰხა — რეჰხ „წისკვილი“...

ამ ნიმუშებიდან ისე ჩანს, თითქოს ლ - ლ ბგერათშენაცვლება შეპირობებული იყოს პოზიციურ=კომბინაციური ცვლილებებით, — სრული პალატალიზაციის და იოტიზაციის შედეგად ლ სონანტი გარდაქმნილიყოს „ღ“= ვარიანტად: ლ -> ლ. ამგვარი პროცესი ე, ზ და მეტადრე ე ხმოვნის მეზობლობაში წახურ=მუხადური და თვისტომი ენებისათვის უცხო არ არის საერთოდ (იხ. ზემ. ფონეტიკური პროცესები წახურში, მუხადურში). ამ ენათა ასეთი შესაძლებლობის მიუხედავად, ზემოთ შეფარდებულ ფუძეებშიც და სხვა ფუძეებსა თუ ფუძე=ფორმებშიც „ღ“=ს ვერ მივიჩნ-

1. შდრ. ნ. ისაენი—რუთულური ენის ფონეტიკა, საკანდ. დისერტაციის ავტორეფერატი, 1974, გვ. 12-13, სადაც ყ დახასიათებულია როგორც დამოუკიდებელი ფონემა.
2. ერთიცა(ღ) და მეორეც (რ) ამუხამად ამა თუ იმ ფუძე=ძირთან უფუნქციოდ შეზღდილი თავკიდური ელემენტია.

ნევთ რ სონანტის კანონზომიერ რეფლექსად, რადგანაც ამ
 ენებში ჲ / რ ფარდობის გვერდით ერთნაირ ფონეტიკურ
 პირობებში სისტემატურად მოწმდება იდენტური ჲ / ჲ
 ფარდობაც — მოწმდება როგორც ე, ჯ, ი ხმოვნების, ისე
 სხვა (ა, ო, უ) ხმოვანთა მეზობლობაში — სწორედ ისე-
 ვე, როგორც რ / ჲ ფარდობის შემთხვევაში: შღრ., მაგალ.,
 აიკ (წახ.) — აიკ (მუხად.) „გული“; აიზ (წახ.) —
 აიზ (მუხად.) „თოვლი“; აიღ (წახ.) — აიღ (მუხად.)
 „დღე“; აისჯნ (წახ.) — აისტჯ <- აისდჯ (მუხად.)
 „ძველი“; ააც (წახ.) — ააც, აას (მუხად.) „ხარი“;
 აოყუდ, აიყულწ (წახ.) — აუყუდ (მუხად.) „ოთხი“...
 ამ ნიმუშების გარდა მუხადურში გაგრცელებულია ჲ =
 ინიციალის სხვა სიტყვებიც: აჯზ (ქონი), აჯზჯნ (ჭრი-
 ლობა), აჯღზ (ნამკალი), აჯბტჯ (კარგი), აუღალ (წვიმა)..
 და პირშებრუნებით: წახურშიც (ამავე პოზიციისაში) გა-
 მოიყენება რ თავკიდურეღემენტის სიტყვები (თუმცა
 ისე ხშირად არა); მაგალითად: რჯჯ, რჯქ (რიგი, ჯერი),
 რჯშჯნ (ხშირი, სქელი), რლჰ (სული), რლლც (აკვანი);
 ასევე ნასესხებ სიტყვებშიც: რანჯ (ფერი), რანჯღ = დეშდა
 (უფერული), რანჯი (კმაყოფილი), რამანდ (მარხვა),
 რუზჯარ (ღარი)... მაშასადამე, ორივე ენაში (ზოგი სხვა
 თვისტომი ენის მსგავსად) ჲ = და რ = ინიციალის სიტ-
 ყვების ერთდროულად და ერთნაირ ფონეტიკურ პირობებში
 არსებობა საფიქრებელს ხდის, რომ ჲ არ არის მაინცდა-
 მაინც სონანტ „რ“ = ს დივერგენტი, არამედ ოდითგან სა-
 თანადო ფუნქციით აღჭურვილი ცალკე ფონემაა და იგი
 სპონტანურად ენაცვლება მას (რ=ს) — ენაცვლება ისევე,
 როგორც სხვა შემთხვევაში სხვა თანხმოვნებს, კერძოდ,
 ლ, დ, ან თუნდაც ბ, ჭ -> ც თავკიდურ თანხმოვნებს,
 რომლებსაც არსებით სახელებში აღარა აქვთ, ანდა იშვიათ
 შემთხვევაში მოდუნებული აქვთ ფუნქცია (იხ. ამ ნარ-
 კვევის მეორე წიგნი: სახელთა ფუძის აგებულება. უფუნქ-
 ციო თავკიდური ეღემენტები სახელებში). აქ საგულისხმოა

აგრეთვე კლას=კატეგორიის ოთხჯგუფიანი სისტემის მქონე წახურ და მეტადრე მუხადურ ზმნურ და სახელზმნურ ფორმებში ერთსა და იმავე დროს, ერთნაირ ფონეტიკურ პირობებში \underline{z} (= \underline{z}) და \underline{r} (= \underline{r}) მორფემათა გამოყენების ოპოზიციური ხასიათი: შდრ., მაგალ., მუხადური \underline{z} იქის (არსებობა, ყოფნა რისამე) — \underline{r} იქის (არსებობა, ყოფნა ქალისა)...

წახურ=მუხადურსა და ზოგ თვისტომ ენაში თანხმოვანთა

რეგულარული ფარდობა=შესატყვისობის საკითხი

თანხმოვანთა ფარდობის გამოსავლინებლად წახური და მუხადური მონაცემები უმთავრესად შედარებულია უფორი ენის შესაბამის მონაცემებთან და, მაშასადამე, განმარტებები და დასკვნებიც გაკეთებულია ამ სამ ენაზე ორიენტაციით; თუმცა გზადაგზა შესადარებლად გამოყენებულია ლეზგიური ჯგუფის სხვა ენათა მონაცემებიც; აგრეთვე (საჭიროებისამებრ) იბერიულ=კავკასიური წრის ზოგი სხვა ენის მასალაც.^I

შესაფარდებელი თანხმოვნები შეიცავენ როგორც წინა, ისე უკანა წარმოების ხშულებსა და სპირანტებს, აგრეთვე — აფრიკატებს. რომელიმე მოდიფიცირებული ვარიანტის გვერდით აღინიშნება ხოლმე აღდგენილი სახეობაც, ხოლო თუ ამ რეკონსტრუირებულ სახეობასაც აქვს თავისი არქეტიპი, აღინიშნება ესეც (ერთსაც და მეორესაც

I. ნიმუშები მოიცავენ წახებისა და მუხადების აულ=სოფლებში 20-30 წლის წინ ჩვენ მიერ ჩაწერილ მასალას, აგრეთვე ადგილზე ჩვენს მიერვე მოპოვებულ უდიურ მასალას. სხვა (თვისტომ)ენათა მონაცემები ამოკრებილია ამა თუ იმ მკვლევრის შრომებიდან (ნარკვევები, ლექსიკონები, ტექსტები), რაც დასახელებულია ბიბლიოგრაფიაში.

უზის „ვარსკვლავი“). წინასწარ ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ შეფარდებულ ენებში მოწმდება თანხმოვანთა ორგვარი — კორელაციური და დენდრური — ან თითქმის დენდრური — შესატყვისობა.

მაგალითები:

ა) კორელაციური შესატყვისობისა:

§1. ვ <- ჭ (წახ.=მუხად.) — ბ (უდ.)

1) „მუცლის“ აღმნიშვნელი სიტყვები: წახ. ჭიჭუნ -> ვუჭუნ; მუხად. უჭუნ <- ვუჭუნ. — ბუჭუნ (უდ.). — შდრ. აგრეთვე: რუჭუნ (ღებგ.); ჭუნ (აღულ., თაბასარ.), ჭან (ჯეკ.); — ბოჭენი „პატარა მუცელი“ (ქართ.). 2) „ლორის“ აღმნიშვნელი: წახ. ჭოქ -> ვოქ, მუხად. ვოქ.^I — ბოხყ (უდ.). — შდრ. აგრეთვე: ვაქ (ჯეკ.), ჭიკ || || -> ვაკ (ღებგ.); ბუყაც (აღულ.), ბურქ <- ბუქ (ლაკ.) ბუტხ (არჩიბ.), ბოლწონ (ხუნძ.)... 2) „ასის“ აღმნიშვნელი: წახ. ვაშ || ვწშ; მუხად. ვწშ || ვეშ — უდ. ბარხ || ბაშხ. — შდრ. აგრეთვე: ვიშ (ღებგ.), ვაყ <- ვაყ <- *ვაშ (თაბას.); ბაშ (არჩ.), ბეშონწუ (ანდა)... 3) „მზის“ აღმნიშვნელი: ვირილ || ვირჯღ, ვერჯღ, ვირად (წახ.=მუხად.: კილლ=კილლკამური ვარიანტიები) — ბეზღ (უდ.). — შდრ. აგრეთვე: ვირად (ბუღუხ.), ვეურად (ჯეკ.); რად (ღებგ., აღულ.), რედ (თაბასარ.); ბარკ <- ბაკ (არჩ) ბაყ (ხუნძ.), ბოკ (კაპუჭ.);... შდრ. ბლქარ (ძვ.ქართ.) „სამხრეთი (= მზის მხარე)“... 4) „ყველის“ აღმნიშვნელი: ვაჭყ = ჰაჭყი, „ყვეა“; ვაჭყ = ჰაყვეს („წახ.“) — ბაჭყ = სუნ „ყვეა“, ბაჭყ = ნე = ნა „ყვეს“ (უდ.)...

§2. ს (წახ.=მუხად.) — შ (უდ.):

შდრ., მაგალითად: 1) „შეშის“, „ხის (მასხლის)“

I. ამ მნიშვნელობით მუხადურში ამჟამად გავრცელებულია თურქ=აზერბაიჯანულიდან ნასესხები „დონღუხ“; ოდინ-დელი ვოქ <- ჭიქ კი იხმარება სპორადულად, — მეტად რე გამოთქმაში: ვოქდჯ აქ „ლორის ხორცი“; „ვოქ“ = სიტყვიან აგრეთვე ლანძღვის დროს, ვისიმე აუგად ხსენებისას.

აღმნიშვნელი სიტყვები: წახ. სახელობ. ბრ. ოს, ნათეს. ბრ. ოსან II ოსანი (წახ.); მუხად: სახელობ. ბრ. უს, ნათეს. ბრ. უსუდ, ოსუდ — უდ.სახელობ. უშ, ნათეს. ბრ. უშნაჲ — შდრ. აგრეთვე: შეშა <- სე=შა (ქართ.)...

2) „დათვის“ აღმნიშვნელი: წახ. ს^აწ == საწ II სოჲ <- <- *სტიაჲ (*სტიჲ); მუხად. სი <- *სირ, — შდრ. ნათეს. ბრ. სირ=დგ. — უდ. შტი <- *შტენ, — შდრ. ნათეს. ბრ. შტენ=უნ. — შდრ. აგრეთვე: სეჲ <- სეტი; სოგრან შარაგ „დათვის ბელი“ (ლეზგ.), სორ <- *სტიარ (ბუღუბ.), სტიარ (ჯიკ.), მეხ II შტი (თაბასარ.); ცი (ხუნძ.)...

3) „მელიას“ აღმნიშვნელი. წახ. სეჲვა; მუხად. სიკ- - უდ. შულ II შოულ. — შდრ. აგრეთვე: სიკ (ლეზგ.), სულ (თაბას., არჩ.), სულ (აღულ.), ფშლ <- *გშლ (ხინალ.)...

§ 3. ზ (წახ.=მუხად.) — ე (უდ.)

შდრ. 1) „თოვლი“: წახ. ჯიზ; მუხად. ჯიზ II -> -> იზ. — უდ. იჲჲ. — შდრ. აგრეთვე: ეივ (ლეზგ.)...

2) „ბაგე-ტური-პირი“ და სხვ.: წახ. (გილმიწ. დილ.) პეზ <- ბეზ, I მუხად. პეზ <- ბეზ „ბაგე“. — უდ. ელიზ. — ბუჲ „ტურიწული, პრუწია“, „გაბდენძილი“. — შდრ. აგრეთვე: პეზ „ბაგე“ (ლეზგ.)...

§ 4. წ (წახ.=მუხად.) — ჭ (უდ.):

შდრ. 1) „ვიწრო“-ს აღმნიშვნელი: მუხად. ყეწ; ყეწტ <- ყეწდგ. — უდ. ყაჭ (უდ.)... 2) „ყვავილი (აგადმყოფი)“ „გამონაყარი“: მუხად. წერჲეზბერ; წახ. ზუტ <- ძუტ; ზუტნარა <- ძუტნარა <- ძუტნარა. — უდ. ჭე-ფუნ; ჭე=ნე=ფე „გამონაყარა“, ჭე=ნე=კო „გამონაყარის“.

§ 5. ც (წახ.=მუხად.) — ჩ -> შ (უდ.):

შდრ. 1) „ქარის“ აღმნიშვნელი: წახ. მეჲ. — უდ. მეშ <- *მერი <- *მერი — შდრ. აგრეთვე: მერიტი -> მერი (ბაღულალ.), მერიუ (ბოთლიხ., ლაღობ., ტინდ., კარატ.),

I. წახური ენის ზოგ. სხვა კილოში (წახურულში და სხვ.) ამ მნიშვნელობით იხმარება ფუშნი (მს.), ფუშნი (მრ.).

მორი (ანდ.), მუშე (ჭამალ)...

§ 6. ყ <- ყჳ (წახ.=მუხად.) — უ (უდ.)

შდრ. I) „ორის“ აღმნიშვნელი და მასთან დაკავშირებულ სხვა ფუძეები: წახ. ყოხლღ <- ყოხდღ <- ყჳახდღ = ლა; აიწხჯ=ყჳახდ(წახურ., სუვაგილ.), წჯ=ყჳახდ(გილ-მიწ.) „თორმეტი“. მუხად. ყჳახდ, ყჳეხდ. — ყჳახყა „წყვილი“. — უდ. ბაჰ <- *ყჳახ. შდრ. აგრეთვე: ყვედ (ღეზგ.), ყჳად (ჯეკ.), ყჳეუ= (არჩ.), ყობ <- ყჳაბ (თაბას.)... 2) „ოთხის“ აღმნიშვნელი და მასთან დაკავშირებული სხვა სიტყვები: წახ. აოყჳი= ||-> აოყჳი= აოყჳულღ აოყჳულღ=ღ; მუხად. აუყჳულ <- || აუყჳულ (მუხად.) „ოთხი“ — უდ. ბიპ <- *ბიყჳი „ოთხი“; ბიპალენ || ბიპალინ <- <- *ბიყჳილენ || *ბიყჳილინ „ოთხივე“... — შდრ. აგრეთვე: ყუდ (ღეზგ.), ყუბ (თაბასარ.), ააყჳულ (აღულ.), აუყჳულ (ბულუხ., ჯეკ.)...

§ 7. ჰჳი, ხჳი, ხჳი (წახ.=მუხად.) — ჳ (უდ.)

I) „დარჩენა“ — „შენახვა—მოვლა“ და სხვ.: წახ. ახჳის || ახვას „დარჩენა“. — შდრ. მუხად. ჰუჳ „არის, იმყოფება რისამე იქით“; ხა: ხანა (<- *ხჳიანა?) „არის=რა“, „იმყოფება=რა“ (ვინმესთან, რამესთან); ხაჳ <- *ხჳიაჳ? „იყო=რა“, „იმყოფებოდა=რა“...¹ — უდ. ეჳჳ „შენახვა“, „მოვლა=პატრონობა“; ენეჳსა „ინახავს“, „უვლის“; ეჳი „შენახული“, „მოვლილი“, ეჳალ „შემნახველი“, „მომვლელი“...

§ 8. ხჳი <- ჰჳი -> ჰ -> ჰჳ, ხჳ (წახ.=მუხად.) — ჰჳ (უდ.)

შდრ. I) „ჭია“ — „მატლის“ აღმნიშვნელი ფუძეები: წახ. მხ. მუჰჳ, მრ. მუჰჳბჳ (წახურ., მიქიქ.), მხ. მუჰჳჳჳ, მრ.

I. „დარჩენის“ მნიშვნელობით მუხადურში იხმარება სხვა, არგჯნ, აცგჯნ (გრ. კლას. მიხ.) სიტყვა.

მუხტარა (გილმიწ.); მუხბდ. (?): მუხლუხ (რუთულ.), მუხლოხ (შინაზ.), მილუხხ (მუხრეკ.) — უდ.მხ.მეკ, მრ. მეჭურ=უხ -> || მეჭრ=უხ. — შდრ. აგრეთვე: მხ.ქვაქ, მრ. ქუქვარ (ლეზგ.)... 2) „ბზე“: წახ. ნაკტი. მუხად. ნაჰოტი, ნახტი (რუთულ.), ნახტი (იხრეკ.) — უდ. ნეკ. — შდრ. აგრეთვე: ნექტი (ალულ.), ნეკ (თაბას.), ნოხ (ჯეკ., ბუღუხ.), ნახტი (არჩ.), ნუქ (ხინალ.)... 3) „მუხა“ — „რკო“; წახ. მოხუ || მოხხ (წახურ. და სხვა), მეხუქ (მიქიქ.); მუხბდ.: სახბელლბ. მახხტი -> || მახხ, ნათეს. ბრ. მახხტიალ=დგ. — უდ. მხ. მახუ, მრ. მახჭურ=უხ || -> -> მახჭრ=უხ. — შდრ. აგრეთვე: მხ. მწლტი, მრ. მალტიერ (ლეზგ.); მახტი (თაბას.), მწტი (ალულ.); მიქხ (ხუნძ.)..

§ 9. ყუ, ყ, ქ (წახ.=მუხად.) — ყ (უდ.)

შდრ. I) „ბყრობა — ჭერა“: წახ. აყხი, აყყი, აყყი (მასდ.), აყხას, აყყას, აყყას (ინფ.) — გრ.კლას.მხ.; აყხენა, აყყენა, აყყენა — გრ.კლას.მიხ. „იბყრო“, „მოჰვიდა“, „ჩიადელო“. აყხა, აყყა, აყყა — გრ.კლას.მიხ. „აიდე (ხელში)!“ „იბყარ!“... მუხბდ.: ხაყენ, ხარყენ, ხვეყენ — გრ.კლას.მიხ.; ხატყენ <-ხადყენ -> ხადყენ — ლბ.მრ. (რუთულ., იხრეკ.); ხაყენ, ხარყენ, ხვაბყენ <- ხტიბყენ (მუხრეკ.); ხაკენ || ჰაკენ, ხარკენ || ჰარკენ, ხატიკენ || ჰატიკენ (შინაზ.). — უდ.: ბიყეს (ინფ.), ბიყსუნ (მასდ.); — ბიყი „ბყრობილი“, „დაჭერილი“; გუდუტი. აგებული; ბიყალ „დამჭერი“, „მბყრობელი“; გუდუტი. „ამგები“. ბინდუყუ „იბყრო“, „დაიჭირა“; გუდუტი. „აბაგო“; ბიყახუნ || ბიყატან „ბყრობის დროს“, „დაჭერისას“; გუდუტი. „აგების, აშენების დროს“... შდრ. აგ რეთ-ვი ყუნ (ლეზგ.)...

§ 10. ყ <- კუ -> ქ (წახ.=მუხად.) — ყ (უდ.)

შდრ. I) „ოყისა“ და მასთან დაკავშირ. სხვა ცნებათა

აღმნიშვნელები: წახ. ყალღ<-ყად=ღმ, ყაბ=ღმ ყაარჷ (წახურ. ღახხვ.), ჯად <- || კჷად || წად (გილმიწ.) — ყააიყჷბად „ოცდაორი“. მუხად.: ყად (რუთ., მუხრ., იხრ.), ჯად (შინაზ.) — ყანაყჷბად „ოცდაორი“. — უდ. ყა, ყაო -> ყოო -> ყო. — საყოპაჷ „ოცდაორი“. — შდრ. აგრეთვე: კჷად, წად (ღეზგ.), ჯად (ბუღუხ.), ჯეც.), კჷარ (თაბას.), ჯან (ხინალ.), ყეაჷჷ (არჩ.), კჷად (აღულ.)... 2) „გზა“ და მასთან დაკავში. სხვა ფუძეები: წახ. ააჷჷ. — სა ააჷჷჷჷჷ „ერთგზის“, „ერთიგზობა“. მუხად.: სახელობ. რაჷჷ, ნათეს. რჯჷჷჷ. — უდ.: მხ. ააყ, მრ. ააყურ=უხ || -> ააყრ=უხ || ააყ=მუხ. — შდრ. აგრეთვე: მხ. სახელობ. რეჷ, ნათეს. რეჷჷჷ, რეჷჷჷ (ღეზგ.), რაჷ (თაბას.), რეჷ (აღულ.), რიხ (ბუღუხ.), დეჷ (არჩ.)... 3) „ნაცარი“: წახ. აჷჷ (წახურ.), აიჷ (მიქიქ.), — აჷჷჷჷ „ნაცრისა“. მუხად. რჷჷჷ, — რჷჷჷჷ (ზემო=რუთულ.), რჷჷჷჷ (ქვემო=რუთულ.) „ნაცრისა“. — უდ. მხ. იყ, მრ. იყურ=უხ -> იყრ=უხ. — შდრ. აგრეთვე: რჷჷჷ (ღეზგ.), რჷჷჷ (აღულ.), რჷჷჷ (თაბას.), დიყჷ (არჩ.)...

§ II. ქ (წახ.=მუხად.) — ყ (უდ.)

შდრ. 1) „ლორი“: წახ. ჳოქ -> || ვოქ; მუხად. ვოქ.^I — უდ. ბოჷყ. — შდრ. აგრეთვე: ვაქ (ღეზგ., ჯეც.), ბუჷჷჷ (აღულ.)... 2) „ხორცი“: მუხად. ააქ.² — უდ.: აეჷ (ნი-ჯურ.), ეჷ (ვართაშენ.). — შდრ. აგრეთვე: ააქ (ღეზგ.,

-
1. იხ. ზემ.ვ.<-ტ—ბ შესატყვისობის პარაგრაფი — შენიშვნა სქოლიოში „ლორის“ აღმნიშვნელი ფუძის გამო.
 2. ამჟამად წახურში „ხორცის“ აღმნიშვნელად სხვა, ჩურუ, სიტყვა იხმარება. თუ ამ ფუძეს „ფურის“, „ძროხის“ აღმნიშვნელ უდიურ ჩურ=ს დავუკავშირებთ, გამოვა რომ იგი (ჩურუ) თავდაპირველად „ძროხის ხორცს“ აღნიშნავდა, ხოლო შემდეგ მნიშვნელობა გაუფართოვდა და საერთოდ „ხორცის“ ცნების გამომხატველად გავრცელდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ ხორცის ზოგადი (გვაროვნული) ცნების აღმნიშვნელად ოდითგან წახურსაც მოეპოვებოდა ეგვექ („ააქ“), ანდა ფონეტიკურად ამის ფარღი სიტყვა.

თაბას.), აწქ(ჯეკ.), აექ (ბულუბ.), აექჲ (ალულ.)...

§ 12. ქ<-ქჲ, II გჲ -> გ (წახ.=მუხად.)-ყ(უდ.)

შდრ. I) „კაკალი“, „ნიგოზი“: წახ.: მხ. სახელობ. ხექ, ნათეს. ხექხან; მრ. ხექხარ; მუხად. მხ. სახელობ. ხიქ, ნათეს. ხიქხარდღ II-> ხიქქარდღ (შინაზ.) ხიქქარდღ (რუთულ.), ხიქქარდღ (მუხრეკ., იხრეკ.); ხექქ||ხექქ (ხინაგ.)... — უდ. მხ. უხყ, მრ. უხყურ=უხ II-> უხყრუხ. — შდრ. აგრეთვე: ხექჲ (ალულ.), კერეც (ღეზგ.)... 2) „წადილი—სურვილი“— „სიყვარული“: წახ. გრ. ქლას მიხ., ქჲ ში, აიქ ში, ვექ ში. ზას ქჲ ხან=ღეშ, „არ მსურს“. მუხად.: გრ. ქლას მიხ. აიგენ, რგგენ, ვგგენ (რუთულ. და სხვ.); აიქენ, რქენ, ვექენ (შინაზ.); ჰგგენ, რგგენ, ვგგენ (იხრეკ., მუხრეკ.). — უდ. ბუყეს (ინფ.), ბუყსუნ (მასდ.), — ბუტუყსა <- ბუტუყ=ყესა „სურს, სწადს“, „უყვარს“, — შდრ. აგრეთვე: აქჲ ზუა (ხინაღ.), ქხან=ხას (ალულ.), ქხუნ=ხუზ (თაბას.)...

§ 13. ყ<-ყ (წახ.=მუხად.)—*ყ II-> უ=ული(უდ.)

შდრ. I) „მარილის“ აღმნიშვნელი ფუძეები: წახ. ყეჲ, ყევე; მუხად.: ყაღ, ყელ. — უდ. ელ <- II ყელ <- *ყელ. — შდრ. აგრეთვე: ყელ (ღეზგ., თაბას.), ყა (ხინაღ.)... 2) „კეთება“: წახ.: შიყი, შაყი, შაჲყი (მასდ.), შაყას, შაყას II შიყას, შაჲყას (ინფ.) — გრ. კლას მიხ.; მუხად. ჰყენ, რყენ, ვეყენ; ობ. მრ. ღყენ (რუთულ., შინაზ. და სხვა); შაყას, შაყას, შაყას <- შაჲყას (ბორჩ., მუხრეკ., იხრეკ.), — უდ. ბელ <- *ბეყეს <- <- *ბეყეს (ინფ.), ბელუნ <- *ბეყესუნ <- *ბეყესუნ... 3) „მძიმე“: წახ. აიყ=: აიყნა, აიყენ — გრ. კლას მიხ.; მუხად. აყყ=: აყყტ <- აყყდ (რუთულ. და სხვ.), აყყდ (მუხრეკ.), აყყხდ (იხრეკ.). — უდ. ბიჲ <- *ბიჲყ <- <- *ბიჲყ. — შდრ. აგრეთვე: ჴყყ <- *ჴყყ <- *რჴყყ (ალულ.)...

§ 14. ჰ-ჰჰ-> ხ, ხ~(წახ.=მუხად.) — ქ, ხ(უღ.)

შდრ. 1) „ფრჩხილი“: წახ. ჰზენტა (წახურ და სხვ.), ჰზენა || ჰზენა <- ჰზენა (მიქიქ. და სხვ.)-მუხ-ხად.: ჰზაბ, ჰზებ, -- ჰზაბაღად „ფრჩხილისა“. — უღ.: მხ.მუკ, მრ.მუკურ=უხ->||მუკურ=უხ; კოზლ „ქერქი“. შდრ. აგრეთვე: ქექ(ღეზგ.), ქერქი(აღულ.)-ქერქი(ქართ.). 2) „დედალი - ძუ“, „დედაკაცი“-„ცოლი“-„მაცე“: წახ. ჰზეუენ „დედალი“-ჰზეუენა უბულ „ძუ მგელი“-ჰზენაშხან „დედაკაცი“, „ცოლი“. მუხად. მხ. ჰზეღელღ || ხეღელღ (მრ. ჰზელან) „დედაკაცი“, „ცოლი“. — უღ. ქელა „მაცე“; ხენი „დედალი“; ხენაჩი „და“. — შდრ. აგრეთვე: ხირ „დედაკაცი“ (აღულ.), ხეზებ(ჯეკ.). 3) „ხუთი“ და ამასთან დაკავშირ. სხვა ფუძეები: წახ. ჰზოლან<- ჰზოდან, ჰზობან, ჰზოან (გრ. კლას. მიხ.). — ჰზოან <- ჰზოდან „ორმოცდაათი“; ჰზოდან ჰხუთასი“. — მუხად. ჰზუდ <- ჰზუდ, ჰზუბ, ჰზურ (გრ. კლას. მიხ.). — ჰზუან ჰხუთასი“, „ხუთასი“; ჰზუან <- ჰზუან „ორმოცდაათი“, ჰზოდან ჰხუთასი“ (მუხად.). — უღ. კო <- *ქია; კოზანი „ხუთასი“ — შდრ. აგრეთვე: ვად <- *ჰად <- ჰად (ღეზგ.), ჰურ(თაბასანი) ჰუდ <- *ჰუდ <- ჰუდ (ბუღუხ., ჯეკ.), ფხუ<-*ზხუ (ხინან.). 4) „ქექსი“ და მასთან დაკავშირებული სხვა სიტყვები: წახ. გრ. კლან. მიხ. — ჰზუდ, ჰზუბ; ჰზუბ, ჰზუბ; ჰზუბ; ჰზუბ (დიან. ვარიანტი); მუხად. გრ. კლან. მიხ. — ჰზუდ, ჰზუბ, ჰზუბ (რუთ., შინან. ხინან. და სხვ.), ჰზუდ, ჰზუდ (იხრეკ.) — უღ. უხქ. — შდრ. აგრეთვე: რუხუდ(ბუღუხ.), რუღუდ, რუღუდ (ღეზგ.) აერხიდ (აღულ.), ლქხუდ (ჯეკ.)...

§ 15. ხ (წახ.=მუხად.) — ქ (უღ.)

შდრ. 1) „ვარსკვლავის“ აღმნიშვნელი სიტყვები: წახ. ხანა; მუხად. ხანად (რუთულ. დიან.), ხან (შინან., იხრეკ.), ხანად (მუხრეკ.), ხანთა (ხინან.) — უღ.

ცარტაშენ. ფიქს. I კაბუნ. — შდრ. აგრეთვე: ჰხად(აღულ).
 2) „მკერდის“ აღმნიშვნელი სიტყვები: წახ. სახელობ.
 მუხუ, ნათეს. ბრ. მუხტეან; მუხნად. მუხზრ — უდ. ახვ. 2
 — შდრ. აგრეთვე: მუხურ (თაბას.), მუხურ (აღულ.),
 მახარ (ბუღუხ. ჯეკ.), ხურ (ღეზგ.), მუხორ (არჩ.); მი-
 ქირ (დიდ.)...

§ 16. ხ (წახ.=მუხად.) — ქ (უდ.)

შდრ. I) „ხელი“ და მასთან დაკავშ. სხვა ფუძეები:
 წახ.=მუხად. ხელ; — უფ. ქულ. — ქოა <- ქოან „სახე-
 ლ“; ქულ=ქეხ ბიყსუნ „ხელი=ხელს ჩამორთმევა(=დაჭე-
 რა)“. — შდრ. აგრეთვე: ქულ (არჩ., ხინალ.); ხილ
 „ხელი“, — ქულ „ტოტი“, „რტო“ (აღულ.); ხაბ (ბუღუხ.,
 ჯეკ.); დილ „ხელი“, ხელ „სახელ“ (ღეზგ.)... 2) „სკო-
 რე — ექსკრემენტი“: წახ. ხეზნ; მუხნად. ხაზნ || ჰხაზნ.
 — უფ. ქაზმ. — შდრ. აგრეთვე: არხტ „სკორე“, ჭურდ
 „სასუქი“ (აღულ.), ჭით, ჭითერ „სასუქი“ (ღეზგ.);
 ნეხვ = <- ნეხტ = (ქართ.)... 3) „დიდი — უფროსი“:
 წახ. გრ. კლას. მიხ. ხაზრ=, ხაზბ=, ხაზდ=; მუხნად.
 ყუხ~ტჯ <- ყუხდჯ. — აზრხჯდ, აზბხჯდ -> აზფხჯდ,
 აზდხჯდ -> ათხჯდ (გრ. კლას. მიხ.) „მალალი“- ყუხად
 (რუთულ.), ჰოხად (მუხრეკ.) „ადიდებული (მაგალ., მდი-
 ნარე)“. — უფ. ქალა. — ქალ=ქალა „დიდრონი“, „მსხვილ=
 მსხვილი“... — შდრ. აგრეთვე: ახხუ (თაბას.)...

§ 17. ჰ, ჰჰ, ქ (წახ.=მუხად.) — ქ (უდ.)

შდრ. I) „მუცელი“: წახ. ვუჰუნ; მუხნად. უჰუნ. —

- I. ამ ენის ნიჯურ დიალექტში „გარსკვლავის“ აღმნიშვნე-
 ლად სხვა სიტყვა — „მუჭული“ იხმარება.
 2. ამ ენის დელმა უდიურმა ეს სიტყვა თითქმის დაივიწყ-
 ყა, მის ნაცვლად თურქ. = აზერბაიჯანულ დრშ = სიტყვიან;
 თუმცა ეს სიტყვა მაინც იხმარება, ოღონდ რთული ფუ-
 ძის კომპონენტად; ესაა „თრითინას“, „სინდიოჟალას“
 აღმნიშვნელი ახვ. = მანჩი, რაც სიტყვა = სიტყვით „მკერდ-
 თეთრა“ = ს ნიშნავს.

უდ. ბუქუნ (იხ. ზემ. უ -> ვ — ბ ფარდობის ნიმუშები).

2) „ჭამა“ და მისთ.: წახ. გრ. კლას. მიხ. ინფ.:

ოთქვანას <- ოდქვანას -> ოდქვანას, ოფქვანას <- ობქვანას -> ობქვანას (წახური და სხვა); ოქვანას, უფოქვანას (გილმიწ.). — მასდ.: ოთქვუნ, ოფქვუნ (წახურ. და სხვ.), ობქუნ, უფოქვუნ (გილმიწ.), ოდქუნ <- ოდქუნ, ოფქუნ <- ობქუნ (ატტალ., ქალიალ. და სხვ.). - მუხად.: ზვბზრ დოქვარად (რუთულ.), ზვბზრ შექვარანადი (მუხარეკ.), ზიბიშ უყრე ქვექვარა (იხრეკ.), ზვბვშ ოყ (უყ) დქვარად (შინაზ.), „ფურები ბალახს ძოვენ“, „ფურები იძოვებიან“. I — უდ. უქმს (ინფ.), უქსუნ (მასდ.), — უქა! „ჭამე!“ უქატან „ჭამის დროს“.

§ 18. ქ || ხ² (წახ.=მუხად.) — ხ (უდ.)

შდრ. 1) „წყალი“: წახ. ჰან || ხან; მუხად. ჰედ || ხედ — უდ. ხე <- ხენ || ხერ (შდრ. ხენ=ენ „წყალმაყ ხერ=ხოხ || ხემ=ხოხ <- ხენ=ხოხ „წყლები“). — შდრ. აგრეთვე: ჰად || ხად (ჯეკ.); ჰოდ || ხოდ (ბუდუხ.), ჰერ || ხერ (აღულ.); შედ (თაბასარ.), შინ (ლაც.); ჰად (ლეზგ.); ხი (ბაცბ.)... 2) „სამი“ და მასთან დაკავში. სხვა სიტყვები: წახ. ხებ=: ხებილვ, ხებლვ, ხებიირვ; ხებ=წალ „ოცდაათი (=სამ=ათი)“, ხებ=უდ=ცაშ „სამასი“; მუხად.: ხიბ=; ხიბ=წარ „ოცდაათი (=სამ=ათი)“, ხიბ=უდ=ვეშ „სამასი“. — უდ.: ხიბ; ხიბ=ყოხ „სამოცი“, ხიბ=ბარ „სამასი“. — შდრ. აგრეთვე:

-
1. მუხადურში „ჭამის“ მნიშვნელობით სხვა, ლიყინ, ფუძე=ფორმა ინმარება.
 2. ყურთასმენისათვის ხშირად ძნელდება ჰ და ხ თან-ნმოვანთა ერთმანეთისაგან გარჩევა, — ერთნაირია ხოლმე ამ ორი თანხმოვანისაგან მიღებული შთაბეჭდილება აკუსტიკურად. ალბათ ამიტომაც, რომ ამ ენების მკვლევრებს ხან პირველის (ჰ) შესაბამისად აქვთ აღქმულ=ფიქსირებული, ხან მეორის (ხ სპირანტისა) ქვემოთ დასახელებული ფუძეები და ზოგჯერ — სხვადა.

ხ~იბუდ (აღუღ.), შიბუდ (ბუღუხ., ჯეკ), შიბ=ბურ (თა-
 ბასარ.)... 3) „დადება“ — „დადგმა“ — „რადგმა“: წახ.
 გი=ხ~ჴს || -> დი=ხ~ჴს. მუხად.: გი=ხ~ინ „დადება“;
 „ქვეშ მოყოლიება“; გივი=ხ~ (რუთულ., შინაზ.), გიფ=ხ~
 || <- გიბ=ხ~ <- გიბ=ხ~ა (მუხრეკ.) „დადე“ „ქვეშ
 მოყოლიე!“ „ქვეშით მოაქციე!“ — უდ.: ლა=ხ=ეს „და-
 დება“, „რადება“; ლა=ხ=ა „დადე“ „რადე“! — შდრ.
 აგრეთვე: ალი=ხ~ას, კი=ხ~ას (აღუღ.)... 4) „თქმა“
 — „ამბობს“: წახ. ეა=ჴ~ი || ეა=ხ~ი; ეა=ჴ~ან ||
 || ეა=ხ~ან „ამბობს“; მუხად.: რუ=ჴ~ურაჲ || რუ=ხ~
 =ურაჲ „ამბობდა“; რი=ხ~ედ || რი=ჴ~ედ „მთქმელი“ (მუხ-
 რეკ.); შდრ. უ=ჴ~უნ (რუთულ., იხრეკ., შინაზ.), რგჴ=
 =ჯნ (ხინაგ.) „თქმა“. — უდ.: ე=ხ: ე=ხ=ანე -> ე=ხ=
 =ანე „ამბობს“. — შდრ.: აგრეთვე: რა=ხ=უნ (ღეზგ.);
 თ=ხ=რ=ობ=ა <- *ღ=ხ=რ=ობ=ა, უ=თ=ხ=არ <- *უ=ღ=ხ=არ
 (ქართ.).

§ 19. ხ~, ხ, ჴ (წახ.=მუხად.) — ღ=ნული(უღ.)

შდრ. 1) „ქერის“ აღმნიშვნელი ფუძეები: წახ. ჴ~ტა ||
 || ხ~ტა; მუხად.: ჴტ (რუთულ. და სხვ.), ხ~ტ (ში-
 ნაზ.). — უდ. მუ <- *მუჴ (*მუხ). — შდრ. აგრეთვე:
 მუხ (აღუღ., ღეზგ., თაბას., ბუღუხ.), მჯხ (კრიზ=ჯეკ.);
 მახა (არჩ.), მაკა (ხინალ.); — შდრ. მახად (ქართ.)...
 2) „მსხალი“: წახ. ჴიზხა || ჴიზჴ; მუხად. ხჯზრ || ხჯრ.
 — უდ. არ <- *ხარ (*ხაზრ?). — შდრ. აგრეთვე: ჴიხერ
 (აღუღ.), ჴეხერ (თაბას.), რუხერ (ღეზგ.)...

§ 20. ჳ <- ჴ -> ყ (წახ.=მუხად.) — ჳ (უღ.)

შდრ. 1) „ღღის“ აღმნიშვნელი და მნიშვნელობით ამას-

I. თ=ქჴ=ა <- *ღ=ქჴ=ა ფორმის (ვარლ. თოფურია) ანალოგიით.
 2. მახა — ყანაბა, ასლსა ჴგავს (ს.ს. ორბელიანი — ქართ.
 ლექსიკონი). ამ ფუძეთაგან ერთი ნაწილი შედარებულ=
 =განხილული აქვს ოტ. კახაძეს (1956).

თან დაკავშირებული სხვა ფუძე=ფორმები: წახ.: აჯღ (წახურ. და სხვ.), აიღ (მიქიქ., გილმიწ.); ღიინა II II ღეანა (მიქიქ., გილმიწ., ყურდულ.) <- წიინა, წინა (წახურ.), -> ყინწ (მიშლეშ.) „დღეს“; მუხბად.: აჯღ (მუხრეკ., იხრეკ., შინაზ.), აიღ (რუთულ. და სხვ.); აიღა (რუთ. და სხვ.), ღიიღა (იხრეკ., ხინავ. და სხვ.) „დღეს“. — უდ.: ღი „დღე“; ღე „დღეს“; ღენახუნ „დღისით“. — შდრ. აგრეთვე: აიღ (თაბას.), ააღ (აღულ.); მხ. ააღ, მრ. წარ (აღულ.); მხ. ააღ, მრ. აიწარ(ღჭგ.) იქ' (არჩ.); ყო (ხუნძ.), ყინი (ლაკ.); დღა (უბიხ.), ტუღღ (ადილ.), დღღ (ყაბარდ.); დღე (ქართ.); დღა II II ნდღა (ჭან.), დღა (მეგრ.), ლა=დღღ (სვან.)... 2) „მზე“: წახ.: ვირღღ (წახურ. და სხვ.), ვირიღ (გილმიწ., მიქიქ.); მუხბად.: ვირღღ (რუთულ., ხინავ. და სხვ.), ვერღღ (შინაზ.), ვურად II ვურღღ (მუხრეკ.). — უდ.: მხ. ბეშღ, მრ. ბეშღურ=უხ II -> ბეშღურ=უხ. — შდრ. აგრეთვე: მხ. რად, მრ. რაწარ (ღჭგ.); რად (აღულ.), რედ(თაბას.), ვურად(ჯეკ.), ვირად(ბუღღხ.); ბარკ<- ბაკ (არჩ.), ბაყ(ხუნძ.), ბოკ(კაბუჭ.); დღღ(ყაბარდ.), ტუღღ (ადილ.); შდრ. ბღწარ=(ძვ. ქართ. „სამხრეთი“, —საბა, ქართ. ლექსიკონი, 1928 წლის გამოცემა).² 3) „ზაფხული“:

1. აულ გილმიწში ერთი მოხუცი (მთხრობელი) ქალისაგან ჩავიწერეთ ღირიღ ვარიანტიც, თუმცა მან შემდეგ უარყო იგი: ეგრე აღარ ვამბობთ და ნუ ჩაწერთო. დღე=თავკიდურ=ელემენტირანი ეს სიტყვა საგულისხმოა და თავის მხრივ შესაძლებელს ხდის ამავე პოზიციაში გამოყენებული ელემენტის თავდაპირველი ხასიათის გაგებას: ელ<-ჟი<-ბი= (იხ. გრ. კლასები...).
2. უდიური ბეშღ და ქართ. ბღწარ, ხუნძური ბაყ და კაბუჭიური ბოკ შედარებული აქვს აკად. არნ. ჩიქობავას (1942); მანამდე ბეშღ და ბღწარ= ფუძეთა ურთიერთობის შესახებ ცნობები მოწოდებული აქვს პროფ. ვლ. ფანჩვიძეს (1937); „მზისა“ და „ღღის“ აღმნიშვნელი ადიღურ=ყაბარდული ფუძეები შესაბამის აფხაზურ მონაცემებთან ერთად შედარებული აქვს უდიურ, ხუნძურ და ძვ. ქართ. შესაბამის სახელთა ფუძესთან პროფ. გ. როგავას (1956). ბევრად ადრე თითქმის ყველა „ჩრდილო=კავკასიური“ ენის მონაცემთა კვალობაზე „მზისა“ და

წახ. ყვებლ¹—> ღებლ¹ (წახურ.და სხვ.), ყვებლ (მიზღვეშ)
 ღებლ || ღებლ (გილმიწ., მიქიქ.) „ზაფხული“; ყვებლნა
 (წახურ და სხვ.), ყვებლნა (მიზღვეშ. მუსლად.),
 ღებლნა || ღებლნა (გილმიწ., მიქიქ.) „ზაფხულში“. მუხადა
 ღებლ <—|| ღებლდგ; უდ.: ჟოდულ „ზაფხული“. — ჟოდლა „ზაფხულ-
 ში“ (ვართაშნ. დიალ.; ნიჟურ დიალექტიში სხვა სიტყვა,
 თურქ.=აზერბ. ჯაჟ, იხმარება). — შდრ. აგრეთვე: ღებლ¹,
 გად (ღებგ.),² ახლ (აღულ.),¹ ჰხარ (თაბას.)... 4)
 „მამალი“ — „მამრი“ — „მამაკაცი“ — „ქმარი“ — „ვაჟი“
 წახ.: ვებლ || ვებლ („მამრობითი სქესისა საერთოდ“)
 ვებლნა <— ვებლნა (წახურ.და სხვ.) ვებლნა <—
 ვებლნა (გილმიწ.) „მამალი“; მუხადღ.: მხ. ვებლ || ვებ-
 ღებლ, მრ. ვებლ¹ -> || ვებლ¹ (რუთ; შინაზ.), მხ. ვებლ, მრ.
 ვებლ¹ (იხრეკ., მუხრეკ.); მხ. ვებლ, მრ.
 ვებლ¹ (ხინავ.) „მამაკაცი“, „ქმარი“; ვებლდგ ||
 ვებლდგ <— ვებლდგ (დიალ. მიხ.) „მამალი“, „მამრი“
 — უდ.: მხ. ღარ, მრ. ღარ=მ=უხ „ვაჟი“, „ვაჟიშვილი“,
 „ბიჭი“; ღარ=ღაჟან „ფხიანი კაცი“, „ვაჟაკი“, „გულა-
 დი“, „მამაცი“, რიხიანი“ (შდრ.ღაჟან „ბასრი“, მჭრელი“)
 — შდრ. აგრეთვე: ღებლ „ქმარი“ (ღებგ.)...

§ 21. ღ, ღჟ || ღჟ<—ყჟ (წახ.=მუხად.) — ღ(უდ.)

შდრ. 1) „ცრემლი“: წახ.: წაღ; მუხადღ. მხ. სახელობ.
 წაღ, წაღჟ. წაღჟაღ=ღღ, მრ. სახელობ. წაღჟაღ=ბურ, წა-
 ჟღჟ. წაღჟაღ=მღღ (რუთ., შინაზ. და სხვ.); წაღჟ || წა-
 ჟღ (იხრეკ.); წაღ (მუხრეკ.); წაღჟა (ხინავ.) — უდ.:
 მხ. წაღ, მრ. წაღჟაღ=უხ || -> წაღჟაღ=უხ. — შდრ. აგრეთვე:
 მხ. სახელობ. წაღჟ || ვილინ წაღჟ „თვალის ცრემლი, წა-
 ჟღჟ. წაღჟაღ, მრ. სახელობ. წაღჟაღ (ღებგ.); მხ. წაღჟ,
 „ღღის“ ერთობლივი ძირისეული ელემენტი ურთიერთ შეფარ-
 დებული აქვს 6. ტრუბეცკოის (1930).
 1. ა. დირის ცნობით (1907, გვ. 157).
 2. მ. ჰაჯიევისა (1950, გვ. 333), ბ. თალიბოვის და მ. ჰა-
 ჯიევის (1966, გვ. 80) ცნობით.

მრ. ნელქარ (აღლუ.); მადა (ბოთლიხ.), მოწო (ანდ.),
 მაყ (ლაკ.)...; დვარ=(ქართ.-?)... 2) „სმა“—დაღე-
 ვა“: წახ.: ილწოდღინ (მასდ.), ილწოდღიას, ილწიას,
 ილწოდას (ინფ.) — გრ. კლას. მიხ. (წახურ. და სხვ.),
 ულწოდღინ, ულწოდას, (ყურდულ.) — II ღვინად „მსმელი“,
 „ნასვამი“, „მთერალი“; მუხად. მასდ. რაღუნ, ინფ.
 რაღას (რუთულ., შინაზ); რაღინ, რაღას (იხრეკ., მუხ-
 რეკ.) — უდ.: უზღეს (ინფ.), უზღესუნ (მასდ.); უზღი
 „ნასვამი“, „მთერალი“, უზღალ „მსმელი“, უზღალა „და-
 საღევი“... 3) „რეცხვა“ — „ბანა“: წახ. ჰოდღუღინ (მასდ.),
 ჰოდღუღას ჰედღას, ჰუედღას (ინფ.) — გრ. კლას. მიხ.
 მუხად.: ჰიდღუნ (მასდ.), ჰიდღას (ინფ.). უდ.: ლაზღაზღ-
 დეს (ინფ.), ლაზღაზღ=დესუნ (მასდ.) „გავღება(წყალში)“;
 „გამოღება (ყელისა, პირის ღრუსი...)“... .

ბ) იდენტური ან თითქმის იდენტური ფარდობა

§ 22. ე (წახ.=მუხად.) — ე (უდ.)

შდრ. 1) „ღია“ — „გაღება“: წახ. ჯვი (მასდ.),
 ჯკას (ინფ.). — ჯკან „აღებს“, ჯკინ „გააღო“, ჯკასკან
 „გააღებს“. ი=მა= კ=ა „ნუ გააღებ!“ „არ გააღო!“ აკ
 „ღია“; მუხად.: რახტ <- რახღ <- რაკღ. — უდ. კაჟ
 „ღია“, კაჟნე „ღია“; კაჟნე=ხა <- კაჟნე=ეხა „აღებს“;
 კაჟნე=ფი, კაჟნე=ფე „გააღო“ — შდრ. აგრეთვე: აკა 2
 „ღია“ „გახსნილი“, აკა ავეუნ „გაღება“, „გახსნა“ (ღეზგა);

I. ბოლო ვარიანტი და საერთოდ ამგვარი სიტყვა მხოლოდ
 უზუცესთა მეტყველებაში მოწმდება. ახალგაზრდები და
 თავად დროული ადამიანებიც ამჟობინებენ თურქულიდან
 ნასესხებ არუხ („ღია“, „გაღებული“) სიტყვის ხმარებას
 ა. დირს (1911) ფიქსირებული აქვს გვერდი=გვერდ: რახტა,
 არუხ (გვ. 196), ხოლო მანამდე (გვ. 167) რახტა სიტყვა
 აღნიშნულია კითხვის ნიშნით, მაგრამ არ განმარტავს
 ამის მნიშვნელობას.

2. ამის სინონიმად ლეზგიურშიც იხმარება თურქულიდან
 ნასესხები „არუხუნ“.

დაქას „გადება“, „გახსნა“ (აღლ.)... 2) „უკან — უკანა“ — „დაბრუნება= უკან სვლა, უკან მოტანა“; „ხელახლა (უკუ) მოქმედება“; წახ.: ახვეკირნა, ახვეკიბნა, ახვეკიღენ — გრ. კლას. მიხ. „უკანა“; კარგ „მოვიდა, დაბრუნდა (= უკან მოვიდა)“; ჯევაღ~ჟს, კაღ~ჟს — გრ. კლას. მიხ. — „უკან წამოღება, მოტანა, მოყვანა“...; მუხად.: კეყენ (რუთულ. და სხვ.) <- კეყენ (მუხრეკ., იხრეკ.) „ხელმეორედ (უკუ) ქმნა“; კეშენ II კიშინ „ხელახლა ყოფნა“, „ადღვენა“; ჯურად „უკანა“ — უფ. კაჟ=ბა-ქეს „უკუ=ყოფნა=მობრუნება“, კაჟ=დეს „უკუ=ქმნა=დაბრუნება“, ჯოშ „უკან, ჯოშენ „უკანა“. — შდრ. აგრეთვე კიჟა „უკან“; კავუნ „ხელმეორედ კეთება“, „შეკეთება“ (ღებგ.)

§ 23. ხჷ -> ხ (წახ.=მუხად.) — ხ (უღ.)

შდრ. „შობა — დაბადება“: წახ.: უხჷას, აუხჷას, ცუხჷას (ინფ.), უხჷი, აუხჷი, ცუხჷი (მასდ.) — გრ. კლას. მიხ. მუხჷად.: ჰუხას (ინფ.), ჰუხუნ (მასდ.) — უფ. ბიხეს (ინფ.), ბიხსუნ (მასდ.), ბიხი (ნაშობი). — შდრ. აგრეთვე: ხუნ „შობა“, დახუნ „არშობა“, ხანა „დაბადება“ (ღებგ.), ხურას, ხას (აღლ.), ხუზ(თაბას), ხოსუ (ბუღუხ.)...

3. ხ (წახ.=მუხად.) — ხ (უღ.)

შდრ. I) „ფქვა — ფქვილი“: წახ. ახი (მასდ.), ახიას (ინფ.); ხოჷ (წახურ., მიქიქ. მიშღემ. და სხვ.), ხუჷ(გილმიწ.) „ფქვილი“; მუხჷად.: ცურუხუნ (მასდ.), ცურუხას (ინფ.); ხურ (რუთულ., მუხრეკ., იხრეკ., ხინავ.), ხოზ (შინაზ.) „ფქვილი“. — უფ.: ბერხეს(ინფ.), ბერხესუნ (მასდ.); ხარი „ფქვილი“. — შდრ. აგრეთვე: ხუჷ (თაბას), ჰოზარ (აღლ.), ღურ, ხურ (ღებგ.); რახ~აჷ (ბუღუხ.); ქუნ (ხინალ.), ქუნ (არჩ.); ფქვილ<-*ბქვილ=

(ქართ.)... 2) „მინდორი“ — „ნიადაგი“ — „სახნავ=სათესი ან ნახნავ=ნათესი (ადგილი, მიწა)“: წახ.: ხ^ანე || <- ხანე; მუხად.: ხუა — ხინიდ „ნათესში. — უდ.: ხოად „ნათესი, ყანა (ბრინჯისა)“, ¹ — ეხ „სამკალი“, ეხუხ || ეხუ „სამკალში“. — შდრ. აგრეთვე: ვერჰ <- ვეჰ (აღლუ.)... 3) „ცური“: წახ. მხ. ხოფ. მრ. ხოფ. (წახურ. და სხვ.), ხაფ, ხაფი (გილმიწ.); მუხად.: ხაფი || -> ხაფ. — უდ. ხაფ. — შდრ. აგრეთვე: მაფი (აღლუ.), რელი (ლეზგ.)... 4) „ძალი“: წახ. ხალი (წახურ., მიქიქ., მიშლემ. და სხვ.), ხალი (გილმიწ.); მუხად. ხა || ხი (ხინავ.)² — უდ. მხ. ხაფ, მრ. ხაფი = ხაფ. — შდრ. აგრეთვე: ხაფ (აღლუ. თაბას.)... 5) „გრძელი“ — „მაღალი“ — „შორი“ და მისთ.: წახ. ხალინ || ხალინ, ხალინა „გრძელი“. — ხალინდა=გოდ „გრძელია“; ახტ. <- ახადე (წახურ. და სხვ.), ახატი <- ახადი= (მიქიქ.) „მაღალი“. ახატინა, ახატენა ხაფი „მაღალი სახლი“, ახატირა, ახატერა ადამი „მაღალი კაცი“; (მუხად.), აფრხდე, აფხედე <- აფხედე, აფხედე <- აფხედე (რუთულ. და სხვ.), აფრხდე, აფხედე, აფხედე (შინაზ.), — გრ. კლას. მიხ. „მაღალი“. — ხარედე რაფი „შორი, გრძელი გზა“; ხარედე „შორს“. — უდ. ბოხო „გრძელი“, აფხილ „შორს“...

§ 24. კ, ქ (წახ.=მუხად.) — კ (უდ.)

შდრ. 1) „გულის“ აღმნიშვნელი ფუძეები: წახ. გიკ; მუხად. გიკ. — უდ. უკ. — შდრ. აგრეთვე: გიკ (ჯეკ.), გიქკ (თაბას.), რიკ (ლეზგ.), ირკტი <- *რიკტი (აღლუ.), გიყ (ბულუხ.); დოკ <- *დაკტი (ბაცბ.); აგკ (აფხაზ.), გუ (ადილ.), გულ= (ქართ.)... 2) „წვა“ — „სიცხე“ — „ცხელი“ — „მცხუნვარება“ და სხვ.: მუხად.: ბიკერანა „ცხელა“ (რუთულ.), ბიკარდ = გიყ (მუხრეკ., იხრეკ.) „მცხუნ-

1. შდრ. უდიურშივე არსებული „გვარის“, „გვარ=ტომის“ აღმნიშვნელი ხოა ფუძე (1?).

2. სხვა აულთა-მეტყველებასში ამ მნიშვნელობით სხვა, თელა, სიტყვა იხმარება.

ვარეა“, „სიცხე=ჰაპანაქებაა“, „მზურვალეა“; ლიკტი „ალი“; ლიკტი=ჰაპას „ანთება“; ლუკურ (იხრეკ.) „ან-თებული“; ლიგეური „აინთ“...¹ — უფ. ბოკეს „წვა“, ბოკი „დამწვარი“, ბოკალა „დასაწვავი“; ბოკუნ „ნამ-წვი“... — შდრ. აგრეთვე: უკას, ღოკას — გრ.: კლას. მიხ. „წვა“ — ურკურ „იწვის“, უკუ „დაიწვა“ (არჩიბ)..

§ 25. ტ, ფ (წახ.=მუხად.) — ტ (უდ.)

„ბუზი“, „ფურტარი“: წახ. მიხ. ტატ, მრ. ტატაარ (ფურტარი); მუხადფ. მიხ. დედ მრ. დედარ (ბუზი). — უდ. მიხ. ტატ, მრ. ტატურ=უხ || -> ტატრ=უხ (ბუზი), უჭხე=ტატ (ფურტარი=თაფლის ბუზი). — შდრ. აგრეთვე: ტმეტ (ღებგ.), ტუტ (აღულ.) „ბუზი“...

§ 26. ტ (წახ.=მუხად.) — ტ (უდ.)

შდრ. 1) „მაგარი“ — „დამაგრება“, „მჭიდრო“ — „მოჭერა - წაჭერა“ და მნიშვნელობით ამასთან დაკავშირებული სიტყვები: წახ.: იტუმ= (წახურ. და სხვ.), უტუმ= (მიქიქ., ყურდული), იტუმ= (გილმიწ.) „მაგარი“, „მჭიდრო“, „მტკიცე“, „ძლიერი“; იტუმდა უტუმდა „მაგრად“, „ძლიერ“, „მჭიდროდ“, იტუმაჰას <- იტუმ=ჰაპას „დამაგრება“; აატანას, ატიტანას (წახურ, მიქიქ. და სხვ.), გიტალაზ, გივტალაზ (გილმიწ.) — გრ.: კლას. მიხ. „დაბ-მა“, „დამაგრება რამეზე“; გადდატ.: იტუმნა, უტუმნა ადამი „ხელმოჭერილი (მაგარი, ტუნწი) ადამიანი“ მუხადფ.: ქიტინ (მასდ.), ქიტას (ინფ.), ქიტინ <-ქიტინ, ქიტ-

1. წახურში ამჟამად სხვა სიტყვები იხმარება, — მომეტებულწილად თურქულიდან ნასესხები ყუზღუნ || ყუზღუნ, სირაქ და მისთ. უნდა ვიფიქროთ, რომ თავდაპირველად აქაც გამოიყენებოდა მაინცდამაინც ძირისული თანხმოვნის (ან ამის ფარდი თანხმოვნის) შემცვლილი ფუძე=ფორმა.

ტას <- ქიბტას — გრ. კლას. მიხ. „დამაგრება“, „დაბმა“; გიტინ, გიტინ <- გიტინ (რუთულ.), გიტინ, გიტინ (შინახ. და სხვ.) „შებმა“ (უფელურეში...). — უფ.: პეხტეს <- *პეხტეს, პეხტეს <- *პეხტეს „მოჭრა“, „წაჭერა“; პეხტეცი „წაჭერილი“, „წაჭყლტილი“, „რიაჭყლტილი“, ტუმა „ყუნწი (რითაც მაგრდება რამეზე, ეჭიდება რასმე)“; ტური „ძაფი, ბაწარი“ (= რითაც მაგრდება, მიჭიდროდება რამე). — შდრ. აგრეთვე: ქუტუნ (ლეზგ.), ქიტას, იტას (აღულ.) „დაბმა“, „შებმა“... 2) „დაკვლა“ — „ჭრა (მოჭრა, გამოჭრა, გაჭრა...)“: წახ. წატას (წახურ. და სხვ.) -> ყატას (მიშლეშ.) „გამოჭრა — თარგვა“; გატუი, გაპტუი <- გაბტუი — გრ. კლას. მიხ. „დაკვლა“, „ჭრა“. მუხ. ახტუნ, ახპტუნ <- ახბტუნ (ობ. კლას. მიხ.) „დაკვლა“. — უფ. ბოტეს (ინფ.), ბოსტუნ <- ბოტსუნ <- ბოტესუნ (მასდ.) „გაჭრა“, „გამოჭრა“. — შდრ. აგრეთვე: ატუნ (ლეზგ.), ატას (აღულ.) შარატუზ, აღდატუზ (თაბას.), უტინ (ლაც.); თეტარ <- <- *დეტარ (ბაცბ.) „ჭრა“... 3) „ყურძენი“: წახ., მუხ. ტემელ <- *ტელემ <- *ტელენ (?) — უდ. ტულ.

§ 27. ღ (წახ. = მუხად.) — ღ (უდ.)

შდრ. I) ცხოველთა და ადამიანის ნაშიერთა (უასაკოთა) აღმნიშვნელი ფუძეები: წახ. მესვა <- *მეტჟა (?), მუხ. მეთელ „თიკანი“. — უფ.: თულ (უასაკო ნაშიერის, ნაშობის ზოგადი სახელი); ფოთიკ <- *ბოთიკ „გოჭი“ — შდრ. აგრეთვე: მოთოლ (არჩ.) „თიკანი“; თულ (მეგრ.), თილა (ჭან), თელი (ძვ. ქართ.) „გოჭი“; ფეთ (სვან. ბალსქვემ.), ფოთ (სვან. = ბალსზემ.; ქვემოსვან) „ჯიბვის შვილი“; მოთალ, მოთა (ჭან.) „შვილის შვილი, ნაშიერი, ბარტყი“; მოთა (მეგრ.) „შვილის შვილი“... 2) „წინდა—ფეხი“: წახ.: თურს „წინდა“.¹ — უდ.: თურ „ფეხი“

¹ I. ამ მნიშვნელობით მუხადურში სხვა, გჟიყან, იხმარება.

— შდრ. აგრეთვე: ათურ (ლეზგ. — ა.დირის ცნობით. 1907, გვ. 164) — შდრ. ძვ. ქართ. თურ=გუნვა „გეკით დალაკვა“ (ს.ს. ორბელიანი - „ქართ. ლექსიკ.“). 3) „რტყმა“, ცემა (ეცემა, სცემს...)“ და მისთ.: წახ. გეთი (მასდ.), გეთას, გეთას, გეთას — გრ. კლას. მიხ. მუხბად.: აეთენ, ვეთენ, რეთენ (მასდ.), აეთას, ვეთას, რეთას (ინფ.) — გრ. კლას. მიხ.; ათენ, ათას (ბორჩ. დიალ.) „ცემა“, „ბეყვა“, — უფ.: ბითეს „დავარდნა“, „დაგდება“, „დაცემა“; ბითი „დავარდნილი“, „დაგდებული“, „დაცემული“; ბი=ნე=თ=ო „დაცემა“; „დავარდება“, „დაგდება“; ბითახუნ. || ბითატან „დაცემისას“, „დავარდნისას“... — შდრ. აგრეთვე: ავათუნ (ლეზგ.); ქეთხი-ხნას (აღულ.) „გადგდება“, „გადასროლა“ 4) „მიტოვება — ღატოვება“, „გაშვება“: წახ. = მუხბად.: სათუნ || სათენ, სართენ, საფთენ <- საბთენ — გრ. კლას. მიხ. (მასდ.); სათა, სართა, საფთა <- საბთა (ბრძან.). — უფ. ბარ=თესუნ (მასდ.), ბართეს (ინფ.); ბარ=თი (ნამ. მიმღ.); ბართა (ბრძან.). — შდრ. აგრეთვე: თუნ (ლეზგ.), ათას (აღულ.), აბთუს <- ბათუს (არჩ.), ლუთუზ (თაბასარ.), ბათის (დარგ.)...

§ 27. სხ -> ს (წახ.=მუხბად) — ს (უფ.)

შდრ. 1) „ძველის“ აღმნიშვნელი და მასთან დაკავშირებული სხვა ფუძეები: წახ.: აისხანა მუხბად.: აისტკ <- აისდჯ „ძველი“; უფ.: ბისი „ძველი“; გადატ. „რცარი“ — ბისი ადამარ „ძველი (ძველი დროის) კაცი“, „დროული ადამიანი“. — შდრ. აგრეთვე: ასხე (აღულ.)... 2) „წელიწადი“: წახ. სენ, მუხბად.: სენ; უფ.: უსენ. — შდრ. აგრეთვე: აის (ლეზგ.), აისხ (თაბასარ.), ის (აღულ.), ჟს (ხინალ.), სან (ჯეკ)... 3) „ხველი“: წახ. ნისხჷ; მუხბად.: ნისხჷ; უფ.: ლუსმე. — შდრ. აგრეთვე: ნისი, ნასუ (ლეზგ.), ნის (თაბასარ., აღულ.), ნუსუ

(ბუღუბ.); ნიცი (ჯეც.)... 4) „ერთი“ და აქედან წარმოებულ=თხზული სხვა სიტყვები: წახ.სა=სარ=,საბ=,სად= (გრ. კლას. მიხ.), — საჯარ, საჯაბ, საჯად (გრ. კლას. მიხ.) „ერთიც“, „ერთხელ კიდევ“; აიწუხსად „თერთმეტი“...; მუხად.: სა, სად., -- სარაჯა „ერთხელ“; სასანა „ერთმანეთს“; სა=სა (რუთულ. და სხვ.), სად=სა || საა=სა (მუხრეკ) „თითო=თითო“; სავი „ერთია“, „სულ ერთია“; წესა (ა. დირი: წესსა) „თერთმეტი“...; უდ.: სა, სოო <- სა=ო, — სუნსუნახ <- *საუნ=საუნახ „ერთმანეთს“; სა=ნე „სულ ერთია“; სოო=ს ო <- სა=ო+სა=ო „თითო=თითო“; სა=ბაქსუნ „გაერთიანება“, „შეერთება“... — შდრ. აგრეთვე: სა, სად (ლეზგ.), სად (ბუღუბ., ჯეც., ალულ.), სა (ხინალ.); ოსჷ (არჩ.); ცო (ხუნძ.); ცალ= (ქართ.)...

§ 28. ზ (წახ.=მუხად.) — ზ ზუდ.)

შდრ. 1) „ენა“: წახ.: მხ. მიზ, მრ. მიზბჷ || მიზჷრ (წახურ., მიქიქ.), მიზერჷ (გილმიწ.); მუხად.: მიზ (ანატ.). — უდ. მხ. მუზ, მრ. მუზურ=უზ -> მუზრ=უზ. — შდრ. აგრეთვე: მეზ (ალულ., ბუღუბ., ჯეც.); მხ. მეზ. <- *მეძჷ: მრ. მეცერ <- *მეძერ (ლეზგ.); მეღჷ <- || მეღძ (თაბას.); მეძ (დიდ.); მიწ (ხინალ.), მიწვი (ანდ.); მაწ (არჩ., ხუნძ.), მოტჷ (ჩარჩ. მინგუშ. =ბაცბ.)... 2) ნაცვალსახელი „მე“: წახ. ზჷ. ზენარ, ზენაბ, ზენად (გრ. კლას. მიხ.) „მეც“, მუხად.: ზჷ, ზჷა — უდ. ზუ. — შდრ. აგრეთვე: ზუნ (ლეზგ., ალულ.), ზენ (ბუღუბ.), ზინ (ჯეც.), იზუ (თაბას.), ზონ (არჩ.); ღუნ (ხუნძ.)... 3) „ხენა=თესვა“: წახ. ეხას „ხენა“; მუხად. აეზჷს -> აეზეს „ხენა“. — შდრ. ევზინ „თესვა“: მაგალ., ყირ. ევზირი „ხორბალი თესა“; მაგრამ: ზუჷ ააზარ=ჷჷა „მინდორს ხნავს (შინაზ.). — უდ.: ეზ „ხნული“;

I. ლეზგ. (კიურ.) მეძ ვარიანტი ფიქსირებული აქვს ა. დირს (1907, გვ. 164)

ეზ=ბეს, ხენა (=ხნული+კეთება)“; ეზ=ბალ, მხენელი“ ეზიხი |
 ეზუხ, ხნულში, „სახანავში“ — შდრ. აგრეთვე: უზას (აღულ.);
 ურძუზ (თაბას.); ღიზაზ (კრიწ.); სუზუ (ბუდუხ.); ცანვაა ნიქ
 ; ხნული“; ცან ცუნ <— დან ძუნ? ¹ „ხენა“ (ტრავტოლოგ. — ლეზგ.) | ...
 4) „ადგომა—დგომა—დადგომა“; წუხ. : გრ. კლას. მიხ. — ულ²ოზა-
 რას, ილეზარას, ვულოზარას. — ოზა=კიხ³ ან „ადგომა“; ოზა=
 პაყას, „აყენება“; მუხად. : გრ. კლას. მიხ. ლუზუნ, ლურზუნ,
 ლუვზუნ, — ლუზურა „დგას“. — უფ. : ააზეს „ადგომა“,
 ააზეს=დეს „აყენება“; ააზერი „ამდგარი“; ააზალ „ამ-
 დგომი“. ² — შდრ. აგრეთვე: აყვზუნ (ლეზგ.), ყუზუ
 (ბუდუხ.), ყუზრუნ (კრიწ.), ააზეს (დარგ.), იზან
 (ლაც.). — შდრ. ზე=ზე; ზევ=ით || ზე=მოთ; ზე=ცა, ზეს-
 კნელი („ქვესკნელი“-ის სუპირისპ.); თანდებ. ზე<—ზედუა-
 (ქართ.).

§ 30. წუ, წ (წახ.=მუხად.) — წ (უღ.)

შდრ. 1) „ცეცხლი“ და (მნიშვნელობით) ამ ბუდის სხვა
 ფუძეები: წუხ. : წა, წაა; მუხად. : წაა. — უფ. წილ „წა-
 კვერჩხალი“. — შდრ. აგრეთვე: წაა (ლეზგ.), წა (აღულ.,
 თაბას.), ოწ (არჩ.). ... 2) „ახალი“, „წმინდა“, „წინა
 — პირველი“: წახ. : წაერ=, წაებ=, წად=: წაერნა, წაებ-
 ნა -> წაემნა, წაედინ — გრ. კლას. მიხ.; მუხად. :
 წინ=: წინდჷ (რუთ., შინაზ., იხრეკ., მუხრეკ.), წი-
 ნიდ, წინდა (ხინავ., ბორჩ., შინ.). — უფ. : აწარ
 „წმინდა“, „გამმწვირვალე“, „ანკარა“. — შდრ. აგრეთვე:
 წიღი (ლეზგ., თაბას.), წეაჷ (აღულ.) „ახალი“; ბაწხად

¹ დაღ. ენათა ისტ. = შედარ. ლექსიკაში“ კი ასეა: ცუნ =
 ცუნ (1971, გვ. 260).
² შდრ. უდიურციე ააზ „სოფელი“ < ეტიმოლ. „ადგილი, სადაც
 დგანან, ცხოვრობენ“ — შდრ. ტიპოლ. ქართ. სადგომი, მდგმუ-
 რი“. შდრ. აგრეთვე =ზ= ძირიანი, ხნულის“ (მიწასთან
 დაკავშირებული ცნების) (ზემოთ) დასახელებული ფუძე-
 ები, მათ შორის უდიური ეზ<—*აზ[?] - (იმის გათვალ-
 ლისწინებით, რომ ცვლილება ფონეტიკურ პლანში (ე<—აა)
 ემნის სემანტიკურ გადაზრას). ტიპოლოგიურად შდრ.

(ხუნძ.)... 3) „ათი“ და წარმოება=თხზვით ამასთან დაკავშირებული სხვა ფუძე=ფორმები: წახ.: აიწხე:=აიწხე-რწ, აიწხებლწ, აიწხელწ←აიწხელწ—გრ.კლას.მის.მუხად.: აიწხუ:=აიწხურ აიწხუბ, აიწხუდ—გრ.კლას.მის.მუხუჭურ || წუჭურ „თხუთმეტი“, ჭუწხედ ← ჭუწედ=წხედ(იხრეკ.), ჭუწუდ (შინაზ.), ჭხუდ=წურ (რუთ.) „ორმოცდაათი“. — უდ.: ვიწ, ვიწუ. — საწხე „თერთმეტი“ (= ერთი+ათი), პაწხე „თორმეტი“... — შდრ. აგრეთვე: წუდ. (ღებგ.), აიწუბ (თაბას.), აიწუდ (აღუღ.), აიწიდ (ჯეკ.), ვიწავუ(არჩ)

§ 31. შხ, შ (წახ.=მუხად.) — შ (უდ.)

შდრ. 1) „სველი“ — „ოფლი“; წახ. შხინ → შინ, მუხბად. შიდ „ოფლი“ — უდ. შჰან „სველი“. 2) „ვინ“ ნაცვალსახელი და ამ ბუდის სხვა ფუძე=ფორმები: წახ.: მხ. ჰაშხუნა, მრ. ჰაშხუნა (მიქიქ.), ჰიშხუნა, ვეშხუნა (წახურ.) — ჰიშხუჯარ (მხ.), ჰიშხუჯაბ (მრ.) „არავინ“. — „ვინგინდაჰრა“...; მუხბად.: ვეშ → უშ(რუთულ., ხინაგ., მუხრეკ.), ვეშ (იხრეკ.), ჰუშ → ჰუშ (შინაზ.). — ვეშინი, ვეშინა „არავინ“. — უდ. შუ. — ში „ვისი“, შინ (ერგატ. ვინ), შუხ (მიცემ.). შენკენა → → შენკ „ვისთვის“. შუკალ ← შუჰკალ „არავინ = ვინ = მთქმელი“... — შდრ. აგრეთვე: სახელობ. ვეუ, ერგატ. შიღე (თაბას.)... 3) „ადება — აყვანა“, „წადება — წაყვანა“ და მნიშვნელობით ამასთან დაკავშირებული ფუძე=ფორმები: წახ.: ალიშხაწს, აღრშხაწს, აღივშხაწს — გრ.კლას.მის. „ადება“, „აყვანა“. — მასა=ალიშხაწ „ფასით აიღე = იყიდე!“ იღმეშხი „წუ აიღებ!“ „არ აიღო!“

თუნდაც რუს. село და деревня რომელთა თავდაპირველი მნიშვნელობა დაიყვანება „ხულის—მიწის“ ცნებამდე (მ.ფასმერი, რუსული ენის ეტიმოლოგიური ლექსიკონი, მოსკოვი, 1964, ტ. I, გვ. 501-502; 1971, ტ. III, გვ. 596).

— ყავებზჳს „წართმევა“... , მუხბად. ლაშუნ, ლუგზუნ — გრ. კლას. მიხ. (რუთულ და სხვ.), ლჳბზუნ (იხრეკ.) -> -> ლჳფზუნ (მუხრეკ.), ლიშინ (შინაზ.) „აღება“ „გადატ. „ყიდვა“. — მას=აღიშას, აღიშინ „ფასით აღება = ყიდვა“. — ლჳშ „აიღე!“ „იყიდე!“ — ლჳკჳზუნ „ხელახლა ხელმეორედ აღება“, „უკან მიღება“. — უფ.: თაშეს, თაშესუნ -> თაშსუნ -> თაშზუნ „წაღება“, „წაყვანა“; ღუ-ღუღუღუ „წაიღო“, „წაიყვანა“; გუღუღუ. „მოიგო“. — თაშერი „წაღებული“, „წაყვანილი“, გუღუღუ. „მოგებული“. თაშა „წაიღე“ „წაიყვანე“! — შდრ. აგრეთვე: ლუშას „აღება“, „ყიდვა“; ლურშარი „იღებს“; ლუშუნა „აიღო“ =რა“; მადლურშა „ნუ აიღები“ „არ აიღო!“ (აღულ.)...

§ 32. ჭ (წახ.=მუხბად.) — ჭ (უფ.)

შდრ. 1) „ზორტი — ხვანჯარი — სარტყელი“: წახ.: ჭუვა (წახურ., მიქიქ.), ჭივა (გილმიწ.); მუხბად.: ჭილ. — უფ. მხ. ჭხა, მრ. ჭხარ=ხოხ „მატყლის საბელი“, „ხვანჯარი“... 2) „დილა“ და სხვ. წახ. მიჭედ, მიჭებ, მიჭერ — გრ. კლას. მიხ. — მიჭეკანა „დილითვე“, „დილა-ადრიანად“. — უფ. ჳაჭჳ (ნიჯ.) <- ააჭა (ვართაშ.) - - შდრ. აგრეთვე: ოჭუმარე „დილა“, ჭუმე, ჭუმანი „ხვალ“ (მეგრ.)... 3) „გადასვლა“ — გასვლა“, „გადაღება=გადატანა“ და მისთ.: წახ.: წახურ. აღღარჭჳს, აღღაბჭჳს, აღღადჭჳს — გრ. კლას. მიხ. — „გადატანა“; იღღეჭჳს, იღღეჭჳს, იღღევეჭჳს — გრ. კლას. მიხ. — „გადასვლა“, მუხბად.: გჳაჭჳს (ინფ.), გჳაჭინ (მასდ.), „იქით გაწევა“, — იღაჭური „იქით გასწია“, — უფ.: ჭებაქეს, (ინფ.), ჭებაქსუნ (მასდ.) „გადასვლა“; ჭეღეს (ინფ.), ჭესუნ (მასდ.) „გასვლა“, — ჭერი „გასული“, ჭესან „გასასვლელად“ — შდრ. აგრეთვე: ეღაჭუნ, ეწეჭუნ (ღებგ) აჭჳს, ათღუჭას (აღულ.) „გასვლა“...

§ 12. რ (წახ. = მუხად.) — შ, შუ (უდ.)

შდრ. 1) „დამძალი“ — „ლაყე“; წახ. კერძნ, კწრენ, კვერწნა → კვერენა — გრ. კლას. მიხ. — კერწნ რურუ „დამძალი ხორცი“, კვერწნ ერ „დამძალი ვაშლი“, კვერწნ (კვერენ) ყუყ „ლაყე კვერციხი“...; მუხად. სიფრიდ ← სიბრიდ, — სიფრიდ შრ „დამძალი ვაშლი“ — უდ. ბაშა ← || ბაშა. 2) „ვაშლი“: წახ. ერ; მუხად. შრ, ერ, — ნათეს. ბრ. იჩირ = დგ. — უდ. ეშშ || ეშშ, — ბრ. ეშშურ = უხ — შდრ. აგრეთვე: იჩ (ლეზგ.), აერ (ჯეიკ.), ვერ (თაბას.), ჰარ (ალულ.), ანშ (არჩ.)...; ვაშლ = (ქართ.).

თანხმოვანთა ფარდობის ნარჩენები ნიმუშები, რა თქმა უნდა, სრული არ არის; დასახელებული მაგალითების გათვალისწინებით შეიძლება ითქვას შემდეგი:

1. ჩ (-> ც) — ბ ფარდობასთან დაკავშირებით შეინიშნები იხ. ამ მონოგრაფიის მეორე ნაწილში („მორფოლოგია“): გრამატიკული კლასები; სახელთა ფუძეში ამჟამად უფუნქციოდ შეზრდილი თავკიდური ელემენტები. შდრ. ნ. ტრუბეცკოის (1929) განმარტებები ბ — ჩ თანხმოვანთა ურთიერთმიმართების შესახებ; აგრეთვე — ე. ბოკარევის მოსაზრებები (1961) დაღესტნურ ენებში ბ თანხმოვნის მყარად (1? ე.ჯ.) შემონახვისა და ამასთან ზოგჯერ მისი (ბ თანხმოვნის) ფფ და მ თანხმოვნებით შეცვლის შესახებ.

2. ზემოთ დასახელებულია 1) წახურ = მუხადურ ყჭ, კჭ = სა და უდიურ ბ = ს შესატყვისობისა და 2) წახურ = მუხადურ ხჭ, კჭ = სა და უდიურ ჭ = ს შესატყვისობის მაგალითები. წარმოდგენილი ნიმუშები მოიცავენ როგორც სახელის, ისე ზმნისა და მეტყველების სხვა ნაწილთა ფუძე = ფორმებს, სახელდობრ: ა) „ორის“, „ოთხის“ „სიკვდილის“, „მწიფე = დამწიფების“, „მისვლა = მიღწევა = მიწვდომისა“ და ბ) „შენახვა = დარჩენის“ აღმნიშვნელი ფუძე = ფორმები; დასახელებულია აგრეთვე სხვა სიტყვები. ამგვარი ბგერათ = ფარდობა შეინიშნება სიტყვის თითქმის

ყველა პოზიციასში. აღსანიშნავია, რომ ყქი -> უ პრო-
 ცესი წახურსა და მუხადურში არ მოწმდება; ხქი || ჰქი -> ჰ
 აგრეთვე არ დასტურდება წახურში, მუხადურში კი სპო-
 რადულად გვხვდება: შდრ., მაგ., ჭგდ <- ჭუდ || <- ჰქიუდ
 (ხუთი), ლირჭ || <- ლირხ~ჭი (მტრედი)... ბგერათცვლის
 ამგვარი შემთხვევები შეიმჩნევა ლეზგიური ჯგუფის სხვა
 ენებშიც: შდრ. მაგ., უჰჰუნ || <- ვუჰჰუნ (წახ. მუხად)
 -> რუჭუნ (ლეზგ.) „მუცელი“, ჰქიარ -> || ჭარ (წახ. =
 მუხად.) „ორმო“, ჰქამ (წახ. = მუხად.) „ბუნაგი“ — ჭურ
 (ლეზგ.) „ორმო“... მაშასადამე, ბგერათა ასეთი გადა-
 წევა ამ ჯგუფის ენათა ერთ ნაწილში ხან ხდება და ხან
 არა, მეორე ნაწილში კი (მაგ., უდიურში) მას სისტე-
 მატური ხასიათი აქვს. როგორც აღინიშნა,¹ ბგერათა
 ამგვარი ცვლა განიხილება როგორც ბგერათგადაწევის
 პროცესი, რომელიც შეიძლება დახასიათდეს ასე: ლაბია-
 ლიზებული თანხმოვნის ხშული თუ სპირანტული ნაწილი
 იმსგავსებს ლაბიალურ ნაწილს, ამასთან იცვლება ბგერის
 წარმოქმნის ადგილი (არტიკულაცია); უკანა რიგის ლა-
 ბიალიზებული თანხმოვანი წინ ინაცვლებს ადგილს. სხვა-
 ნაირად რომ ვთქვათ: ჭ და უ იგივეა, რაც ჰქი, ხქი, ხ~ქი
 და ყქი, კქი ლაბიალური (ქი) ელემენტის სპირანტულ თუ
 ხშულ (ძირითად) ნაწილთან ასიმილაციის გზით მიღებული
 და წყვილბაგის მეშვეობით წინ გადმოწეული. ყქი და უ
 (ე.ი. ყქი -> უ), ჰქი, ხქი, ხ~ქი და ჭ (ე.ი. ჰქი -> ჭ და
 ა.შ.) ბგერათფარდობის ზემოთ დასახელებული ნიმუშები
 თავის მხრივ ნათლად გვიჩვენებენ აბრუპტიული უ ხშული-
 სა და წყვილბაგისმიერ (და აქედან რედუქციით მიღებული
 კბილბაგისმიერი) ყრუ=ფშვინვიერი ჭ სპირანტის მეორეუ-
 ლობას. მართალია, ამჟამინდელ უდიურში ეს უ და ჭ თან-
 ხმოვნები თანდათან მკვიდრდებიან როგორც „დამოუკიდებე-
 ლი“ თანხმოვნები, იძენენ=რა ფონემატურ თვისებას —
 ფუძეთა გარკვეული ჯგუფის მიხედვით ავლენენ რელე-

1. იხ. ზევ. ლაბიალიზებული თანხმოვნები და მათი ცვლა.

ვანტურობას, ¹ მაგრამ ეს არ ითქმის წახურსა და მუხადურ-ზე, სადაც ასეთი თანხმოდები უდიურისებურ ვითარებას არ გვიჩვენებენ. ამ მხრივაც უდიურის საპირისპიროდ წახურსა და მუხადურში ერთნაირი მდგომარეობაა: ჯერ ერთი — ერთიცა და მეორეც ერთნაირ ყუი, კუი; ხ[~]ყი, ჰყი შე-სატყვისობას ავლენს, მეორეც — ჰ და ჭ თანხმოდანთა გამოყენება აქ შეზღუდულია, იხმარება მხოლოდ ა) ნა-სესხებ სიტყვებში (მაგ., ჭიქირ „ფიქირ“, თეჭანგ „თო-ფი“, ჭინდეყ „თხილი“...) და ბ) გარკვეულ ფონეტიკურ გარემოცვაში ჰ მუღერის გამკვეთრების შედეგად (მაგ., ჰაპუნ <- ჰაპყუნ <- ჰაბყუნ „კეთება“...²); ამასთან: გ) გვხვდება რამდენიმე ასეთ ფუძეში: პილფილი (ჭირაქი), ტილახმპერ (მუსიკ. საკრავია ერთგვარი), სიპ(ყლუპი), პახპახლ (ნაჭუჭი), ჰუჰ (ბაგე). აქედან ბოლო (პუჰ) სიტყვის თავკიდური ჰ ელემენტიც დისიმილაციური გამკვეთ-რების შედეგად ჰ=საგან უნდა მომდინარეობდეს და წარ-მოშობით პრეფიქსი უნდა იყოს: პუჰ <- *პუჰ.³ დანარჩენ (პილფილი, ტილახმპერ, სიპ, პახპახლ) სიტყვებშიც ჰ=ს ფონემურობა სავსეოა: ყველა ეს სიტყვა ხმამაძვირთაა წარმოქმნილი და, მაშასადამე, აქ თავმოყრილ ბგერათა, მათ შორის ჰ თანხმოდენის, ფონემად დახასიათება ძნელია.⁴

1. შდრ., მაგალ. პეპ(აკენის ლეიბი) — ფეფ(კილი ხორბლისა და მისთ.) პი(სისხლი) — ფი(თხის ქონი); ჭყუა(გაბერილი) — ვუა(ცხრა), ჭარ = (დაკერა...) — ვარ = (ხელი ყოფი, ბოზი)...
2. ამ მუხადურ ფუძე-ფორმებში ჰ <- ბ ელემენტით აღინიშ-ნება მე³ გრ. კლასი. შდრ. ჰატუნ <- ჰატყუნ <- ჰა=დ=ყუნ
3. „კეთება(ობ. მე⁴ გრ. ყლ.)“.
4. ბოლოკიდური თანხმოდენის მიხედვით ამ ფუძეს უდიურში კანონზომიერად ეფარება ბუჰ სიტყვა, რაც „ტურიაწიულს“, „პრუწიას“, „ამაყსა“ და „პრანჭიას“ ნიშნავს. ამ ფუძეთა შედარება სარწმუნოს ხდის ჰ <- ბ პროცესს — იხ. ხ — ჭ სპირანტთა ფარდობის ნიმუშები და განმარტებები.
4. სანამუშოდ დასახელებულ სიტყვათაგან ტილახმპერ თავ-დაპირველი მნიშვნელობის მიხედვით შეიძლება და-გვეკავშირებინა მრავლობით რიცხვში დასმული (=პერ <- ბერ აფიქსიანი) და — ამ < — ან (?) სუფიქსით გართულებული „თითის“ ადმინიშნელი მუხადური ტილი ფუძისათვის: ტელახმპერ <- ტილახმპერ (ეტიმოლოგ. „თითისანი“, ანუ „თითით საკრავი“). ამგვარი ეტიმოლოგიური ძიების შემ-თხვევაშიც უ მეორეული ვითარების მარჯვენებელი ჩანს და არ ამრუდებს ჩვენი ძიების ხაზს.

ამგვარად, \underline{z} და \underline{z} წახურსა და მუხადურში უნდა დახასიათდეს როგორც მეორეული, ახალწარმონაქმნი ბგე-რა, რომელსაც არა აქვს ფონემის ღირებულება.¹

3) ზემოთ დასახელებულია აგრეთვე, ერთის მხრივ, წახურ=მუხადური \underline{z} — \underline{z} — \underline{z} || \underline{z} და უდიური \underline{z} თან-ხმოვნის ფარდობისა და, მეორე მხრივ, წახურ=მუხადური \underline{z} || \underline{z} და უდიური \underline{z} სპირანტის ფარდობის მაგალითები. საილუსტრაციოდ დასახელებულია ა) პირველი შემთხვევის ნიმუშებად „მატლის“, „მზის“, „მუხის“ აღმნიშვნელი და სხვა მნიშვნელობის გამომხატველი ფუძეები, ხოლო ბ) მეორე შემთხვევის ნიმუშებად — „ცრემლის“, „სითხის“ „დაღვიის“ აღმნიშვნელი სიტყვები და მნიშვნელობით ამათთან დაკავშირებული სხვა სიტყვები. შდრ. მაგ., „მზის“ აღმნიშვნელი ნაქი (წახ.), ნახი (მუხად.) — ნეკ (უდ.) და „ცრემლის“ აღმნიშვნელი ნაქი || ნად (წახ.=მუხად.) — ნედ (უდ.).. გამოდის, რომ უდიურში ერთ შემთხვევაში უკანა რიგის წახურ=მუხადურ ლაბიალიზებულ თანხმოვანს შეესატყვისება წყვილბაგისმიერი, უფრო სწორედ — გაწყვილბაგისმიერებული თანხმოვანი (იგულისხმება \underline{z} — \underline{z} , \underline{z} — \underline{z} და მისთ.), ხოლო მეორე შემთხვევაში — იმავე უკანა რიგის დელაბიალიზებული, უფრო სწორედ — არა-ლაბიალიზებული თანხმოვანი. რით უნდა აიხსნას ეს გა-

1. მუხადურის მიხედვით დასახელებული ხი (ხი) — \underline{z} , \underline{z} — \underline{z} პროცესის ზოგი შემთხვევა გვიჩვენებს ამ გაბაგისმიერებული თანხმოვნის ამა თუ იმ დაბლები-ში გამოყენების მხოლოდ სპორადულ ხასიათს. ამასთან აქ ეს პროცესი ჯერ არც დამთავრებულა და უნდა და-ხასიათდეს, როგორც სრულიად ახალი მოვლენა. — შდრ. პროფ. ე. ბოკარევის ცნობები ლაბიალიზებული ხი — ს (ხი) და \underline{z} — ს ურთიერთმიმართების შესახებ. შდრ. აგრეთ-ვე ე. ბოკარევისავე მიერ გამოცემილი ფარდობა და-ღესტნის (ხუნძურის, ანდიურის, დიდოურის, ლაკურის, თა-ბასარანულისა და არჩიბული) ენების მიხედვით (იხ. მისი რუს. ენაზე გამოქვეყნებული შრომა „დაღესტნურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი შესწავლის შესავალი — იხ. ბიბლიოგრაფია).

დახვევები? ხომ არ არის აქ გამონაკლისები, ან რაიმე ფონეტიკური ანომალია?

წახურ=მუხადურ ლაბიალიზებულ თანხმოვნებთან უდიურ-ში არალაბიალიზებული ვარიანტის შეფარდების ახსნა შეიძლება დაეყრდნოს ასეთ მოსაზრებას: ა) უკვე თავად ფუძე=უნასა თუ ფუძე=დიალექტში დაწყებულ იქნა დელაბიალიზაციის პროცესი, ე.ი. ამ შეფარდებულ ენათა დიფერენციაციამდე დაწყებული იყო რთული ლაბიალიზებული თანხმოვნების გამარტივება, ლაბიალიზაციის მომენტის მოდუნება=მოშლა, ამ პროცესის ხვედრი წონა მოდიოდა სწორედ ქჷ (-> ხჷ), ჳჷ (-> ყჷ) თანხმოვნებზე, თანაც - განსაკუთრებით სიტყვის აბსოლუტურ დაბოლოებაში გამოყენებულებზე. ამჟამინდელი წახურ=მუხადური და უდიური ბგერათფარდობა შეიძლება სწორედ ამისი ანარეკლი იყოს. მაგრამ (ამგვარი შესაძლებლობის მიუხედავად) ეს ზემოთ აღძრულ კითხვაზე მარტივად გაცემული პასუხი უფროა, ვიდრე დაბეჯითებით არგუმენტირებული განმარტება. წახურ=მუხადურ და უდიურ მონაცემთა ამ რგოლში ბ) ყურადღებას იპყრობს სხვა ისეთი შემთხვევა, როდესაც წახურსა და მუხადურში მოწმდება თანხმოვანთა ლაბიალიზებული სახეობა და უდიურში მას წინ გადაწევით მიღებული ბაგისმიერი თანხმოვანი კი არ ეფარდება, არამედ ისეთი თანხმოვანი, რომელსაც უთუოდ ახლავს (მოსდევს ან წინ უსწრებს) ლაბიალური ხმოვანი (ლ, უ). მაგალითად: ა) ჰოლლჷ <- ჰოჷდალჷ (წახ.), ჰოჷდ <- ჰოჷჷდ || -> ჭჷდ (მუხად.) — შდრ. ჯო <- ჯჷა (უდ.) „ხუთი“. ბ) ოს, უს (წახ. - მუხად.) — უშ(უდ.) „შეშა“...; მაგრამ: ჰიკ <- ჰიკჷ (წახ.=მუხად.) — უკ (უდ.) „გუღი“, ჰას <- ჰასჷ || ჰაც <- ჰაცჷ (წახ.-მუხად.) — უს(უდ.) „ხარი“... პირველ შემთხვევაში ხდება რთული ვაბაგისმიერებული თანხმოვნის ლაბიალური (ჷ) ნაწილისა და მომდევნო სრული(უ) ხმოვნის შერწყმა=კონტრაქცია, რის შედეგადაც წარმოიქმნება დიფთონგოიდური ლ (ჷ+ა ->ო);

მეორე შემთხვევაში კი ეს ლაბიალური ელემენტი ან ად-
 გილს ინაცვლებს და ლაბიალური თანხმოვნის ძირითადი
 ნაწილის წინ მოექცევა, ანდა წინამავალ ხმოვანზე გაც-
 ლენას ახდენს — ნაწილობრივ ან სრულად იმსგავსებს
 და შემდეგ იკარგება (მაგ., რუკ ← რუკ ← რუკტი ← რა-
 კტი „გული“ — შდრ. ხუნძ. რაკ, ბაცბ. დოკ ← დაკტი..).
 როგორცა ჩანს, ამ ენებში ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა
 ამ სახით ცვლა (შერწყმა ან გადასმა) ფონეტიკური ევო-
 ლუციის გარკვეულ ეტაპზე თავის მხრივ იქცა აღნიშნული
 ტიპის თანხმოვანთა წინ გადაწევის შერჩევების (!) ერთგ-
 ვარ ფაქტორად. ეკრძოდ, ჭა → ო პროცესი (მაგად., „ხუ-
 თის“ აღმნიშვნელ უდიურ კო ← კტია სიტყვაში...) უნდა
 მიჩნეულ იქნეს ლაბიალიზებული (კტი) თანხმოვნის წინ
 გადაწევის „მაგივრობის გამწევად“, მის ერთგვარ „კომ-
 პენსაციად“. მაგრამ გ) თუ ზოგი „გამომნაკლისის“ ახსნა
 ხერხდება ამ გზით, ეგევე ახსნა=განმარტება არ გა-
 მოდგება ზემოთ დასახელებული _ხტი ← კტი → ხ (წახ.=მუ-
 ხად.) და კ(უდ.), ანდა ფტი ← წტი → ფ (წახ.=მუხად.)
 და ფ (უდ.). შესატყვისობის ასახსნელად, რადგანაც აქ
 ვერ ვიგულისხმებთ ბგერათა წინ გადაწევის იმ „შემჩე-
 რებელ“ ფაქტორებს, რაზედაც ზემოთ იყო ლაპარაკი. ერთ-
 მანეთს, რომ შეეფუძარდოთ, მაგალითად, „ბზის“ აღმნიშე-
 ნელი წახური ნ~აკტი, მუხადური ნ~ახტი და უდიური ნეკ,
 „მუხის“ აღმნიშვნელი წახური მოხკ || მოხკტი ←
 მახკტი, მუხადური მახტი და უდიური მახკ, ან კიდევ
 „კრემლის“ აღმნიშვნელი წახური ნელტი, მუხადური ნ~ალტი
 და უდიური ნელ და მისთანები, სადაც გამოირიცხება
 ბგერათცვლის ზემოთ ნაჩვენები სახეობა. შესატყვისობის
 კანონზომიერი ხასიათის მიხედვით აქ, უდიურ ნაწილში,
 უნდა ყოფილიყო მაინცდამაინც ერთ შემთხვევაში ფ ან ჭ
 შესატყვისობა (ნ~აკტი → ნ~აფ || ნ~ახტი → ნ~აჟ), ხოლო
 მეორე შემთხვევაში სპირანტული ბუნების წყვილბაგის-
 მიერი მჟღერი თანხმოვანი, ე.ი. ლტი=ს წინ გადმოწევი

წარმოქმნილი სახეობა, მაგრამ ასეთი რამ ამ ენაში არ მოიძებნება. და დაისმის მეორე კითხვა: ხომ არ არის შეპირობებული ბგერათგადაწვევის პროცესი პოზიცი- ით? მაგრამ თუ გავიხსენებთ იმ ფაქტს, რომ ყჩქ — ბ მოწმდება სწორედ ამგვარსავე პოზიციაშიც (შდრ., მა- გად., „ოთხის“ აღმნიშვნელი წახ.=მუხად. აუყუდ და უდიური ბიბ — *ბიყჩ...)) ამ კითხვაზე პასუხი უარ- ყოფითი იქნება.

მაშასადამე, რით უნდა იყოს შეპირობებული წახურა = მუხადური ლაბიალიზებული თანხმოვნების განსხვავებულ შესატყვისობათა არსებობა უდიურში? — საკითხის ასახს- ნელად საჭირო იქნება ამ ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ხასიათის სიღრმეში ჩახედვა და, წინასწარვე რომ ვთქვათ, თავდაპირველი ბუნების მიხედვით მათი ერთმა- ნეთისაგან გამიჯვნა. საფიქრებელია, რომ წახურსა და მუხადურს უნდა ჰქონდეს ისტორიულად განსხვავებული ორი ტიპის— „პირველადი“ და „მეორეული“ ლაბიალიზებული თან- ხმოვნები. „პირველადი“=ში უნდა ვიგულისხმოთ ისეთი ლა- ბიალიზებული თანხმოვანი, რომელიც მეორე სახეობისაგან თვისებრივად განსხვავებული და თავიდანვე ლაბიალური ელემენტით გართულებული თანხმოვანია — ისეთი თანხმო- ვანი, რომლის შემადგენლობაშიც ლაბიალიზაციის მომენ- ტი ორგანულ ნაწილად შედის. ხოლო შემდეგ ამ ორგანული ნაწილის, ე.ი. ლაბიალიზაციის მომენტის მეშვეობით გა- მოწვეული კონარტიკულაციით წარმოიქმნება სწორედ თან- ხმოვანთა წინ გადაწეული, ბილაბიალური სახეობა; ამის ნიმუშია შესატყვისობა: ყჩქ — ბ, ხჭ — ჭ. პირველადი, ოდითგანვე ლაბიალიზებული, თანხმოვნები, გარდა იმისა, რომ „მეორეული“ ლაბიალიზებული თანხმოვნებისაგან გან- სხვავებულ ბგერათფარდობას ქმნიან აფისტომ ენებში (კერძოდ, უდიურში), ამჟღავნებენ აგრეთვე ფონემის თე- სებასაც, რამდენადაც მათი ცვლით შეიძლება შეიცვალოს სიტყვის მნიშვნელობა (იხ. ზემ. ლაბიალიზებული თან-

ხმოვნები და მათი ცვლა.), ხოლო მეორეული, =ჟი ელემენტით შემდეგ გართულებული, ლაბიალიზებული თანხმოვნები ეერ კმნიან თანხმოვანთა ამგვარსავე ფარდობას, ხშირად ექვემდებარებიან=რა თვითონ დელაბიალიზაციის პროცესს. ამ შემთხვევაში ლაბიალიზებულ თანხმოვნებს უდიურში წინგადაწეული, გაწყვილბაგისმიერებული ვარიანტი კი არ შეესაბამება, არამედ -- არალაბიალიზებული თანხმოვანი.

ამ განსხვავებული ფარდობის მიზეზთა ახსნის დროს გასათვალისწინებელია აგრეთვე ფონეტიკური ანალოგია: ჟჟი II -> ხხი, ჳჳი და მისთ. ლაბიალიზებული თანხმოვანი (ნწჟი II -> ნწხჟი, ნწლჟი და მისთ. ტიპის სახელები) შეიძლება წარმოქმნილიყო პირველი ტიპის („პირველადი“) ლაბიალიზებული თანხმოვნების ანალოგიითაც. რომ ეს საერთოდ შესაძლებელია, ეს ჩანს, თუნდაც, ზოგი ნასესხები ფუძიდან, სადაც გამსესხებელი ენის ფონეტიკური შესაძლებლობის მიხედვით უნდა ყოფილიყო არალაბიალიზებული სახეობა, არის კია ლაბიალიზებული თანხმოვანი (აქ ანალოგიის კანონის მოქმედება აშკარაა); შდრ., მაგალ., ყჟიზ <- ყაზ (ბატი), დოჟყჟიზ <- დოჟყაზ (კუტიკარი, პატარა ჭიშკარი), ბოდჟიზ <- ბოდაზ (ყელი, კისერი)... .

დასახელებულ შესაძლებლობათაგან, რომელიც არ უნდა იყოს სწორი, სულ ერთია, სწორედ რომელიმე ამ ფაქტორით უნდა იყოს შეპირობებული ის, რომ წახურ და მუხადურ ლაბიალიზებულ თანხმოვნებს უდიურში აქვს ორნარი შესატყვისობა: წინ გადაწეული -- გაწყვილბაგისმიერებული და არალაბიალიზებული.

შენიშვნა:

აღნიშნულ ფონეტიკურ შესატყვისობათა ფონზე საყურადღებოა ზოგ წახურ=მუხადურ და უდიურ ფუძეთა ფარდობის კერძო საკითხებიც; სახელდობრ, ყურადღებას იპყრობს რიცხვითი სახელების --

„ორის“ და „ოცის“ ურთიერთობის საკითხი, რამდენადაც ამ სახელთა ფუძის ერთნაირი ფონეტიკური სტრუქტურის გამო სამეცნიერო ლიტერატურაში, გამოიყოფაა ორივე ამ სახელში ძირისეულ ელემენტად ψ , გამოთქმულია მოსაზრება მათი ისტორიულ-ეტიმოლოგიური კავშირის შესახებ; ამასთან: ასეთი ეტიმოლოგიური ძიება შეეხება მთის კავკასიურ ენათა უმრავლესობას, მათ შორის წახურ=მუხადურსა და უდიურსაც. აქ იგულისხმება, სახელდობრ, „ორის“ აღმნიშვნელი ψ უბად, ψ უბად (მუხად.), ψ ულლან <- ψ ულან <- <- ψ ულან (წახ.), პაჰ <- პჰა <- ბჰა (უდ.) \parallel ψ უბად, ψ უბად (წახ.=მუხად.), ψ უბად (უდ.) „ოცი“... (ივ. ჯავახიშვილი — 1937.). მაგრამ ფონეტიკური შესატყვისობის კანონზომიერება, რაზედაც ზემოთაა მითითებული, საფუძველს იძლევა დავასკვნათ, რომ „ორის“ და „ოცის“ აღმნიშვნელ სახელთა ძირისეული თანხმოდანი ერთმანეთისაგან თვისებრივად განსხვავდება, და, მაშასადამე, შეიძლება მოიხსნას მათი თავდაპირველი კავშირის (ეტიმონის იგივეობის) საკითხიც: შდრ. დასახელებულ ენათა ψ და ψ შესატყვისობა „ოცის“ აღმნიშვნელი ფუძეების მიხედვით (ψ უბად, ψ უბად — ψ უბად); ψ უბად და ψ უბად შესატყვისობა „ორის“ აღმნიშვნელი ფუძეების მიხედვით (ψ უბად, ψ უბად — პაჰ)...

4. რამდენიმე სახეობის წახურ და მუხადურ თანხმოდანს უდიურში აქვს ერთი ბგერათფარდობა, სახელდობრ: 1) წახურ=მუხადური კჰ ფარინგალური მყოვარი თანხმოდანი („პრერუპტივი“), რომელსაც კილო=კილოკავებში აქვს ψ და ψ რეფლექსები, ეფარდება უდიურ ψ =ს (იხ. ზევ. ნიმუშები); 2) წახურ და მუხადური უკანა-ენისმიერი ψ ,

რომელსაც კილო=კილოკაცებში აქვს გ, ქ, ყ ალოფონური ვარიანტები, ეფარდება უდიურ ყ=ს (იხ. ზევ. ნიმუშები). დაისმის კითხვა: რით უნდა იყოს შეპირობებული ის, რომ ნაირვარიანტიანი წახურ=მუხადური თანხმოვნები უდიურში ერთ (ყ) სახეობაში აირეკლებიან? ამ კითხვის პასუხი შეიძლება დაეყრდნოს ასეთ განმარტებას: ყვილა ეს თანხმოვანი — ერთის მხრივ, წახურ=მუხადური ქჟ და ქჟ, მეორე მხრივ, ამ თანხმოვნებთან და მათ რეფლექსებთან (იხ. ზევ.) შეფარდებული უდიური ყ უნდა იყოს ერთი და იმავე ფონემის ვარიანტი. ეს საყრდენი (ქჟ) ფონემა უნდა ყოფილიყო წახურ=მუხადურ=უდიური და ლეზგიური ჯგუფის სხვა ენათა ფუძე=ენის კუთვნილება, ხოლო ამჟამინდელ წახურ=მუხადურის ზოგ კილოში მისი არსებობა უნდა დახასიათდეს, როგორც (ზოგჯერ სპორადულად შემონახული) არქაიზმი, გადმონაშთი. ზემოთ ჩამოთვლილი (ამჟამინდელი) ვარიანტები, რომლებშიც ხდება ამ არქაიზმის ფონეტიკური რეალიზაცია, გვიჩვენებენ, რომ ეს ოდინდელი ფარინგალური ხშული ახლა უკვე ევოლუციის (მოშლის) გზას ადგას: იგი ან წინაა გადაწეული (შდრ. უკანაენისმიერი ფარდობა ქჟ მყოფრისა — „პრერუბტივისა“), ან კიდევ წარმოგვიდგება წარმოების ადგილის მიხედვით თავისავე რიგის ყ ან ქ სახის რეფლექსად (შდრ. წახურ=მუხადური კილოური ვარიანტები და უდიურში დაცული ყ ვარიანტი).

5. წინა (I-4) მუხლში მოცემული ცნობების გვერდით ყურადღებას იქცევს ისიც, რომ ერთ შემთხვევაში წახურ=მუხადურ ყ=ს უდიურში ეფარდება ყ, ხოლო მეორე შემთხვევაში ეს თანხმოვანი უდიურში იძლევა ნულ=შეფარდებას (იხ. ზემ. ნიმუშები) და აქაც დაისმის კითხვა: როგორ აიხსნება ამგვარი ბგერათფარდობა? პასუხი შეიძლება დაეყრდნოს ორგვარ განმარტებას: ან 1) ესაა გამონაკლისები, რომელსაც თავისი ახსნა უნდა ჰქონდეს, ან არა=და, 2) აქ უნდა იყოს ორგვარი შესატყვისობა:

μ — μ შესატყვისობა და μ — 0 (ნული) შესატყვისობა. თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ წახურსა და მუხადურს მოეპოვება ორგვარი μ — სუსტი და ინტენსიური, მყოფარი (იხ. ზემ.), მაშინ ნათელი გახდება კანონზომიერი ხასიათი აღნიშნული ორი სახეობის შესატყვისობისა: მყოფარი (ინტენსიური, ენერგიული) μ , რომელსაც გარეგნულად გემინატის ხასიათი აქვს, უდიურში კანონზომიერად იძლევა μ შეფარდებას, ხოლო სუსტი μ , რომელიც წახურს = მუხადურშივე მოშლის გზას ადგას, აგრეთვე რეგულარულად იძლევა ნულოვან შეფარდებას უდიურში. თავის მხრივ ეს საფუძველს უნდა იძლეოდეს, ამ ენათა ფუძე-ენისთვის-ვე ვივარაუდოთ ისტორიულად განსხვავებული ორი ტიპის μ ხშულის არსებობა. თვისტომ ენათა ზოგი სხვა სუსტი თანხმოვანი რომ უდიურში სისტემატურად ნულფარდობას იძლევა, ეს ჩანს ზემოთ წარმოდგენილი სხვა ნიმუშებიდანაც, რაც თავის მხრივ საბუთიანს ხდის აქ გამოთქმულ მოსაზრებებს ორგვარი — ინტენსიურისა და სუსტის, სუსტისა და ნულოვანი შესატყვისობის შესახებ.

ზემოთ აღნიშნულია ბგერათფარდობის ისეთი შემთხვევები, როდესაც უკანა რიგის წახურს-მუხადურ სპირანტებს, სახელდობრ, $\underline{\mu}$ — $\underline{\mu}^{\sim}$ და $\underline{\mu}$ — $\underline{\mu}^{\sim}$ სპირანტს უდიურში შეეფარდება ნული. განმარტებათა ამ მუხლის წინა ნაწილში მოცემული ცნობები ცხადს ჰყოფენ უდიურში ნულოვანი შეფარდების კანონზომიერებას: სუსტი ან დასუს-

-
1. მთის კავკასიურ ენებში ამგვარი—სუსტისა და ინტენსიური — თანხმოვნების ოდინდელი არსებობის შესახებ დაბეჭდილებით მიუთითებს ნ. ტრუბეცკოი (იხ. მისი გერმან. ენაზე გამოსული შრომები: „მოკლე“ და „გემინირებული“ თანხმოვნები... და „თანხმოვანთა სისტემა...“ — იხ. ბიბლიოგრაფია). ხუნძურსან-დიურ მებუთე ლატერიალურ თანხმოვანთა უდიურში არსებული შესატყვისობის საკითხთან დაკავშირებით ორგვარი μ თანხმოვნის შესახებ მსჯელობს ილკურც-ვაძეც („მებუთე ლატერიალური თანხმოვნის უდიურში შესატყვისობის საკითხი“ — იხ. ბიბლიოგრაფია).

ტებული ხშული თუ სპირანტი წახურ=მუხადურისა უდიურში სისტემატურად იძლევა ნულოვან შეფარდებას: $\psi \rightarrow \psi \rightarrow \rightarrow 0$; $\chi \rightarrow \chi \rightarrow 0$; $\xi \rightarrow \xi \rightarrow 0$. როგორც ითქვამს, ესაა ბგერათშეფარდების ერთიანი რგოლი.

6. ზემოთ დასახელებულია აგრეთვე თანხმოვანთა ფარდობის ისეთი ნიმუშები, რომლებიც გვიჩვენებენ შესატყვისობის ორგვარ სახეობას — კორელაციურსა და იდენტურს. პირველის მიხედვით უნდა საგულისხმებელი იყოს ერთი საერთო „წინაპარის“, არქეტიპის, ფონეტიკური რეალიზაცია ალოფონური ვარიანტების სახით. მეორე (იდენტური) ბგერათფარდობა კი თავის მხრივ შესაძლოა ორ ჯგუფად დავყოთ — ნამდვილად იდენტურ, ნამდვილად ერთნაირ შესატყვისობად. ამ შემთხვევაში საყრდენად ფუძე=ენაშივე იგივე თანხმოვანი, ან ამავე თანხმოვნის ინტენსიური (მკლავარი) ვარიანტი უნდა ვიგულისხმოთ. ამ ჯგუფში შემოდის სპირანტებიც; თუმცა ერთნაირ რეფლექს=სპირანტებს სათავედ უფრო ადრინდელ საფეხურზე შეიძლება სათანადო აღრიცხვა: 2) მოჩვენებით იდენტური (ისტორიულად არაიდენტური, არაერთნაირი, არაიმავე) შესატყვისობის გამომხატველი თანხმოვნები. აქ მოჩვენებითობა იმაში გამოიხატება, რომ შეფარდებულ ენებში გამოვლენილი ერთნაირი (იგივე) ვარიანტები შეიძლება მოდიოდეს სულაც სხვა თანხმოვნისაგან.

ცალკე აღებული ყოველი ამ ფარდობის მიხედვით ბგერათშესატყვისობის ხასიათი ასე უნდა წარმოვიდგინოთ:

1) ხ, ჟ, ჟჟ (წახ.=მუხად.) — ქ (უდ.) — ე.ი. უდიურს უნდა შემონახული ჰქონდეს ძველი სახეობა (ფარინგალური ხშული), რომელსაც წახურსა და მუხადურში ვფარდება სპირანტის სახით ერთნაირად და რეგულარულად მოდიფიცირებული ვარიანტი — ზოგ შემთხვევაში წინ

I. იგულისხმება „ლეზგიურ“ ენათა ფუძე=ენა.

გადმოწეული.

2) ხ, ჰ (წახ.=მუხად.) — ქ, (უდ.). — ამ შესატყვისობაშიც უდიდური უნდა გვიჩვენებდეს არქაულ ან შედარებით უფრო ძველ ვითარებას (ამ ადრინდელ სახეობას შესაძლოა სხვა სათავეც ჰქონდეს. იგულისხმება შესაძლებლობა ქ <- ქ პროცესისა). ამის დადასტურებად უნდა მივიჩნიოთ, თუნდაც, აქვე ზემოთ დასახელებული რეფლექსი ფარინგალური ყრუ=ფშინიერი ჰ სპირანტის სახით. ამის გვერდით ყურადღებას იპყრობს მომდევნო მუხლში გათვალისწინებული შესატყვისობა:

3) ხ~, ჰ~ (წახ.=მუხად.) — ხ (უდ.). წახურ=მუხადური პალატალურ თუ პალატალიზებული ხ~ || ჰ~ ერთნაირად ეფარდება უდიდურ ხ=ს. აქ შესაძლებელია ხ~ -> ხ~ პროცესი; თუმცა უდიდური ვარიანტიც (ხ) შესაძლოა მეორეული იყოს: მიღებული იყოს ქ=საგან, ან ისევე ქ ხშულისაგან. ამის კვალობაზე წახურ=მუხადური ხ~, ჰ~ სახეობაც შეიძლება უშუალოდ მიღებული იყოს ქ=ს სპირანტიზაციისა და პალატალიზაციის, ან ქ=ს სპირანტიზაციისა და წინ გადმოწევის გზით (ამაზე დაბეჯითებით მსჯელობისათვის საჭირო იქნება ამ ენათა ფარგლებიდან გასვლა დაღესტნურ ენათა მონაცემების მომარჯვება).

4) ანალოგიური მდგომარეობაა მომდევნო შესატყვისობაშიც: ხ, ჰ (წახ.=მუხად.) — ხ (უდ.), ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ წახურსა და მუხადურში (ფაკულტატურად ხმარებული) ხ, ჰ სპირანტების პალატალიზაცია=დარბილება არ ხდება. სხვანაირად, რომ ვთქვათ, ამ შეფარდებაში უდიდურ ხ სპირანტს წახურსა და მუხადურში არ შეესაბამება „სუსტი“ ვარიანტები: რჩება იგივე ხ შესატყვისობა, რომელსაც გვერდში უდგას ჰ სპირანტი, აღსანიშნავია, რომ ჰ სპირანტს, როგორც ეს ზემოთაც იყო შენიშნული, ზოგჯერ აქვს ინტენსიური (მყოვარი) თანხმოვნის (ჰჰ) ეფექტი; რაც ბადებს ასეთ კითხვას: ოდინდელი მდგომარეობის მიხედვით უდიდურშიც ხ ხომ არ იყო ინტენ-

სიური (მყოვარი) თანხმოვანი. ამასთან: ხ=ს გვერდით
ჰ, ჰჰ სპირანტის არსებობამ შეიძლება მიგვიყვანოს
ისევ რაღაც სხვა პოსტულატამდე — ფარინგალური რიგის
შესაბამის ხშულამდე. აქაც მართებული დასკვნისათვის
საჭირო იქნება სულ ცოტა დალესტნურ ენათა შესაბამის
მონაცემთა მომარჯვება.

4) რამდენადმე განსხვავებული ვითარებაა წახურ=
მუხადურ ჰ, ჰი <- ღჰ, ღჰ -> ღ და უდიურ ღ შესატყვისო-
ბაში. აქ წახურ=მუხადური გვიჩვენებს რამდენადმე გან-
სხვავებულ ფარლობას: შუა ენისმიერი ჰ სპირანტი ღ=
=ს პალატალიზაციას გვაგულისხმებინებს, ხოლო მეორე
(ჰი) — ლაბიალური მომენტის შემონახვასა და ბგერის
ძირითადი (სპირანტული ნაწილის მოშლას (ღჰ -> ჰი)).-იხ.
ზეგ. ნიმუშები. თანაც: წახურსა და მუხადურში სპორადუ-
ლად შემონახულია ღჰ თანხმოვანი, რომელიც ტოვებს ღმუ-
კანაენისმიერი, resp. ყელისმიერი ღ სპირანტის შთა-
ბეჭდილებას (იხ. ზემ.). უდიური ვარიანტისთვისაც საყრ-
დენი ეს უნდა ყოფილიყო. მაშასადამე, ამ ფარლობაში
უდიური მეორეულ მდგომარეობას გვიჩვენებს.

5) წახურ=მუხადურ სისინა სპირანტებსა და აფრი-
კატებს უდიურში შეესაბამება შიშინა სპირანტები და
აფრიკატები: ს (წახურ.=მუხ.) — შ (უდ.), ზ (წახ.=
=მუხ.) - ძ (უდ.), ც (წახ.=მუხ.) — ჩ -> შ (უდ.),
წ (წახ.=მუხ.) — ჭ (უდ.). ამ ფარლობაში უდიური უნდა
გვიჩვენებდეს მეორეულ ვითარებას. ბგერათა ამგვარი
ეგოლუცია — სუსტ სისინათა შეცვლა შიშინა სახეობით-
უნდა აიხსნას არტიკულაციის ერთგვარი მოღუენებით, შე-
სუსტებით, რაც ამ ენაში უნდა მომხდარიყო წინაენის-
მიერ თანხმოვანთა ალვეოლარიზაციის შედეგად. ამ ხაზით
საგულისხმოა უდიურზე გარემომცველი თურქულ=აზერბაიჯან-
ული ენის ფონეტიკური სისტემის გაცვლაც. წინანუნის-
მიერ თანხმოვანთა ალვეოლარიზაციის ტენდენციას ამჟ-
ღავნებენ უდიურის თვისტომი ენებიც — ისე, რომ ეს

ესი უნდა მიჩნეულ იქნას, როგორც წინაენისმიერ (სისინა) სპირანტთა აფრიკატთა, შიშინებით შეცვლის საერთო ტენდენცია, თუმცა წახურსა და მუხბაღურში სხვა ენებთან შედარებით უფრო მყარადაა დაცული აღრინდელი ვითარება.¹

7. შენიშვნები ზემოთ დასახელებულ წახურ=მუხბაღურ და უდიურ თანხმობანთა ერთნაირი (იდენტური) შესატყვისობის გამო:

1) წახურ=მუხბაღურ კ=ს უდიურში შეესატყვისება ძველ კ. აღსანიშნავია, რომ სხვა თვისტომ ენათა შესატყვისის ფუძეებშიც გამოიყოფა კ (იხ. ზევ. ნიმუშები), რაც იძლევა საფუძველს, ვიფიქროთ, რომ ამ ერთნაირ შესატყვისობაში უკუფენილია თავად ფუძე=ენის მდგომარეობა;

2) ერთნაირ შესატყვისობათა რკალში შემოდის ღ (წახ.=მუხბაღ.) და ღ (უღ.) ფარდობაც. თუმცა ლეზგურ ენები იძლევიან საფუძველს, ამ ღ - ღ ფარდობასაც სხვა სათავე მოვუძებნოთ, თავად ეს სპირანტი კი მეორეულ ვარიანტად, რეფლექსად მივიჩნიოთ. ღ წახურ=მუხბაღურში და ღ უდიურში მიღებულია ფარინგალური მეღერი მ ხშულისაგან (იხ. ზემ. მაგალ., „დღისა“ და „მზის“ აღმნიშვნელი ფუძეები).²

1. „ქარის“, „წელიწადისა“ და ზოგი სხვა ცნების აღმნიშვნელ ფუძეთა მიხედვით მ (შ) - ც ანდა მ - ს ფარდობაში ოდინდელად მიჩნეულია შიშინა სახეობა (ჩ, შ); ამასთან გამოთქმულია ის მოსაზრებაც, რომ ჩ, შ ძირითადი ელემენტი უნდა ლაბიალიზებული ყოფილიყო: ჩევ, მც (ე. ბოკარევი-1961, ტ. კუდავა-1964; კოლექტ. შრ. დაღესტნელი ავტორებისა-1972). ამგვარი განმარტების მეორე ნაწილი შეიძლება გასაზიარებელი იყოს, პირველი ნაწილი კი წახურ, მუხბაღურ და უდიურ ღონეზე და იმ არგუმენტების მიხედვით, რაც მოშველებულია აქ, საეჭვო ხდება; ამიტომაც ამ საკითხს დამატებით შესწავლა ესაჭიროება.

2. აღსანიშნავია, რომ მ შემონახულია ხმოვნებს შორის. ნიმუშები გვიჩვენებენ, რომ იგი სუსტდება და (წინააღმოსვრის შემდეგ) ღ სპირანტად იქცევა სიტყვის თავსა და მეტადვე ბოლოში. -სხვა ცნობები ფარინგალური მეღერი ხშულისა და მისი რეფლექსების შესახებ იხ. ზევ. ბგერითი შედგენილობა; ფარინგალური ხშული და მისი რეფლექსები...

3) ერთნაირ ან თითქმის ერთნაირ შესატყვისობათა წყებისად ჩანს $\underline{\text{ხ}}$ (წახ.=მუხ.) - $\underline{\text{ხ}}$ (უღ.), $\underline{\text{კხ}}$, $\underline{\text{კ}}$ (წახ.=მუხ.). — $\underline{\text{კ}}$ (უღ.), $\underline{\text{ტ}}$, $\underline{\text{ტხ}}$ (წახ.=მუხ.) — $\underline{\text{ტ}}$ (უღ.). ამ შემთხვევაში დასახელებული სპირანტისა და ხშულთა შესატყვისობა თითქოს იდენტურია, მაგრამ უკვე თავად წახურსა და მუხადურში სპირადულად (თუ სიტყვის გარკვეულ პოზიციაში) ხმარებული ორ - (სუსტ და ინტენსიურ = მყოფარ) ვარიანტიანი ეს თანხმონები მოწმობენ იმას, რომ აქაც საყრდენად უნდა ყოფილიყო ისევე ინტენსიური (მყლვარდი) სახეობა: $\underline{\text{ხხ}}$ -> $\underline{\text{ხ}}$, $\underline{\text{კხ}}$ -> $\underline{\text{კ}}$; $\underline{\text{ტხ}}$ -> $\underline{\text{ტ}}$.

ზემოთ უწყებული $\underline{\text{ფ}}$ (წახ.=მუხ.) და $\underline{\text{ფ}}$ (უღ.) შესატყვისობაც შეგვეძლო მოგვექცია ფარდობათა ამავგეგში, მაგრამ რადგანაც თავად წახურსა და მუხადურში ამისი ინტენსიური (მყოფარი) სახეობის კვალი არ ჩანს, ამიტომაც იგი შეიძლება მოექცეს ნამდვილად იდენტური შესატყვისობის ციკლში: თ-თ. აქაც მეორდება ფუძე=ენის ვითარება.

4) საგულისხმოდ, რომ წახურ=მუხადურსა და უდიურში შეინიშნება სისინათა ერთნაირი ან თითქმის ერთნაირი შესატყვისობაც: $\underline{\text{სხ}}$, $\underline{\text{ს}}$ (წახ.=მუხ.) — $\underline{\text{ს}}$ (უღ.); $\underline{\text{წხ}}$, $\underline{\text{წ}}$ (წახ.=მუხ.) — $\underline{\text{წ}}$ (უღ.); $\underline{\text{ჭ}}$ (წახ.=მუხად.) — $\underline{\text{ჭ}}$ (უღ.). სისინა სპირანტთა და აფრიკატთა ამგვარი ფარდობის შემცველი სიტყვების არსებობა შეგვეძლო აგვეხსნა სესხების შესაძლებლობით, სახელდობრ, — წახურ=მუხადურიდან უდიურში სესხებით (რადგანაც საფიქრებელია რომ, სისინა სახეობა ამ ენათა ფარდ ფუძეებში უფრო ძველია); უდიურში კი ირდგევა თითქოს ფონეტიკური ფარდობის კანონზომიერება (იხ. ზევ.: „წახ.=მუხ.სისინა თანხმონებს უდიურში სისტემატურად ეფარდება შინა თანხმონები“). მაგრამ შეფარდებულ ენათა რეალიები საფუძველს იძლევიან გამოვთქვამთ მოსაზრება, რომ აქ არ არის არც გამონაკლისები და არც ანომალიები, თუნდაც სესხება. რადგანაც: ა) ასეთი ფუძე=ძირები ამ

ენებში ერთმანეთისაგან სრულიად განსხვავებულად არანაგფორმებულნი: შდრ., მაგალ., ააც II აას (წახ.=მუხ.) - უს (უდ.) „ხარი“; აისზენ (წახ.), აისტჲ(მუხად.) - ბისი (უდ.) „ძველი“; აიწზედ (წახ.=მუხ.) — გიწ (უდ.) „ათი“... ბ) უდიურში ეს სისინა სახეობა გვხვდება ბგერათა ისეთსავე გარემოში, როგორშიაც შიშინები, მაგრამ ასეთ პოზიციაში მოქცეული სისინები ბაინც არ წარმოქმნიან შიშინა სახეობას; მაშასადამე, ბგერათა ერთნაირი მეზობლობა ამ შემთხვევაში ვერ იქცევა პოზიციურ=კომბინაციური ცვლის ფაქტორად: შდრ., მაგალ., ბისი (ძველი) — ბიში (ქადა); ჰა=საო (ღრუბელი) — ჰა= შ= ორ (ისე); ი=სა (ახლა) — ი=შა (ახლო), ბუ=სა (მშიერი) — ფუ=შა <- *ბუ=შა (კომში)... გ) თითქმის ყველა ის სიტყვა, სადაც კი ერთნაირი შესატყვისობა შეინიშნება, არის ამ ენათა ლექსიკური მარაგის მკვიდრი მასალა, ამიტომაც ეს წახურ=მუხადურისა და უდიურის ერთნაირი — სისინა და სისინა — შესატყვისობა უნდა მიჩნეულ იქნეს, როგორც ერთ=ერთი სხვა შესატყვისობათაგანი, ხოლო მისი კანონზომიერების ძანა უნდა ემყარებოდეს შემდეგს: აქ უნდა იყოს ამ ენათა ფუძე=ენაში არსებული და ამჟამინდელ წახურსა და მუხადურში გადმონაშთის სახით (პრაქტიკულად) შემონახული და სპორადულად ხმარებული ავგისებური, მყოვარი(ნ.ტრუბეცკოის ტერმინით - ინტენსიური) სისინა თანხმოვანი, რომელსაც უდიურში კანონზომიერად ეფარდება ისევე სისინა (თუმცა სუსტი) თანხმოვანი.

ეს ფარდობა სქემატურად ასე შეიძლება გამოიხატოს:

$$\begin{array}{c} \text{---> სს --> II ს } \text{ (წახ.=მუხ.) }^I \\ \text{სს (ფუძე=ენისა) } \text{---> ს } \text{ (უდ.)} \end{array}$$

I. მყოვარი=ინტენსიური სს, წს ამჟამინდელ წახურსა და მუხადურში, როგორც წესი, დაცულია ინტერვოკალურ პოზიციაში (იხ. ზემ. მაგალ.).

$\text{წე} \text{ (ფუძე=ენისა)} \rightarrow \text{წე} \rightarrow \text{წ} \text{ (წახ.=მუხ.)}$
 $\rightarrow \text{წ} \text{ (უღ.)}$

როგორც ზემოთაც აღინიშნა, ზოგი სისინა სპირანტის წყაროდ შეიძლებადა ყოფილიყო აგრეთვე აფრიკატიც:

$\text{ცე} \rightarrow \text{ც} \rightarrow \text{წ} \text{ (წახ.=მუხ.)}^{\text{I}}$
 $\rightarrow * \text{სე} > \text{ს} \text{ (უღ.)}$

$\text{ქ} \rightarrow \text{ჭ} \text{ (წახ.=მუხ.)}$
 $\rightarrow \text{ჭ} \text{ (უღ.)}$

უკანასკნელი ორი ფორმულის საილუსტრაციო ნიმუშებად გამოდგება, მაგალითად: 1) ც \rightarrow ს, სჟ \rightarrow ს ფარდობისათვის „ხარისა“ და „ერთის“ აღმნიშვნელი ფუძეებისა და 2) ძ \rightarrow ზ - ზ ფარდობისათვის „ენისა“ და „ხენის“ აღმნიშვნელი ფუძეების შედარება (იხ. ზემ.).

ბოლო ფორმულის მიხედვით ზ — ზ შესატყვისობისათვის საყრდენ ვარიანტად უნდა მიჩნეულ იქნეს ძ, რომელიც გადმონათვის სახით შემოუნახავს ლეზგიურს (კიურულს), თაბასარანულს. ძ აფრიკატიც ამ ჯგუფის ენებში იძლევა ერთნაირ (ზ — ზ) რეფლექსებს.

5) წახურ=მუხადურსა და უდიურში შეინიშნება შიშინათა ერთნაირი (იდენტური) შესატყვისობაც. ზემოთ ამის ნიმუშად დასახელებულია „კომშის“, „ვაშლის“, „ოფლის“ — „სველის“, „ასის“, „აღება“ — „მოღების“, „წაღებისა“ და სხვა მნიშვნელობათა გამომხატველი ფუ-

I. ც|| ს კილოური ვარიანტებია წახურსა და მუხადურში. საყურადღებოა, რომ ამ შემთხვევაშიც ს სპირანტს ინტენსიური თანხმობის ეფექტი აქვს (წმოვნებს შორის). ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა ნ. ტრუბეტკოის მოსაზრებები „ჩრდილო აღმოსავლურ-კავკასიურ“ ენათა აფრიკატების ევოლუციის შესახებ. იგი აღნიშნავს, რომ აფრიკატები ისე იცვლებიან, რომ მათი რეალიზაცია ხდება შესაბამისი ინტენსიური სპირანტების სახითო („თანხმობანთა სისტემა...“; იხ. ბიბლიოგრაფია).

ძეები (იხ. ზემ.), სახელდობრ: ა) წახ. = მუხად. შ — უდ. შ; ბ) წახ. = მუხად. შ ხ — უდ. შ; გ) წახ. = მუხად. რ — უდ. შ. და პირშებ-
 რუნებით, დ) წახ. = მუხად. შ — უდ. რ, შ. და დაისმის კითხვა: როგორ
 გავიგოთ ბგერათა ასეთი ფარდობა? თანაც: როგორ აიხსნება წახურ = მუხადურ სისინათა და უდიურ შიშინათა
 ფარდობის (იხ. ზემ.) ფონზე ამ სახის, ე. ი. ერთნაირი სახეობის —
 შიშინათა და შიშინათა შესატყვისობის არსებობა ამ ენებში? —
 კანონზომიერია ეს, თუ გამონაკლისი? სულაც ხომ არ დაისმის აქაც ფუძეთა სესხე-
 ბის საკითხი? — ბოლო კითხვაზე პასუხი უარყოფითი იქნება. ეს
 საკითხები მოიხსნება იმავე არგუმენტებით, რაც გამოყენებული იყო
 ზემოთ სისინათა ერთნაირი შესატყვისობის კანონზომიერების ახსნის
 დროს. აქაც პოსტულატად ფუძე = ენაშივე უნდა ყოფილიყო ინტენსიური რ ხ
 (→ ჩ) აფრიკატი, ანდა ინტენსიური შიშინა სპირანტი შ ხ, რომლის დაშლის
 შედეგად თვისტომ ენებში იღექება ისევე შიშინა სპირანტი; ზოგ
 შემთხვევაში კი სულაც გადმონაშის სახით, არქაიზმად, უცვლელად რჩება აფრიკატი. ხოლო
 აღრევა აფრიკატისა და სპირანტისა, ერთსა და იმავე ენაში რომ
 ხდება, შეპირობებული უნდა იყოს იმით, რომ ფუძე = ენაში თუ
 ფუძე = დიალექტშივე იგი უკვე დაშლის, ტრანსფორმაციის გზაზე
 იდგა. სხვანაირად რამ ვთქვათ: ჯერ კიდევ აღრე, ამ ენათა
 დიფერენციაციამდე (შესაძლოა, მათი კილოურ სტადიაზე ყოფნის
 დროს) კარგაგადათავდაპირველ ბუნებას.

საყრდენ ვარიანტად მიჩნეული შიშინა აფრიკატი თუ სპირანტი
 უნდა დახასიათდეს რელევანტურ ფონემად. ამგვარი თვისების
 ანარეკლები შეიძლება ვიპოვოთ ამჟამადაც, რამდენადაც
 სუსტი (არაინტენს., არამყოფარი) შიშინა სპირანტისა თუ
 აფრიკატის ცვლა (მყოფარი, ინტენსიური) შიშინა სპირანტით
 თუ აფრიკატით იწვევს სიტყვის მნიშვნელობის ცვლას;
 შდრ. მაგალ.: ა) წახურ = მუხადური: შხინ „ოფლი“ — შინ
 (წახ.), შიდ (მუ-

ხად.) „ბაღლინჯო“. ჭვილ „ქამარი“, „ხვანჯარი“, -- ჭვილ „კუჭი“, „ღირე“ (მუხად.)¹. . . ბ) უდიურის¹შუ„ლა-მე“ (იშხოუნ „შუალამეს“) — შუ „ვინ“¹“შუოზო „ხაჭო“ -- შოზ „ისე“, „იმგვარად“, ჭხაპ „ფარული“, „მალული“, „უხილავი“, „გამქრალი“ — ჭხაპ „ვაზი“, მუჭვა „ტკბილი“ — მუჭვა „მუჭვა (ერთი მუჭვა)“; აჩი „დაკარგული“ -- აჩი „თამაში“, ბარხ „ასი“ — ბარხ „ქვევრსარქველი (ქვა)“ . . . ნიმუშები ამით არ ამოიწურება, მაგრამ დასახელებული ფუძეებიც სარწმუნოს ხდიან აღნიშნული შინა სპირანტისა თუ აფრიკატის შესახებ ზემოთ გა-მოთქმულ მოსაზრებებს. ამასთან ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამჟამად (მეტადრე ახალგაზრდათა მეტყველებაში) ინტენსიური ვარიანტის მოშლის შედეგად, ოპოზიციურ თანხმობანთა შემცველი ეს დაპირისპირებული ფუძეები ემთხვევიან ერთმანეთს, რის გამო იქმნება ომონიმია: მაგალ. : შინ-1) „ოფლი“. 2) „ბაღლინჯო“. ჭვილ — 1) „ხვანჯარი“. 2) „ღირე“ (წახ.=მუხად.); შუ - 1) „ლამე“ 2) „ვინ“. შოზ — 1) „ხაჭო“. 2) „ისე“. მუჭვა — 1) „ტკბილი“. 2) „მუჭვა“. აჩი 1) „დაკარგული“. 2) „თამაში“ (უდ.) და ა.შ. ამჟამინდელ წახურში, მუხადურში და უდიურში ჩვენს თვალწინ მომხდარი ეს ცვლილებები სიმპტომატურია და უნდა ასახავდეს ფუძე=ენაშივე მომხდარს პროცესებს, ამასთან უნდა გვიჩვენებდეს იმ ცვლი-ლებებს, რაც მომხდარა იმთავიდან აქამდე.

ამგვარად, საერთო (ოფინდელ) ლექსიკაში გამოვლენილი წახურ=მუხადური და უდიური ძირეული თანხმობები ეფარდებიან ისე, რომ ა) მათი პოსტულატი=ფონემა თუ არქეტეპი არც ერთ ამ ენაში არა ჩანს. ასეთებს მიეკუთვნ-

1. თუმცა ამჟამად საკორელაციო თანხმობანთაგან პირველნი თანდათან კარგავენ თავისებურ ხასიათს -- სიძლიერეს, მყოფობას, რის შედეგად წარმოიქმნება ომონიმია; მაგალ. : შინ<-შოზინ (ოფლი) — შინ (ბაღლინჯო); ჭვილ<-ჭვილ (ქამარი) — ჭვილ (ღირე) . . . ეგვევი ითქმის მომდევნო მუხლში ნაჩვენებ უდიურ მონაცემებზეც.

ნება, მაგალ., ზ და ზ ფარდობა: <-⁰ქ; ბ) შეფარდებული ძირეული თანხმობები ემთხვევიან საყრდენ ფონემებს. ასეთებს მიეკუთვნება, კერძოდ ქ და ქ, ხ და ხ, თ და თ ფარდობა. ნაწილობრივ კ და კ აგრეთვე ტ და ტ ფარდობა. I ამ ჯგუფსავე მიეკუთვნება შ და შ, ნ და ნ ფარდობაც, რაც შესატყვისობათა ამ სერიაში სპეციალურად არ მოგვიტყევიან, მაგრამ მათ შესახებ ცნობები მოწოდებული გვაქვს სხვაგან - ამ შრომის მომდევნო ნაწილში (მეორე წიგნში), სახელდობრ, იმ თავში, სადაც გაშლილია მსჯელობა გაქვევებულ პრეფიქსთა თაობაზე (არსებით სახელთა ფუძის აგებულების საკითხი; ფუძისთან უფუნქციოდ შეზრდილი თავკიდური ელემენტები - გრ. კლასთა გაქვევებული პრეფიქსების საკითხი). გ) საყრდენი ვარიანტი გადმონაშთად შემონახულია ერთერთ ამ შეფარდებულ ენაში - ისე, რომ ძველი ვარიანტები (პოსტულატები) ხან ერთშია დაცული და ხან მეორეში. სახელდობრ: I. ძველი (ამოსავალი) ვარიანტი შემონახულია წახურ=მუნადურში (იხმარება სპორადულად). ცხადია, ამ შემთხვევაში უდიური წარმოგვიდგება მოდიფიცირებული ფარდობით, ასეთებს მიეკუთვნება, სახელდობრ: I; I) ს (უდ.) — ს <- სჰ (წახ.=მუხ.). 2) წ (უდ.) — წ <- წჰ (წახ.=მუხ.); 3) ლ (უდ.) — ლ <- ლჰ (წახ.=მუხ.). 4) ლ (უდ.) — ლ <- ლჰ -> ყ, კ (წახ.=მუხ.); 5) ყ (უდ.) — ყ, კ <- კჰ -> ქ, გ (წახ.=მუხ.); 6) კ (უდ.) — ყჰ, კჰ (წახ.=მუხ.); 7) ჭ (უდ.) — კჰ, ხჰ, ხჰ (წახ.=მუხ.). II. ძველი, საყრდენი, ვარიანტი (ან ამასთან უფრო ახლოს მდგომი სახეობა) უდიურშია დაცული. ამ რიგის ფარდობას მიე-

I. „ნაწილობრივ“-იმიტომ, რომ ამ თანხმობანთა შემცველ ფუძეთა ერთი ნაწილის მიხედვით მაინც შეიძლება იმედი იქნას, რომ აქ ამოსავალში უნდა ყოფილიყო ინტენსიური (ბუნებრივი) ვარიანტი (ქჰ; ტჰ), რაც წახურსა და მუნადურში, როგორც ითქვამს, მოქმედება სპორადულად ან განსაზღვრულ პოზიციებში. ისე, რომ აქ ჩამოთვლილ ფარდობათა მეორე ნაწილი შეიძლება სულაც მომდევნო მუხლით წარმოგვინდეს ფარდობათა ჯგუფისათვის მიგვეკუთვნებინა. ამ მასალას კიდევ დასჭირდება ჩხრეკა.

კუთვნიება: 1) ჰ (წახ.=მუხ.) — კ (უდ.); 2) ხ, ჰ (წახ.=მუხ.) — ქ (უდ.); 3) ხ~, ჰ~ (წახ.=მუხ.) — ხ (უდ.); 4) ვ <- ჟ (წახ.=მუხ.) — ბ (უდ.).

ბგერათფარდობის აქ წარმოდგენილი სურათის მიხედვით, რასაკვირველია, ძნელდება საყრდენ ფონემათა (არქტიკობა), ან ამასთან ახლოს მდგომი ფონემის არსებობის მიხედვით მაინცდამაინც რომელიმე ამ ენის მონაცემთა „უპირატესობაზე“ (უწინარესობაზე, ოდინდელობაზე) ლაპარაკი: ასეთ „უპირატესობას“ ხან ერთი მხარე ავლენს, ხან — მეორე; თანაც ისე, რომ „უპირატესობა“ ხან წინა რიგის თანხმოვნების მიხედვით ვლინდება, ხან კი — უკანა რიგის თანხმოვნებისა. ყოველივე ეს კი იმის მარჯვენებელია, რომ ამ ენათა კონსონანტიზმის მწყობრი ხასიათი, მისი დინამიკის ერთიანი ხაზი მოშლილია (საგულისხმებელია ამ მხრივ მონათესავე თუ უცხო სისტემის ენათა გავლენით წარმოქმნილი სიჭრელეც). ამის გამოა, რომ ამ ენებში იმდენი კანონი თუ კანონზომიერებაა, რამდენიც გამონაკლისი (ზოგჯერ ერთგვარ „ანომალიამდე“ მისულიც). თუმცა: 1) კარგად ჩანს, რომ წახური და მუხნადური ერთნაირი (ილენტური) შესატყვისობით თვალსაჩინოდ უპირისპირდება, მაგალითად, მათთან შეფარდებულ უდიურს. 2) ერთნაირი ფონეტიკური შესაძლებლობა თავის მხრივ გვარწმუნებს, რომ წახური და მუხნადური „ლენზგიური ჯგუფის“ ენათა შორის ყველაზე ახლოს დგას ერთმანეთთან: მათი დიფერენციაცია მოხდა ყველაზე გვიან. უფრო მეტიც: ეს დიფერენციაცია ჯერ კიდევ დასრულებული არ არის და რომ ეს ენები ერთიმეორის მიმართ ჯერ კიდევ ამჟღავნებენ ერთგვარ დიალექტურ დამოკიდებულებას; ხოლო შეპირისპირებისათვის საორიენტაციოდ აღებული უდიური ენა გაცილებით უფრო ადრე დაშორდა ამ ენებსავე და უფრო მეტად „ლენზგიური ჯგუფის“ სხვა ენებს. თუმცა მასში მაინც დამაჯერებლად ჩანს თვისტომი ენის

ბუნება. თანაც ზემოთ ნაჩვენებ შესატყვისობათა რე-
გულარული ხასიათი სარწმუნოს ხდის იმასაც, რომ განვითა-
რების უძველეს სტადიაზე ამ ენათათვის დამახასიათებელი
იყო თანხმობანთა გაცილებით რთული სისტემა, ვიდრე -
ამას ეს ენები ამჟამად ავლენენ; სირთულეს უმთავრე-
სად ქმნიდა ხშულთა, აფრიკატთა და სპირანტთა სუსტი
და ძლიერი (მყოვარი) ფონემების, ფარინგალურ ხშულთა
ოთხი წევრის, ენისძირისმიერ სპირანტთა სამი წევრისა
და უკანა და წინა რიგის ლაბიალიზებულ ფონემათა ოდით-
გან არსებობა...

წ ა ხ უ რ ი ტ ე ქ ს ტ ე ბ ი

1) აუღი წახური

§ 1.

I. გადღებში „დურა=დურა“
ჰუენჯა. აოყრეაჩჷ ჰამაზ
ანისურალ, აოყრეაჩჷ ყა-
ნისურალ სანა=სანმიშქჷ
ქჷმწრბჷ ყაჰიშჷს ჰჷრჷქჷთჷ
=ჰაჰა. ყაბჷმეიშჷ აბჷმე-
შჷს მკჷ = უხვახს ჰაზ-
რა=ქჷთჷ=ჰაჰა. აბჷმეიშჷ
ქჷმწრ ყაჷრეჷმე ყაბჷმე-
შჷლჷა კხჷჷ, ყაბჷმეიშჷ
ჰჷრჷქჷთჷ=ჰაჰა ქჷმარ ყაჷ-
შჷს ვაზ მკჷ=გჷჷჷჷს ჰჷ-
რჷქჷთჷ=ჰაჰა.

I. ბიჭები „დურა=დურა“=ს
[ლახტობას] თამაშობენ. ოთხი
ამხანაგი გარედან [გა-
რეთა მხარეზე] ოთხი შიგნი-
დან [შიგნითა მხარეზე] ერ-
თი=ერთმანეთისაგან ქამ-
რების წართმევას ცდილობენ.
გარეთანი შიგნიებს წიხ-
ლის დასარტყმელად [დარტყმა]
ცდილობენ. გარეთები ქამ-
რის წართმევისას შიგნი -
თებს ურტყამენ [ქამარს]. შიგ-
ნიები ცდილობენ ქამარი
წართვან [წართმევას] და
წიხლის კვრას ცდილობენ.

§ 2.

გადააბჷ სარხხარ=ჰაჰა
გიგაბიშჷ. მენი ხივენჩჷ
აუგბა სა ჩხხარაშჷ სავა-
ლი ჯოლჷ ოჷა სახაზრნა სჷ-
მიშ=ჰაჰა. თჷლჷბუ=ქარჷჷ
სანა=სანჷჷჷნი ოხვილჷ ოლჷ-
ზარ ხელჷ=ხელჷა აჷჷ
(=აჷჷჷ) გივილალ. ჰაზრა-
ქათ=ჰაჰა ალჷარტუ გხვახს
სანჷჷჷ სა ჷხხეჷმე ჷიზ-

ბიჭების საჭიდაოდ [ჭიდაო-
ბის კეთებად] ხალხის თავ -
მოყრის ადგილებზე სხვა
სოფლიდან კარგ მოჭიდავე-
ებს აგროვებენ. იმათგან
ერთს უფროსს ირჩევენ. ტან=
=შიშველები (=გახლები)
ერთი=მეორის [თავიანთ] წინ
დგებიან, ხელი=ხელს ართმე-
ვენ, [ჭიდაობას] იწყებენ.

მაცაჰთენ საბინი გაფარ=
 =ჰეჰე ბარეშემეშ=ჰაჰეჰე
 ხელ~ =ხელ~ასეხხ=ჰაჰე.ღა-
 მხანა ახტეგელეჰა ალ~არ-
 ტუ გაფარ=ჰაჰე.
 2.გადეშიშ „ალ~ეხე =გი-
 ხონ“ ჰეგეგა.ხ~ებინჩხ ხ~ე-
 ნინა ილ~ოზარ.წეთხა ჩურ-
 მაჰურ ალ~ადარხი. ჩურ=
 =ეხ~აჰე კხჩხურ ოხგილ~
 ილ~ოზარ. ყურ=ეხ~აჰე ჯო-
 ლ~ოჰა ყრკალ. სა ჰაჰეა
 ყაჰეაჰეჰეშენსაბე ილ~ო-
 ზარ.

ერთი ცდილობს მეორე აიყუა-
 ნოს [და] დასცეს.წაქცივი-
 სას ხალხი ერთად აყენებს
 [მოჭიდავეებს], ხელს რა-
 მოართმევენებს, შეარიგებს
 გამარჯვებულს ასწევენ=
 =აიყვანენ, ტაშს უკრავენ.
 2.ბიჭები „ჭიდაობას“თამა-
 შობენ. სამი სამთან დგება.
 პირველად კენჭს აგდებენ.
 კენჭი შეხვედრისას (ვისაც
 შეხვდება) წინ დგება, იმა-
 ზე ქვემოდან ზემოთ ხტებან
 ერთი ამხანაგი რომ წაიქ-
 ცევა [წაქცივისას] მეორე
 (სხვა) დგება.

§ 3.

აიშდი მაჰალეჰა უშახარ
 აბინე. ზე ჯო ყაჰეშინე.
 ჯეხხარი დენეშიშ=ჰაჰე ყა-
 ჰეშე აბკენეშე.

ჩვენს ეზოში ბიჭები მო-
 ვიდნენ. მე ისინი (თვიოთ
 =ისინი) გავრეკე. მსხლებს
 კრეფდნენ; გავყარე=რა
 მთლად, წავიდნენ.

§ 4.

I.სააბირი აუგუნ აიკანა
 უშახი; ამა კახლეჰეჰად
 სეკერა თამბალრაა=ჩ; აუგ-
 ბა ჰეჰეჰე შოლი დეშინ. მანა
 მაქთაბეჰეჰა კაჰეკანანჰეჰა
 ქითაბეჰეჰეჰეჰეჰეჰეჰეჰე
 სნ (II ჰივაგასნი) აჰეკან.

I.სააბირი კარგი გულის
 ბიჭი იყო. მაგრამ სწავ-
 ლაში 'კი' ცოტათი ზარმატო
 იყო; კარგი ფიქრი არ
 ჰქონდა (კარგ ფიქრს არ
 იძლეოდა). იგი სკოლაში
 წასვლისას წიგნებს ყრი-

მანყუნნი დექი~ს=აედის
 აუგდა კახდეკუ ჯქხან (= = ჯჰგან) სადნი; ვუჰ ბე-
 შიჯრ ჰალ~ჯახჰიანა, აუგ-
 და კახდეკაჰ დეშ=ოდ.
 2. სა აიღელ~ სააბირიკლ~
 ყაჯუნძ: ჯონი მათალქეჰა
 სიყილ~ (სეყილ~) ^I არჯ=გორ.
 საყილქ ^I სააბირიქქჷ გენეჰ
 ჰქეჰუდა (ჰქეჰუდა). სააბი-
 რქეჰ კიხდგინ = ჰქეჰუდა დი-
 ლანჩის: ^I ნაყას იზლამიშ=
 = დეხ~ნი (=დეჰ~ნი)? ჰალა=
 =ქი ლუ მეკჰირა = ორ ვა
 აიღენ ჯან სადდა=ჰოდ. დი-
 ლანჯე ჯავაბ = ქეგოდა; ლუ
 მეკჰინა, აიკ=შადნა ვადწ
 ჰორ. არჯხნი აიკჰქეჰა=სა-
 ნა გჯრგენ აუშენ = ჰაყას
 ზე გქრ თამბალრა=ნი ჰორ-
 ნა (ჰორნანნი). ზას კახდე-
 კიჰ ჯქხან (ჯჰგან) დეშ=
 =დიი; ზე კჯრჯ = ჰელი =
 = დეშ=დიი დექხრქაჰ=აედი-
 კა; ზაკლ~ აწა = დეშდიი
 უსტადიივალიკა. გოონწ დე-
 ქი=აედწჷ ჰაბტგბჰ; ახუ-
 რა ჰიჭხჰქლ=დწწარა (ჰიშჭქლ=
 =დწწარა) კიხდწდეკუ; იშ-
 ლამიშხ~ას ახხახ=დეშდნი,
 ყინჩილ~ა შაკა ზე ბახტ=

და=რა სათამაშოდ მოდიოდა.
 მის დედ = მამას უნდოდათ
 კარგად ესწავლა; თვითონ
 უქმად დაეხეტებოდა (ტრია-
 ლებდა), კარგად არ სწავ-
 ლობდა.

2. ერთ დღეს სააბირი ხე-
 დავს: თავის ეზოში მთხო-
 ვარა მოვიდა. მთხოვარამ
 სააბირს პური სთხოვა. სა-
 აბირმა ჰკითხა მთხოვარას:
 რატომ არ მუშაობ? ჯერ შენ
 ახალგაზრდა ხარ და შენი
 ჯანი საღია. მთხოვარამ
 პასუხი გასცა: შენ ახალ-
 გაზრდა, გულ=ლაღი ბიჭი
 ხარ; გულახდილად ყველა-
 ფერს ვიტყვი. მე ძალიან
 ზარმაცი ვიყავი; არ მიყ-
 ვარდა (არ მინდოდა) სწავ-
 ლა; მე ყურს არ ვუგდებდი
 (არ ვიძლეოდი) მამასაც=
 =დედასაც. მე არ ვიცოდი
 ხელმბაც. შემდეგ მამაც=
 =დედაც დაიხოცა. დავრჩი
 არაფრის მცოდნე (უყოდინა-
 რი), საქმის კეთება არ
 შემეძლო. მას აქეთ მე
 უბედური აქეთ=იქით დავდი-
 ვარ, მათხოვრობით ვშოუ-
 ლობ (ვაკეთებ) სარჩოს.

I. „მთხოვარის“ აღმნიშვნელად ინფორმატორმა ყველა
 სიტყვა გამოიყენა.

==დღეობაჲ პინავა = შავა
 აიგანჲ, დილანჯი - ცაღა
 პაჟიეუ ზე = ჯარ ==ზე და-
 ლანმიშ = პაყა.

3. სააბირი ჭქეჟრაშიშ==ბა-
 რა. მანჟეი დიკანაქ კახ-
 ხაშდა (ქეხხაშდა) დილანჯინ
 ეხტილათ; მანა კანხეჟუ-
 რა ქი [ინა (მანა)] აიხდი
 ცეკლეკა მანა იშ აბაგი-
 ლი, ინი აჯღეკა ზე გე-
 ეწჷ. სააბირინა დეჟინა =
 ზაჰედინა აბაჯღე აბა გრ-
 ღერა მან (მანა) აუგდა
 კახდჟახს. განჯ მანა იუ-
 და კახდჟეჟ აუგდა ხაშდენ
 დონანა ინსან კეღეჟურა.

3. სააბირი ჩადიქრდა: მის
 გულს მოხედა მიხონარას
 საუბარი; მას შეეშინდა
 (იგი შეეშინდა), ჩემს თავს
 ეს საქმე არ მოუციდეს
 [მეც ასე არ დამემარათს],
 ამ დღეში არ ჩადვარდე==
 სიბრაღული იგრძნო მშობ-
 ლებისადმი. მან დანიწყა
 კარგად სწავლა. შემდეგ
 კარგი სახელის ადამიანი
 (კაცი) გამოვიდა.

§ 5.

აიშდი ჯიგე აუბაჲ
 პანაბე აუგდა ნიხი. სუ-
 ვაბიშე აუგუნ ტიტბე ნიხი.
 ყუხდმინა პანაბუ მუკადა
 ნიხი; იხ ხახაჲ გაღდა.
 იშდე (იშდი) ჯიგედენ მაღე
 ყუხდმის მანნი ჯიგაბიშე-
 კა ქორმიშ ნიხი; ყუხდმინა
 მაღბე ხიციჲ პუნაჯან მუმ-
 ქუნ ცინი = დეშ.

ჩვენს მხარეს (==ადგილას)
 ზაფხულაბით პანერი კარგია
 ხოლმე. მთებში კარგი ყუ-
 ვილებია ხოლმე. ზამთარში
 პანერი ცივია ხოლმე. თაფ-
 ლი ბევრი მოდის (== ბევ-
 რად წვიმს). ჩვენი მხარის
 (ადგილის) პირუტყვი იმ
 (="სხვა") ადგილებში ირე-
 კება (მომთაბარებოს) ზამ-
 თარში პირუტყვის შენახვა
 სოფლად შესაძლებელი არ

არის ხოლმე.

I. მთხრობელმა ეს აზრი ასე
 გამოხატა: დილანჯინ ეხტი-
 ლანბე აიხდი დიკანაქ ითხე-
 და.

§ 6.

აიშდა ბალქან ქოქტი ვუ-
ბ~ას სუვექა წაუქუ (წაქი-
ჰგჯ). სა ვუზულ~ა კაცალ~
ასდა კაბჯმე მსბუ ყჯუდმის
ტაშმეშ = ჰაყას. აღ~იხჯ
ლაზემნი ჯიგექა ჯუჰყას
(ჯუჰყას). ბალქან ქოქტიბა
ჰუენჯინწაჰ ჯუგბა=გონ~ი.

ჩენი ცხენი რომ გასუქ-
დეს, მთაში გავუშვით. ერ-
თი თვის შემდეგ მოვიყვა-
ნეთ (დავაბრუნეთ) უკან;
დაბრუნებისამებრ ზამთრის-
თვის შეშას მოზიდავს. აგ-
რეთვე (= ზედ) საჭირო
ადგილებშიც წავალთ. ცხე-
ნი გასუქებული შენახვი-
სას კარგია ხოლმე.

§ 7.

1. ჯუგანა წონში ახყახანანი
გუჰარჯლ~ ჰიკა=გორ.

1. კარგი მეზობელი ზორულ
ნათესავზე კარგია [უფრო].

2. არეე ჰლგ=დეგბ~ე ულ~
ულ~ანა დუშმან ვომნა.

2. შუაში ცხვირი რომ არ
იყოს, თვალი თვალისა მტე-
რი იქნებოდა(=არის).

3. ხელან ხელ ჰოაღლილან,
ხელანჯდ აყტია.

3. ხელი ხელს (=ხელმა
ხელი) ბანს, ხელიც[=ორი-
ვე] პირს.

4. ვას დექჰანან, მერუნჰჰა
ჰიმაყა.

4. შენ [რაც] არ გინდა
[შენთვის], სხვას ნუ უზამ.

5. ყააიბ დეშდა ხიზან ვეა-
ბ~ანა = დეშ.

5. ნაკლის (=სირცხვილის)
უქონელი ოჯახი არ არის
ხოლმე.

6. მაჰაბაჰ ჯანან ფერგარ=
=ოდ.

6. სიყვარული სიცოცხლის
საყრდენია.

7. ჟურთ შარ ნაქანანი =
= ქარას ითუბა=ვობ.

8. ფეხამბარე ჯუნი ჯანა-
ქა ღუხუა პატიუ.

9. ქარაღენ ხელე ყბუთქა
ღბაღენ=ბინტ, ოხგე ჯუნი.
ქაღმეღკა კადაღმი.

10. ქასიბიგაღა ცაჰაიბ დეშ=
=ოღენ.

11. ღუნაე ოთხიანანჴუს
აზრდ ვომნა.

12. ხორე ყატიჯენჴუს ლაჰ-
ნათ¹ — ყატიჯე გიდეტიკინჴუს
ლაჰენათ გიტიკე კიდეტიბინ-
ჴუს ლაჰენათ.¹

13. ჟუგუნ ხორაგ=იჰ = უჭ-
ტანა ხუნაშუჰ ჯანას
აზრიაათ=ობ.

7. სამშობლო ყოველი
სულდგმულისთვის ტკბილია

8. წინასწარმეტყველი თა-
ვის სხეულისად ლოცულობს
(= ჯერ თავო და თავო=ო).

9. ქარლის ხელი ქონით[ქო-
ნიანი] რომ ყოფილიყო, ჯერ
[პირველად, უწინ] თავის
ქალას წასცხებდა.

10. სიღარიბე სირცხვილი
არ არის.

11. ქვეყანა მჭამელისად
ღუმა არის.

12. გველის მნახველის
„ლაჰენათ“=ი ვინც ნახა,
თუ არ მოკლავს, (მისთვის-
საც) „ლაჰენათი“ იყოს
არ დამმარხველისაც „ლაჰ-
ნათ“=ი იყოს.

13. კარგი საჭმელი=და=ლა-
მაზი ქალი (ცოლი)სხეულის
საზრუნავია.

§ 8.

საქარ=ენ ეახანი სა გა-
დექად ფისინ ზდათბენიჰ

საფარად=ო წოდებული[თქმუ-
ლი, ნათქვამი] ერთ ბიჭს

¹ I. თარსი, ნავსი (არაბ.) —
გადატ. (აქ), ფუჰ იმას!

ვოდენმე. მანა ჰამმამაშ
 ჰამაზაშშიქა დახყვი ჰააყა-
 ნი ნებანა; ვუჯირ გვირ
 ჰახდხირანიჲ ნქარნა. ჰა-
 მაზარ მანწუკლჷ შეებანამი-
 ენი, ჯულქად „ჰახდხირჷ გა-
 დან“ „ჰახდხირჷ საჭარ“=ვა
 რნ=ჰეცეც ახქახანაბენი ჰა-
 ცამე.

[ბიჭისად] ცუდი ჩვეულე-
 ბა ჰქონდა [ჩვეულებები
 იყო]. იგი ყოველთვის ამ-
 ხანაგებს ერხუბებოდა[ჩხუ-
 ბი მკეთებელი იყო ხოლმე]
 თავადაც ძალიან უწესრი-
 გო [ფეთხუმი] დადიოდა.ამ-
 ხანაგები მისგან გარბოდ-
 ნენ, თვით=მას [თვითონაც]
 „დაუდევარ [ფეთხუმ] ბიჭს“
 „დაუდევარ საფარსა“—ო
 იძახდნენ [დასძახოდნენ =
 =მას ამბობდნენ, აკეთებდ-
 ნენ] ‘და’ დასცინოდნენ
 [დაცინებებს აკეთებდნენ].

აული მუსლაღი

§ 9.

ჰამანი სენ კალხოზუს ჯუგ-
 და მედაახილ იხუნენ. სა
 კილო თახილენ ბიტალაყასენ,
 სურა კილო ნისხჷ(ნისხე)
 ბიტალაყასენ...ტოტარედ
 ვოდენმე. ოკბიშინ პოლამუდ
 გჷწიმმუ. ჰახშიდილჷ(ჰახშ-
 დილე) ოქტაბრილ ვახყახ-
 ბუ ახლჰახასემმე ახერბაჲ-
 ჯანალქა (გალანელქა);ჩაგ-
 რაბჷდ უხსუმმუ. ბალქანააშინ
 ჯღლხედ ახსენბუ.

ამ წელიწადს კოლმეურნეო-
 ბას კარგი მოსავალი ექ-
 ნება [იქნება]. ერთ კილო
 მარცვლეულს მიიღებენ[გაი-
 ყოფენ -‘შრომა დღეზე’],
 ნახევარ კილო ყველს მი-
 იღებენ [გაიყოფენ, გაინა-
 წილებენ ‘თითო შრომა დღე-
 ზე’]. ფუტკარიც არის[ფუტკ-
 რებიც არიან]. თივის[ბა-
 ლახების] გეგმატ შესრულ-
 და [გაივსო, აივსო]. ოქ-
 ტომბერში ცხვრები წავლენ
 ახერბაიჯანში(გალანში);

ნახირიც [ძროხებიც] წავა
[წავლენ]. ცხენების რე-
მაც წავა [წავლენ].

§ 10.

ვახყავთ გაზამმე. ნაქტი
ყოველა სწომიშ = მხანა
(მხანა). მანრილ კიე-
ლა, ვახყავთ გაზე ყა-
თითხემე ყოველა მამა
გახიხან. სურა საყათ-
ლ კიელა დელამა ექუნ.
გონე ხელ ახხიხიხან
დელამამს. ხელ ახხიხი-
ლ კიელა სწომიშ მხან.
სწომიშ მხე ყათითხემე
ნისხე გადახან. ნისხა
ყოველა საყან. ოკა ყეტი
კამყანა. მიწედე ყოვე-
ენი ნისხე მერთელევა
საყან, ოკა ახხიხან=ვე
ყეტი კამყანა. მალ უტუ-
მე=ყუ გიხ. ჩილე=კიელა
მერთელ სკლათევა კამლან.

ცხვრები იწველებიან
(ცწველით). რძე კასრში
მწვენად კეთდება. ამის
[ამისგან] შემდეგ ცხვრე-
ბის [ცხვრები] წველის [წვე-
ლა] გათავებისას [გათა-
ვებისთანავე] კასრში „მა-
მა“ (=სადედე) კეთდება
(ირტყმევა). ნახევარი საა-
თის შემდეგ დელამუტი კეთ-
დება [ხდება]. შემდეგ ხელს
[ხელი] „ურტყამენ“ დელა-
მუტს რომ „ურტყამენ“ (=
ურევენ) [დელამუტის არ-
ვისგან შემდეგ] ხაჭო კეთ-
დება. ხაჭოს კეთების შემ-
დეგ [ხაჭო კეთდება=რა
დამთავრებისას] ყველი გარ-
დება. ყველს კასრში აგ-
დებენ (|| სდებენ). ზემოდან
მარილს აყრიან (|| იყრება).
დილას კასრიდან ყველი
„ყველის“ გულაში იდება,
ზემოდან ყველის ნაწურს
(„არხანა“-ს) და მარილს
აფრქვევენ. პირს „გულისას“
მაგრად ჰკრავენ. ამის შემ-

2) აული მიქიქი

§ 11

ლინა ჰარკენ ოსბე=ჰაყას. აიუბედ კალხოზუს კალ~ჰს (კალეს), კიდადე მუნქუმ დეშედ. ღიკა ჰარკენ კალხოზუნ ნექ~ კიიშალ~ას. კიდიშ(ი)ლ~ე, შ~ოლლ~(შ~ოლ-ღე) აჯღ ღაწუქტიანას.

დეეს წაგედით შეშის [შე-შების]დასაჭრელად[საკეთებ-ლად, კეთებად]ჩვენი კოლ-მეურნეობისათვის.თუ არ მო-ვიტანეთ, არ შეიძლება.ხვალ წავალთ კოლმეურნეობის ყა-ნის [ყანა] მოსამკელად [მკად]. თუ არ მოგმკით (გაგთიბათ), ხუთ 'შრომა' დეეს ჩამოგვაჭრიან .

§ 12.

აიშდა მის~ანა = ხეტი [= =ხიტი] ხაჰმნა დეშ ჭომნა, კენნა ხეტი [? = ხიტი]ცომ-ნა. აიშღე ხიგე აჯხ~წალ ხატი ჭოდუნ. შინჰბ ააშა-მიშ = ოობ~ააშე ადამეერ, აედაარ, უშახაარ, -გადააბე იჩეერ; ყახსენ = ყარეერ... აჯშენ სევეთლჯღ ჭოდუნ გილმიწაა. გილმიწანა = ხეტი (=ხიტი) აიშდა ხიგე-ლე ხემნა=ვობ, მანჩიხა გორა აჯშენ სწლსოგეთ მა-ად = ეხ~ა. მიხენჩჰ ააჰკ კვლბა ჭომნა, ხეღა ეხ~ე. ხ~ებილლ~ კილომეტრეე, მეტი [დიდი]არ იქნება.

ჩვენი მიქიქი=სოფელი დიდი არ არის, პატარა სოფელი არის . ჩვენს სოფელში სა-მოცი სახლი არის.აქ ცხოვ-რობენ მამაკაცები, დედა-კაცები, შვილები,—ბიჭები, გოგოები; მოხუცები...ჩვე-ნი საბჭო არის გილმიწი. გილმიწ=სოფელი ჩვენს სო-ფელზე დიდია, ამის გამო ჩვენი სოფლსაბჭო იქ არის [იმყოფება]. მიქიქიდან გზა მცირე [პატარა] არის, ბევრი=ბევრი იყოს სამი კი-ლომეტრი,ამაზე[ამითგან]

3) აუღი-გელმიწი

§ 13.

1. ღიინა ხახმდა ზე ლა-
ლირხუნანი, ზალ~ა ნაყუქ
სა ქარ ლაჟა:

აიშენ სვეაბიჟა ჯალა
ხახა ოყტი ვომნა, ვოხყტია-
ბი აუგდა ქოქტი= იეახ~ნი
(|| იწხ~ნი). რიქა აუგუნ
ფახშახქარარ ვობემბიჟე.

2. ჰაანა აიშნა ხიჟტი
ჩინ დო გილმეწი (გელმეწი)
ვოდენ~. აიშნა რახინ
დო რუთულ~ ვოდენ~. აიშინ
ჯიგა დაღესტან ვოდენ~.

3. ში ყიხდმინა გალაკა
იდაყანანბიხ~იჟე. აიშინ
ჯიგა მემბახათენ ჯჯგა
ვოდენ. ყიხდმინა აიზბი
ხახა გაულქიანბი ხ~იჟე,
ხახა მემქარ (|| მემქარ)
იეხ~იჟე. აუხ~ტიან (||
აუქტიან) ში კიდემბიხ~ნი
დაღესტანაკა. დუხ~ჯხუნ
ში დაღესტანა დოლამბიჟან
=დახ~ანბიხ~იჟე. ყიხდმინა
(|| ყიხდმინა) აიშინ ვოხ-
ყტიახბი გალაკა აყანანბი-
ხ~იჟე.

1. ამაღამ (დღის ლაჟ) მე დავ-
წეტი, სიზმარში ერთი რამე
ენახე (ჩემდა სიზმრად ერთი
რამე ენახე); ჩვენს მთებში
ძალიან ბევრი ბალახი არის
ცხვრები კარგად სუქდებიან
(მსუქანი ხდებიან). თვით
მათ კარგი მწყემსები
ჰყავთ (არიან).

2. აი ამ ჩვენი სოფლის თაფლ
სახელი გილმიწი (გელმეწი)
არის. ჩვენი რაიონის სახე-
ლი რუთული არის. ჩვენი მა-
რე [ადგილი] დაღესტანია არის.

3. ჩვენ ზამთარში გალაში
(აზერბაიჯანში) მივიღვართ
ხოლმე. ჩვენი ადგილი ხრო-
კი ადგილია. ზამთარში თაფ-
ლი [თოვლები] ბევრი მოდის
[წვიმად ცვივა ხოლმე],
ბევრი ყინვები არის ხოლმე.
გაზაფხულზე ჩვენ ვბრუნდე-
ბით ხოლმე დაღესტანში.
ზაფხულში დაღესტანში ვიმ-
ყოფებით ხოლმე. ზამთარში
ჩვენი ცხვრები გალაში
(=აზერბაიჯანში) მიდიან
[მიემართებიან].

4. ზე მათინიასარ გჟუჟურ, 4. მე მანქანაზე დავჯექი, პარყუნა სა ჟუგნი შაარეა-ხვა, — ჩინ დო მათჰაზრ = ყლანნი. ზე შაპარეა იიქარნწ(იიქარნე)ვახტალ ზალა ჯალა სა მაგაზინიანს სა ჟუგუნ კასტუნანი დავა, ზატა ფულ (||ფულ) დეხააა გორა ალნიშას დახნიშნ. მანჩწ (შაპარიანჩწ) ზე ალიჭო სწყუ კარჯნა ხავახვა. ზატა ფულ (ფულ) დეშანნი ჯენჩწ ჟუგუნ-ჟუგუნ ქარბი ალიშას. ფულ=დეშნა ზე ჯატა პარყუნიილარ ფაშმალ ჯხანა.

წავედი ერთ კარგ ქალაქში, — მისი [თაფისი]სახელი მახარყალაა. მე ქალაქში ვსეირნობდი=რა [სეირნობის დროს] მე იქა ერთ მაღაზიაში ერთი კარგი კოსტუმი ვნახე, მე არ მქონდა=რა [ჩემთან არ იყო=რა] ფული, ყიდვა ვერ შევძელი. იქიდან (ქალაქიდან) მე წამოვედი [გამოვედი]=რა დავბრუნდი [უკან წამოვედი] შინ. მე ფული არ მქონდა [ჩემდა არ იყო რა ფული], იქიდან კაკაი რამეები რომ მეყიდა [რომ ყიდვად]. უფულად მე იქ რომ წავედი [წასვლის გამო] დავლონდი [დანანებული გავხდი].

4) აული მიშლეში

§ 14 (ფრაზები)

- ზე აიკხალა ფოატალანა ლუ — „მე გულით გეპატიყები შენ“;
- ლუ აიზენ რუხჰ ვოდუნ — „შენ ჩემი სული ხარ“;
- გეჯ დეხა, ვერდენა ულ კუაოჩეესე კალე — „არ დაიგვიანო, მზის ჩასვლამდე [მზის თვალის დაშვებამდე], დაბრუნდი!“
- ყინან ხახმდა აზრე ვაზ კუაოჩეესე ბადეევა ბატრაინა, იტუნა გაფ = ჰააყას — „დღეს ღამე [ღამესად] მოდი მთვარის ჩასვლამდე ბაღში ღამაზად,

ტკბილად სასაუბროდ;“

- აუხ~ტიანიინი აჯღღლ~ გამოლუ აღ~აჰყიილ~ა კიილა ინსან ბააჩღღკა კილეჭუაჩყაშ აოკაჩოთბზ არმიშეეწზ — „გაზაფხულის დღეს წვიმის შემდეგ ადამიანი როდესაც მინდვრად გადის, გულით ხარობს“;
- ეხლიმნა ეუკულ~ საბჯრ ცოდონ „მოთმინება სათავეა [თავია] მეცნიერებისა“;
- ლუ დუნეან იშჯხ=ც'ოდ — „შენ ქვეყნის სინათლე ხარ“;
- ჰახკადა იცჰეე'ნვ' მახხუხდ დეშ=ოდუნ — „გულახდილად რომ ეთქვამ, ასე არ არის [მაგისად არ მყოფია]“;
- მწჰჰჰჰჰჰჰებანა დერააა=ვობ „სიყვარული სისხლის ზღვა არის“;
- ნახხუდ იცჰეანედ, აისეანვ მწწლიმ=ვორ — „რაც[როგორც] არ უნდა იყოს [ითქვას], ძველი [მოხუცი]მასწავლებელია'რის“.
- „მწჰჰჰჰჰჰჰებანა დერაა=ვობ“, — მანჩიეკა გიდიირ-ხ~ინწყულ~ა (|| გიდირხინგუკლვ) მან დაწა=ხ~ა; აიკენ მკეეა ვა ჰოხქქმშთენ სირ სანწყუსჯად ბააან ჰიმაყა; ყინინა დოსტ ყჩკინ თიქან=ოდუნ — „სიყვარული სისხლის ზღვა არის“, — ვინც არ მოხვდა[ჩავარდა] ამაში, ამას ვერ გაიგებს; გულის გასაღები [კლიტი] არავის არ გაუღო, არც სახელმწიფო საიდუმლო 'გათქვა'; დღეიანდელი [დღეის] მეგობარი ხვალინდელი [ხვალის] მტერია [მოდალატეა].
- აუგნა წონში ახყახნანი გუჰარღღლ~ ჰიკა=ვორ — „კარგი მეზობელი შორეულ ნათესავზე [ნათესავისაგან] მახლობელია [ახლო'ა']“.
- არეე ჰოვ დეეხ~ე, ულ~ ულ~ანა დუშმან ვომნა — „შუაში ცხვირი რომ არ ყოფილიყო, თვალი თვალისა მტერი იქნებოდა [არის]“.
- ხელან ხელ ჰოაღღაღან, ხელანჯდ — აყუა — „ხელი

- [ხელმა] ხელს [ხელი] ჰბანს [ჰრეცხავს], ხელიც [ხელმაც, ე.ი. ორივე ხელი] სახეს [სახე, პირი]“.
- გას დექხანან, მერუნჴუს ჰიმაყა — „შენთვის[შენ - მიცემ.ბრ.] ‘რაც’ არ გინდა, სხვას არ ‘გა’უკეთო [ნუ აკეთებ]!“
- ყააბ = დეშ = და ხიზან ვეახანა = დეშ — „უზადო (||უნაკლო) ოჯახი არ არსებობს“.
- მაჰაბბჴთ ჯანან ფერგარად „სიყვარული (ტრფობა) სიცოცხლის საყრდენია“.
- ქასიბივალჴა ყაჰაბ დეშადუნ „სიღარიბე სირცხვილი არ არის“.
- დჴნაჲ ოთხჴანანჴუს აზრდ ვომნა — „ქვეყანა მჭამელი სათვის დუმა არის“.
- აუგუნ ხორაგია = უჴტანნა ჰხუნაშხჴ ადამჴს აზრიათ = ობ — „კარგი საჭმელი = ‘და’ = ღამაზი ქალი კაცის საზრუნავია [საწუხარია].“
- ფეხამბარჴ ჯუნი ჯანაკა დუხუაჴჴჴჴ — „წინაწარმეტყველი თავის სხეულზე ლყულობდა [ლყვებაჴჴჴ]“.
- ე.ი. ‘ჯერ თავო და თავო, მერე სხვაო ...

§ 14.

გ ი ლ მ ი წ უ რ = წ ა ხ უ რ უ ლ ი

ბ ა რ ა ლ ე ლ უ რ ი ტ ე ქ ს ტ ი

1. გილმიწური:

სანჯხან ყოხნი ჰამბაზუქა
 ზე კონანანი ჰარყუნ..
 კონა ჰაბყუნნი სევან დო
 ყარადაღნანი ვოდუნ...
 მიჴედუნ არმიშ იეხანნი
 ვახტალჴ კონარ (||კონბი,

2. წახურული:

სანჯხან ყოხნი ჰამბაზუქა
 ზე კონატანი ჰარკუნ..
 კონატა ჰაბკუნნი სევან
 დო ყარადაღ ვოდუნ (ვოდუნ)
 მიჴედუნ არმიშხანნი ვახტალჴ
 კონარ ალღეჴჴჴ, ბე-

კონბე) ალღეეჟჷნ, ბერაბი (ბერაბე) შასჷ ღაწატიკუნ-და (II ღაწადკუნდა). სა სახჷაზთ სურაჷნა მალა ში გჷურურჷაღჷ კრჷა, სა დესტიჷ კონარ=შინა კჷზღაჷ გიბღღჷბა ჰამბაზარშინასა იღაჰქჷანი ვახტაღჷ კონარ-შიღჷ ღაჷა, კონარ ჰეჷა-აახუ ჰუმარშიღჷ დაღანა ღადღუეაზჷიან ღწრჷკა ადჷგნდა.

[I.] შინი კონარშიქჷ შა-ქჷ საჷგებ ურჷხაზჷ დაზ-რხეზ იეჷყანანანი...

სჷკღღბა მებ გჷურურჷაღჷ კრჷა უღჷინჩჷ ღზაღღაღანა შაღჷკა სემედღენ სჷრჷ კონარშინ კჷზღაჷ გიდღღღდა. შასსჷ სჷს=დაჷკჷ კონარ გრჷზთ=ჰაჷყა გჷურურბა; რი-ღჷ ში ბერაჷაჷაბ დგზჷაჷ დაწაფზჷ II დიჷ. კონარ კადჷ ში გჷურურნი ბერაჷნ ოზგიღჷ ოზთმიშ=იეზჷნი ვახტაღჷ ზასსჷ თიჷანგჷჷ-სანა სა კჷინანი გარბიშ-ნი არაღჷ გულღჷ იზგ-ხეზ კონ შიქარ შიგაჷჷნა (ჰიგაჷჷნა).

თიჷანგ არმიშ=უზჷაჷქჷა-სანა კონარ ჷუქჷმიშ=ოზჷ, აზღჷჷაჷაღაზნღაჷ ჰამბა-

რაბჷ შასჷ (II ში) ყა-წატიკუნიმე. სა სახჷაზთ სურანნა მენგა ში გჷურრი-ღა კიიღა, სა დესტიჷ კონარ=შინიკღჷ კჷზღა გიბღღჷ-ბა ჰამბაზარშინასა უღჷ-ქჷანი ვახტაღჷ კონარშიკ-ღჷა ჷაჷ, კონარ ჰეგხუ ჰუმარშიღჷკჷანა დაღანა ჷადააზჷიან ღწრჷკა ადკენ-და.

ჰაანი (II შინი) კონარში-ქჷ შასსჷ სა ჷაბ ოზჷხაზს დაზრხეზ ადკენიმე...

სჷკღღბე მენბ გიგურნიღჷ კიიღა ოღანჩჷ წაზღჷკჷნა შაღჷკანა სემედღენ სჷრჷ კონარშინ კჷზღაჷ გიდღღღდა. ში სეს=ჰიდიჷკჷ კონარ გრ-ზეთ=ჰაჷყა გიგურბა; რიკღჷ ში ბერე ვუზჷაჷ დაწაზჷა. კონარ კაღჷ ში გიგურნი ბერაჷნ ოზგიღჷ ოთმიშ = ეგზჷანჷაჷ ზასსჷ (II ჷე) თიჷანგჷქჷასანა კონანი გარ-ბეშიღი არქჷკა გულღჷ ოზგ-ხეზ კონ შიქარ აღჷქაჷ - ჰუნა. თიჷანგ არმიშ=ეგ - ხჷიქჷქჷასანა კონარ ჷულღ-ქჷმიშ=ზჷა, აზღჷჷანჷაჷ. ჰამბაზარშინამდ თიჷანგბჷ არმიშ=ზჷადა; იღჷქჷიამე ჷოზღჷა მებნა კონ ოზგ-

ზარშინიდ თიქანგბი აჩმიშ=
 =ეზადა; ილწდაჰკამბი
 ყოზღა მემნა კონ იხე-
 ხიხვაბ. ოზაჰკიფხა შას-
 სჷ ჯხეჯხან კონარ|| კიიშუ,
 საყჷ=ჰაყჷ ჩურობიდაღა-
 ტუ ხივიდაჰა || კიდააანბი
 ხივიდაჰა ჰაბეაღილ=ჰიიმა
 ხეშნი კონაქჷ ხეშნი ჰამ-
 ბაზეს ფაჷბეჰყჷ ჰარუნღა
 ფაჷ გაჷგობ=ჰეჷ; ჰარუნღა
 ჯუნი ხავაჰა ჰეჰენა.ჰარ
 ფაჷგჷჰა აოყჷწალღჷ ჰოღღჷ
 ქილჷ თამეზნი ჩუროაინანი
 გითხუო.ში ჩილჷ ხაზბა
 შად=ღეზაბა.

ხუხ=გობ. ოზა=ჰეჰეხა ში
 ოხხინ კონარ კიშუ,სეჰე
 =ჰეჰე ჩურობედ, აღატე
 ხივეეჰა ჰაბიიმე.ხივეეჰა
 ჰაბიილჷ კიიდა ხეზენი
 კონაქჷ ხეზენი ჰამაღეს
 ფაჷ=ჰაჰეჰეჷ ჰარუნღუნა ფაჷ
 გაბეჰე;ჰარუნღუნა|| ჰარ-
 ყნეჰეჷ ხაჰაჰა კიეჰუნა.ჰარ
 ფაჷჷ აოყჷწალღჷ ჰოღღჷ
 კილო თემიზინ ჩურო=ეზა,
 ში ჩილჷ ხაზბა შად=გე-
 ხაბა.

გუშინ ორ ამხანაგთან 'ერთად' მე ჯიხეზე სანადი-
 როდ [ჯიხვისად] წავედი. ჯიხვის მთის [ჯიხვისთვის
 წასული || წასასვლელი მთის] სახელი ყარადაღია.
 დიღის დადგომის დროს [დროზე] ჯიხეები 'ს' გასასვლელი
 დეღე=ბილიკები გადავიარეთ [გადავჭერით].საათნახევა-
 რი [ერთი საათი '+ნახევარით] იქ ჩვენ ვისხედით და
 შემდეგ [იქ სხდომისაგან შემდეგ] ერთი გუნდი[დასტა]
 ჯიხეები მოემართნენ=რა მოგროვდნენ.ამხანაგთაგან ერთმა
 რომ დაინახა 'ისინი' [დანახვის დროს] ჯიხეები გაიქ-
 ცნენ, ოღრო=ჩოღროზე პირქვე სწრაფად დაეშენენ [გაიქ-
 ცნენ], ხევეში წავიდნენ. ამ ჯიხეებისგან ჩვენ[ჩვენი]
 ერთიც ვერ მოვკალით, 'ისე' გაიქცნენ. ცოტა ხანს ისე
 დავსხედით, შემდეგ ზემოდან ქვემოთ თავქვე [პირქვე]
 ჩვენსკენ [ჩვენზე=კენ] სხვა გუნდი [ფარა] ჯიხეებისა
 მოვიდა=რა, ჩვენ უხმოდ დავსხედით 'და' ვუთვალთვალე-
 დით [თვალს ვაკეთებდით]. იმათ [თვითონ] ჩვენი 'იქ'
 ყოფნის [მყოფობის] [სამყოფი] ადგილი არ იცოდნენ.

ჯიხვები მოციდნენ ჩვენი ადგილსამყოფელის წინა მხრიდან [წინიდან]; 'მათი' გადმოცლის დროს (=როცა კი გადმოიარეს), მე თვითონ ერთი ჯიხვის რქებს შუა დავახალე [დავარტყი], ჯიხვი წაიქცა[დაენარცხა დაბლა]. თოფი რომ გავარდა [თოფის გავარდნისთანავე, გავარდნასთან ერთად], ჯიხვები გაიფანტნენ[დაფრთხნენ] 'და' წასვლისას ამხანაგების თოფები გავარდნენ. დავინახეთ, 'რომ' ამათგან 'ერთ' ჯიხვს დავახალეთ[ტყობ] [მოვარტყით...]. ავდექით ჩვენ მსროლელები, ჯიხვები გავატყავეთ, თავი მოვუყარეთ ხორცს [მივაგროვე=მოვაგროვეთ ხორცი], ავიღეთ=და სოველში წამოვედით.სოფელში დაბრუნების შემდეგ [უკან] სამგან, სამ ამხანაგზე „ჯიხვი“ გავანაწილეთ [წილი ვაკეთეთ], თითოეულის წილი[ნაწილი]ავწონეთ.თითოეულმა თავისი წილი 45 კილო შინ წაიღო.

მ უ ხ ა დ უ რ ი (რუთულური) ტ ე ქ ს ტ ე ბ ი

§ I.

I) აუღი რუთული

1. ისდ დიდ ნე ნინ ყვსე დიშირა. 2. ჰაბიშიხდა დტრე ნე რეშბე ანი=დიი. 3. ზახდა ყტაზრ შუ ნა ყტაზრ=კი რიში აა.
4. ისდ რიშიამარ ველლის დელშერაა. 5. ააზნა მეღელიმ აიი. 6. ზახდა ყუჭდენინ, ყუჭდ=დიდ, აა დიდდე შუ, დიდდე რიში მა=დიშ. 7. შუხდა დუხ ანო. 8. ჰა დიდდე ხედელ რურა.

1. ჩემი მამა და დედა მოხუცები არიან.2.მათ^ადა^ა ვაჟები და ქალიშვილები ჰყავთ. 3. ჩემდა ორი ძმა და ორი=ყ და არის. 4. ჩემი დები ქმარს (ქმრად) ჰყავს (იმყოფებიან).5.სიძე მასწავლებელია. 6. ჩემდა დიდდა, ჰაბა (დიდი მამა), არც ბიძა (მამისძმა),მამიდა არ

9. იხდებოდა ლექსები მადლი
მუშაობდა რით 10. იქცა
ხიზან ყუბუღი ცივი.¹

არიან (არ დამირჩინენ).
7. ძმას (ძმისდა) ვაჟი
ჰყავდა. 8. ის მამას შვი-
ლიშვილად მოუღის. 9. რე-
მი დანიშნული სხვა სოფ-
ლისა არის. 10. რეგენი ოჯახ-
ი დიდი არის.¹

§ 2.

1. ყვესდუ (ყვისდუ) მეტყველებდა
ყულ ჯაგარა (ჯაგარა) ვი-
შირ ა ხ, მიჭრიბურ ლექსებ
(ლექსები) მად ა ხ. 2. ჰანი-
ადა ხუტყუან, — „აის ვუდუ
ყულ ჯაგარა ვი, მიჭრიბურ
ლექს მე (ლექს)?“
3. ჰანი მე მუჭური; „ის
ყულ იხდუ მიჭრილა მუშა-
მე სენდინ ყუბუღი ვი“...²

1. მოხუც მურთაზის თავი
თეთრი გახდა (გაჭალარავ-
და), წვერები შავი და-
რა.
2. როდესაც მას ჰკითხეს
— „რატომას შენი თავი
თეთრი, წვერები კი შა-
ვი?“
3. მან უპასუხა: რემი თა-
ვი რემ წვერზე თვრამეტი
წლით დიდია (უფროსია)“...²

§ 3.

1. სა ბეტრად რეშენ (რეშენ)
უღაბურ ჰანდი (ჰანდი-
ნი) გაწადებურ აი.
2. სადა ხელის სა გადი მე-
რე რეჭურა; „ბეტრადებურ აი

2. ერთი ლამაზი გოგოს თვა-
ლები აქეთ-იქით (ყოველ
მხრივ) იყურებოდნენ (მუ-
ქერალნი იყვნენ).
2. ერთხელ ერთი ბიჭი ამ-

1. აულ იხრეკის მეტყველებაში შენიშნული სხვაობა: 1. იხდუ. 2. რიშბე. 3. ანჯდინი. 4. იხდუ. 6. რიშბე; მაა = დიშ. 7. შუგუნდა. 8. რუყურე. 9. აიხდუ; მუშააა.
2. სხვაობა, შენიშნული აულ იხრეკის მეტყველებაში: 1. მურთუზად. ვიშირანიი; მადაა. 2. ხუტ-
ყააა; ლედე; ლეშე. 3. ჰანგრა; იხდუ;
მუშააა; ყუბაა.

ბიჩილმარ, ამა ჰერდონე
ლიჩირა“.

3. თი რეშენე კუჰური:ჰერ-
დონე ლიჩიჰნა=ქი ჰერ ახ-
მაკო აჯხანა ჰაგაჰრა.”

4. გადიჰეს რეკო აიშირი,
სა ჰეჰ=კი კაჰმეჰჰ კოარ-
ჰერი.

ბოზს: „ლამაზებია მერცხ-
ლები, მაგრამ სხვადასხვა
(ყოველ) მხარეს ფრენენ“.

3. ეს გოგო უპასუხებს:ყო-
ველ მხარეს კი დაფრინავენ
ყველა სულელსაც კარგად
ხედავენ“.

4. ბიჭს შერცხვა(დარცხვე-
ნილი გახდა), ერთი სიტყ-
ვაც არა თქვა=რა, წავიდა“

§ 4.

1. სა სიკო, სა სი, სა
უბულ, სა=კი ფერლენგ აჰულ-
დაშერ დიშირი. 2. მაშეჰრა
აჯლა მგდჰ ღოზრჩი ნაჰჰენ
სიჰენებიშის ფჰა ჰეაჰრაჰ.

3. სადა ხელის უბლირჰ(უბ-
ლირე) სა მარალ ხეჰმჰჰრი.

4. ნაჰჰენ ფჰაჰეაჰსდჰ ვი-
შირი. 5. ფერლენგერე ჰჰჰ-
ჰური: „უბულ, ვა-ფჰაჰ=ვაჰჰ“!

6. უბლირე ბალასდჰ ფერ-
ლენგეს ჰოზრჩი, მადად ჯო-
რეშის. 7. უბლიდ დაჰჰეჰა=
საჰ=აჰმჰჰჰენე, უჰაბჰ

ჰჰჰ იდიჰჰჰჰრი,ფერლენგე-
რი ჰჰჰჰური: „სიკო, ვა
ფჰაჰ=ვაჰჰ!“

1. ერთი მეღია, ერთი და-
თვი, ერთი მგელი,ერთიჰ

ვეფხვი ამხანაგები გახლ-
ნენ. 2. ისინი დღისით მო-

პოვებულ ნანადირევს სა-

ლამოს ერთიანად ინაწილჰ-

დნენ. 3. ერთხელ მგელმა

ერთი ირემი დაიჭირა. 4.

სალამოს გასანაწილებლად

მოგროვდნენ (იყვნენ).5.

ვეფხვმა თქვა:„მგელო,შენ

გაყავი (გაანაწილე)!“ 6.

მგელმა მომეტებული ვეფხვა

მისცა (გაუკეთა), დანარ-

ჩენი- თაგის თაგს.7.მგლის

კისერს [როცა] ურტყეს,

თვალეები წინ გამოჰუვარდ-

ნენ(გამოკარკლა),ვეფხვმა

I. სხვაობა, შენიშნული აულ იხრეკის მეტყველებაში: 1.
რეჰშედ;უჰაბჰერ.2.რუჰური;ჰაკარა;ბიჩელმარ;ლჰა-
ჩირა||ლეჩირა.3.რეჰშერი;აჯხანა.4.გადიჰის;აი-
შინა; კოჰმეჰჰ.

8. სიკვ ლაც ლუგზურ ჯუ-
ბურ=კი ვარა კვაჭური:
9. „ფერლენგ= შუ,მი მა-
რალ ვას ნაშვედისდე ვიი;
მიბედე უბულ=კი ბგვა
აექხესდე (აექხესდე).“
10. მადად ჰეაგანმერა რა-
ზიველიჰან ყულ სუბდა=
=ვერი.
11. ფელენგ რაზი=ვიშირ
კვაჭური: „სიკვ=შუ ვას
მისე ღწენე ფეავას
აილა ჰაწერი?“
12. სიკვირირე ჯავაბე წე-
ვერი (კვევერი):-„უბლიდ
კვე ილითჰედ ულაბერმერა
წეჰერი.“¹

- ექვა: „მელიავ, შენ გა-
ანაწილე!“
8. მელია ადგა კუდის ქნ-
ვიო (კუდიც აკეთა) [და]
ექვა:
9. „ვეფხვო=ძმაო,ეს ირე-
მი შენ¹თვის²სალამოს[ჭა-
მისთვის] არის, ხოლო ეს
მგელიც დილას საჭმელად
(დილით სასაუზმოდ).“
10. სხვა ცხოველებმა თან-
ხმობისთვის (თანხმობის
ნიშნად) თავი აქნიეს.
11. ვეფხვი დაეთანხმა=რა
ექვა: „მელიავ=ძმაო, შენ
ასე სწორად განაწილება
საიდან ისწავლე (გოდნა)³“
12. მელიამ პასუხი მისცა:
—მგლის წინ წამოწულმა
(გამოკარკურმა)თვალებმა
მიკარნახეს“.

§ 5.

1. აზხდა სა ავმალ,სა=
=კი აივანე ა (უა).
2. იპლე აივანდირა (აივან-
1. ჩვენდა ერთი ვირი,ერ-
თიც ცხენი არის.
2. ჩვენმა ცხენმა შარშან,

1. სხვაობა, შენიშნული აულ იხრეკის მეტყველებაში: 1. უაბულ; აულდააშერ. 2. პამგრა; ვაყუდ; სინიბიშის; გალ-
ვაყარა. 3. ხვალის; ქავყრა. 4. გალ ვაასდ. 5. კვაჭუ-
რი; ვაა გალ კაყ. 6. ამაადად. 7. აფჰჰანე; უალაბერ ქუ
ილითქური; ფუა ვაყ. 8. ვაყარა. 9. ნაჰეადისდ; მადაად. 10. მაადად; ვეაერ. 11. რაზეავეიშორ; ვეაას; ღწ-
ზენენე; ფუა=ვაყას ჰინა ჰაწედი. 12. ჯააგაბ ყუივერი;
უალაბერმერა ყუაქური.

დირე) შეღნე, სა ყათირ, მისღწ (მისთხე) სა დაა გერაა.

3. აქ უსბერ აიხიდი აჯუ-
მაზღ=ნე=აივან ცეგერგარა

4. იპ~ღე ვიპ~ე ხრახტ ზწრ
(ზერ), სა ყკპ, სა ააც
სა=კი ფანა ა.

5. აახდა აა წიგ, აა წარგ,
აა მიჭირ ადიშ. 6. თექფე
სა გელ ანი=ვიი.

7. იპ~ღე მუკჟე (მუხჟე)
სა=კი (სე=კი) ჯემიშ ა=
ადიშ; დუნღუზ=კი ა=ადიშ.

8. იპ~ღე ხაღა სა გჳთ=კი
(გეთ=კი) ა, სა თელა=კი.

9. გჯთერჯხდა შარაკმარ
ჳ, თელაახდა — წიკწრ.

10. იპ~ღე გჯთერწა
(გჯთერწე) შარაკმარ ცა
თელადე წიკწრ სა=სჯნდეჳან
აჟლდაშწრ (აჟლდაშერ) აიი.

ერთმა ჯორმა წლეულს ერ-
თი კვიცი მოიგო (აქეთა).

3 ჩვენ შეშის მოტანისას
ვირი და ცხენი მიგვყავს.

4. ჩვენს გომურში ორი ფუ-
რი, ერთი ხბო, ერთი ხარი,
ერთიც ხბო (?!-ე.ჯ.) არის

5. ჩვენდა არც თხა, არც
ცხვარი (=არც ნერბი, არც
ცერძი) არ არის. 6. მხო-

ლოდ ერთი ბატკანია. 7.

ჩვენს სოფელში ერთიც-კი
კამეჩი არ არის; ლორიც კი
არ არის. 8. ჩვენს სახლში

ერთი კატა კი არის, ერთი
ძაღლიც. 9. კატას (კატას-

თან) კნუტები ჰყავს (არის),
ძაღლს — ლეკვები. 10.

ჩვენი კატის (კატების)
კნუტები და ძაღლის ლეკ-

ვები ერთმანეთის (ერთმა-

ნეთთან) ამხანაგები არიან.

§ 6.

1. იპ~ღე (იპ~ღე) მჯხები-
შინდა აჟყუბ სჯე ანი=ვიი.

2. ჰერ სჯდა, ჰემიშე (ჰე-

1. ჩვენს მუხადებს [=რუ-
თულელებს] ოთხი მთა [საძი-
ვარი] აქვთ.

1. სხვაობა, შენიშნული აულ იხრეკის მეტყველებაში:
1. უიახხდა; პალკან II ბალკან. 2. შესედე; გჯყუ-
რაა. 3. აიხიდი. 4. ვიამჟე; ყოხბ; დაახა. 5.
აჯახხდა; არიშ (<აჯიშ<-ადიშ). 6. თექიდ. 7. ჯწ-
მუშ. 8. ხაღა; თელა=კი. 9. წიკკერ. 10. გჯთერწე
საა=სანდჯაჟან; აჟლდაშერ.

- მიამე) ჯუღუ ცახთ აიბყჯანე ბალადბიშე ჯუღუ ხალ = ხიზან ჰქურბ გვიმგვქ, უღაყ-მაშე ბარ ბენა კი ღვიჭორ სჯვა ფქრუხსხურ აღებჭურა.
3. სჯვა აჯბდჯ, ღვიმზდჯ ჰავა, აჯბდჯ, მეხდჯ ხვი = (ჰვი=ყა).
4. სჯვა ფქრუჭბიშეხდჯ (ღურუჭბიშეხდა) ყრიახბ=ხნიბ (ჰნიბ) ზერ ღქრუჭქრ. ადიშ-დიბიშე ყუმშიადეა ღვიმქრ = შქრ (ღვიმქრშერე) ზერ.
5. ჰა ჰემიამეიდ ღაღაათ (ჰხადათ) ან.

2. ყოველ წელიწადს, ყოველ-თვის თავის დროზე ყველა თავის სახლობას=ოჯახს წინ გაიკადებს, პირუტყვზე (საქონელზე) სდებს, — მოუხმობს=რა (ამბობს=რა) იალაღზე წასვლას, — გადიან [და მიემართებიან].
3. მთაში კარგი, სუფთა ჰავა, კარგი, ცივი წყალია.
4. მთაში [საძოვარზე] წამსვლელთ ორი=სამი ფური ჰყავთ; უყოლელები [ვისაც არ ჰყავს] მეზობლისაგან იყვანენ ფურს.
5. ეს (ის) მუდმივი წესი (ადათი) არის.

§ 7.

1. უსბორ ჰჯყჯ (ჰჯჯან) სიადენემბ=ცახ ჩეთინდჯ გია-ლახ გვი. ბანა ადჯ=კახ ლახ ღჯქქ აიგარა.
2. სა აჯლა გიალახ გჯან სა მეთრი უსუფ ჰაყას (ჰაას)

1. შეშის კეთება (დამზადება) ყველაზე ძნელი საქმე არის. მთაზე ქვემოდან ზემოთ ასვლა საჭირო.
2. ერთ დღეს საქმეს აკეთებ [და] ერთი მეტრი შეშის კე-

1. სხვაობა, შენიშნული აუღ ი ხ რ ე კ ი ს მეტყვე-
ლებასში: 1. ანნჯ=ციი. 2. სჯადა; ჯუაღუ; ჰუარა;
გჯქქერ; ლიფჰირ; დურუქუს=ჰურ. 3. აჯხად; თე-
მიზად; აჯბდჯ; ჰვიდ ანწ. 4. დურუჭბიშეხდა;
ღქრუჭქრ || დურუჭურე; ლჯვიმქრ || ლჯვიმქრშე-
რე. 5. ლადაათ (ჰხადაათ) აიგაო.

რუურა. შადეჰან ლაბტურ=
=ღიშ.

3. სიჲენე უსბერ ჰეჰჰჰ
(ჰეჰჰ) ბეჰემ ღიშინე,ჰე-
ლი ყატ (ჰატ) შაარა ჰუტ
ჰეჰჰჰ (ჰეჰჰ)უსბერ ულყ-
მაშე ლეჰჰჰჰ ხალა ყიჰი-
რე.

4. ბარ ლეჰჰჰჰ აუხანა შა-
წად ედემიჲახნა სეს=ღაჰჰჰ
ჰეჰჰის უსბერ ჰადი საჰი
სა მუჰჰჰჰ აჰლ ზჰჰ რუურა^I

თებას(შხადებას)უნღები.
ამით არ მთავრდება[საჰჰ].

3.ყველა შეშის კეთება თავ-
დება=რა,შემდეგ საჰირო
ხდება ჰრა(შემდეგ ჰრიან),
ჰრა ხდება=რა შეშას პი-
რუტყვზე სდებენ(აჰჰიღე-
ბენ),სახლში მიჰქვთ.

4.ტვირთის დამღებს კარ-
გად მცოდნე ადამიანს უძა-
ხიან.ზამთრის შეშას ზოგ-
ნი ერთი რვა ღლის წლის
(სამყოფს)მოიტანენ.

§ 8.

1. იხ~დჲ (იჰ~დჲ)ქოლხუზახ-
და ბაღღ ბაღბერ ანჰა.აჰლ
აჰლალა ბაღბერ მაჰი ბალა
რუურა=ანჰ.

2. სა ბაღ გაღჲ ა(ყა),სა
ჰალაგადა ა, სა ეღბჰჰჰ ა
სა=ჰი მუხე ანი=აჰი.

3. ჰხბეჰჰჰჰჰჰჰჰჰჰჰ
ბაღ აჰჰჰჰჰ ანი=აჰი.

4. სიჲენე (სიჲჰჰჰ)მეჰჰჰჰ
ბეჰრად ბაღ მუხეაღბჰჰჰჰჰ
აიი. შა ბაღღი ლაფ ელი
სურა მაშმაშბერ ა,ჰაღღღღ

1.ჩვენს კოლმეურნეობას
ბეგრი ბაღი (ბლომად ბა-
ღები) აქვს(არის). ღლი-
თი=ღღე ბაღები მეტი და
მეტი ხდება (მატულობს).

2.ერთი ბაღი გაღაშია,
ერთი ჰალაგადშია, ერთი
ეახერგში, ერთიც რუთულ-
ში მოიჰოვება.

3. ჰეჰჰჰჰჰჰჰჰჰ ერთი ახა-
ლი ბაღი დარგულია (გაჰ-
ნებული).

4.ყველაზე სოფელთაგან

1.სხვაობა,შენიშნული აუღ იხრეკის მეტყველებაში:1.
ჰაჰჰჰ; ვიჰჰ; დჰაჰჰჰ; აიჰაჰრა. 2. ვაჰჰჰჰ;
უაჰჰჰ; ჰაჰჰაჰ. 3. ჰაჰჰჰ; ყჰაღჰჰ; ლიჰჰჰ-
ჰჰჰ; ხაჰა; ყიჰხირე. 4. ლეჰჰის; ვაჰარა;ჰა-
ყადი; მაჰჰეღ; რუჰურე.

საქუნა ერიბერ ანი=აიი.
 იჩირმელა საყნა სიჰანან
 (სიჰენე) შორედან (შორედან)
 ვიი. მიდი=თინი ბალა
 ხერჯე, ბელიჰედ, მადდე=
 =ქი ჰერ = ჯურა ხუქბერ
 ქინი=აიი.^I

რუთულში მყოფი ბაღია
 ლამაზი. ამ ბაღში ყველა-
 ზე მალალ მხარეს არის
 ჭერმები, მისგან ქვემოთ
 ცაშლები მოიპოვება. ცაშ-
 ლებზე (ცაშლებისგან) ქვე-
 მოთ ყველა ქლიაფები არის;
 აქეთ=იქით ბევრი მსხლს,
 ბლის, სხვაც ყოველნაირი
 ხე (ხეები) იზრდება.

§ 9.

1. ხინბერ ზანმი სა ჯიგი-
 დი ლუზდურ მესლეჰეთბერ
 ჰაარა აა.
2. ჰაბერ სიჰენე მუხაზდ-
 ბერ ვიი.
3. სინბერ ქი ბეგა ღერ-
 რე ღურუუსი ხურ საყდალ-
 ხაარა ხალდა.
4. ხალა ჰერ ქისიჰერე მჰ-
 კულანა ჯუდე ბეგადისდე
 ჰაზერვალდე ჰუფურგარა^ა?
5. ჰაბერ ჰურად ჰაჰქიას
 ჰურად დადალ ვალგადი
 ლუზდურ ღურუურა ღერე.
6. ბეგალად ნახხაზდი ჰე-
 ყან ღერეკანაში ღუჰიან

1. სამი კაცი ერთ ადგი-
 ლას მდგარნი მასლაათობ-
 ნენ.
2. ისინი ყველანი მუხა-
 დელები არიან.
3. ყველა, თქვეს—რა ხვალ
 სანადიროდ წასვლის თა-
 ბაზე, თავ=თავის სახ -
 ლისკენ დაიშალნენ.
4. შინ (სახლში) თითოეულ-
 მა თავისი სახვალის სამ-
 ზადისი (თადარიგი) დაიჭი-
 რა (უყურა).
5. ისინი, გათენების წინ
 (გათენებამდე) მამლის ყი-
 ვილისას ადგნენ=რა, მი-

 1. სხვაობა, შენიშნული აულ ი ხ რ ე ქ ი ს მეტყველე-
 ბაში: 1. ბაჰლა; ანგ=აიი; რუყურე. 2. ვახერგ.
 3. ჰეჰჰერ ანნგ=აიი. 4. მუხეადადე; ჰაადელა;
 საადელა; შოადე; ბელიჰად; ქინან=აიი.

გაჰყვან რეზოლუციას; ლეზერს, ლუბდერს, სევად აცბერს ეს მადდვ ცეჰში ჰაჰვანმარ.

7. ლეზერიაა ლეზერეკანარ კრუდლურე ნახხახნ ხა- დიჰეს.

8. ჰეზრ ხელის ლეზერიაა კიდყდღეყუნდღე ჟუჰხდღე ლეზერე ბაქარა რუდ ქარ- ბერ ლეჰეკეზერ ვა სა ჯიგი- დი სიჰინ (სიხინ) ლეზერეკანარში ჟუჰხდღე ბერჯენე ჰასაბ ჰარაჰ.

9. ლეზერეკანარში ჰემიში რუდ ქარბერ ჰემიბერ აიო ლეჰინგ, კანტ (ქანტ), ქაფერ, ქარ, კათარ, ბატ- რუმბერ, გალაგ, ყუკურ ლით ვა მადდვ ქარბერ.

10. ლეზერეკანარ (ლეზერეკანარ) ბალა ჭარაშდღე, ბალა შადდვ ვა ჰეჰედ დუსტ- ვადდვ აად ჰდჰმიჰარ დი (დიჰი).

11. ჰაბიშეხდღე დერინდღე მჰჰჰანა-ად ჰელბერ=ნა= ინხილათბერ რუჰტი (რუდ აიი).

დიან სანადიროდ.

6. დილიდან სადამომდღე (ვიდ- რე სადამოს მოღწევამდღე) მონადირეები (ერგატ) თოფს ესვრიან (ისვრიან) კურდ- ლებს, კაკბებს, მთის ხა- რებს (ჯიხვებს) და სხვა გარეულ ცხოველებს (- ნო- მინატ).

7. ნადირობიდან მონადირე- ნი ბრუნდებიან სადამოს ვარსკვლავის დროს (= პირ- ველი ვარსკვლავის გამორე- ნახე).

8. ყოველ ჯერობაზე (ხელზე) ნადირობიდან დაბრუნებისას ნანადირევი სათანადოდ და თავიანთი საგან=ნივთები თავის ალაგას დგამენ (დებენ), -- "ამას" მონადირენი თავ=თავის მოვალეობად (ვა- ლად) თვლიან.

9. მონადირეების სამყოფი (საჭირო) რამეები ესენი არის: თოფი, დანა, პატრონ- ტაში, ტყვიები (პატრონები), რქა (საყვირი), რანთა, ნა- ბადი, თხის ტყავი და სხვა რამეები.

10. მონადირენი ძალიან (ჰევ- რი) ლალი, ძალიან მხიარული და დიდი მეგობარი ადამიან- ნები არიან.

II. ისინი (მათდა)ღრმად
 მოფიქრებულ=გააზრებული
 (აზრიანი, მოსწრებული)
 სიტყვებისა და ლაპარაკის
 მქონენი არიან.^I

§ 10.

1. ლუბად ყუხნნე არი ლუ-
 ვურზარა, ჰხანნი=ქი„ერნ-
 ლა“=ქუჰ სივირჰერე დაჰ

2. ღაა სივჰიღწდჷ თა
 ხუმუხდიდ ღერიჰჷ ჰჷყამა
 ვურუურა ღარასურჰჷ.

3. სა ჰილიჰჷან, ლუბად
 ყუხნნჷ არი ლუვურზარა,
 ჰხანნი, ღუხნნე, ხუმუხუნ,
 ჰა ვურუურა ღარა=სურა(ღა-
 ჰა ღარი ლუვურზად) ვაქტ
 ვიი (ვიცი).

4. ლუბად ჰემიშე ვურუურა

I. ფუტკარი [სკა] ზამთარ-
 ში შიგნით [შენობაში]
 ღგას [მდგომარეა], გა-
 ზაფხულზე კი, „ერას“ [=
 =17-18 მარტის] შემდეგ
 [უკან] იღგმება გარეთ.

2. გარეთ ღგას [მდგომარეა]
 ვიდრე შუა შემოდგომამდე
 - იქამდე ასეა გარეთ.

3. ერთი სიტყვით, ფუტკარი
 ზამთარში შიგნით [დახურულ-
 ში] ღგას (=მდგომარეა);
 გაზაფხულზე, ზაფხულში,
 შემოდგომაზე იგი არის
 ერთთავად გარეთ (=გარე
 მხარეს) (ესე იგი გარეთ
 მდგარია ამ დროს).

4. ფუტკარი ყოველთვის

I. კილოური სხვაობა, შენიშნული ამ (§9) ტექსტში ფიქ-
 სირებულ ზოგ ფუძე=ფორმასთან დაკავშირებით: 1) ზჷ
 ღჷგარე რუურა (აული რუთული) — ზჷგ ღჷგარე რუჷყუჷ (ში-
 ნანნი) — ზჷგ ღჷგარე ახლუჷჷ (ბორჩი) || ღჷგარე ახლუჷჷ-
 ნიჷ (ბორჩი) — ზჷგ ღჷგარე რუჷჷჷ (იხრეკი) „მე
 ნანადიროდ მივდივარ“; 2) გჷგ ღჷგარე რუურამა (რუ-
 თული) — ღჷგ ღჷგარე რუჷყუჷჷ (შინაზ) — ღჷგ
 ღჷგარე ახლუჷჷ (ბორჩი) — ღჷგ ღჷგარე რუჷჷჷჷ (იხრეკი), შენ
 სანადიროდ მიდიხარ?“

ქუთქუნა.

5. ქუთქუნ ჰაარა (ხერხარა) ტულუბერმეტლან. ქუთქუნად ღარასურუს რგხხერე მალდიდ მიყ (მიკჷ). ჰელი ყან სურჷქი ღაცნა ღირჷჰირე ყულან.

6. ლუბად ღეხნენი აეშბერ კირყადი ლეწურზადი ცახთ ვიი.

7. ლეწუზედ ლუბად ჯიდჯ ნინეჰოჰიან სეტანა ვერგხხერე მესგა ღარზგაედ ხვლალად მუგლას, ცაჰაქი ჰილიგა ბანგედჷ გჷჰიდ ხუქად გჷარიაეს.

8. ლუბლუმაშიქ სა გჷღალახ ვაად, სა ჯაცაად ვურუურა; გჷღალახ ბაადჯხდა, — ჰენენედ, ჯაცაადჯხდა—ბჷზ რუჰოურა.

9. ჰენენედ ლუბლურა ბეჰემელა ჰენემიშ ვაარა, ვიხხირე ბარ.

10. აუბყუდ ბარ ჰამმგრა ბაქარა ვაარა მუმადის.

11. ლუბლუმურა მუმ ვაარა

მყოფობს კალათში.

5. კალათი კეთდემა (იწენება, იქსოცება) წენელისაგან. კალათის გარე მხარეს ესმება (ეგლისება) პირუტყვის ნეხვი. შემდეგ თავდაყირა იდგმება ფიცარზე.

6. ფუტკარს ზაფხულში საკალის მწიფობისას აშლის (ნაყარის) დრო აქვს.

7. ნაყარი ფუტკრისა თავის დედა=ფუტკართან ერთად ედება მუდმივი ფანჩატურის სახურავს, ანდა სადმე ახლო=მახლო ხის ტოტს.

8. ფუტკრებს შორის (ფუტკრებში) ერთ“ნი” საქმის მკეთებელია (მუშაჷ), ერთ“ნი” “კი” არ არიან, — მკეთებლები ნამდვილი, არ მკეთებლები — მამალი ფუტკრები მუქთახორები.

9. მუშა=ფუტკარი ყვავილისგან წვენს იღებს (წუწნის), ტვირთი მოაქვს.

10. მოტანილ ტვირთს ისინი იყენებენ ცვილისთვის.

11. ფუტკრები (ერგატა) ცოლს

ხშირად ჯერუდიდ: I. ლეზბე მუმ (ქუთქუნად ღზაზღენე ყაზრიმედა ხშივხის ვა- არა); II. ღვზრწნე=ყზზ- ბდე მუმ=ით (იჰისდე ჰე- ვემეს იშლემიშ ბაქარა ეურუურა); III. ჯაგაგა- რდე (ჯაგაგარდე) მუმ (ვაა- რა წამდე ვიჯქი იშლე- მიშ ვაარა ზილზის).

(ნომინატ.) აკეთებენ სამგვარს: I. შავი ცვილი — კალათის პირს (შესასე- ლელ=გასასვლელს) და ღრი- ჭობს დასაგმანავად (და- საგოზად) აკეთებენ; II. მორუხო=მოყვითალო ცვილი (—თფლის ჩასადებად სა- ჭირო ჩარჩობად არის ხოლ- მე); III. თეთრი ცვილი (კეთდება ცოტა და ხმარო- ბენ ღვიძლისთვის [აბ- მარენ ღვიძლს]).

§ II.

1. ხუმუხდ სედედ აჯხანა ბელდე ვახთ ვიი.

1. შემოდგომა წლის კარგი, უხვი დრო არის.

2. მი ნახქ, ნისწ, ააქ, ხაზრწდ, ქელემ, კარ- თეშქა აჯგადეჰუნად ვახთ ვიი.

2. ეს რძის, ყველის, ხორ- ცის, ერბო=კარაქის (ცხი- მის), კომბოსტოს, კარტოფი- ლის ყოფნის დრო არის.

3. სა ჭილიჰიან, სწსმერ სიდიგას, დავათბერ ჰაას ლფ აჯხდე ვახთ ვიი.

3. ერთი სიტყვით, პატარა- ლების გაცილების, ქორწინე- ბის (ქორწილის კეთების) ძალიან კარგი დრო არის.

4. ხუმუხუნ ჯექჰაჰ აჯღ- ბერ, ვეშბერ ხულახხაჰ რუურა.

4. შემოდგომაზე მოკლე დღე- ები, ღამეები გრძელი არის ხოლმე.

5. ჰავამერ ბალასდე ასგდ- ბერ რუურა, სევემა მეკა

5. ჰავა (ამინდი) მომეტებუ- ლად ცრიატია (მოღრუბლულია)

(მეცხა) რურა.

6. ლ~ბზუ ადარბზრ ვა
მალბზრ გზრგარა არანდი.

1. ყზუდ იხ~დჯ (იპ~დჯ)
ჯიგიდი რურა მეყდჯ,
ხ~იდიმედა ხირხ~ერი მექ-
ბზრ, ჰიზბზრ ჰულარა, ამა
ჰა იხ~დჯ ჯიგიდი ბალა ჭა-
რაშინწ ახლახლურე.

2. ჰხელწშე ყუნნი რახლახ-
დიჰიანი ჯახზჯურე დენ-
ბზრ, ჯჰირიდიჰიანი ტულ-
კიარა. ჰ~ელი ხერხარა
ჰედენბზრნახალირიგბზრ.

3. მეღხელწშე ჰედყმეჰელა
ჰასარა ქვეალბზრ. ჰადელა
საცაჰინდჯ ჰაბზრ ღურუ-
ურა ლხზრჩე.

4. ბალანა იჰიბიშის ჰჯ-
გად ჰიი უბულ ცულქ~ვასას.

ხოლმე, მთაში(საზაფხულო
საძოვარზე) სიცივე არის.

6. ცხერის ფარას და სა-
ქონელს ჴგა~რეკავენ ვა-
კე=ადგილას.

§ 12.

1. ზამთარი ჩვენს მხარეს
(ადგილებში) ცივია ხოლმე,
მდინარეებზე (წყლებზე)
მოდგება ხოლმე ყინული,
თოვლი (მრავლ.), მაგ-
რამ ის ჩვენს ადგილებში
ძალიან მხიარულად გადის
(მიმდინარეობს).

2. ქალები(ერგატ.) ზამ-
თარში საჩეჩელით წეწენ
მატყლს (მრავლ.) ჩეჩენ,
ჯარათი ძახავებს, თითისტა-
რიო რთავენ. შემდეგ ქსო-
ვენ ფალას=ხალირიგს (ნო-
მინატ.).

3. მამაკაცები ტყავისგან
აკეთებენ ქურქებს. ამის
გარდა ისინი მიდიან სა-
ნადიროდ(ნადირობაში).

4. ჩვენებს ძალიან მოსწონთ
(უყვართ) მგლის გათამაშე-
ბა.

5. უბულ ხვევრქარა ჭანკე-
ჰიან. ჰელი ვიხირე ჰა სა
მაადანა. ჰელი ჰადე სირ-
გარა თელჯამარ.

6. დამა ვირიდ უვლუდელა
კიი ლახლაშიჰიან ხუამა
ხიიდბერ (ჰიიდბერ) აიხორე.

7. ჰიელი ვიი ვახთ „ერანდ“
(ჰრანდ).

„ჰრ“ = ჰიადიდ ჰხურად ეახთ
ვიი (ვაჰა I7-I8 = წიადივ-
ელ = წუმეჰედ მართად ჰელ
აიი).

8. „ჰრ“ — ჰა ხიადიდ (ჰი-
ადიდ) საჰუხუსდჰ სეგაბ
ვიი ვა ლაჰბარარ ჰელელმა
წინენე ახხახლლხდ (ახხა-
ხდლქახდ) ჰელ აიი.

9. ლაჰბარეჰე ჰა ჰელა სირ-
ყარა საჰუხუსდჰ დელან.

10. „ჰრალა“ ელელ ვახთ
მალმედანა ხეხბედ ჩულმა
ახლახლლხდ ვახთ ვიი.

5. მგელს იჭერენ ხაფანგიით,
შემდეგ მიჰყავთ (მიაკვთ)
იგი ერთ მოედანზე. შემ-
დეგ მასზე მიუშვებენ (მო-
სვენენ) ძაღლებს.

6. ტყეში მზე ჩავაზრა შემ-
დეგ (მზის ჩასვლის შემ-
დეგ) მარხილით სასუქს
(ნეხცს) ეზიდებიან.

7. შემდეგ არის დრო „ერი-
სა [ერასი]“

„ჰრ [ერ] — გაზაფხულის
წინა დრო არის (ესე იგი
ჩვიდმეტით თვრამეტი მარტის
დღე არის).

8. ჰრ [ერ] — ეს გაზაფხუ-
ლის პირველი დღესასწაული
(ზეიმი) არის და მხვენელ =
მთესველთა მინდორში (სა-
ჯეჯილეში) გასვლის დღე
არის.

9. მხვენელები ამ დღეს ავ-
ლებენ (უშვებენ) პირველ
კვალს.

10. „ერასი“ = ს [ერასგან] შემ-
დეგ დროს მსხვილი რქოსა-
ნი საქონელის და წვირილი
რქოსანი პირუტყვის გა-
მოსვლის (გაშლის) დრო
არის.

I1. „წიკის“ მალბზრ რუ-
რა სკვა (ვააა საპუსდჟ
მაჟეს).

I2. „ზრალად“ „წიკიჟიჟამა“
(წიკიჟიჟამა) გენე ანი
კჟდჟ შხადიდ ჭესილბზრ ჰა-
ბზრ ჰჟმი ჰულანდბზრ ჟი:

— „ააზლ~ხაზნ“ — მი ვი
ვაბთ (24= კანანა=აჟყუდ =
=ჰუსტუ მართ — 4=აჟყუდ=
=ჰუსტუ აპრელ~) წინენე
ხ~ედბზრ ლპკპლდ, ვააა
ყზხდიდ ჟშხაზ მჟბზრ რუ-
უდ ვახთბზრ ჟი.

— „აპარკ=დჟარკ“ — ვახთ
(ჰუდ=უსტუ — წუჰუდ=უს-
ტუ აფრელ~) ხ~ადიდ(ჰპდიდ)
სა ჰუჰუსდჟ აჟდბზრ=ჟი.
მი ვახთ — „ჟირ=ჩჟ~“
სილდ ვახთ ვიჟი. ჰემი
ვახთინდჟ ჟიზბზრ, მჟქ~ბჟ
ჟირწდ ვა მირინანა ნა-
წურმა ხ~ედბზრ ჰქჟია რუ-
უდ ჟი.

-- „დურუკუნ“ მი ვახთინდჟ
(წუჰუდ აფრელ — სა მაა)
ჟირ=ჟქ შილე ჟიშიდ ვა
ბჟჟბზრ ჰჟდ ვახთ ვი.
„დურუკუნას“ ჰქხედ ჰუ-
ლალბზრ, დულბზრ=ნა=ხარ

I1. „წიკისას“ [=წიკის
დროს] საქონელი მიდის
მთაში (ესე იგი პირველ
მაისს).

I2. „არა“—დან „წიკ“—ამდე
კიდევ არის (არსებობს)
პატარა (მცირე) გაზაფხუ-
ლის პერიოდები ისინი, აი,
შემდეგებია:

— „ააზლხან“ — ეს არის
დრო (ოცდაოთხი მარტიდან
მეთხე აპრილამდე=ოთხი
აპრილი) წყლების მოკლების
ესე იგი ზამთრის (სიცივის)
დაბრუნების, ესე იგი ზამთ-
რის გვიანი ყინვების
კვლავ ყოფნის დრო.

— „აპარკ=დჟარკ“ — დრო
(ხუთიდან -- თხუთმეტი აპ-
რილი) გაზაფხულის „საქმე-
ლი“ (რომ იტყვიან) პირ-
ველი დღეებია. ეს დრო—
„ჟირქ=ჩჟქ“ ბუნების დრო
არის. აი ამ დროს თოვ-
ლები, ყინულები დამდნარი
პატარა მდინარესა და
დიდ მდინარეზე, წყლები
კი სქელი [მდორე] არის.
— „დურუკუნ“ — ამ დროს
(თხუთმეტი აპრილიდან I
მაისამდე) ბუნების მწვა-
ნედ მყოფი და აყვავილებუ-

რუურა.

—„წიკ“ — ვაჟა მამა
ყუჰედღ ვახთ. მი ხ~ედბერ
ლარხადნა ბალა რუურ ვახთ
ვიი. ღუჰებერ აეზერე ვა
მი გედწან მალბერ სჯვა
რუურა.

13. ხ~ად (ჰხად) —მი
„წარლად“ ღუჰლ~დჯ აჯყა-
მადღ ვახთბერ აიი.

წარ, ააზლ~ხახნ~, აჰარკ
— ღუჰარკ, ღურუკუნ ვა
წიკ — ჰემიბერ სიამენე
აიი ჰხადიდ ჭესილბერ.

14. ღუჰლ~დ — ჰემი სჯდღ
სილხედ ვახთ ვიი; ჰემი
გედენე მეჰსულ კირყად=
=ნა=აადმიშ კაად ვახთ
ვიი.

ღუჰნენე მუჰწყუხდ კაა-
ღუჰყუჰდღ ღურუურა იემილ-
მა. აჯხანა აემ=ჰაას ჰა-
წაბიშე არაბაჰხან აემ=
=ჰაარა; მადადბიშე=ქი
ჰუჰაზლ~ რითწან, მწქ ვაარა.

ლის დრო არის. „ღურუკუნ“
—მი დიდი წვიმები, ნიადგ-
რები და სეტყვა არის ხოლ-
მე.

—„წიკ“ — ესე იგი მაი-
სის შემდეგი დროა. ეს
წყლების ამღვრევის(მღვრე-
ბის) და ადიდების დრო
არის. ფეტვს თესენ და ამ
ხანებში საქონელი მთაში
მიდის.

13. გაზაფხული — ეს „ერა
[წრა]=დან ზაფხულამდე დრო
არის.

„წარ“, „ააზლ~ხახნ“, „აჰარკ-
— ღუჰარკ“, „ღურუკუნ“ და
„წიკ“ — ყველა ეს „დრო“
გაზაფხულის პერიოდები
არის.

14. ზაფხული — ეს წე-
ლიწადის ცხელი დრო არის.
ამ ხანებში მოსავლის წე-
ფობისადააღების(გროვების)
დრო არის.

ზაფხულში სოფლის დიდ=
=პატარა [=პატარიან=დი-
დიანად ყველა] მკაში იმ-
ყოფებიან. კარგად მკელები
ნამგლით მკიან; სხვები=
=კი[დანარჩენები კი] ხე-

ცელსლახში ხალ მხირე ვა
რიდჷ აჯლხბზრჷ ჰაარა.

აეშილიქ აახქრახს ცი-
რილ აჯვხვჷსმა ქახდლუხრ,
თაჷ (თახა) ვირილ,,სალა-
თა“ ცურუჷსა,,სალათად“
ვახთინდჷ,დამადანად
ულჷსდგბზრ ლუხუხრ მჷ აეჷ=
=ჰაარა თაჷ ჰამეჷ აჯყამჷ.

ნახახან ჰხვლახახნეს
(5-6ს.)ჰხვლჷ აეშილჷ
ქიდყზრ ხ~იდღხბდა დურუ-
უდ ვახთ ვიი.

ღჯანე ,,მისიადი“გედჷ
ნახახანდჷ ულჷსდგბზრ ლუხ-
უხრ სადჯრხარა,მის ჰუ-
ხუანე,ბგვა კგბდჷ—გჷია-
ლახა დხ~ენ ბადჷნა.

I.ჰერ ედემიადე ლქემურდი
(ლემურდი) სადჷა=ხვლის ნაჷ-
რაბზრ რურა.სა სიადენე=
=მეჷახ შადდჷ აჯლ რურა.

ლეურს კრავენ, ძნებს
ღჯამენ [აკეთებენ]. მა-
მაკაცები ტვირთს ეზიდე-
ბიან და კალოზე ლეწენ
(ლეწას აკეთებენ).

მკას(მკის საქმესთან,საქ-
მისდა)მზე ვიდრე ამოვიდო-
დეს(ამოსვლამდე)იწყებენ
(შეუდგებიან),მზის,,სალა-
თა=მდე“არიან(იმყოფებიან)
[იქ] ,,სალათას“დროისთვის,
სჭამენ=რა დილის საჭმელს,
მკიან ვიდრე სადილობამდე.

სალამოს მოახლოებისას(=
=5-6 ს.ს.)ქალები სამკა-
ლიდან ბრუნდებიან=რა
წყლის წასვლის დროც არის
[დგება].

ზაფხულში ,,მისიდის“ დად-
გომისას სალამოს შეჭამენ
რა იძინებენ,რატომ ვთქვათ
(=ამიტომ,რომ)დილას ადრე
საქმეზე უნდა(საჭიროა)
წავიდნენ.

§ 13.

I.ყოველი ადამიანის სი-
ცოცხლეში ერთ=ხელ ქორწილი
მოდის, ერთი სხვაზე უფ-
რო ბედნიერი დღე მოდის.

რე პერეკიდედ=კი ხანი=
=აიიღ.

7. ნაყრაბერ ბაშლემიშ=
ჰეყუდ ნახუნ რეშნდ
(რეშედ) ხალა ტებეელ ვი-
ხირწ (ვიხირე). რეშედ
ხალა სა ჯუფუ ბეადედ
ედეში მიშდულულუ ხანა
რეშ ვეს (ვეხს) რევერი
ჰურ=სირგარა.

8. ჰანიღის მარ=დუსთარა,
ჰენიდე ჯუფუ ლეჭუდექალ
შიგიბერ ყვეღეწარა (კე-
ვეღეწარა), — ანიდე მა-
ნუთ, ხიბ, ადიშნიდე —
ქეფექბერ ჰელი, — სეჰერ
(სეკეზერ) რალარა, უღწრა
(ულერე), მუყბერ=ჰარა.
ბეგადე მელა სინიბერ მი-
ხირწ (მიხირე). ჰერ ბეა-
დედ ედემიდერე სა=სა სი-
ნი ჰარა. ჰერ სინიმა ჰი
მეხდე სა თიქე მაკედიდ
არაქი მეხდე მა დეჰე-
დედ, მა კი მადდე ადიდ-
გა ფლოვ ვერუწრა. ლაფ
ჰურა გერგურ მახნ გედრე-
ში მა მადდე რეურა. მა-
ნიადე სინიდი სუსუს
ვალგემარ, მადდე=ქი იღე
(იდედ, ითდე) ქარბერ

რიანი არაყიც ჰქონდა.

7. ქორწილის დაწყების სა-
ღამოს ქალიშვილის სახლში
ბეჭედი მიაქვთ.
ქალიშვილის სახლიდან ერ-
თი თავიანთი ადამიანი
[სამახარობლო] ამბავი
მოაქვს=რა-ქალიშვილი
თქვენ მოგცეს=რა უშვებენ=

8. იმის მახლობელ=მეგობ-
რები, ვის თავად რამდე-
ნიც შეუძლია, ფულს აძლე-
ვენ: მქონე (ვისაც აქვს)
მანეთს, სამს, არმქონე
(ვისაც არა აქვს) — კა-
პიკებს აძლევს (იძლევა),
— სხდებიან=რა სვამენ,
ჭამენ, ცეკვავენ, (=ცეკ-
ვას აკეთებენ).
მეორე დღეს (=ხვალის
დღეს) სინებს ატარებენ.
ყოველი მახლობელი ადა-
მიანი (ერგატ.) თითო=თი-
თო სინის ატარებს (=აკე-
თებს). თითო სინიზე კარ-
გი ნაჭერი ხორცისა, ან-
და კარგი შიგნითაც ბრინ-
ჯის, ან კი სხვა რისგან-
მე ფლავი მოდის. ძალიან
[=ყველაზე] წინ დამდეგა-

რეზურა. სიძენე კასაბურ
სიძენე ბიშდუ ყუღ უ
რურა; სიძენებურ სუსდუ
ხალა რეკვე(რეკვი)ელუბ-
ჯურა. სინიბურ ხელირე
ხარქვარა (ხარქვარა),ყო-
ლულა საც ლიჯითჰუნ ბა-
დნა.

9. სინიბიშუ ჯუღუ აჯხდუ
ვაღვეგმარ ლეზურ ღურურა.
ჰურაბჯა ნაყრაბურ რეზურა.
ჰადი სა ნაყრაჩი ა ყრუჯრ=
= კი ზუნნაჩიხერ. ჰაბიშდუ
ჯუბრუ სინიბურ ხად ეღე-
მიხერ, ჯუბრა ნელხნიბურ=
=ქი ჰაარა ჰეღე, ბალაღუ
ჰაბიშე ღაღუ „ფერიზადა“
ვიი. სიძენიბიშე=კი გაფ
ღაღუ. არაბირ ჰურა ღე-
ჰურ მუკბურ=კი ჰაარა.

10. ჰერ სურა ხალყ გვე-
ყარა (გვეჰარა). სინიმიღუ

რიაზრა სიძის დაა ან
სხვა [ვინმე] მოდის=და
მის სინიზე პატარძლის
(მიცემ.) ტანსაცმელი, სხვაჯ
რომ ტკბილეული რამეები
არის [=მოდის]. ყველა
სინი (მრ.) ყველას თავ-
ზეა; ყველანი პატარძლის
სახლში (სახლთან) გზაზე
გამოდიან. სინებს ხელით
იჭერენ (ხელში უბყრიათ),
თავიდან ძირს რომ არ
გადმოვარდეს.

9. ყველანი, თავის კარგი
ტანსაცმელი ჩაიცვეს=რა
მიდიან. წინ დამკვრეღე-
ბი მიდიან, იქ (იმათში)
ერთი მედოღეა, ორიც
მეზურნე“ნი”. იმათ შემ-
ღეგ — სინების მქონე
აღამიანები, შემღეგ
(უკან) — მომღერალნი
(სიმღერას აკეთებენ=რა)
ქალები, — უმრავლესნი
ისინი (ერგატ.) „ფერიზად“
რომ არის, იმას ასრულებენ
ყველანი კი ტაშს უკრავენ
(არტყამენ); ზოგჯერ, წინ
გამოდიან=რა, ცეკვასაც
ასრულებენ (=აკეთებენ).

10. ყოველ მხარეს ხალხი
იყურება, სინებს თვლიან

აწ ჰაარა, ჯორ=ჯორეში-
ჰან (ჯორ=ჯორეშიჰან).
ინდილათბერ ჰაარა. სიამ-
ნებერ ავგუშენე მუკმუ-
ჰან, ნაყრამუჰან, ნეღუ-
ნიმუჰან სუსდუ ხალდუ
რიგუ (რიქუ)ლ[~]წდირყა-
რა (ლედირკარა). ჰა აჯა
სუსდუ ხალა „ლარუფჰუბერ“
სირგარა. ჰა სივიგუდ სი-
ნი ულ[~]წს (უღეს) აირყენ
ლაზიმი აიი.

11. ჰა ნახენ (ნახწნ) რუშედ=
ქი, გადუაჰედ=ქი ნაყრა-
ბერ რუხერწ (რუხერე). ბერ
რუხერწ (რუხერე). ნაყ-
რამუკ აიდყუდ (აიდქუდ)
ჰუღე არაღაყნა სუღუბუჰ-
რე. ეღუღე ღაყნა ბუა
ღუღუბუჰრწ. სიჭდე ეღუღ-
ღეში მუკბერ=ჰაარა.

12. ეღუღეშიდუ მუკბერ ლა-
რუჰანე ჰიღე ჰუღუღეშეღუბერ
ბაშღეშიშჰარა ქედუბჯურა
სიამენიბიშე გაფერ=ჰაარა.
მუკ=ღაღას ჰუ ლღღღუ
(ღღღღღ) ლა ყულუღად=ბუა-
დე აიი მაჭლის (მაჯლის)
ჰუღე (ყუღე) ეგბერგად ჰა

(სათვალავს აკეთებენ),
თვით=თავის თავიდან (თვი-
თონ თავისთვის) ლაჰარაკო-
ბენ (საუბრებს აკეთებენ)
ყველანი ნელ=ნელა ცეკვით
(მრ.), ლოლ=მუსიკით,
სიმღერით (მრ.) პატარძლის
სახლის კარს უახლოვდებოან
(ახლოვდებიან). იმ დღეს
პატარძლის სახლში „ლა-
რუფჰუბერ“=ი (=“მისა-
პატიჟებელი პური“) იგზაყ-
ნება. სინის (=სინაზე და-
დებულის) ჰამად ამის გა-
მომგზაყენი უნდა მოვიდენ.

11. იმ საღამოს ქალიშვი-
ლებიც, ვაყებიც ქორწილს
ესწრებიან (არტყამენ).
ქორწილზე მოსული ქალები
შიგნით სხედან მოხერხე-
ბულ ადგილზე, მამაკაცები
გარეთ დგანან. ჯერ (პირ-
ველ ჯერობაზე) მამაკაცე-
ბი (ერგ.) ცეკვაყენ.

12. კაცების ცეკვები რომ
თავდება, შემდეგ ქალები
იწყებენ შესრულებას,
ყველანი ტაშს უკრავენ,
ცეკვად (საცეკვაოდ) წინ
გამყვანი ზეიმობის წი-
ნამძლოცი (თავის გამ-
წვიცი, მოთაყეც) არის.

აიი. ჰანიჰის სიჰენებერ
თაღზე ღურუურა. ჰა ჰე-
მიშედ ღაღათ აიი. ნაყრაბერ
სურ=გვშე გაბლურა.

I3. ჭუბრაყუდ ჰუღა სელზეთ
ხიბლისკალ სიჰენე მარ=
ღუსთ=მადმიშ ჰეღურ სუს
ელზერესჰურ ღურუურა. სი-
ჰენებერ შად დიი. სიჰე-
ნეებერ ჰა ვახთინდი მად-
მიშ=დიშირ, რეშედ ხალღ
რიგე ლედირყარა. სიჰდე
რეშეს ვერად ქარბერ ღაყ
ელზელერე. რეშეს ჰემიჰეშე
სა ღაყ ვეღ ღაზიმი აიი.
ჰიელი=კი ჯიჰიზ ველწა-
რა.

I4. აჰერ იჰესჰი მერე. ჯუ-
და ლელზუღქალ ჯუღუ რეშეს
ქარბერ ველწარა. ჰა ქარბერ
მა მამინა ღირჰიერე, მა=კი
ხენიმშე ხეღე ხანა(ხალა)
კიხირე (ყიხირე). ჯუბრაქალ
(ჭუბრაქალ) სუს ეღერღაღა
ვახთინდი მახნიჰედ ნინე
გეს=ვაღარა. ჰა გეს=კი ვა-
ღარა სუსღ რეგეღ რურურა.
სიჰენებშიე გაფ სევერხე-
რე. სუს ხანა ხალა ყთ-

მას ყველანი ემორჩილებიან.
ეს საყოველთაო(ყოველთვის)
ადათი არის. ქორწილი ზუა-
ლამეს თავდება(ამთავრებენ).

I3. მეორე (შემდეგ) დღეს
სამი საათისთვის ყველა
მახლობელ=მეგობარი გროვ-
დება. პატარძლის გამოყვა-
ნას ითხოვენ. ყველანი ღაღ-
ნი არიან. ამ დროს ყვე-
ლანი გროვდებიან=რა, ქა-
ლიშვილის სახლის კარს
მოადგებიან. ჯერ პატარ-
ძლისთვის მიცემული რამე-
ები გარეთ გამოაქვთ. ქა-
ლიშვილისთვის მუდამ ერთი
სკივრის მიცემის ვალდე-
ბულნი არიან. აგრეთვე[სხვა]
მზითვეს იძლევიან.

I4. [პატარძლის] ყოველი პატ-
რონი რაც=რამ შეუძლია თა-
ვის ქალიშვილს რამეებს
აძლევს. იმ რამეებს ან
მანქანაზე სდებენ, ან კი
პატარა ბიჭებს ხელით
მოაქვთ [ნფის] სახლში.
ბოლოს პატარძლის გამოყვა-
ნის დროს სიძის ღაღა(ღაღა)
ცეკვავს. ისე ცეკვავს=ღა
პატარძლის შესახვედრად
მიემართება (მიდის). ყვე-

ჰქანე, მუყბზრ(მუკზბზრ)
ჰააჯიგდი შირინე მერ-
ნა ყანჭათბზრ ღირჰქ~ერე.

15. ხ~ადიდ ჯუბრადე ჰქვდა
ჰუდ ხალა კვგარაჰზურ და-
ვათ ვაბარა.

სიჭდე მვლხე დჯრურა; ჰა-
ბიშდე ჯუბრა — ჰხეღე. სა
ნჰხენ ნაყრატბზრ=კი ოქჰჰზრ
დავათბზრ=კი ღაბტურა.¹

ღანი (ერგ.) ტაშს უკრავენ.
ჰატარძალთან ერთად შინ
მოსვლისას ადგილზე კან-
ფეტებსაც და სხვა ტკბი-
ლეულსაც აყრიან (ფანტავენ).

16. ამის შემდეგ დღეს სტუ-
მართ ეპატეჰობიან შინ,
ქორწილობენ.

ჯერ მამაკაცები მოდიან,
შემდეგ ქალები. ერთ საღა-
მოს დამკვრელ=მუსიკოსე-
ბიც უკრავენ=რა ქორწილიც
თავლებათ.

1. სხვაობა, შენიშნული აულ იხრეკის მეტყველებაში:
1. საღდა; ხაღლის; რუყურა II რუყურე; რურა. 2. რუ-
ყურე; ვაღღამარ. 3. მესაღა; ჰგხად; რაყ. 4. ჰგაჰ=ქი;
გეაჭურე; ჰგაერა=ქი II ჰგაერე=ქი; ოაყას=ჭურ. 5.
ღაღ; ვაქურა; გეღჰირ. 6. ჰ იბზრ; ეღემი; ჰანი=აიი
II ჰანი=აიიყი; 7. ხაღა; ჯუღღ; ეღემი; ჰანა; სირ-
ქარა. 8. ჰანაღა; ჯუღღ; ადღენზრა; უღღერა II უღღე-
რა; ოაყარა; სინიბზრ; სენი ოაყარა; არაა=ქი; ჰეთღ-
რა; ვორუყურა II ვორუყურე; ოაგრა; რიგე II რუყურა II რუყურ-
რა; ვაღღამარ. სჯაენე; ხაღღ; ხარყარა; ღი-
ჯეთჰუნ; ბაღანა. 9. ჯუღღ; ღაყურ; ღურღარა; რუყურა II
II რუყურე; ჯგზრა; ოაყარა; ოაღღ II ოაღღე; ვაყად; ვა-
ყარა; ოაგრა II გეაჭურ; ოაყარა. 10. სინიბზრ; ოა-
ყარა; ჯორეაში ოან; ოაყარა; ნენიბზრ ოან; ხაღღად;
რაგა ოაგრა; ხაღღ; სირგარა; ოაგ. 11. ნაღენე;
გადღაღ=ქი; რგაზრა II რგაზრა; სჯაღღე; ღაღღ-
ღარა II ღაღღზრა; ოაყარა. 12. ღაღღ II ღაღღე;
ჰეღღ; ოაღღე ოაღღზრა; ბაღღამი ოაგრა; ოაყარა;
მუჰ=ვაყას; ეღღაღღ; ყუღღ II ყუღღე; ოანიის; ღღრ-
ყურა II ღღრყურე; ღაღღათ აიი; ვგაგრა II ვგაგრა. 13. ჰგა-
ყარა; ოაყარა; ღღრყურა II ღღრყურე; სიგენე ბზრ; რგაგრა;
ეღღაღღ; საა; ვგაგრა; ვღღაგრა. 14. ჯუღღ; ღეღღ-
ქაღ; ოაგ; მადინა; ხაღღ II ხაღღე; ხაგრა; ეღღეგსღღ;
ვაყარა; რიგაგრა II რიგაგრა; რურყურე; ხაგრა; ხაღღ; ოაგრა=
=ჯიგდი; ღორჰეგრა II ღორჰეგრა; 15. ოაღღ; ჰღღა;
ხჯაგრა ბზრ; ღაგრა; ვაყარა; ღღრყურე; ოაღღე; ნაგ-
ენე; ოაგრა; ღაგრა.

გ ა მ ო ც ა ნ ე ბ ი

1. სა მწზდიქვ (მეზდიქვ)
ყწიპზ (ყწიეპზ)ჯაჲმეაჲთა
—ჰად შვე [ქარ] ღიცი?
(სელაბზრ ღიცი).

2. ჳირიხდწ ხელენდღ
ღირქ, — შივიღ? (მალ
ვიცი).

3. ჳირიხდწ ლვევრსად ჰა-
ააგ, — შივიღ? (ძაძაქად
ჭარ ვიცი).

4. მასალა მასდღ ჩუქაა ||
ღკაა, — შივიღ? (ხწ-
ხბზ).

5. სა ხონჩიდი ყვაჲბ ფია-
ლა, — შივიღ? (ულაბზრ=ცი)

6. სა მასალღ ხიბზრ უს-
ტარ, — შივიღ? (გვეაჲან
ხზრხად ლუჲლემბზრ=ი).

7. ლვხბტ ჳირღ ლივირჩიღ
მუთულჲ — შივიღ? (საჯალღ=
ლად მგალ).

8. ჳირიხბდწ „აჲქადღიღ“
ტულ, — შივიღ? (=ღჲარ).

1. ერთ მეჩეთში ორი [რიგის]
ხალხი. — ის რა [რამე] არის?
(კბილები არის).

2. მიწის ქვეშ მტრედი —
რა არის? (კაცი არის).

3. მიწის ქვეშ მდულარე
ქვაბი — რაა? (ჳიანჳვე-
ლის ორმოა).

4. კედელში მაწვნის კასრი,
— რაა? (ცხვირ=ნესტოები).

5. ერთ ხონჩაში ორი ფიალა
— რაა? (თვალეზია).

6. ერთ კედელში სამი ოსტა-
ტი — რაა? (წინდის საქსო-
ვი ჩხირეზია).

7. შავ მიწაზე მსტუნავი ცი-
კანი, — რაა? (საჯზე დახა-
ლული მარცვალი).

8. მიწის ქვეშ „ერთგვარი
მცენარის“ ჳოხი, — რაა?
(= გველი).

9. მასალა სვევდ ყუტყ, —
შივია? (ყუხლ ვიცი).

10. აქვდ=ჰაბთხერ (აიღნა
ხაუდხერ) რუღურ, ნახხახ
სა შიქვდ ჯგა ხაყად, —
შივია? (ხაუბაუქანად ტა-
ტალ).

11. ღვალქი=ღიშნა სუს=
ვაყად, — შივია? (მაწქაღ)

12. ლაყა ბილბილ, — შივია?
(მიზ ვიცი).

13. ტუხყაუდუ ხ~ნდ რალა-
რა ყუქ, ტუღურ=ხაუდ, —
შივია? (ყაბახ).

14. ღუხჳარა გაფ=სუვხერ,
დიღმ მუკი=ვაყად, — შივია?
(რუხხ).

15. ნინ=რუშნა, ღუხჳარა ფა-
ჩაღაღუდუ (ყუქვაღუდუ)=ვაყად
— შივია? (=ლუბად).

16. ფალთ=დიდა ჰატუს დი-
ჭანდ (->ჯიჭანდ), — შივია
(ნაყ).¹

9. კედელში მთის გნოლი,
კაკაბი, — რაა? (თავგია).

10. დღე იხეტიალა=იტრიალა
=იარა, საღამოს ერთი შუ-
რის ადგილი დაიჭირა, —
რაა? (მწყემსის ჯოხი).

11. პირის უქონელად იკბი-
ნება, რაა? (ჭინჭარი).

12. სკივრში ბულბული, —
რაა? (ენაა).

13. თოკით წყალს სვამს
ხბო, სივდება, — რაა?
(გოგრა).

14. ვატიშვილი ტაშს უკრავს
მამა ცეკვავს, — რაა?
(წისქვილი).

15. დედა=ქალიშვილი, ვა-
ტიშვილი უფროსობს, — რაა?
(ფუტკარი).

16. ცულობ ვერ გაჭრი (ჭრა
არ შეიძლება), — რა არის?
(ძილი).

1. თადისებურება, შენიშნული ზოგი სხვა აულის მეტყ-
ველებათი: ა) შინაზურში: 2. ღურხ~ტ, ღურხ, ღირხ;
შივ. 3. ძუქუნახდ ნჭარ=ვიცი. 5. სა ხონჩიქა;
შივ. 6. შივ. გვყახანბერ; ლუყნიმარ II ლუყნიმარ
(„ლუყლუყმარ“ — საც იტყვიან ქვემო=რუთულურისამებრ).
7. ლევიანდ. 8. ჭირინდა, ჭირჯნდა (ასევე — აულ

თავისებური გამოთქმები - იდიომები

1. ღიკუი (ჭიქირდღ) კიდუკრი (->კიტყკრი) „გულში (ფიქრში) დაბრუნდა (მობრუნდა)“->დამავიწყდა(და-გავიწყდა,დაავიწყდა...).
2. ღიკუი (ფიქირდღ) პღლუზრა-ყა „გულში (ფიქრში) უკან მოდის (ბრუნდება)“ -> მაგონდება (გაგონდება, აგონდება).
3. ღიკუილა უთხუას (ინფინ.), ღიკუილა უთხუნ (მასდ.) „გულში დახურვა“ -> დავიწყება; ღიკუიღ=კიყას (ინფინ.), ღიკუიღ კიდყუნ||->კიტყკუნ (მასდ.) „მოგონება“, „დახსოვება“.
4. Ⴢღბტღნის (<-ღღღღღის) Ⴢინჩირპ“ კუიმპღ ჰაყარა „კარგს ღმერთი (ერგატ.) შველა[ს] აკეთებს“ -> კარგს ღმერთი სწყალობს.

გუფას მერთყველებასიცი); Ⴢუბ~ჭად || სინონ. მუხუაღღ. 9.მესალა; სუაიდ || სუაუღ ყუტ || ღუტ. 10. Ⴢინღაზხ ჰიშირ || Ⴢღლაზღ=ღღღღღი; სა შეაღღ; ხარკად ||ხატად; ხუზბაქნვღ || ხუზბაქნედ. 11.ღზაღქიჯიშნვ; სღს=ჰაყად; შივღ; მატუალ. 12.ღაყ არა || ღაყად. 13.ტუხუხუბ~ჭან ქიფტღღ; ყღქ; ტავარ=ხ~ად; შივღ; ყაბატქ || კაბატქ. 14. მუკუი=ვბყაღღ; შივღ. 15. ნინა=ნა=რღშარპ; ყღბ~ჭაღღღ; 16.ბალთიხ~ჭან ჩიჭად. ბ)იხრეკულში: 2.ღღღღ. 3. Ⴢუბ~ად; ჰირღზღა. 9.სუაუღ. 10.ღღღ=ჰაზთხღღღ; ჰაყკრი. 11.ყვღქიღღღღ ჰიტიღ მატუალ. 13. ტუშღღღჰან || ტუ-ყვღღღღღ ჰიპტიღი ყღკარა ხ~ვღ რაღარღღ. 14.ყაზბ=ღღღღღღღ; მიკუი=ვბარუღ; შივიღ. როზხ. 15. ნინვ=ღღღღღღ, ღღღარა; ყინ ვაღღღ=ვარუ.

ЦАХСКИЙ И МУХАДСКИЙ (РУГУЛЬСКИЙ) ЯЗЫКИ

I

Ф О Н Е Т И К А

ПРЕДИСЛОВИЕ

Автором настоящей монографии проведена экспедиция в цахских и мухадских (рутульских) аулах, расположенных в Рутульском районе Дагестанской АССР, а также в нескольких селениях Кахского, Закатальского и Шекинского (Нухинского) районов АзССР (1948–1960 гг.). Автор приносит свою благодарность всем информаторам, помощникам и другим лицам, способствующим успешному проведению экспедиции, в частности: 1) Джанаат, Франгиз, Рафика и Рамизу Кавузовым (Цахур-Кахи); Сулейману Сулейманову (и его семье), Ахмед-хан Гаджиеву, Наврузу Гасанову (уполномоченному в то время Комитета Кочевников), Насруле Кавузову (председателю в то время сельсовета а.Цахур), Загавудину Гусейнову, Лимон Сулеймановой, Саламу Азизову, Халила (Закара) Исаеву; Абдулле Абдуллаеву (с.Кум, Кахск.р-н); Маграму Исмаилову (аул Микик), Байрам-Али Норойову (Микик), Джабар-Али Дабузову (Микик); Саламу Дабузову (Курдул), Ана-баджи Рамазановой (Курдул); Эскеру Рамазанову (аул Гельмиц), Серажу Каримову (Гельмиц); Мамеду Наврузову (аул Мишлеш), Рамазану Ходжаеву (Мишлеш), Халифу Дабузову (аул Мишлеш – был в возрасте 130 л.), Моменад Сайдуловой (Мишлеш), Магомеду-Ализаде Сайдулову (Мишлеш), Джума Гусейнову (Мишлеш), Гаджибала-Мирзаеву (Мишлеш), Хасану Магомеду Абдуллаеву (Со-гют), Мустафе Казиеву (Хиах) и другим; 2) Нур Ахмед Рамазанову, Рахману Таирову, Таиру Таирову, Эмиру Гагаеву, Гагай Абгарову, Шабудин Шахбанову; Майдат Фейзулаевой (аул Лучек); Мустафе Гахриманову (Амсар); Ибрам Исмаило-

вичу (Гуфа); Али Алиеву (Ихрек), Рамазану Магометову (Ихрек), Махмаду Бабаеву (Ихрек); Шах-Исмаилу Агаеву (Хинов-Борч), Меджиду Черкезову (Борч), Эфенди Арабову (Борч), Гьл-Ахмаду Султанову (Борч), Корогли Бабаеву (Борч-Рутул); Саабиру Алиеву (Шиназ), Гаджи Рамазанову (Шиназ), Сулейману Сулейманову (Шиназ); Курбану Алямову (Мухрек), Баба Кадирову (Мухрек), Гамзату Гаджиеву (Мухрек), Шах-Исмаилу Агиеву (Мухрек) и другим.

Автор считает своим долгом выразить особую признательность за оказанную ему всестороннюю помощь: 1) цахурцам: Джаба-Хаджи Кавузову (Цахур-Кахи), Эминат Кавузовой-Ахмедовой (Цахур-Кахи), Абдурахману Ахмедову (Цахур-Кахи); Эфенди Ахмедову и его семье (Цахур), Омару Омарову, Сулейману Сулейманову и его семье (Цахур), Сулейману Магометову (Тбилиси-Цахур), Масруле Кавузову (Цахур), Халиле Исаеву и его семье (Цахур)...; 2) рутульцам: Идайату Хусейнову (ныне покойному историку, - в то время студенту), Раджабу и Дауду Раджабовым и членам их семьи; 3) ныне покойной интилойке В.В.Иваницкой (заслуженной учительнице, - г.Кахи) и членам ее семьи; 4) азербайджанцу Яхия Керимову (в то время студенту, - ныне научному сотруднику), - сопровождавшего нас в селения Кахского и Закатальского районов с цахским населением. Особо хочется отметить покойного Юсуфа Мурадова - лудильщика, выходца из аула Цахур, проживавшего в г.Тбилиси, на Серебряной улице и так много помогавшего нам в деле изучения цахского языка.

Автор признателен сотрудникам и руководителям местных органов власти Рутульского р-на ДагАССР за большое

внимание и содействие, оказанное ему во время экспедиции.

В В Е Д Е Н И Е

§ 1. Оправдано ли использование терминов - "цахурский язык", "рутульский язык"? В научной литературе по традиции укоренены термины - "цахурский язык", "рутульский язык". На основе местных племенных и географических названий и сопоставлений их с историческим этнонимом и топонимом, в книге делается вывод о неправильном использовании этих терминов. Из этнонима цах следует образовать "цахский" (цахский язык, цахский народ)¹, а из этнонима мухад - "мухадский" (мухадский язык, мухадский народ...), термины же "цахурский", "рутульский" надо использовать для обозначения речи аула Цахур и речи аула Рутул (соответственно).

§ 2. Географические и демографические сведения. Цахцы населяют около 14-ти аулов, расположенных в верховьях р. Самура, в западной части Рутульского района Дагестанской АССР, названной местными жителями "Горгин (иначе - Горни) магал", и около 20 селений в сопредельных с юга

1. Срвн. а) цахское словообразование $\text{ca,xiil} \parallel \text{ca,xiil-xali}$ (цахец); $\text{ca,x} = \text{sum}$ (по-цахски); б) цахское формообразование: $\text{ca,x} = \text{vi}$ (цахцы); $\text{ca,x} : \text{na} : \text{ca,x} - \text{na mi}z$ (досл. цахца язык), $\text{ca,x} = \text{vi} = \text{š} = \text{da mi}z$ (доол. цахцев язык) "цахский язык"... Срвн. также: šab-ga-n Ca,x-et.i "страна цахов, цахцев" (История Грузии, II, изд.

с Кахским и Закатальским районами Советского Азербайджа-
на.¹

1959, стр.414), или: $\zeta\text{ak-e}\text{-i} \parallel \zeta\text{ax-e}\text{-i}$ "страна цахов"
(Вахушти, История Грузии, изд. 1973, стр.126, 437, 539,
568, 593; История Грузии, II, 1959, стр.414.

I. Именуемого у цахцев старшего поколения как Гал ||
Галан < Гел || Гелан (?) - Срвн. название одного из
исторических племён кавказской (классической) Албании -ге-
лы. В этой связи обращают на себя внимание названия а) не-
которых цахских аулов - селений: Гел-мец| Гел-миц|
Гиль-миц| > (Гирмиц > К|ирмиц), Гел-бар-ах, Сува-гел,
б) лезгийского аула Гел-хен. Кроме того, интересно мест-
ное название аула Курдул - Лек, являющееся ономотологичес-
ким остатком исторических леггов (срвн. Лаки; груз. ლეგო
ლექი. Интересны также географические названия (прямо
или косвенно связанные с цахцами и мухадцами): Хи-ах, Мух-ах,
Мус-л-ах, Гел-бар-ах, Димджим-ах, Джин-их, Мам-р-ух, Хуьн-
уьх > Хуьн-уь, Кур-м-ух, Сам-ух, К| ат| -ех, Мац|-ех и
др., в которых финальные элементы -ах, -их, -ех, -ух, вы-
деляются как формообразователи, восходящие к суффиксам ло-
катива или множественности (подробнее см.Евг.Д ж е й р а -
н и ш в и л и : "О первоначальном значении "Kurmux". Сб.
Иберийско-Кавказское языкознание, т. XIII, 1962; е г о ж е
- "О некоторых племенных и географических названиях, свя-
занных с исторической (кавказской) Албанией", - Тезисы док-
ладов XII научной сессии филол. фак-та ТГУ, посвященной 50-
летию основания Тбилисского государственного университета -
Апрель, 1968 г.).

Мухадские аулы расположены в бассейне р. Самур, в ущелье р. Корш-Самур и Кара-Самур - на склонах гор в цепи Самурского хребта, а также в долинах р. Ахты-Чая и р. Шин.

Мухадские аулы: Рутул (Руттул), Хунух, Гуфа, Кала (Къала), Амсар (Амсар, Амсур), Лучек (Вочек, Гъучек), Пилек, Шиназ (Сыназ), Кина (Къына), Вуруш, Фартма, Нацма, Джилихур, Мухрек, (Мыхрек), Ихрек (Иирек); Кича, Борч (Бордж, Быч, Бьджет), Хия (Хинов, Хнов), Шин.

Эти мухадские аулы относятся к Рутульскому району, за исключением аулов Хнов (Хинов) и Шин: первый относится к Ахтынскому району ДагАССР, а второй - к Шекинскому (Нухинскому) району АзССР.

Цахские аулы-селения а) в Дагестане: Цахур, Курдул (Лек), Гильмиц (Гельмиц), Микик, Хиах, Согют, Муслах, Мишлеш, Корш, Джинях, Аттал, Калял (Баш-Калял), Мухах (Баш-Мухах); б) в Азербайджане - компактно: Кум, Кетюкю (Лекят-Кетюкю), Чинчар, Гелбарах (Гезбарах), Мамрух, Аласкар, Сапунчи, Калалу, Къаркъвай, Касс; Сувагел: Сувагел (Сувагил) старый, Сувагел (Сувагил) новый; Калял (Агъдам-Калял); частично-Мухах, Зарна, Тала, Даначи, Чобанкол, Гюльжук, - Мухах, Чинар (по всей вероятности, некогда Ахчай, Азгиль (Азгилли), Джимджимах, Илису (Элису), Сарыбаш и др. были селениями с цахским населением).

Часть цахцев некомпактно проживает в городах - Кахи и Закатале; несколько семейств мухадцев живет в Магарамкентском и Дербентском районах ДагАССР.

Численность цахцев – около 11.000, а мухадцев – 12.000 чел. (см. Ежегодник БСЭ, XV, 1971, стр.28). По вероисповеданию до УП-УШ вв. цахцы и мухадцы были христианами, в результате же насильственного обращения арабами в ислам стали магометанами; до и после принятия ислама определенная часть этих народов придерживалась языческих верований.

Ныне цахцы и мухадцы объединены в колхозы; занимаются главным образом животноводством, цахцы в Азербайджане – полеводством и садоводством. Кроме родного языка, говорят на лезгийском, азербайджанском и русском языках; мужчины (главным образом лудильщики из разных цахских аулов), побывавшие и работавшие в Грузии, говорят по-грузински.

Цахские и мухадские языки не имеют своей письменности; учеба в школе проводится на русском языке (до 1954 г. проводилась на лезгийском и азербайджанском языках); канцелярские дела производятся также по-русски. По постановлению (1931.XII) ЦК ВКП(б) на основе латиницы был введен цахский алфавит, составленный профессором А.Генко; было напечатано несколько цахских учебников, автором которых является проф. С.Джафаров, уроженец аула Цахур; в дальнейшем эта письменность не нашла распространения.

§ 3. Цахский и мухадский – как сочлены группы лезгийских языков. К вопросу об использовании некоторых терми-

Цахский и мухадский языки вместе с агульским, лезгийским (кюринским), табасаранским, будухским и джеко=крызским языками составляют единую группу (иначе подгруппу) близкородственных языков, к которой иной раз относят также хиналухский и арчибокий языки; наблюдается несомненная близость этих языков с удийским языком — реликтом древней (исторической) Кавказской Албании (по древнегрузинским историографическим источникам — ჯუჯოზი ზეგეტი). Предполагается, что и другие языки означенной группы (если не все дагестанские) имеют такое же происхождение.

Учитывая некоторые историко-этнологические и лингвистические факторы, нами ставится вопрос относительно ввода термина "лезгийско-албанские" (иначе: "лезгинско-албанские) языки" или "албано-лезгийские" ("албано-лезгинские языки").

Кроме того, считаем возможным ввести термин "йихъийские языки", т.к. йихъи является общим местным названием носителей нескольких языков этой группы; так, например, гъихъи || йихъи (в единств.ч.) и гъихъибы йихъи-би (во множ.ч.) употребляется как название лезгиев (кюринцев) у цахцев и самоназвание самих же цахцев, кроме того: аьгъаьхъи (в единств.ч.) и аьгъаьхъаьр (во множ.ч.) употребляется теми же цахцами в адрес мухадцев (рутульцев), — срв. мухадское название лезгиев йирк ← йирхъ и агульское йарк ← йархъ (в единств.ч.) и йаркар ← йархъар; йаркар-шуй ← йархъар-шуй (во множ.ч.); у табасаранцев же лезгийцы именуется почти также: йарккур-

жви; и наоборот: сами лезгийцы (как это отмечается и у Л. Лаврова - "Рутульцы в прошлом и настоящем" - Кавказский этнографический сборник, III, 1962 стр. 110) рутульцев (мухадов) называют ергар'ами (← йеркар ← йерх'ар). Надо полагать, что в этих разнообразно оформленных (чезр структурно-фонетически идентичных или коррелятивных) этнонимах сквозит исконное общее название племенного объединения носителей "лезгийских (лезгинских)" языков; а это в определенной мере дает основание именовать эти языки й и х ъ и й о к и м и ; с учетом же исторического взаимоотношения этих народов - потомков исторической (Кавказской) Албании к этому термину можно присоединить и "албанские", тем самым образовать более подходящее (обобщающее) название означенных языков: " й и х ъ и й с к о - а л б а н с к и е или а л б а н о - й и х ъ и й с к и е языки".

§ 4. Диалектное деление цахского и мухадского языков

При отсутствии общенародного (общеплеменного) цахского и мухадского языков в речи цахских и мухадских аулов образованы диалектные или говорные-подговорные ареалы, хотя рамки таковых не всегда вычерчиваются четко, т.к. особенности, характерные для речи тех или иных аулов, настолько переплетаются друг с другом, что в некоторых случаях они скорее похожи на изоглоссы, чем на ярко выраженные, отчетливо разграниченные диалекты.

В общем-то, цахский и мухадский языки делятся в основном (каждый) на четыре диалекта.

Цахские диалекты: I- ц а х у р о к и й д. (речь аула

Цахур); П - м и ш л е ш с к и й д. (речь аула Мишлеш), Ш - м и к и к с к и й д. (речь аула Микик) и IY - г и - л ь м и ц с к и й д. (речь аула Гильмиц). В речи же других цахских аулов наблюдается близость с тем или иным (отмеченным выше) диалектом, следовательно, в той или иной мере здесь выявляются говорные или подговорные особенности. О диалектно=говорном (или подговорном) делении можно говорить также по данным речи азербайджанских цахцев.

Мухадские диалекты: I - р у т у л ь с к и й д. (верхне- и нижнерутульская речь); П - ш и н а з о к и й диалект (речь аула Шиназ), Ш - м у х р е к с к о - и х - р е к с к и й д. (речь аула Мухрек + речь аула Ихрек), IY - б о р ч с к и й д. (речь аула Борч).

В речи других мухадских аулов имеются некоторые общие говорные или подговорные черты с тем или иным вышеозначенным диалектом, хотя, как уже отмечалось, разграничение особенностей речи мухадских аулов (подобно цахским) в некоторых случаях затрудняется вследствие нечеткой диалектной дифференциации.

§ 5. Краткие сведения из истории изучения цахского и мухадского языков. Еще в конце XIX столетия некоторые материалы цахского и рутульского (мухадского) языков почти одновременно были использованы Р.Эркертотом ("Языки кавказского корня", Вена, 1895 - на немец. языке) и Г.Шухардтом ("О пассивном характере переходного глагола в кавказских языках", Вена, 1895 - на немец. языке); а в на-

чале XX столетия эти языки были впервые с п е ц и а л ь -
н о изучены А.Дирром, опубликовавшим две работы - "Ру-
тульский язык" (1911) и "Цахурский язык" (1913). Наряду
о данными других кавказских языков, цахокие и мухадокие
(рутульские) материалы рассматриваются в исследованиях
Н.Трубецкого, Ж.Дюмезиля, Ж.В.Гинекена, Р.Лафона, И.А.Джа-
вахишвили, А.С.Чикобава, Е.А.Бокарева, Г.В.Рогова, А.А.Маго-
метова, О.И.Кахадзе, Н.Д.Андгуладзе, Б.К.Гигинеишвили, В.М.За-
гирова и др. Лексические материалы этих языков привлече-
ны к анализу в коллективной работе дагестанских языкове-
дов - С.Гасановой, Г.Ибрагимова, П.Магомедовой, У.Мейла-
новой и Б.Талибова. Вопросам фонетики и морфологии пос-
вящены важные работы А.Генко, Б.Б.Талибова, Г.Х.Ибраги-
мова, А.М.Асланова, Н.Г.Исаева (см.библиографию).¹

Нами в разное время (начиная с 50-х годов) опублико-
ваны (или разработаны в виде докладов) труды, касающиеся
вопросов лексика, фонетики и морфологии цахского и му-
хадского языков (которые решаются большей частью в сопос-
тавлении с надлежащими данными родственных языков - см.
библиографию).

1. Две работы - "Рутульский язык" Г.Х.Ибрагимова (изд.
1978г.) и "Сравнительная фонетика лезгинских языков"
Б.Б.Талибова (изд. 1980г.) - не отражены в данной кни-
ге, т.к. она уже находилась в Издательстве ТГУ.

Ф О Н Е Т И К А

Общие сведения

Система гласных и огласных цахского и мухадского (рутульского) языков несколько сложна. В цахском языке имеются около 15 гласных, не считая "долгих" и "кратких" гласных, полугласных, дифтонгов, трифтонгов; около 70(?) согласных – основных фонем и аллофонов различных локальных рядов; в мухадском – тоже около 15 гласных, не считая также т.н. долгих гласных и др.; – около 56 (?) согласных (см. таблицы гласных и согласных цахского языка; таблицы гласных и согласных мухадского языка). Хотя в этих языках отсутствуют специфические сложные латеральные согласные (в том или ином количестве бытующие в некоторых горских кавказских языках), свистяще-шипящие согласные (которые и обладают абхазско-адыгские языки), фарингально-ларингальный звонкий фрикатив (наблюдаемый, в частности, в аварском языке)...

На основе изучения в отдельности и в совокупности вопросов фонетики исследуемых языков, а также путем сравнения с надлежащими данными родственных языков делается наглядной большая близость фонетической системы их, а именно: а) почти одинаковый звуковой состав и б) одинаковые фонетические изменения; кроме того, в) эти два языка – цахский и мухадский – в значительной части противопоставляются другим родственным языкам одинаковыми звуковыми соответствиями.

1. Простые, палатализованные и фарингализованные гласные.

В цахском языке кроме шести простых гласных - а, е, і, ѓ, о, и (в груз. транслит: ѓ, ј, џ, ђ, ѓ, ј), являющихся релевантными фонемами (орв., напр.,: хаw "дом" - теw "ноша, груз" - хіw "село, аул"...), бытуют а) палатализованные (умлаутные) гласные альтернативного характера: ä, ë, ï, (ö, ö̇, ÿ),¹ б) своеобразные фарингализованные гласные: а̣, е̣, і̣, ѓ̣, о̣, и̣ (ѓ̣, ј̣, џ̣, ђ̣, ѓ̣, ј̣,), большинство из которых вступают в оппозицию с простыми (соответств.) гласными и являются релевантными фонемами (орвн., напр.,: ха̣w "небо" - хаw "дом", q̣ọw "мышь" - q̣ọw "дерев. оундук для муки", ј̣ѓ̣q̣ "опи-ва" - ј̣ѓ̣q̣ "бульон; оуп"...).² Характер означенных опцифических гласных в исследованиях различных авторов толкуется по-разному, а именно: 1) при наличии трех или пяти членов таких гласных (а̣ , о̣ , и̣...) указывается, что они занимают среднее место: первое - между а и ạ̈ , второе - между о и ọ̈ , третье - между и и ị̈ (А.Шифнер - 1863,

1. См. ниже Палатализация гласных (умлаут).

2. Об этом же говорят данные удийского языка, в котором, за исключением некоторых, эти своеобразные гласные являются смыслоразличительными звуками, срвн., напр.: ха̣ "собака" - ха "шерсть"; та̣q̣ "дуб" - таq̣ (кол); q̣ọ "вымя" - хо "роос"; о̣q̣ "яго", "яро" - оq̣ "дно" "подшва", ти̣q̣ "веселый", "весело" - тиq̣ "ноготь"; ṭạṛạx̣ (плоский) - ṭạṛạx̣ "поднос"; vạx̣ "вам" - ṿax̣ "тебе"...

А.Дирр - 1903/1904); 2) из предполагаемых двух типов огласных - "эмфатически-смягченных" и "эмфатически-неослабленных" - первыми ("эмфат.-смягч.") обуславливаются особенности произношения своеобразных гласных, ввиду чего они сводятся к специфике указанных согласных, следовательно, данные звуки рассматриваются как альтернанты (Н.Трубецкой - 1931, К.Боуда - 1939); 3) эти звуки квалифицируются то как гортанные гласные (Н.В.Юшманов - 1940; В.Н.Панчвидзе - 1948; 1940), то как 4) веляризованные гласные с твердым приступом - чистые гласные (В.Н.Панчвидзе - 1948, 1949, - который в последнее время (1974) эти звуки называет веляризованными-фарингальными гласными); 5) другие исследователи, вслед за Н.Трубецким и его последователями, характер произношения этих гласных относят к специфике рядом стоящих каких-то согласных заднего образования, т.е. своеобразие произношения таковых считают результатом контракции огласного о гласным (И.Мегрелидзе - 1936; А.А.Магомедов - 1963; 1965; Ш.Г.Гаприндашвили - 1966; Г.Х.Ибрагимов - 1975, 1974; Х.Феенрих - 1975); 6) указано на окончательное наличие означенных гласных, при этом их развитие рассматривается на общедагестанском уровне, хотя поставлен вопрос о необходимости дополнительного изучения этих гласных (Е.А.Бокарев - 1961); 7) своеобразный характер произношения в одних языках приписывается специфике гласных, в других же - специфике согласных (Э.Ломтадзе - 1963); 8) разделяя нашу характеристику, данные согласные квалифицируются как самостоятельные (чистые) фонемы, имеющие смысловоразличительную функцию (Н.Г.Исаев - 1974). Имеется и

такое (весьма интересное) высказывание: если фарингализованность является свойством только гласного, то такие гласные должны использоваться рядом со всеми согласными и, главным образом, с согласными переднего образования. В особенности вслед за свистящими; вообще-то, фарингализация характерна не каждой отдельной фонеме (согласному или гласному), а всему слогу или слову, подобно интонации (Г.Деетерс-1963). На основе этих высказываний (Г.Деетерса) указывается на вероятность того, что фарингализованным могут быть и гласные, и согласные, притом изначально такие звуки были аллофонами, которые позднее стали фонемами (А.С. Чикобава-1979).

Наблюдения над живым произношением изучаемых языков и рентгенография этих гласных^I убеждают нас в том, что предположения, высказанные в научной литературе, требуют уточнения, т.к. характеристика означенных специфических звуков, имеющаяся у тех или иных авторов, не всегда сообразна реалиям анализируемых здесь языков; это, по всей видимости, объясняется отсутствием у них достаточных эмпирических /диалектных, общих/ материалов; кроме того, эти своеобразные гласные ими не изучены экспериментально; не обращено также внимание на характер использования их в плане свободной дистрибуции. Надо указать и на то, что сведения большинства исследователей, к сожалению, не опираются на непосредственное наблюдение над живыми языками, довольствуются лишь литературными данными.

I. Экспериментальное (рентгенографическое) исследование указанных гласных произведено в лаборатории эксп.фонетики Института языкознания АН Груз.ССР под руководством проф. Т.Г.Гаприндашвили (1959 г.).

Рассматриваемые цахские (и мухадские - см. ниже; а также удийские) своеобразные гласные можно наблюдать а) во в о е х позициях слова в открытом и закрытом слогах, б) во всевозможном комплексе звуков - сообща о согласными п е р е д н е г о и заднего ряда, в) в простых и сложных основах, г) эти гласные можно наблюдать как в корневой части (в исходной основе) слова, так и в формантах. Хотя в исследуемых языках наблюдается и тенденция замены указанных гласных простыми или умлаутированными гласными, что надо рассматривать как новое явление, как результат тенденции к упрощению артикуляции означенных гласных (в таком случае не исключается возможность влияния окружающих языков, не имеющих таких гласных). Кроме того: твердый приступ не является специфическим признаком для рассматриваемых гласных, так как этот момент произношения можно наблюдать вообще и в других видах гласных.

Непосредственное наблюдение над живым произношением и рентгенографический анализ делают возможным определить характер артикуляции речевого органа этих гласных, а именно: при их произношении н а д к о р н е в а я часть и корень языка заметно артикулируют в сторону задней стенки фарингеа, образуя щ е л ь , свидетельствующую о явной фарингализации гласного; иначе говоря: фарингализация обуславливается приближением (лишь приближением) надкорневой части языка к задней стенке зева - фарингеа (срвн. рис. УП-ХП с рис. I и VI).

На основе экспериментальных данных в книге делается вывод о наличии в цахском языке (а также в мухадском - см. ниже - и удийском языках) своеобразных фарингализованных глас-

ных, являющихся чистыми и самостоятельными фонемами. Это подтверждается сопоставлением основ, в которых замена фарингализованных гласных нефарингализованными меняет значение слова (см. выше примеры).

Другие примеры использования фарингализованных гласных: а· в а· (плащ), а·м а·ла· (осел), а·л·ка·а (идет, уходит), в̣ а̣·т (хвост), ṣ ạ·vạ || su·vạ (лиса)...

Эти цахские примеры иллюстрируют именно то, о необходимости чего говорит Г.Деетерс (см.в.). Можно привести и удийские примеры, иллюстрирующие использование фарингализованных гласных рядом с согласными переднего образования, в том числе и свистящими: ṣa·ṃi (шкворень), ṣa·ṃeʒe·na (послезавтра), ṣi·ḷa·ṃp̣ri·ṭ (съедобная листовая трава), ṣi·ḷo· = ṃi·ḷo· (отбросы), ṣa·ṿ = des (сверкание), ṣa·p̣ṭi·ḳ (лапоть), ṣa·p̣ (аплодисмент), da·ṿu·ṇ (шпинат), а·ḷa·ṃ (гранат), e·ḷe·ṃ (осел), o·ḷi· (головня), o·ṃa· (клубника, земляника), pa·p̣ (опилка), si·q̣ (белка), do·ṃpa·ḷ (кокон низш. сорта), а·ḷ = des (вязать), la·p̣ = des (давить, мять), ṭi·p̣ (редиска), lo·p̣ = des (жадно есть, кушать, жрать), ṭo·p̣li·ḳ (банка), va·ne (верит, уверен), o·ne (плач), o·p̣ (приправа), e·viṇ (пошивка, шитье), ve·ṣ̌ (вперед, впереди), e·ṣ̌ (яблоко), ve·j̣ṇṣ̌ (священник), ma·ngo (подбородок), va·ṇ ne·fa·ṇ (вы), va·ṣtạ ne·fa·ṣtạ (у вас), а·ḷ (куропатка), vi· (тяжелый), vi·vi· (мост)...

2. О характере звука, обозначенного графемой "ǰ".

В цахском языке, как и в мухадском (см. ниже) и некоторых других близкородственных языках бытует своеобразный гласный, произносимый несколько "закрыто", неясно, кратко, оставляющий внешне впечатление "нейтрально-индифферентного" звука (который обозначается: в латинской транслитерации условно принятой графемой ǰ; в грузинской - ჯ, русской - џ). По данным некоторых языков иберийско-кавказского круга этот звук а) признан иррациональным, или иначе - полугласным, б) рассматривается как аллофонический звук, субфонема - как редуцированный вариант гласного "i" и др., в) выделяется как исконная и основная гласная фонема. Непосредственное наблюдение над живой цахской речью и экспериментальное исследование (см. рис. IУ) показывают, что звук "ǰ" (ჯ, џ) является чистой и (в определенной позиции) ударной гласной фонемой, используемой как в составе основы слова (лексемы), так и в формантах; примеры: xǰɫ (рука), xǰdǰɫ (дети), vǰs (тур), ǰkǰz (болезнь), jǰχ (день), gǰnej (хлеб), ǰkǰan (желает, любит)..., os:vǰ (дрова), šem:tǰ ← šen - vǰ (они)... Кроме того, этот звук а) является оральным, а не назальным, несмотря на его "закрытый" характер произношения; б) по признакам конфигурации резонансной сферы он занимает место рядом с гласными "i", "e"; в) вступая в оппозицию с другими гласными, выявляет дифференциальную функцию в слове; орн.: aǰa (зная)-aǰǰ (наполнялся, наелся), akǰan ("двери" - род.п.) - ǰkǰan ("желающий", "любящий"). Следовательно, звук

"ჟ" (груз. ჯ , русск. ж) надо отнести к исконному и основному составу гласных фонем цахского языка.

3. Краткие гласные. цахском языке, как в мухадском (см. ниже), простые гласные произносятся кратко, мгновенно, что создает впечатление наличия кратких гласных (о крайней неясности произношения цахских и мухадских (рутульских) гласных указывал еще А.Дирр - 1911, 1913). Надо полагать, что такой характер произношения, говоря словами Л.Шербы (1948), объясняется краткостью, обусловленной средней шириной гласных звуков (если это не является общей склонностью к редукции, или иначе - к закрытым, узким гласным).

4. Долгие гласные. В той или иной позиции цахского слова гласные i , e , a , o иногда произносятся протяжно, оставляя впечатление долгого гласного, так, например: а) *si si* (кукла), *vi si* (кошка), *i č i* (девочка, девушка), *ada mi* (человек); *i č i x* (девочки, девушки), *va ki* (овчарня), о) *mi č e d*, *mi č e v*, *mi č e x* (утро, утром), *ve sa* (шуг), *ve va* (игла); *ge d*, *ge v*, *ge x* (очень); *č a va ge* (в лесу)... в) *insan a z* (люди), *de k a z* (отцы); *zi g a* (на месте)...; х) *an i* (дома - род.п.), *x a n č a* (из дому)... г) *g o na* (последо, потом, затем); *o q a* (вверх, наверх); *zi o na* || ← *hi z o na* (что; как); м) *o x* (воок); *o ka na s* (писать)... Первоначальный характер протяжного, продленного произношения (долготы, длительности) гласного неясен в таких словах, как, например, *m o x* (воок), *g e d* (очень),

ɔ̄na (потом, затем, после)... Гласные \bar{o} , \bar{e} , наличие в этих словах, можно было квалифицировать как истинные, первичные, долгие гласные, если бы не факторы, дающие повод для возражения, а именно: \bar{o} , \bar{e} в данных словах не выявляют корреляцию с недолгими, простыми, гласными; срвн., напр., $m\bar{o}x$ (цахурск.диал.) - mox (микикс.диал.); $g\bar{e}d$ (цахурск.) - ged (микикс.)...; срвн. также $\bar{e}v$ (цахурск.) - ev (микикс.) "кровь"; $m\bar{e}v$ (цахурск.) - mev , mev (микикс.) "другой", "остальной"... Кроме того, 2) в гильмицском и курдульском (лекском) диалектах вместо наблюдаемых в цахурском диалекте долгих гласных (соответственно) используются дифтонги или даже трифтонги; срвн., напр.: $q\bar{i}ya$ (цахурск.) - $qijeja$, $qieja$ (гильмицск., курд.) "пооле", "затем", $h\bar{o}daxar$ (цахурск.) - $hudojxar$ || $hudojxar$ (гильмицск., курд.) "вяжет", "ткёт"... Притом 3) иногда длительность (долгота) гласного имеет просодическо-интонационный характер, который используется для грамматизации-семантизации слова; срвн., напр.: ex^i , jex^i , ve^x^i (по грамм.класс.) "бытует", "существует" - $\bar{e}x^i$, $\bar{j}\bar{e}x^i$, $\bar{v}\bar{e}x^i$ (бытует, существует в о о б щ е , п о с т о я н н о); $de\check{s}$ (нет, нету = не есть) - $d\bar{e}\check{s}$ (никак нет, никоим образом), что следует воспринимать как количественную меру гласного, выраженную мелодикой-просодией, а не как гласные с фонологической нагрузкой; 4) длительность произношения, долгота гласного, являются а) эффектом сильного ударения: $c\bar{i}c\bar{i} \leftarrow c\dot{i}c\dot{i}$ (кукла), $ad\bar{a}m\bar{i} \leftarrow ad\dot{a}m\dot{i}$ (человек),

$g\bar{o}na \leftarrow g\acute{o}na$ (потом), $\check{z}\bar{o}na \leftarrow z\acute{o}na$, $hi\check{z}\bar{o}na \leftarrow$
 $-hi\check{z}\acute{o}na$ (что)... (см. н. ударение и связанные с ним
 фонетические процессы); б) результатом слияния (стяжения,
 контракции) двух одинаковых или уподобленных соседних гла-
 сных: $ci\check{s}\bar{e}r \leftarrow ci\check{s}e-er \leftarrow ci\check{s}i-er \leftarrow ci\check{s}i-ay$ (кук-
 лы)...; $adam\bar{i}na \leftarrow adam\check{i}-ina$ (человека), $\check{s}ax\bar{e}qa$
 $\leftarrow \check{s}ax\check{e}-eqa \leftarrow \check{s}ax\check{i}-aqa$ (в Цахур; к цахцам)...; $\check{z}k\bar{a}r \leftarrow$
 $\check{z}ka-ay \leftarrow \check{z}kar-ay \leftarrow \check{z}kar-va\check{z}$ (болен=больной
 есть)...; $q\bar{a}\check{t}as \leftarrow qa-a\check{t}as$ ("резать" - орвн. мухад.
 qa - в $-t-as \leftarrow qa-a-v-t-as$ "резать", $qa-v-t-un$ ||
 $av\check{t}un$ "резание"; уд. во- $t-es$ "резать"...)...; $m\bar{a} \leftarrow ma-a$
 ("там" - местоим. основа "ma" + суфф. локатива - "a")...;
 $ajx\bar{a}n \leftarrow ajxa + an$ ("пила" - форма абсолютива $ajxa$ +
 +суфф. -an ("пила" \leftarrow этимол. "движущий" = "двигаая взад и
 вперед" - срвн. $ajxa$ "двигааясь", "подвижной")...), или
 же: в) результатом коартикуляции гласного с соседним ре-
 дуплированным согласным: $\bar{o}kanas \leftarrow o\check{u}kanas \leftarrow a\check{w}kanas$
 (писать)...; $x\bar{a} \leftarrow xa-a \leftarrow xa\check{v}a$ (дома, в доме, -
 $\check{x}aw$ "дом")...

Итак, судя по этим примерам, долгие гласные цахского
 языка, возникшие в комбинаторных условиях, надо охарактери-
 зовать а) как соединение двух гласных, б) как рефлексы ос-
 лабленного соседнего согласного, а также в) как эффект силь-
 ного ударения. Но в тех случаях, в которых пути возникнове-
 ния долгих гласных не совоем яоны, такие гласные могут
 быть условно названы исконными (срвн. хотя бы указанное
 выше соотношение, наблюдаемое в речи цахских аулов).^I

I. Срвн. Г.Х.Ибрагимов (1968, стр.34...), которым быту-

5. Дифтонги. 1) В результате стяжения двух гласных (в зависимости от того, который из них – первый или второй – является ударным или неударным, следовательно, отражающим или неотражающим тембр) в цахском языке (более обильно – в его гильмицском диалекте) образуются а) нисходящие (aj, ej, oj, uј ...) и б) восходящие (ji, je, ja, ja, ...) дифтонги; так, например: а) hašuj (кто), sɛlojn ("зуба" – siɫi "зуб"), ičkaј ("девочка", "девушка" – гильмиц.д.)...; б) jed (мать), јудин (хорошее), ja,ɣ (дорога), јišda (наш), јиčud (девять)¹... 2) Наблюдается также наличие своеобразных дифтонгов, в которых оба элемента близки друг другу по качеству; к таким относятся: ai, ao, oa, oa; например: aiɣa (речь а.Цахур), aoɣa (речь а. Микик) "под"; q,oi (речь а. Микик и а.Гельмиц) "бочка", хоа || хоа "собака"... 3) Вследствие слияния редуцированного (безударного) гласного, ɛsp̄ полугласного "w" (< u) " и полного (ударного) гласного "a" возникают дифтонгоидные o, e; например: šuas > šwas > šos

щие в определенных словах долгие гласные ī, ē, ā, ō, ō признаны как релевантные фонемы.

1. Характер дифтонгов констатирован здесь в плане синхронного исследования; но реали цахского и близкородственных языков дают основание считать эту характеристику условной, а под такими дифтонгами, как ja, je и т.п., подразумевать кажущиеся, мнимые дифтонги, т.к. в этих сложных гласных элемент "j" не всегда является аллофонным вариантом гласного "i" (см. в. "О характере звука, обозначенного графемой "j").

(вам), к̣варч̣ → қоз̣ (копыто), ẓ̌mas → ẓ̌mas ẓ̌s
(самому)...

К изложенному надо добавить, что цахские дифтонги всех типов лишены корреляции, они иррелевантны.

6. Фазы артикуляции гласных. В некоторых случаях началу (первой фазе) и окончанию (третьей фазе) артикуляции цахских гласных характерны а) твердый приступ или б) твердый отступ, наблюдаемые преимущественно в начальной и средней позициях слова, так, например: а) 'āli (верхний), 'ajna (стекло), 'aɪl (аул, село), 'aɣʒaɣ (тысяча), 'axwamɬ (остались); radi'o (радио), ma'ad (там), xal'at (халат, блуза), ji'cej'ab (в хлеве, в конюшне), hawa'a (воздух), i'stu'uk'iz (оторож)... б) lu'ja (мята), da'vi (драка, война), ma'dan (руда)¹...

7. Ударение и связанные с ним фонетические процессы

В цахском языке налично динамическое, силовое, ударение, локализованное, как правило, на второй слог с конца слова²; наряду с этим, в трёх- или более трехсложных

1. Записи этих примеров сделаны в аулах Цахур, Согрт, Мишлеш, Курдул (1948-1950 гг.).

2. Исследователи цахского (и мухадского - см. н.) языка, ориентируясь иначе, указывают на локализацию ударения на втором слог с начала слова (Г.Х. Ибрагимов - 1965, 1968; Б.Б. Талибов - 1967), но это по существу ничего не меняет, т.к. ориентация на начало и ориентация на окончание слова все равно ведет к одному и тому же "отправному пункту".

словах (преимущественно в глагольных формах) ударным может явиться и слог другой позиции – крайний с начала или крайний с конца слова³; следовательно, нагляден неустойчивый, непостоянный характер фиксации ударения в цахских многосложных словах.

Ударный слог в силу своей интенсивности часто влияет на безударный гласный и вызывает различные фонетические изменения – частичную или полную редукцию: выпадение, усечение, образование полугласного; так, например: *tiɣiɣa-na* → *tiɣiɣáɳ* → *tiɣɣáɳ* ("бока" – *tiɣiɣɛ* "бок"), *ʧəməɣana* → *ʧəməɣáɳ* → *ʧəməɣáɳ* ("винограда", – *ʧəməɣɛ* "виноград"); *mexwa* (микикск.диал.) → *mexw* (цахурск.д.) "рассказ", "повесть", "сказка"..; *ʒx'ai* → *ʒx'aj* (быть)... С ударением связаны также процессы возникновения долгих гласных и дифтонгов (см. Долгие гласные. Дифтонги).

8. Другие изменения в системе цахских гласных

I. Контаминация. В комплексе цахских слов (в синтагмах) наблюдается выпадение начального слога (гласного элемента) последующего слова на стыке с конечным слогом (гласным) предшествующего слова и, наоборот, – выпадение конечного гласного (слога) предыдущего слова; кроме того, иной раз выпадают два гласных (два слога); в результате такого процесса образуются сложные слова, ингредиентами которых могут быть: имя, глагол, глагольно-именные

I. Срвн. Б.Б.Талибов – 1967; Г.Х.Ибрагимов – 1965,1968.

формы..., так, например: $jüčäl \leftarrow jučal$ (микик.)
 $juč'al$ (цахур) $\leftarrow juč - čal \leftarrow juč. ud - čal$ (гильмиц.)
 $\leftarrow juč ud - jič'al$ "девяносто"; $vočž'lor \leftarrow$
 $vočž'li + voz$ (должник=долг имеющийся, долг
 есть, обязан); $peč'lor$ (микик.) $\leftarrow peč'anka - voz$
 (цахур.) "заика"; $vač'kiv$ (микик.) $\leftarrow vač'kiv - ov \leftarrow$
 $vač'kiv - vov \leftarrow vač'kiv - vovna$ (цахур.) "кооть" "есть"...
 $ačas \leftarrow ačaxás \leftarrow ača - jič'ás$ (знать=зная, знающим быть);
 $kja'an \leftarrow kja - ha'an$ (льёт, сыплет-выливая < высыпая де-
 лает)...

Процесс контаминации (сандхи) характерен для речи почти всех аулов, - но в большей мере для микикского и цахурского диалектов, в меньшей - для гильмицкого диалекта.

2. Ассимиляция. В цахском слове полно или частично ассимилируются как согласные (см. ниже), так и гласные; наблюдается разнопозиционное уподобление гласных - регрессивное, прогрессивное, контактное, дистанционное; уподобленные гласные геминируются и переходят в долгий гласный (см. выше. Долгие гласные.). Примеры: а) $divižievš$ (цахурск. и др. диал.) $\leftarrow divižiavi$ (гильмицск.) "дивизии" (множ.ч.); $komisijs$ (цахурск. и др.) $\leftarrow komižijs$ (гильмиц.) "комиссия" (дат.п.)..., $čej$ (цахур. и др. диал.) $\leftarrow čaj$ (гильмиц.) "чай"; $gimovka$ (цахур. и др.) $\leftarrow gimovka \leftarrow gimavka$ (гильмиц.) "не убьёт" = не убивая (животного); $se'il$ (микик. и др.) $\leftarrow sa'il$ (гильмиц.) "нищий"... б) $voz \leftarrow woz$ (цахур. и др.) $\leftarrow vač \leftarrow wač$ (гильмиц.) "есть (челов.)", $vov \leftarrow wov$ (цахур. и др.) $\leftarrow vav \leftarrow wav$ (гиль-

миц.) "есть (животн.)"... Процессом ассимиляции гласных нагляднее в речи аулов Цахур, Микия и др., за исключением некоторых, очень редких случаев, не наблюдается в речи аула Гильмиц. К процессу уподобления относится и палатализация-перегласовка гласных (ом.н.).

3. Палатализация-перегласовка. При подъеме средней части языка к твердому небу (палатализации) имеем вокалическую инфлексию (метафонию) гласных ä ($\rightarrow \overset{\text{ä}}{\text{ä}}$), o ($\rightarrow \overset{\text{o}}{\text{o}}$) и отчасти гласного u ($\rightarrow i$); такой процесс для речи цахских аулов имеет неравномерный характер. Все эти гласные, не являющиеся релевантными, развиты в комбинаторных условиях: а) находясь рядом с палатальными гласными e, i, присутствующими в той или иной позиции слова, б) путем коартикуляции с палатальными или с палатализованными-йотизированными согласными. Примеры: *nänni* || \rightarrow *nenni* (который), *näk* \rightarrow *nēn* (молоко), *deP'äs* || \rightarrow *deP'es* (близко), *qajäk* (под камнем), *x'an* || \rightarrow *xän* (вода), *xočä* || \rightarrow *xoče* (змея), *g'äčimnθ* (наполнили, наполнился)...; *xojä* || *xöä* (собака), *s'jö* || *s'ö* \rightarrow *s'ö* || *söj* (медведь); *g'öyuj* (= *gjöyuj*) *g'öya* (дождь идет)...; *juč'nd* \rightarrow *jüč'nd* (девять), *jušep* \rightarrow *jüşep* (олово)...

Палатализованный ä ($\rightarrow \overset{\text{ä}}{\text{ä}}$) часто переходит в палатальный e: *xočä* \rightarrow *xoče* ... "змея", *äb* \rightarrow *eč* "яблоко", *čävänä* \rightarrow *čečepa* "красный", *mičaga* \rightarrow *mičepa* "языки". Обращает на себя внимание то, что палатализованный гласный ä, наличный в заимствованных словах, в цахском языке воспринимается через e или ä; так, например:

temiz (← тюрк. - азерб. *tämiz* "чистый"),
teza (← тюрк. - азерб. *täzä* "новый"), *perda*
(← тюрк. - азерб. *pärdä* "занавес"), *mesala*
(← тюрк. - азерб. *mäsälä, müsäl* "пополовица").

Все это свидетельствует о том, что палатализованные гласные в цахском языке (подобно мухадскому - см. ниже), находясь в процессе становления, являются новообразованиями, не дошедшими еще до уровня самостоятельной, коррелятивной, фонемы. ^I

4. Лабиялизация. Имеется несколько примеров замены гласных *i—ü*: *zit* (микикск.д.) > *züt* (цахурск.д.) "сыпь", "оспа", а *livšən* (микик.) - > *alüvšən* (цахурск.) "купил"... , что можно объяснить лабиализацией

5. Редукция. В той или иной мере редуцированными могут быть почти все цахские гласные; такое изменение, главным образом, связано с фактором силового ударения (см. в.).

6. Транспозиция. В цахском слове примеры перестановки звуков, в частности гласных, редки, к таким относятся *žižen* < *žežim* "ковёр" (срвн. персид. *žāžim*).

7. Вставка гласного. В цахских словах (преимущественно в заимствованных) в виде разъединительного элемента, эпентезы, между согласными (или в начале слова) отавится

1. Редкие примеры релевантности фонемы ä можно найти лишь в удийском языке: срвн.: *käläm* (капуста) - *калам* (лапоть), *kälä || kälä* (череп) - *кала* (большой).

гласный, - так, напр.: *šivan*, *šivanar* (член, члены), *řivan* || *řovan* (план); *iskalat* (оклад).

8. Усечение (безударного) гласного. Усекается главным образом гласный а, реже - і; это в большей мере характерно для речи аулов Цахур, Микик, Согът, Хиах...; в меньшей - для речи аулов Мишлеш, Курдул (Лек.); исключительно мало таких примеров в речи аула Гильмиц. Примеры: *den* (Цахур) < *dena* || > *den* (Микик) < *dena* (Гильмиц) "корм для птиц", *šas* < *šī-us* ("нам", - *šī* "мы")...

9. Субституция гласных. Процессу субституции (спонтанному замещению), наблюдаемому в той или иной мере в речи цахских аулов, подвергаются все (в особенности і, ə) гласные независимо от их позиции в слове, или от качества соседних согласных; примеры: а) е - і: *eças* (Цахур, Мишлеш) - *iças* (Микик) "выйти", "выходить"; *extjar* (Цахур, Мишл.) - *ixtjar* (Микик, Цахур...) "право", "воля"; *heřäs* (Цахур, Мишл.) - *hiřäs* (Микик) "дать", "давать"... б) е - і - ə: *vəzəγ*, *viřəγ* (Мишл.) - *viřəγ* (Цахур) - *viřiγ* (Микик) "солнце"... в) і - ə: *kič* (Микик) - *kəč* (Цахур) "пуговица с петель"; *kiřar* (Микик) - *qəřar* (Цахур) "линей"; *iřaγ* (Микик) - *əřaγ* (Цахур) "невеста", *ginej* (Микик) - *gənej* (Цахур) "хлеб", *jiγ* (Микик) - *jəγ* (Цахур) "день", *jičid* (Микик) - *jəčəd* (Цахур) "десять"... , хотя здесь можно назвать и обратные, противоположные, примеры: *vis* (Ца-

КЛАССИФИКАЦИЯ ГЛАСНЫХ ЦАХСКОГО ЯЗЫКА

	Простые	Палатализ.	Фарингализованные
Верхнего подъема	i u	[i̟] [u̟]	i̟ u̟
Среднего подъема	e ə o	[ö]	(e̟) ə̟ o̟
Нижнего подъема	a	[ä]	a̟

-
- 1) В квадратных скобках отмечены субфонемные варианты - аллофоны.
 2) В круглых скобках отмечены пережиточно сохранившиеся фонемы.

хур) - vɛs (Микик, Курдул.) "тур", divaz (Цахур) - dɛvar (Микик, Курдул.) "стена"; r̥i-u: iɫʰakʰas (Цахур) - uɫʰakʰas (Курд.) "увидеть", "видеть", iɫʰozʰas (Цахур) - uɫʰozʰas (Микик, Курд.) "встать", "вставать", iɫʰina (Цахур) - uɫʰina (Микик, Курд.), "крепкий", д) а - ɛ: ʰaʰas (Цахур) - ʰɛʰas (Микик) "делать"; qavali (Цахур) - qʰavali (Микик) "возвращение"... и, наоборот, manɛt (Цахур) - manat (Микик) "рубль"; sɛʰi (Цахур и др.) - saʰj (Микик) - saqwi (Мишлеш) "убрать" "убирать" - срвн. satxiɟ ← sadxiɟ (Курдул.) "убрать", "убирать", "подметать"... е) о - ɥ: ʃoqaj (Цахур) - ʃuqaj (Микик) "черкеска", kosa (Цахур) - kɥs a (Микик) "безбородый"... ж) і - а : mislat || maslat (Цахур, Микик и др.) "беседа", "разговор", з) а - а - ɟ - ɟ - і, і : aɥa (Цахур и др.) - aɥa || aɥa (Микик) "между", "среди"; kənaɥaɥ (Цахур и др.) - kənaɥa (Микик) "золото"; kəvan || kəvan (Цахур и др.) - ki,va:n || ki,van (Микик) "тонкий"...

Сопоставление этих примеров свидетельствует о непоследовательном, незакономерном характере означенного звукового изменения, выявленного по данным речи нескольких (названных выше) цахских аулов.

ВОКАЛИЗМ МУХАДСКОГО (РУТУЛЬСКОГО) ЯЗЫКА

Г. Простые гласные. В мухадском языке, как и в цахском, имеются шесть простых гласных: а, е, і, ɛ, о, ɥ; в слове распределение их свободное, притом используются 308

со всевозможными согласными – как в составе основы слова (в исконной и заимствованной лексике), так и в формах. Каждый из этих звуков является чистой гласной фонемой (см. в рентгенограммы, приложенные к грузинскому тексту: рис. I–VI); все они имеют дистинктивную функцию; срв., напр.: *ka^l* (дом) – *ke^l* (груз) – *xa^l* (рука); *ba^č* (багаж, ноша) – *be^z* (лопатка); *sa^s* (укоус) – *sa^s* (невеста); *ma^s* (стена) – *me^s* (постель) – *ma^s* (когда); *si^z* (половина) – *ba^z* (могила) – *se^z* (копать) – *si^z* (тайна); *i^l* (запах) – *u^l* (глаз); *daⁿ* (щека) – *deⁿ* (корм для птиц) – *diⁿ* (верование) – *daⁿ* (шерсть)...

Из приведенных примеров явствует, что, в частности, звук, обозначенный графемой ჯ, подобно цахскому (см. в.), является чистой, притом коррелятивной гласной фонемой, вступающей в оппозицию с другими – простыми и фарингализованными – гласными, и выявляющей тем самым релевантность.

Гласный o в мухадском языке (в отличие от цахского) наличен лишь в нескольких словах: *qo^s* "щека", *ko^čda* "неприятный"... В большинстве же слов этот гласный является дифтонгоидом, напр.: *yo^b* ← *yo^{wa}b* "корень"... (см. Лабелизованные согласные и их изменения...)

2. Фарингализованные гласные. Таких гласных в речи мухадских аулов (подобно цахских) шесть: *a_h*, *e_h*, *i_h*, *ɟ_h*, *o_h*, *u_h*; характеристика их дана выше (см. Фарингализованные гласные в цахском языке; см. также рентгенограммы, приложенные к грузинскому тексту: рис. VII–XIII). В му-

хадокком языковом ареале наиболее употребительны и релевантны a, u, ɔ; орвн., напр.: хав^л (небо) - хал^л (дом), ^лха^л (мост) - ха (есть, наличен), хав^л (кроха) - хав^л (рука), ^лму^л (мысль) - ^лму^л (голова)... Три другие же гласные этого локального ряда - e, i, o в смысле употребляемости и релевантности "уступают" гласным a, u, ɔ, хотя наличие их (при оговоренной дистрибуции в оловах различной семантики, - ообща с разнообразными огласными заднего или переднего образования) очевидно. Примеры: 1) e: ^лв^л (лоб), ^лт^лх^ла^л (опухоль), ^лт^лε^лв^л, ^ллт^лв^лε^л (наперсток)... 2) i: ^лq^лi^лε^л ("лягушка", - аул Михрек), ^лmi^лq^л (ржавчина), ^лqi^лdi^л (зима)... 3) o: ^лmo^лq^л (оволо), ^лto^л ("веревка", - а. Борч), ^лje^лma^лε^л||^лja^лma^лε^л (оволо)...

Неравномерный характер употребления и функционирования означенных специфических гласных дает повод полагать: они или находятся еще в процессе становления, или же, скорее всего, являясь пережитками исконных своеобразных гласных фонем, находятся на грани деградации (вопрос проблематичен, требует всестороннего изучения с учетом данных всех родственных языков, обладающих этими гласными).

3. Палатализованные гласные. В речи мухадских аулов бытуют два таких гласных: ä, ü (отсутствует палатализ. ö, ü наличный в цахоком и некот. других родств. языках). Эти (ä, ü) гласные являются субфонемами, образованными путем перегласовки а (> ä), и (> ü) - в тех же комбинаторных условиях, в каких цахские ä, ü, ö (см. в.). Все эти гласные используются в исконной и заимствованной лек-

оике, во всех позициях слова, в закрытом и открытом слоге, хотя лишены дистинктивной функции. Кроме того, гласный ä нередко чередуется с гласными e, eɣ, a. Примеры: 1) *väš/veš/ve.š* ("сто" - орвн. пах. *vaš*, агул. *vačš*, табово. *vačž*, уд. *vaš*, || *vačš*, ...); *Bäl||Beel||Be.e* (лоб); *ädämi/edemi* ("человек" - орв. цах. *adami* уд. *adama*, груз. *ადამი* *adami* < Биол. „Adam“); *sän/sen* ("год" - срв. уд. *usen*, лезг. *jis* ...); *nak/näk/nək* (молоко); *x'äx/x'ex'* (ног); *x'ad/x'äd/x'ed* ("вода" - срв. цах. *x'an/x'an*, уд. *xe*...); *čär/čer* (волоо), *čäl/čer* ("олово", "речь")... 2) *tüntüj* (верхушка, макушка), *l'ükür/l'ükür* (огорел, огорев), *tü' || tü'ö'* (веревка), *žüžüj* (пыленок)¹

Примечание: Иной раз гласный i, оставляя внешне впечатление палатализованного звука, на самом деле является лабиализованным i (→ ü); напр.: *šüšä* < *šišä* ("бутылка" - орв. турк. *šiše* "отекло", "бутылка" → азерб. *šüše*); *sašin* (а. Мухрек) < *sašin* > *šašin* → *šäšin* (Рутул) "ничего"...

4. Краткий гласный. В начальной или конечной позиции слова гласный a, произнесенный часто крайне бегло, кратко, реализуется, как-бы приближая его к артикуляции ə (груз. *ə*). Эффект краткости наблюдается, например, в словах: *vāda/vəda* (Рутул, Борч, Шиваз), *rāda/rəda* (Мухрек) "завтра"; *kāv/kəv* (Верх. Рут.) "каблук"; *žavav/žəvav* "ответ"; *mesava*

¹ Срвн. Н.Г.Исаев - 1973, стр.21-22; - 1974, стр.4-5.

(Верх.Рут.) — *mesaɫɔ* (Нижн.Рут.) "в стене"...

Об общем характере краткости гласных ом. Вокализм цахского языка: Краткие гласные.

5. Долгие гласные. В той или иной группе мухадских слов различной модели иногда гласные обладают длительностью, оставляя впечатление долгих фонем. Примеры: *vān*, *vāna* (гора), *vanāla* (на горе), *vadāna* (извне, снаружи), *nināvar* ("матери" — мн.ч. — *nin* "мать"), *didāvar* ("отцы" — *did* "отец"), *balāvaz* (многие); *ɟāla* ("от меня"; "мною", — *ɟ* "я"); *pārtia* (партия), *hāvaz* (тысяча)...; *edēmi* (человек, мужчина)...; *višīmar* (девочки, девушки), *devlat-līšis* (богатым)....

Указанные гласные в речи мухадских аулов (подобно речи цахских) образованы: а) путем стяжения-слияния двух одинаковых или уподобленных гласных (примеры см. Контаминация),¹ б) в результате коартикуляции-контракции гласного о ослабленным соседним согласным (примеры см. Контаминация), в) эффект долгого (продленного) гласного получается от наличия ударения — оилового или музыкального (тонического) — см. Ударение и связанные с ним фонет. изменения.

Н.Г.Исаев (1974, стр.13) отмечает: "... в рутульском встречается долгое \bar{a} ... зафиксировано в небольшом числе слов..., тем не менее оно фонетически противопостав-

1. Интересно, что в "Рут. языке" (1911) А.Дирра в соответствующих примерах продленные гласные отмечены двумя одинаковыми гласными.

ляется в некоторых словах А средней длительности: например: ā "внизу" ~ а "есть", mā "снова" ~ ма "на"... Для сопоставления можно было назвать еще xaḥa (в доме, дома) - xaḥā (из дома - от дома) и др. Судя по этим незначительным по количеству примерам (приведенным по материалам речи аула Рутул), можно говорить лишь о наличии слабо развитого долгого гласного а (ā), находящегося еще на грани остановления фонемой; хотя некоторые примеры, приведенные выше, не совсем пригодны для иллюстрации такой интерпретации. В частности, а ("есть") является упрощенным вариантом глагола $^c a \leftarrow q a$, который в таком фонетическом составе употребляется в речи тех или иных аулов; следовательно, долгий глас. ā в означенном выше случае противопоставляется не гласному средней длительности А, как это отмечается у Н.Г.Исаева, а ологу модели СГ. Кроме того, можно ставить и такой вопрос: не является ли длительность, эффект долготы, гласного в иных случаях результатом тональной, интонационной высоты (сильного повышения тона) и его последующей грамматизации или семантизации, о чем подробнее говорилось выше при определении характера долгих гласных, наблюдаемых в цахском языке.

Итак, долгие гласные в мухадском надо рассматривать как вторичное явление, возникшее в определенных комбинаторных условиях, следовательно, они не являются ярко выраженными фонемами.

6. Лифтонги. Трифтонги. В мухадских словах в одном слоге иной раз сочетаются два гласных - сильный, полный

гласный + олабий, полугласный и по характеру расположения их позиции образуются нисходящие (aj , ej , əj ; aw , əw ; iw) и восходящие (ja , jā , je , ja , wa , we , war) дифтонги. Таким же образом в одном слоге могут сочетаться три гласных (трифтонги).

Примеры 1) наличия дифтонгов: а) нисходящих: haɣajda (а. мухрек.) "тогда"; t̪aj (жеребенок), majdan (площадь); čej (чай); h̪əʔajna (сделав, проделав); qəwši (а. Рутул), qawši || qawuši (а. Мухрек) "даст", "передаст"; batranijla || batranajla (а. Ихрек) "красивая", batranawla (а. Ихрек) "красивый"...; б) восходящих: jaɣara (Мухрек), jezara (Рутул) "доят", jā (Рутул), je (Амсар) "мы"; jemiš (Рутул), jamiš (Мухрек) "фрукты"; qwanç (Рутул, Шиназ) "оолёнок", žweɾ (Рутул, Гуфа) "сноп"...; 2) наличия трифтонгов: ejesi (Рутул. - срв. мухрек.: iasi) "хозяин"; šejji (Рутул) "пятикопеечник", haɣag (Рутул), heɣag (Мухрек), h̪äjäg (Борч) "котел"...

Эти примеры свидетельствуют о свободном распределении дифтонгов и трифтонгов в слове, при этом они наблюдаются в исконной и заимствованной лексике, хотя не имеют фонемной нагрузки.

Фазы артикуляции гласного в мухадском языке

Мухадские гласные, которым характерна средняя длительность (выдержка), иногда произносятся сильным взрывом (приступом) и таким же отступом; напр. ʕalala (они-

зу вверх), 'ajna (стекло), 'ajva (айва), 'adial (одеяло),...; sa' (вниз), qa' (кончик), šuda' (сколько), qa'da (Рутул, Гуфа, Борч) - срв. qada (Шиназ)..

В иных случаях элемент взрыва "вотавляется" между двумя соседними гласными и делается непонятным, к чему относится он - к приступу последующего гласного, или к ототупу предыдущего? При этом, ставится такой вопрос: не является ли он вставкой (эпентезой) для разъединения гласных при их отечении? Имеются ввиду такие примеры: Də'a ССР (ДАССР), Вијнакски'ad (в Буйнакоче), yava'ad (извне вовнутрь)... Иногда момент начального взрыва (твердого приступа) заменяет придыхательное (вопиративное) начало слова; срв. например: 'āzɨ / aɨzɨ / kazaɨ "тняча" ← kazaɨt (авест.), suhazaɨt (оанокр.), kazaɨ (арм.) → kazaɨ (уд.); 'aɨava (Мухрек) - kazaɨa < aɨava (Рутул, Ихрек) "арба": ← тюрк.-азерб. aɨava "арба", "экипаж"; mānfä'ad (Рутул) mā.fä.kat (Шиназ) "роот", "процент" (← араб. menfaat → тюрк. - азерб. mānfäät "польза", "выгода", "прибыль").

Имеются некоторые случаи чередования c / h / j: 'ilag / jilag / jiläg (Рутул и др.) - hiɨag (Мухрек) "железо"...

Ударение и связанные с ним вокалические процессы

В речи мухадских аулов бытует 1) динамическое (порой интенсивное и нелегко ограниченное местом) ударение и параллельно с этим 2) музыкальное (тоническое)

ударение¹, зафиксированное на предпоследнем слоге слова.²

Динамическое ударение (т.е. ударный слог) вызывает частичную или полную редукцию безударного слога (соединенного гласного); этот фактор является также причиной дифтонгизации или трифтонгизации окопившихся гласных (см. Дифтонги. Трифтонги) и возникновения долгих гласных (последнее в большей мере связано с музыкальным, мелодическим, ударением).

Примеры: 1) редукции безударного гласного вследствие влияния ударного слога: ивч^ав^ав^а > ив^ав^ав^а "уши" (ивч^и < ивч^а "ухо", - срв. агул. i^uv^uz ,будух. i^uvi^u , джек. i^uv^u ...); t^um^lá^ud < t^um^lá^ud^u < t^um^lá^ud^u "винограда" (t^um^l < t^um^lá "виноград" - срв. цах. t^um^l < t^um^lá); t^ul^u < t^ul^uá "собака"; sl^uá^uv < s^ul^uá^uv < s^ul^uá^uv^u < s^ul^uá^uv^u "зубы" (s^ul^ui "зуб" - срвн. бежит. si^la , агул. si^le^v , si^le^w , табао. sl^ui^v , si^le^w , цах. si^li , джек., будух. si^l , анд. so^l ...) и т.д. 2) возникновения долгого гласного: vič^īl (=vič^íl) "ласточка"; yiv^āy (=yiv^áy)

1. Которому характерны: а) фиксация в слове на одном и том же слоге (в мухадском обычно на втором от конца), б) тоническая (тоновая) градация, постепенность, - медленная, протяжная артикуляция, в) мелодический (музыкальный) ритм.

2. По поводу локализации ударения в слове некоторые другие замечания см. выше: Ударение в цахском языке...

"пчела"; edēmi (=edémi) ||ädāmi (=ädāmi)
 "человек", "мужчина"; bāna (=vāna) "гора"; vanā-
 da (=vanāda) "за горой"; hač vāga mačāna
 (hač vāga mačāna) "каждое утро"; hāzɛz (=hāzɛz) "ты-
 сяча"; dāzmaŋ (=dāzmaŋ) "лекарство"; aɣā.ʒɛd
 (aɣā.ʒɛd) "вышедший"; aɣā.ʒim (=aɣā.ʒim) "вый-
 ти", "выходить"; siɣimɔz (=siɣimɔz) "сладкий", "при-
 ятный"; hanīɔz (=hanīɔz), tinīɔz (=tinīɔz) "его";
 jišīz=ʼa (jišīz=ʼa) "чтобы был"; xənīmaz
 (=xənīmaz) "дети", "ребята"; divīzaz (=divīzaz)
 "священники"; ɣilāvɛz (=ɣilāvɛz) "ноги"; zaɣəfna
 (zaɣəfna) "еволи выпьем" (орв. Г.Г.Исоев - 1974,
 стр. 21-23).

Другие вокалические процессы:

Контаминация. В речи мухадских аулов имеется немало
 контаминированных (гибридных) олов, как, например: šī-
 vī ← šiv:ji ← šiv:ji'ɪ ("что такое?"—"что есть");
 diiɣī ← diiɣij ← diiɣ:ji'ɪ ("прямо", "правильно",
 "правильный", "прямое есть"); savī ← savij ← sa:vi'ɪ:(ji'ɪ)
 ("то же самое", "одно и то же", "все равно"—"один есть");
 kaɣās ← kaɣaas ← kaɣ:haas ← kaɣ:ha'as (Рутул) ←
 kaɣ:haɣas ||→kaɣ:ha'as (Мухрек, Ихрек, Борч) "рабо-
 тать" — "дело" (вещь, предмет) делать"; ɣəɣil ← ɣəɣ:l-
 ɣil ← ɣəɣ:l:dɔ:ɣil (Рутул) "подошва, ступня" = "ноги" +
 место, "ноги почва" — синон: xilɣan ← ɣildɔ:ɣan
 (Шиназ); aɣajiš (Ихрек, Борч) ← aɣaz:ɣiš (Шиназ)
 ← aɣaz = diš (Рутул) "не знает" = "зная, знающий нет,

не есть"; $\check{c}ä hōd \leftarrow \check{c}ätin-dā:hōd$ (Рутул, Шиназ, Борч) "трудно" = "трудно, трудный будучи"; $kałtuz \leftarrow kał-duz \leftarrow kałdā:duz$ "большая ложка" I; $hōxad-iyā \leftarrow hōxad-jiyā \leftarrow hawxadā = jiyā$ -досл.: "дождь + день" = "в дождливую погоду"; $osağādā \leftarrow xatā:dā$ "засеянное место" ($xatā$ "выступ" = "где имеет-ся посев" + $dā \leftarrow cādā$ "будучи", "наличный"); $hāsa$ (направо) $\leftarrow hāva:sa \leftarrow hāvaj + sa \leftarrow$ тюрк. $hāvaj$ "ветренный", "напрасный" \rightarrow азерб. $hāvajā$ "популяр", "напрасно", "даром" + мухад. sa "один"(?)...

Ассимиляция. Частично или ^уполно уподобляются и оглаемые (см. н.) и гласные; ассилятором может явиться как предыдущий, так и последующий звук, находящийся в непосредственном соседстве или на расстоянии. Примеры (о учетом данных речи мухадских аулов): $\check{c}aw$ (Хиав) $\leftarrow \check{c}aw$ (Шиназ) $\leftarrow \check{c}av=ʔa$ (Мухрек), $\check{c}ew$ (Рутул) "достаточно", "хватит"; $\check{z}e\check{s}in \leftarrow \check{s}ä\check{s}in$ (Рутул) $\leftarrow sa\check{s}in \rightarrow sa\check{s}in$ (Мухрек) "ничего" = дословно: "один чего"; $vi-huc \leftarrow viħəz \leftarrow vəħəz$ "баран"; $viħixin$ (Ихрек) $\leftarrow vəzəxən$ (Рутул) $\leftarrow vəzəxwan$ (Мухрек) "молодь"; $valiät \leftarrow valiač$ "зажиточные", "имущественные" = имеющие состояние"...

I. duz "ложка"; $kał \leftarrow kałə \leftarrow kałdā$ "большой". В значении "большой" такого слова в речи соврем. мухадских аулов нет; имеется в генетически смежном удийском языке: $kała$ "большой", "старший"...

Редукция. Происходит частичная или полная редукция безударного гласного (главным образом, - *ə*, *i*, *u*).
 Примеры: *ʒivza* ← *ʒivza* "назад", "сзади" (орвн. *ʒi-
 ʒəz* "курдюк", "хвост"); *umdid* ← *umdid* "надеж-
 ды" (род.п.) — *umid* "надежда"; *viɣid* ← *vizi-
 yid* || *viɣid* "солнца" — *viziɣ*, *viɣɣ* "солнце"...
 ...

Вставка (вокалическая эпентеза). При отечении огласных в заимствованных словах (подобно цахским -ом.в.) между ними вставляется гласный: *pɔlan*, *puɔlan* (план), *ʒilen*, *ʒilenaɔ* (член, члены)... Для более "удобного" произношения иной раз гласный элемент ставится также в начале заимствованного слова: *iʃtɔl* (стул), *iʃkaɔat*, *iʃkaɔat* (оклад)...

Субституция. То, что было отмечено выше относительно спонтанного замещения гласных, наблюдаемых в цахском языке, можно отнести и к мухадским (ом. Вокализм цахского языка: фонет. процессы).

Примеры: (с учетом данных речи мухадских аулов): 1) *ə* - *e* : *ʒavud* (Мухрек) - *ʒevud* (Рутул и некот.др.) "еврей"; и наоборот: *e* - *ə* : *ʒəɣwax* = (Мухрек) — *ʒagwax* (Рутул и др.) "белый"; 2) *ə* - *ɘ* : *martas* (Рутул) — *martəs* (Лучек) "в марте" (доол. „марту́")... и, наоборот : *məsmaɔ* (Рутул и др.) — *masmaɔ* (Мухрек) "гвоздь", *ɣavɣɣ* (Рутул и некот.др.) — *ɣavaɣ* (Шиназ) "кора"; 3) *i* - *e* : *sizdɔ* (Мухрек, Рутул) — *sezdɔ* (|| Рутул) "медведя"; 4) *u* - *ɨ* : *uɔʔa* (Нижн. Рутул) — *iɔʔa* (Верхн.Рутул, Амоар) "кушай", *miɣ*, *miɣw*

(Рутул) - тикw (Мухрек) "танец"; тамваки (Рутул) - тамваки (Ихрек, Мухрек) "табак"... 5) э:и: тауэфна (Рутул и некот. др.) - тауифна (Ихрек) "если выпьет"; евэч (Шиназ) - евиз (Рутул, Борч) "кровь"; qədəq (Шиназ) - qidiq (Верхн. Рутул, Борч) "шкура"; пaxэ || пaxiz (Рутул и др.) "стадо"; dəkəj || diqəj "глинян. горшок для молока"...

6) ц- о: жухал (Рутул) - жохал || хоухал || рухал (Шиназ) "дождь"; ил'авэз || ол'авэз (Рутул, Шиназ...) "глаза"; тул (Шиназ) - тол (Рутул) "полка"; qulan (Шиназ) - qolan (Рутул) "жеребёнок"; luzxiji (Шиназ) - lozqazaj (Рутул) "стоял"; dust (Рутул) - dost (Мухрек "друг"; qul (Рутул) - qol (Шиназ, Борч) "доска"; иsviz || иsvəz (Рутул) - osvəz || osviz (Мухрек) "дрова"...

Из приведенных примеров хорошо видно полное отсутствие в речи мухадских аулов последовательного, закономерного характера спонтанной замены гласных; более того, в произношении представителя даже одного и того же аула иной раз трудно различаются гласные о/и, i/э и т.д. А это (так же как и другие, означенные выше, фонетические явления) со своей стороны свидетельствует о том, что речи мухадских аулов пока еще не находятся на уровне ярко выраженных, четко разграниченных диалектов (в строгом смысле этого термина).

КЛАССИФИКАЦИЯ ГЛАСНЫХ МУХАДСКОГО ЯЗЫКА

	Простые	Палатализ.	Фарингализованные	Долгие
Верхнего подъема	i u	[i̟]	i̟ u̟	
Среднего подъема	e ə [o]	[ö]	(e̟) ə̟ o̟	
Нижнего подъема	a	[ä]	ä̟	[ā]

1) В квадратных скобках отмечены суффонемные варианты – аллофоны.

2) В круглых скобках отмечены пережиточно сохранившиеся фонемы.

КОНСОНАНТИЗМ ЦАХСКОГО ЯЗЫКА

Цахский язык обладает смычными и щелевыми согласными переднего и заднего ряда, сонантами (смычно-проходными и смычно-дрожащими), палатальными спирантами, своеобразным дорсальным опирантом полусмычного характера, сложными (омешанными) согласными (лабиализованными, палатализованными, аффрикатами и т.н. геминатами). Эти согласные группируются по двум признакам: а) как глухие: глухие взрывные, глухие придыхательные и б) как звонкие: звонкие взрывные смычные, звонкие щелевые (см. таблицу цахск. согласных). Большинство означенных согласных является исконной фонемой, некоторые же имеют оубфонемный характер; к последним надо отнести F , \check{Z} ; из коих: $f < xw$, $x'w$, kw (подробнее об этом см. Лабиализованные согласные и их изменения); спирант \check{z} является дивергентным звуком, результатом разложения (спирантизация) смычно-щелевого \check{z} (см. Аффрикаты и их изменения).

Распределение "простых" согласных в слове не ограничено позицией; притом, эти согласные встречаются в исконных и заимствованных словах сообща со всевозможными гласными.

Примеры: 1) v , p , r : $va\check{z}\ddot{a}$ || $va\check{z}e$ (дыра, отверстие, ноздря); ev (кровь), $av\bar{a}$ (свекровь)...; $pi\check{z}ni$ (губа), $sa\check{p}$ (нитка), $\check{c}opus$ (войлок)...; $p\ddot{a}ra\check{r}$, $ra\check{r}\ddot{a}\check{r}$ (скорлупа), ap (рыганье), sup (глоток), $\check{t}apa\check{r}$ (корыто)... 2. \underline{d} , \underline{t} , \underline{t} : $didej$ (дед),

dad (вкус), jed (мать), dadal (петух)...; turs
 (носок шерстяной), davat (свадьба), lit (бурка)
 ...; tʒv (палец), n'aʃ || n'eʃ (гнида), tata
 (палка)... 3) g, k, q: gew, uɣ (ягненок), lida
 (лоб); кир (чаша, кубок), sik (пшеница), kirkak
 (замок); kɪk, kɪkw (ложка), kɪtkɪm (котел), diq
 (просо)... 4) q̄, q, q̄¹: q̄aɣɣ (баран), q̄eɛ (но-
 га), maŋq̄aɛ (горящий уголь)...; qaɣɣ, qavɣ
 (пришел, вернулся), aɣ (тень), q̄aɣa (во вне, на-
 ружу, во-двор) ...; qov, qiva (доска), qiq, qiqw
 (яйцо), boq (насекомое)... 5) ʒ: maʒ (жир, са-
 ло), ʒaʒ, ʒeʒ (коза), qjuʒa (оадись)... — Об ука-
 занном смычно-гортанном звуке см. н.: Соответствия соглас-
 ных в цахском и мухадском языках, а также — Соответствия
 согласных в цахском-мухадском и некот. родственных языках.
 6) š: šɪ (мы), ši (вы), šit (воробей), jišɛn
 (наше), jiš (девушка), aliwšäs (взять; покупать)
 ... 7) z, ʒ: zɛ (я), zät, zez (корова), miɣ
 (язык), eɣas (пахать)...; sa (один), sili (зуб),
 sos (невеста), jas (бык), kasɣɣ (дерев. ящик для
 зерна)... 8) ɣ, x: ɣɪ (ты), ɣɪɣɪ (гравий), maɣ
 (лемех)...; xɛɛ (рука), xiw (село), xana
 (звезда), diɣ (сын), daɣa (крыша)... 9) h: haʒas
 > haas (делать), maʔh (мозг), ejhän (говоря-
 щий, — говорит)... 10) v < w: vor < wor (есть — чело-
 век), viɣ (кишка), vok < wok (свинья), qev < gew
 (соль)... II) m, n, l, z; miɣ (язык), mɛk

I q̄ фаринг. звонкий смычн., q фаринг. глухой придыхат.
 смычн., q — фаринг. абрупт. смычнн.

(лед), *ṣom* (костный мозг), *Matciḥ* (назван. цахск. села)...

nʰak, *nʰek* (молоко), *kitʰin* (почка), *siŋi* (горб)...; *ʋiga* (лоб), *huleʔa* (сколько)...; *taβ* (пила), *vič* (кишка), *ačee* (во внутрь, внутри)...

По характеру звонкости, глухости, аспирации, смычки или взрыва цахские "протые" огласные почти не отличаются от согласных этого же рода, наличных в мухадском языке или в других близкородственных языках. Разумеется, для более точного определения в дальнейшем потребуется экспериментальное изучение их. Относительно других ("сложных") огласных некоторые сведения даны ниже.

К вопросу о характере звука, обозначенного
графемой "j"

(Латин. j, груз. ჯ, русск. й): такой звук в цахском языке наблюдается в начале, середине и конце исконных или заимствованных слов различной модели, так, напр:
а) *jiči* (сестра), *jiṣa* (хлев), *jɔx* (день), *jič* (сердце), *jiʒ* (снег), *jas* (бык), *jiwa* (железо)...;
б) *gɔnej*, *ginej* (хлеб), *didej* (дед), *söj* (медведь)...; *gjoɟij* (дождь)...; в) *ʔxʰaj* (быть)...;
г) *duxjä* (мальчики, парни, сыновья)...; д) *devejn*, *devejna* ("верблюда" - род.п. *deve* "верблюд")...;
е) *xajvi* ("дома" - мн.ч., *xav<xaw* "дом")...
ж) *ajsa* (пила)...

В перечисленных словах эл. j имеет разное происхождение: он является I) аллофонным вариантом (результатом частичной редукции) гласного *i*: *ʔxʰaj<ʔxʰai* (быть)-

орв. ə xi (ударить, бить); $\text{deve:jn} < \text{deve=in}$ ("верблюда" — род.п. deve "верблюд"), $\text{qutejn} < \text{qute=in}$ ("ящика", "оундука" — род.п. quti "ящик", "оундук")...

2) возникшим в результате палатализации-йотизации согласного: hijäs (Гильмиц) $< \text{hiɫ'äs} < \text{hiɫas}$ (Цахур и др.) "дать", "давать"; $\text{duxjä} < \text{dux'ä}$ ("парни", "сыновья" — dux, dix "парень", "сын")... Но говорить это же самое относительно эл. j , бытующего в словах типа jiči , jix , jica и т.п. (см.в.), нет оснований; хотя в специальной научной литературе, прямо или косвенно касающейся этого вопроса, эл. j рассматривается как альтернант экспонентов грамм. класса $\text{ɾ}, \text{d}$. Вторую часть такой этимологии можно считать правильной: реалиями цахского языка и близкородственных языков в этом можно убедиться, а первая часть требует уточнения, т.к. реалии этих же языков дают основание полагать исконное наличие морфологического элемента j , функционирующего наряду с эл. $\text{ɾ}, \text{d}$ в значении классной префиксальной морфемы, следовательно, его надо считать исконно инвариантной структурной (фономорфологической) единицей. Иначе не было бы понятным одновременно в одном и том же языке (диалекте, поддиалекте) параллельное функционирование этих ($j, \text{ɾ}, \text{d}$) элементов (другие примеры и замечания см. Характер согласного j по данным мухадского языка).

Аффрикаты и их изменения в цахском языке

В таблице цахских огласных отмечаются следующие аффрикаты (смычно-щелевые): I) переднеязычно-зубные (свис-

тящие): [з], с, с, 2) альвеолярные (шипящие): љ, џ, џ. В этом языке бытуют также протяжные (интенсивные) аффрикаты: џ, џ, џ, џ. Переднеязычно-зубная аффриката з отмечена в скобках, т.к. в оовременном цахском языке она сохранилась лишь в нескольких словах (ziziläč || > zizilez "пельмени своего рода"; ganz "окала"...); во многих же других словах она заменена спирантом (см. н. соответствия согл. в цахоко-мухадском и некот.др. языках). В одном слове засвидетельствован палатализованный вариант аффрикаты о [сʰ]: qurcʰ (сорт пирожка с сыром). Аффрикаты с, с; љ, џ, џ используются во всех позициях слова, в соседстве почти со всеми главными. Примеры: 1) сісіј (кукла), сита (жених), согај (коровник), qачаса (колено), јас (бык), твос (лялька), мџс (ветер)... 2) са (огонь), селена (голый), еисина (косоглазый), qас (подбородок), qасrod < qасz = vod (порван = порванный есть)... 3) žitan (низкий), žov (сноп), виž (оам), џоž (брат), qe ži (увидеть), hižōna (что)... 4) сици (мясо), čivan (мокрый, сырой); ісі (девочка, девушка), qoča (мешок); еč (яблоко), qač (рог)... 5) čika (нож), čegan (красный), čin (блоха), čičitan (кислый), čива (ремень), čит (пядь), тиčчи (борода), qač (дыра, щель)... Аффриката ж в речи аулов Микияк, Гильмиц и (частично) Курдул деградирована, доведена до уровня спиранта џ, иной раз (в гильмицском): џ + j; более прочно сохранена в речи аула Цахур. Примеры: čоž

(Цахур. и др.) → čoč (Микик, Гильмиц и др.) "брат";
 mažlis (Цахур...) > mažlis (Микик, Гильмиц)
)"сборище" – срв. перс. mǎžlis:e; bočž (Цахур и др.) → bočž (Микик) "долг" – срв. тюрк. bočč;
 hižona, žona (Цахур...) → hižona, žona (Микик),
 kaživaž II → kaživaž, kaživaž (Гильмиц) "что" ...

Наблюдается замещение ž/č: ačxaž/ačxač "скотный двор, загон" (в горах); žina (овой) – žena (своя) – čin (своё). В последнем примере наглядна своеобразная семантизация – грамматизация замены ž/č; в данном случае объяснить такое изменение фонетическими факторами трудно, т.к. ž/č находятся в одних и тех же комбинаторных условиях; следовательно, ставится вопрос: не являются ли эти фонетически разнoвариантные возвратные местоимения осадками различного диалектологического или языкового (внешнего) пласта: орвн. уд. ič (сам, сама, само), iči (свой, своя, своё); лезг. vič (сам...), vičin (свой...), čev (сами); табао. uč (сам); čan (свой...)...

В некоторых случаях происходит аффрикатизация спиранта s (> c) и смычного k (> č); напр.: xakla acašani maŋa → xakla ačasačini maŋa I "я знал его" – срв. ačas "знать", "быть знакомым"; dič > dič "ячмень" (срв. груз. დიჭ დიჭა "сорт пшеницы")...

Таким образом, в цахском языке бытует аффриката двух

I. Этот случай можно квалифицировать и как ассимилятивную аффрикатизацию, считая ассимилятором предшествующую аффрикату c: aca šani > acačani...

видов – как исконная (первичная) фонема, и как непервичная (дивергентная, оубфонемная) аффриката.¹

Фарингальный звонкий смычный и его изменения в цахском

Эксперимент (кимограмма)² удостоверяет, что фарингальный звонкий смычный \bar{q} не является ярко выраженной смычной фонемой: при его произнесении кимографическая кривая в какой-то мере совпадает с естественной кривой щелевых огласных; притом, он также не является воцело звонким, хотя при артикуляции наглядна вибрация голосовых связок, определяющая воё же характер его звонкости. Судя по всему этому, фарингальный звонкий смычный в цахском языке (так же, как и в мухадском – см. н.) надо считать согласным смешанного типа.

Этот согласный, который иной раз может иметь и другую, дополнительную артикуляцию (лабиализацию), сочетается почти со всеми гласными в двух позициях олова – в начале и

1. Срв. Г.Х.Ибрагимов (1968–стр. 43–46; 73–74), который аффрикату \check{z} воспринимает как альтернант спиранта \check{z} , считая ее характерной фонемой для цахурского – сувагильско-гильмицско-сабунчинского диалектов, хотя возможность процесса $\check{z} > \check{z}$ и изначального наличия \check{z} – как основной фонемы – не подкреплена примерами и надлежащими доводами. В противовес Г.Х.Ибрагимову, на основе цахских языковых фактов, надо считать правильным процесс $\check{z} > \check{z}$ и наличие спиранта \check{z} надо воспринять как вторичное явление, как модифицированный вариант аффрикаты \check{z} , притом, не только в ареале цахского языка, но и других (см. Консонантизм мухадского языка).

2. Эксперимент произведен в лаборатории экспериментальной фонетики Института языкознания АН Грузинской ССР под руководством проф. Ш.Г.Гаприндашвили (1955).

середине. Примеры: $q a \cdot l$ (рот), $\bar{q} e l$, $\bar{q} i l$ (нога),
 $\bar{q} u \cdot l$ (окно), $\bar{q} a r g$ (баран), $\bar{q} i n a$ (сегодня)...;
 $\check{s} e n \bar{q} e$ ("она" - эргат.п.), $\check{s} e n \bar{q} u e$ ("он" - эргат.п.),
 $o t h a n a n \bar{q} a$ (кушая)...

Согласный \bar{q} встречается также в заимствованных словах: $\bar{q} a \cdot z e l$ (золото), $\bar{q} o l \check{v} a$ (браслет), $\bar{q} a l a$ (крепость, тюрьма), $\bar{q} u \check{s}$ (птица), $\bar{q} a \cdot z$ (гусь)... Цахский язык, по-видимому, приравнивает произношение этого звука к своим природным свойствам.

Согласный \bar{q} более прочно сохранен в речи аулов Цахур, Согьт, Хиах, Муслух и др., о заметной неустойчивости-в речи аула Курдул (Лек); почти всецело деградирован в речи аулов Микик, Мишлеш, и в особенности аула Гильмиц, в которых эта фонема (\bar{q}) заменена альтернантами q , q (Мишлеш...), γ (Микик, Гильмиц, Курдул), что схематически можно представить так:

1) "горизонтально": $\bar{q} > q, q$

2) "вертикально": $\bar{q} \downarrow \gamma$

Возможность изменения согласных, с одной стороны, $\bar{q} > q, q$ и, с другой, $\bar{q} > \gamma$, обусловлена двумя факторами: 1) звонк.фаринг., омычный \bar{q} , не являясь всецело звонким (см.в.), по своей природе в некоторой мере приближается к свойствам огласных q и q , 2) не являясь также ярко вычерченным смычным, имеет спирантоидный характер и (отодвигаясь вперед) переходит в спирант γ . Примеры: $\bar{q} a \cdot l$ (Цахур) $>$ $q a \cdot l$, $q a \cdot l$ (Мишлеш), $\gamma a \cdot l$ (Микик, Гильмиц, Курдул) "рот"; $\bar{q} a r g$ (Цахур) $>$ $q a r g$, $q a r g$

(Мишлеш), $\gamma a \gamma$ (Микик, Гильмиц, Курдул) "баран";

$\bar{q} a z a n a$ (Цах.) $\rightarrow q a z a n a$ (Мишл.), $\gamma a \bar{z} a n$ (Мик.),
 $\gamma a j \bar{z} a n a$ (Гильм.) "видит"; $\bar{q} i i q a$ (Цах.) $\rightarrow q i i q a$
(Миш), $\gamma i i q a$ (Мик.), $\gamma i j e q a$ (Гильм., Курд.)
"завтра"; $\check{s} e n \bar{q} w e$ (Цах.) $\rightarrow \check{s} e n q w e$ (Мишлеш.),
 $\check{s} e n \chi w e$ (Мик.) "он" (эргатив) и т.д.

Учитывая наличие еще трех фонемных членов этого локального ряда - взрывного q , придыхательного q (см. в.), можно говорить о с и м м е т р и и системы фарингальных согласных в цахском языке, *resp.* в речи аулов Цахур, Хиах, Муолах и др.; симметрия этой системы и а - р у ш е н а в речи некоторых других аулов, в частности, в речи Мишлеша, Гильмица, и отчасти Курдула.

Своеобразный оглаонный, обозначенный графемой « χz »

Цахский язык обладает своеобразным согласным задней артикуляции, обозначенной нами графемой χz . Этот согласный произносится коартикуляцией и характеризуется так: если ориентироваться на активные органы речи, то он является заднеязычным, при ориентации же на пассивные органы его надо воспринимать как дорсальный (заднедорсальный), или же иначе - как палатальный щелевой согласный смешанного типа, т.к. он произносится с минимальным затвором; следовательно, его уловно можно именовать "полусмычным опирантом"; встречается в двух позициях слова - в начале и середине: $\chi z a n$ (ость), $\chi z a \chi z a \chi$ (овео), $\chi z - \chi z a \chi a s$ (рожать - животн.)...

Г. Срв. Г.Х.Ибрагимов -1968, стр.42...; в трудах А.Дирра этот оглаонный остался незамеченным.

Лабializedанные согласные и их изменения в цахском. К вопросу о характере спиранта "ф"

I. В цахском языке (подобно мухадскому — см. н.) наличны лабIALIZEDанные согласные переднего и заднего ряда; их можно проследить во всех позициях слова.

Краткая характеристика означенных согласных такова: при их произношении наблюдается активное участие обеих губ, следовательно, здесь звукоосложняющим фактором (дополнительной артикуляцией) является полная лабIALIZEDация (билабIALIZEDация).^I

Примеры: использования лабIALIZEDанного согласного I) в начале слова: $x^2wac > x^2oc$ (яма, ров), $kwac^2 > koc^2$ (копыто), $z^2wal > z^2ol$ (сноп)... 2) в середине слова: m^2swa (козленок), $z^2agwas=na$ (белый), $mxwas$ (витка), $akwa$ (гнездо), $aqwa$ (лицо), $naxwaci$ (зеркало), $uxwa$ (сверху), $axwas$ (остаток), $hagwi$, $hagwas$ (показать, показаться), $zakwa$ (мною, от меня — z^2 "я"), $tochwasana$ (сеткой, о сеткой — "сеть", "сетка")... 3) в конце слова:

itw (мёд), okw (травя), $jakw$ (топор), $kikw$ (ложка), $ququw$ (яйцо), $paqw$ (земля), $qatqw$ (шуба), $mexw$ (весть, рассказ, сказка), $ahwas$, $ahwi$

1. Момент лабIALIZEDации отмечен диакритикой "w" (дубльве).
2. В этой позиции примеров мало, т.к. в результате контр-акции-ассимиляции момента лабIALIZEDации и последующего гласного возникает дифтонгоидный o, нивелирующий свойства предшествующего лабIALIZEDанного согласного (некоторые другие замечания см. ниже).

(бросить, бросать), *setwas, setwi* (трогать)...

Лабиализованные согласные в заимствованных словах: *swaʒ* (отруна, струн. музык. инструмент), *qwaʒ* (гусь), *ʒiqraʒ* (черкесска)... Судя по таким примерам, можно говорить о стремлении цахского языка подчинить своей системе согласные заимств.слов, если это не объясняется психологическим фактором — фонетической аналогией.

Лабиализованный согласный иной раз заменен нелабиализованным, что наблюдается даже в пределах одного и того же диалекта или поддиалекта: срв. *tətʷ || tət* (пчела), *kiʒw || kiʒ* (ложка), *qiqʷ || qiq* (яйцо), *nʷaʒ || nʷaʒ* (олеза)^I...; хотя иногда речи тех или иных аулов сопоставляются заменой таковых: срв. *ʋexʷa* (Мишлеш) — *ʋexʷa* (Цахур) "сито", *oqʷanaʒ* (Гильмиц) — *ʋkaʷnaʒ* (Цахур) "писать"... Но установить в этом отношении последовательность не удается.

2. Примечательно, что лабиализованные согласные в некоторой части лексики наделены смылоразличительным овойством: срв. напр. *ʋooʒa* (лает) — *ʋooʒwa* (поет-петушок), *xidw* (амбар) — *xid* (липа), *xwaʒ* (кабан) — *xaʒ* (град), *nʷaʒw* (земля) — *nʷaʒ* (оон)...

По этим примерам лабиализованные согласные должны быть рассмотрены как фонемы, отличные от нелабиализованных качественно, т.е. как самостоятельные фонемы с дистинктивной

^I Срвн. Г.Х.Ибрагимов (1978), который, ссылаясь на данные речи с.Мухах, замечает, что момент лабиализации согласного всецело расстроен.

функцией, не являющиеся комплексом согласных, как на это иной раз указывается в научной литературе. Что лабиализованные согласные не являются комплексами (оочетаниями) оогласных, подтверждается также свободным их распределением в слове, в противовес консонантным комплексам, лишенным такой (свободной) дистрибуции (см. Сочетание (комплексы) согласных).¹

Но могут возникнуть и другие (альтернативные) вопросы: 1) если противопоставление лабиализованный / нелабиализованный создает фонологическую концепцию, то зачем это же самое не распространяется на те случаи, когда заменой нелабиализованными согласными лабиализованных (resp. при делабиализации) не меняется значение слова? (примеры см. выше); 2) не отличались ли изначально друг от друга эти согласные "основной" (спирантной, смычной, смычно-щелевой) частью звука, притом, имея в виду наличие разных архетипов таковых? (см. Соответствие согласных в цахско-мухадском и некот. др. родствен. языках; в частности, соответствия на примере слов, обозначающих "иго", "мясо", "мякина-саман" и др.); 3) на самом деле не является ли лабиальный элемент застывшим формантом или остатком такового? - срв. ха -w (дом), хе -w (ноша, груз), ге -w (ягненок) и т.п., которым в мухадском (см.н.) соответствует ха-ℓ, хе-ℓ, ге-ℓ и т.д., а использование (resp. чередование) элементов w/ℓ не должно

1. Срвн. Н.Г. Ибрагимов - 1968, стр. 55-56, 70-71.

вызывать сомнений в них как функциональных (форман^Тных) элементов. Таким образом, по современному состоянию цахского языка уже можно говорить о наличии двух типов лабиализованных согласных (с кажущимся внешним сходством): а) лабиализованные согласные, представляющие собой фонемы, в котором лабиальный элемент является органической частью звука и б) лабиализованные звуки, которые квалифицируются как сочетание (комплексы) согласных.

3. Происходят разнообразные изменения лабиализованных согласных: 1) делябиализация путем стирания лабиального элемента (см. выше), 2) контракция – слияние а) лабиального элемента (w) и последующего гласного u или o ; напр.: $\check{\zeta}en\tilde{q}win \rightarrow \check{\zeta}en\tilde{q}in$ ("его" – срв. эргат. $\check{\zeta}en\tilde{q}we$)... б) лабиального элемента (w) и последующих гласных a , e , переходя в дифтонгоидный o (см. выше); 3) имеет место отодвижение артикуляции лабиализованного щелевого согласного заднего ряда вперед и переход его в гомогенный билабиальный спирант: $xw, x\tilde{w} \rightarrow \phi$; такой процесс наблюдается в одном слове $\phi uza \leftarrow x\tilde{w}uza$ "малина" (другие замечания по поводу такой трансформации см. Лабиализованные согласные и их изменения в мухадском языке); 4) делябиализованный согласный иногда имеет эффект протяженности, затяжки (интенсивности), срв. напр.: $ixwasa$ (Гильмиц) \Rightarrow $ixasa$ (Цахур) "нитка", $o\check{h}wanas,\tilde{a}$ (Гильмиц) \rightarrow $o\check{h}wanas,\tilde{a}$ (Цахур) "во время кушания, еды" ...; 5) предшествующий гласный делябиализованного согласного оставляет впечатление долгого гласного: $O\check{q}wanax$ (Гильмиц) \leftarrow $O\check{q}wanas \rightarrow$ $\bar{b}qanas$ (Цахур) "писать"...

Палатализованные согласные в цахском языке.
К вопросу о характере некоторых палатальных
согласных

В цахском языке имеются согласные переднего и заднего образования, при произношении которых замечается действие средней части языка как дополнительной артикуляции, создающей смешанный характер согласных; надо полагать, что палатализация обусловлена оуществованием рядом с согласными а) гласных среднего подъема \dot{i} , e , э (груз. ი , ე , ე ; б) гласных нижнего и верхнего подъема \underline{a} , \underline{o} , \underline{u} с йотизированным приступом, наблюдаемых также в некоторых других дагестанских языках, в частности андийских (Т.Е.Гудава). Но там, где нет таких комбинаторных условий, палатализацию согласных можно приписать двум другим — внутреннему и внешнему — факторам, а именно: психологическому (фонетической аналогии), и влиянию окружающего тюрко-азербайджанского языка.

В цахском бытуют палатализованные согласные а) переднего ряда: s' , n' , l' , d' ; e' ; б) заднего ряда: g' , k' , x' , h' , — наблюдаемые в двух позициях слова — в начале и середине.¹ Примеры: $s'o = s\ddot{o}$, $s'oj = s\ddot{o}j$ (медведь), $n'ak' = n\ddot{a}k' = nek'$ (молоко), $lig'a = lig\ddot{a}/lige$ (лоб), $t\ddot{a}m\ddot{z}l'$ (виноград), $g\ddot{a}m\ddot{z}l'$ (облако), $d'ak =$

1. Лишь в одном слове встречается в ауолауте: guc' (см. Аффрикаты и их изменения).

däk > dek' (отец), sol'a = solä (горная индейка),
 hol'ana = holäna (дает, дающий), ul'ozaras =
 = ulözaras (стоять), t'eh' (цветок), x'ev
 (три). Г.Х.Ибрагимов (1968; стр. 39-40, 56-59) указы-
 вает на минимальные пары противопоставления: g/g', x/x':
 g'atə (напев) — g'atə (спустился...); xan (дно
 ...) — x'an (вода). Эти примеры (и вытекающие отсюда
 выводы) при рассмотрении их исключительно в плане синх-
 ронной фонологии, несмотря на малочисленность, могут по-
 казаться правильными (срв. А.Мартинэ-1960, стр.125: "В
 синхронной фонологии существенным является различие между
 нулем и единицей, между ничем и чем-то, независимо от того,
 используется ли различие между двумя фонемами в одном слу-
 чае или в тысяче, мы должны признать эти фонемы двумя
 самостоятельными единицами"). Однако эти примеры, по на-
 шему мнению, не совсем удачно подобраны для сопоставления=
 выявления самостоятельности отмеченных выше согласных g'
 и x', т.к. их фонематичность (инвариантность), на наш взгляд,
 является мнимой, кажущейся; на самом деле первый из этих со-
 гласных (g') является упрощенным (усеченным) слогом gi -
 (-> g'), генетически восходящим к превербу ("под",
 "сверху вниз"): g'atə < gi:atə (спустился-
 -букв. пошел сверху вниз); палатализованный же x' и не-
 палатализованный x, внешне вступают в оппозицию друг
 с другом, тоже являются альтернантами соответствующих
 фонем: I) x' < x: орв. x'an "вода" - уд. хе, бу-
 дух. x'od, бадб. x'i; срв. также: x'ad, x'ed (агуль-
 ск, мухад.), šin (лак), sin (дарг.); h,и (хи-

нал)... 2) $\underline{x} < \underline{q}$: орн. кан "дно" (в диал.) $\leftarrow \text{qan}$, qan ? (Гильмиц), кан (Сувагель) - орв. также: кан (агульск.), кан (лезг.), оq (уд.) "дно"... В таких случаях нельзя не считаться и с концепцией диахронической фонологии.^I Примечательно и то, что у А.Генко (1934) в перечне огласных отсутствует палатализованный огласный g' , а А.Дирр (1913) отмечает двумя графемами gj , а не диакритикой (вероятно, им тоже воспринят как $gj < gi$).

Другие сведения относительно палат.огласных см. Палатализованные согласные и их изменения в мухадском языке.

Геминаты. Протяжные (интенсивные) согласные и их изменения

Цахскому языку (подобно мухадскому и некоторым другим родственным языкам) свойственны "удвоенные" огласные переднего и заднего ряда, *чесп.* огласные, произносимые протяжно и имеющие эффект интензивности; такие огласные наблюдаются преимущественно в середине слова, в особенности между гласными. Примеры: 1) $\text{ul'ā} \bar{\text{v}} \bar{\text{z}} \rightarrow \text{ul'ō} \bar{\text{v}} \bar{\text{z}} \parallel \text{ul'ō} \bar{\text{r}} \bar{\text{z}}$ ("глаза" - ед. ul'); $\text{xā} \bar{\text{v}} \bar{\text{a}} \parallel \text{xā} \bar{\text{r}} \bar{\text{a}} \parallel \text{xā} \bar{\text{r}} \bar{\text{a}}$ (много); $\text{ṣē} \bar{\text{v}} \bar{\text{a}} \parallel \text{ṣē} \bar{\text{r}} \bar{\text{a}} \parallel \text{ṣē} \bar{\text{r}} \bar{\text{a}}$ (первые; новые; заново, опера); $\text{tō} \bar{\text{r}} \bar{\text{z}} \parallel \text{tō} \bar{\text{r}} \bar{\text{z}}$ (посуда маленького размера); $\text{ali} \bar{\text{ē}} \bar{\text{e}}$ ($\leftarrow \text{alif} \bar{\text{v}} \bar{\text{e}} \bar{\text{z}}$ "азбука")... 2) atā (но), $\text{ṣēt} \bar{\text{i}}$ ("они" - ед. $\text{ṣē} \bar{\text{a}}$)... 3) $\text{kā} \bar{\text{n}} \bar{\text{a}} \parallel \text{kā} \bar{\text{ē}} \bar{\text{a}} \parallel \text{kā} \bar{\text{z}} \bar{\text{a}}$ ("маленький" - по грамм.клас.);

I. В других случаях Г.Х.Ибрагимов предлагает (пожалуй, не без основания) считаться с историей (динамикой) развития звуков - фонем.(!?).

до̄пих (жалование), до̄ла (два)... 4) абаде̄ј
 || авате̄ј (свёкор), се̄тин || се̄дин || се̄тин (пер-
 вое, новое, чистое - что-то); сидар || ситар || ситар
 ("саранчи" - ед. сид || сит || сит); га̄титхэн (за-
 кончено, окончено); девлат̄иви ("богатые" - ед. дев-
 лат̄ли); а̄та (гумно); х'ате̄ (корыто);
 А̄тал (назв. аула)... 5) ко̄са (кашель), ада̄с̄а
 (ножницы); нӣса (сыр), ма̄сна (голодный), жӣсн
 || жӣсеjn (старый)... 6) хина̄с̄а || хина̄се (женщи-
 ны, жена); ге̄си , ге̄с̄ас (плачь, плакать); га̄кӣс̄ас
 (онять, онимать), во̄сна (глухой)... 7) к̄ю̄с̄ас >
 к̄ю̄с̄ес (залить, наводнить, затопить)... 8) ке̄с̄ес (опу-
 кать, опустить), га̄си (папаха)... 9) хӣзӣсад (Ца-
 хур), хӣсӣсад (Гильмиц) "ничто", "ничего"...
 10) хӣсӣс (Гильмиц) "в прошлом году"; II) жӣсид
 (девять)... 12) а̄ка (дверь), де̄хӣч ("и отец", "также
 отец" - дек "отец"); ма̄хэн || ма̄хэн ("льда"-
 ма̄к "лед", "мороз"), ӣла̄и || ӣла̄ги || ӣла̄ки (ви-
 деть, увидеть)...; тичӣка̄ј (колобок, лепешка оыра),
 ма̄га̄кат (чернила)... 13) г̄жа̄қас (опустить,
 опустить), а̄қас, а̄қас (задержать, задержаться), та̄ва̄қа
 (проьба, мольба), са̄:жа̄,қес || са̄:жа̄,қес ("один
 раз" - дословн.: "одной дорогой" - орв. жа̄,қ , жа̄,қ
 "дорога", "улица")... 14) с̄қас (отправить, отправить-
 оя)... 15) ла̄ха (печь), г̄жа̄хана (лишнее в счете,
 сверх счёта)... 16) ве̄ха (оно)...

Таким образом, протяжно, с задержкой, произносятся

1) основы: \bar{m} , \bar{n} , \bar{l} , \bar{e} ; 2) целевные: \bar{s} , \bar{x} , \bar{x}' , $\bar{\xi}$;

3) аффрикаты: \bar{z} , \bar{c} , \bar{q} , \bar{s} , \bar{p} ; 4) смычные: $\bar{b} \parallel \bar{p} \parallel p$;
 $\bar{d} \parallel \bar{t} \parallel t$; $\bar{g} \parallel \bar{k} \parallel k$; \bar{q} , \bar{q} ; ... Но эти огласные не могут быть рассмотрены на одном уровне, т.к. из них лишь некоторые являются настоящими геминатами, удвоенными огласными, образованными путем контракции (ассимиляции) и слияния; напр., 1) $\bar{m} < mm < nm < nv$: $\check{s}em\bar{z} < \check{s}em = m\bar{z} < \check{s}en = m\bar{z} < \check{s}en = v\bar{z}$ "они" (ед. $\check{s}ena$ "он", "она" "оно") ...; 2) $\bar{n} < nn < vn$: $k\bar{z}na < kzn = na < k\bar{z}l = na \parallel \bar{t} < nt < vt$: $k\bar{z}ca < k\bar{z}ca < k\bar{z}l = ca$ (срв. мухад. $k\bar{z}l = d\bar{z}$) "маленький" ...; 3) $\bar{l} < ll < dl$: $qo\bar{l}a < qo\bar{l}a < qo\bar{d} = la$ "два" (IV грамм. кл.) - срв. $qo\bar{b} = l'a > qo\bar{b} = l'a$ "два" (III грамм. класс); 4) $\bar{t} < tt < tl$: $dev\bar{l}ati < dev\bar{l}at = ti < dev\bar{l}at = li$ "состоятельный", "богатый" - срв. тюрк.-азерб. $d\bar{o}vl\bar{a}tli$

5) $\bar{q} < qq < kq$: $za\bar{q}a < zaq = qa < za\bar{k} = qa$ "ко мне", "в мою сторону" - срв. zak "надо мной", $zaqa$ "ко мне", "на меня".

Процесс геминации нагляден в цахурском диалекте, не наблюдается в гильмицском, в других же диалектах (наречиях или поднаречиях) факультативен или происходит спорадически; орв.: $\check{s}em\bar{z} < \check{s}em = m\bar{z} < \check{s}en = m\bar{z} < \check{s}en = v\bar{z}$ (цахурск.) - $\check{s}en = vi < \check{s}ena = vi$ (гильмицск.) "они" - ед. ч. $\check{s}ena$; $dev\bar{l}ati < dev\bar{l}at = li$ (цахурск.) - $dev\bar{l}atli$ (гильмицск.) "богатый" \leftarrow тюрк.-азерб. $d\bar{o}vl\bar{a}tli$ "богатый" \leftarrow тюрк.-осман. $dev\bar{l}atli$ "счастливый", "могущественный". Но происхождение таких "удвоенных", протяжных согласных как \bar{t} (в словах: $a\bar{t}a$, $x'\bar{a}t\bar{e}$, $A\bar{t}a\bar{l}$...), \bar{d} ($aba\bar{d}e\bar{j}$), \bar{s} ($ji\bar{s}an$, $ni\bar{s}\bar{a}$, $m\bar{z}\bar{s}ana$...), \bar{c} ($ge\bar{s}\bar{a}s$, $vo\bar{s}ana$...), \bar{q} ($qa\bar{c}i$, $ke\bar{c}es$...), \bar{p} ($hi\bar{p}is$,

jičəd ...), k̄ (aḱa , iḱāḱi , tuziḱaj ...),
 q̄ (aḱas , əḱas ...), x̄ (ḱaḱa , gjeḱan
 ...), x̄ (veḱa ...), p̄ (top̄u ...) и т.п. неясно: они
 неразлагаемы ; поэтому в отличие от настоящих геминатов
 их можно именовать "кажущимися геминатами", искони протяж-
 ными (resp. интенсивными) согласными; кроме того, их
 надо транскрибировать следующим образом: t̄ , d̄ , s̄ ,
 š̄ , č̄ , ʃ̄ , k̄ , q̄ , x̄ , x̄ , p̄ и т.д. Ныне ис-
 пользование этих согласных ограничено; они, теряя дифферен-
 циальную функцию, постепенно приравниваются к непротяжным
 (неинтенсивным) согласным.¹

Обращает на себя внимание и то, что протяжные (интен-
 сивные) согласные p̄ , q̄ , k̄ , t̄ и др. содержат в себе
 минимальную аспирацию (в начальной фазе произношения), ми-
 нимальный взрыв и в некоторой мере минимальную звонкость,
 выявляя тем самым характер фонемы омешанного типа², имену-
 емого в спец. научн. литературе (по данным других языков)
 преруптивом.³ (Этот вопрос нуждается в дополнительном, бо-
 лее углубленном изучении).

1. Срвн. Н.Трубецкой (1931), Р.Шор (1935), Ш.Гаприндашвили
 (1948), Т.Гудава (1953), Г.Ибрагимов (1968)...

2. Что дало повод к параллельной (вариантной) транслитера-
 ции одних и тех же согласных: d̄ || t̄ || t̄ , ḡ || k̄ || k̄ ,
 q̄ || q̄ ... (см. выше).

3. На наличие огласных такого типа (преруптива) указано
 по данным осетинского языка (Г.С.Ахвледиани -1922-1924),
 адыгейского языка (Г.В.Рогова), картвельских языков
 (Г.В.Рогова-1943, 1946; Г.С.Ахвледиани- 1949)...

Сочетание (комплексы) согласных в цахском языке

Сочетания двух или более огласных в начале цахских слов не наблюдается; в других же позициях имеются 1) комплексы дещесивной последовательности - модели: $d\chi$, $n\chi$, $\tau\chi$; nk , nk , τk , τg ; τg , tk ; sq и др.; 2) комплексы акцессивной последовательности - модели: gn , gz , gl ; kn , kl ; τz ; xv , yv , xs ; xz ; kn ; \check{z} и др., а также 3) комплексы согласных другой (смешанной) модели: τs , sz , τd , sd , τd , \check{d} , tb , nz , τl , \check{zn} и др. Эти сочетания (комплексы) в большей мере образованы в результате выпадения гласного между (компонентными) огласными; иначе говоря, комплексы согласных в цахском языке - это по-оществу унлотненные, ожатые ологи; напр.: 1) $v\check{z} < v\check{z}\check{z}$: $t\check{z}v\check{z}ala < t\check{z}v\check{z}\check{z}ala$ "вертели" - $t\check{z}v\check{z}\check{z}$ "вертел"; 2) $\check{z}\tau < \check{z}a\tau$: $mi\check{z}\tau$ < $mi\check{z}a\tau$ "борода" - орв. $\check{z}a\tau$ "волос"; 3) $\tau z < \tau\tau z$: $gji\tau a < gji\tau\tau a$ "оадись!" - орв. $gji\tau\tau a < gji\tau\tau a$ "сесть, оадиться"; 4) $kn < ka\tau$: $okna$ || $okne$ "пиши!" - орв. $okna\tau a$ "пишущий", $okna\tau a s$ "писать"; 5) $gn < g\tau n$: $gnej$ (Мишлеш) < $g\tau nej$ (Цахур), $ginej$ (Микик) "хлеб"; 6) $xz < x\tau z$: $x\tau as < ||x\tau as$ "метла", "веник"; 7) $\tau z < \tau\tau z$: $\tau\tau an$ || $\tau\tau\tau an$ "жара", "жаркий"; 8) $gl < g\tau l$: $djiuglen$ (Мишлеш) < $djiugilen$ (Сапунчи) "тайный", "открытый"; 9) $d\chi < d\check{z}\chi$: $v\check{z}d\chi a.v < v\check{z}d\check{z}\chi a.v > ved\check{z}\chi$ "болтун"; 10) $\tau k < \tau\tau k$: $q\tau k$ < $q\tau\tau k$ "потолок". I

I. Г.Х.Ибрагимов полагает наоборот: $djiuglen \rightarrow djiugilen$, $gnej \rightarrow g\tau nej$, $q\tau k \rightarrow q\tau\tau k$ - (?! - Е.Дж.), что для цахского языка нам кажется не совсем естественным.

Возникновение комплексов огласных происходит также в условиях а) морфологических процессов и б) композиции сложных слов. Примеры: а) тs , тsв : *tɪɪɪs* "носок", *tɪɪɪsvə* "носки" - срв. уд. *tɪɪɪ* "нога"; sɹ , sɹd : *qɑɪsɹɑ* "отарый (человек)", "старик", "старуха", *qɑɪsɹɑ* "отарое что-н."; ʃd : *jɪ ʃdɑ* "наш кто-н." - срв. ~ *jɪ ʃəɪ* "наше что-н."; χβ : *jɪ χβi*, *jəχβə* "дни" - ед. *jɪχ* , *jəχ* ; χβ : *çɑχβiʃdɑ* "пахцев" - ед. *çɑχi* ; χs - *çɑχsɪm* "по-цахски"; tβ : *dɑvɑtβə* "овадьба" - срв. тюрк. *dɑvɑt* "приглашение", "званный пир" ... б) тк : *qɪmɪqɪm* "котел"; ʃm : *mɑʃmɑʃ* "абрикос"; ʃz : *zəʃzɑm* "оелезёнка"; ʃк : *qəʃkɑm* "печень"; zɹ : *qəzɹɑɪ* "щекотание"; sɹ : *məsɹiχ'ɑs* "проголодать" (*məs* "голод" + *qɪχ'ɑs* "отановиться", "стать"); χβ : *vəχβəzɑj* "муха" - срв. груз. ზუზო *vuzi* "муха"; ʃp : *pɪʃpɪli > pɪʃpɪli* "коптилка"; ʃɹ : *qəzɹəɪ* "вое вокруг"; тк : *qɪtɪqɪm* "почка"...

В цахском языке бытуют первичные, исконные (не разлагаемые ныне) комплексы согласных, хотя их очень мало, и при этом ограничены в слове двумя - инициальной и медиальной-позициями, напр.: тʃ - *qɑtʃ* "лучинка", чʃ - *pɑtʃ* "большой медный кувшин"; тɹ - *χɑtɹ < qɑtɹ > qɑtɹ* "баран"; тχ - *χɪtχi* "гравий", нк - *tɛɪk* "капля", *tɑɪki* "корзина"; ʃп - *pɪʃni* "губа"; чd - *ɑχd* "курдюк"; χʃ - *məχʃɑ* "мигрень"; кʃ - *qɪkʃɑk* "замок"...

Другие фонетические процессы, относящиеся к согласным

Ассимиляция. Нагляден процесс прогрессивного, регрессив-

ного контактного уподобления как гласных (ом. выше), так и согласных. Уподобленные согласные иной раз сливаются и переходят в геминаты (см. Геминация – протяжные (интенсивные) согласные). Примеры: а) прогрессивной ассимиляции: *batraja* (Цахур, Мишлеш) ← *batrajna* (Цахур, Гильмиц, Курдул...) "красивый"; *haštıl'a* || *haštıle* (Микик) ← *hašdil'a* (Цахур) "сейчас", "теперь"; *gırtut* (Цахур) ← *gırtud* (Гильмиц) "и, также рубаха"...; б) регрессивной ассимиляции: *arxalıx* (← турк.-азерб. *arxalığ*) "архалук", "короткий кафтан"; *musulmanax* ← *musulmanax* "мусульмане", "магометане"; *othanax* ← *odhanax* (объект-IV кл.), *orhanax* ← *obhanax* (об. III кл.) "кушать"; *oxeřçallä* ← *oxevçallä* "тридцать"...

Диссимиляция. За исключением некоторых случаев диссимилятивного озвончения и диссимилятивной абруптивизации (*ıtaɣ* ← *ıtaɣ* "комната", *qořax* ← *qořax* "молодец", *piřpiři* ← *piři piři* "коптылка") и одного такого примера (возможно, индивидуального характера): *ˈqajekʷ* *çaxçel* (Цахур и др.) ← *ˈqajakʷ* *asaxçel* (Микик и др.) "опоткнулся о камень", – расподобление не является характерным процессом для цахского языка.

Усечение согласных. Такой процесс более характерен для речи аулов Цахур, Согът и Хиак, менее для Микик; в речи же других аулов, напр., Мишлеша, Курдула и в особенности аула Гильмиц – почти не наблюдается (ограничивается лишь некоторыми опорадически имеющимися примерами). Усекаются преимущественно сонорные *n*, *ç*, *ɽ* и придыхательный

h ; из коих: 1) сонант n на пути (переходящей ступени) уочения иногда оставляет следы в виде назализации предыдущего гласного, так, напр.: nenčä || nenčän (Цахур) < nenčän > nenčen (Мишлеш) "откуда"; žäčän (Цахур) < žäčän (Цахур, Мишлеш): žäčän || žäčän čigi "коровье мясо", "говядина"...; 2) vibrant ž главным образом выпадает из комплексов čš, čx, čz, хотя не безусловно: в виде рефлекса оставляет за собой долготу предшествующего гласного; напр.: učišāšis < učišatšis "русоким" (učišat "русские", učiš "русский"), gjuvāxanas < gjuvatxanas "вешать"...; 3) латеральный (боковой) l в большей мере уочается перед назальным n ; напр.: eḥana < eḥalna: eḥana xana (Цахур) < eḥalna xana (Мияк и др.) "звезда вечерней зари", - "Венера"...; 4) придых. h отирается перед гласным; напр.: ina < hina, in < hin "это"...; onəʔ < on·həʔ (крик)... В одном слове уочается (выпадает) также звонкий опират γ : vomiš < voymiš "досада" (орв. турк. voymak "душить", voym "горло").

Транспозиция. Переставляются главным образом огласные переднего ряда (наблюдается почти во всех диалектах). Примеры: paŋtaŋ < paŋtal "одежда", "мануфактура"; pəszəŋ (Мишлеш) < rišsiŋ || pošsiŋ (Цахур, Мияк) "рюк"; tənaci || təlaci (Гельмиц) - (Цахур, Мияк и др.) "бабушка, вышка" - орв. груз. ბნბზთო minazeti < араб. mānāzat "башня мечети"...

Субституция. Происходит подстановка огласных преимущественно переднего ряда; установить в этом отношении последова-

тельности в диалектах и поддиалектах не всегда удается.

Примеры спонтанного замещения согласных в речи цахских аулов: 1) ɤ (Цахур, Микак и др.) - ʒ (Гильмиц, Курдул): ʒas - ʒaʒ "мне", jedis - jediʒ "маме"; oʒanaʒ (Цахур, Мишлеш и др.) - oʒwanaʒ (Гильмиц) "пивоать"; avläsna (Микак), avläsda (Цахур) - avjeʒna (Гильмиц) "приведет (об. Ш кл.)"; iʒäs (Цах., Мишл. и др.) - iʒäʒ (Гильмиц, Курд.) "входить", "войти"... 2) ɲ - ʀ [ʔ]: niʒan || ʀəʒan "признак", "знак", "примета"... 3) ɲ - ʒ: ʁadkən (Цахур) - ʁadkəʒ (Микак.) "ушел", "пошел", qəʒaxna (Цахур) - qəʒaxna (Микак.) "вотретилося"... 4) ʒ - v: öʒdak - övdaʒ "утка"; 5) d - b : daʒkik / baʒkik "трембовка"... 6) m - b : məʒaʒkət / məʒaʒkəb "чернила" - о-рв. уд. mivärkän, груз. ჯგერბი მელანი "чернила" < греч. melas, melanos "черный"... 7) v - b : vedri - bedri < русск. „ведро“; qavalaʒmtə (Мишлеш) - qavaleʒtə || qavalaʒtə (Цах.) "идут сюда, приходят"... 8) ʀ - v - ɣ : ʀiʒek [ʀiʒek] - ʁiʒek - ɣiʒek [ʔ!] (назв. одного из мухадокских аулов)... 9) t - k : qutia (Цахур, Курдул) - qutie (Мишлеш) - qunkia (Гильмиц) "в ящике", "в коробке"... 10) ç - š : qoçävʒ (Цахур) - qošävʒ (Микак) "большие мешки"... 11) q - k : qoʒʒatən (Цахур и др.) - koʒʒatən (Микак) "кяпит", "кпяток", ʁajnaʒa (Цахур) - ʁajnaʒa (Микак) "сюда", "в это направлении"... 12) q - ɣ : oʒ || oʒv (Цахур, Мишлеш, Сапунчи, Сувагел) - oʒ (Гильмиц)

"травя", *adkən* (Цахур, Мишл. и др.) - *adqən* (Гильмиц, Микик, Курдул) "ушла", "пошли они"; *giqwi* (Цахур ...) - *giqwi* (Гильмиц) "убивание", "убить"; *n'aq* (Цахур, Сапунчи, Сувагел) - *n'aq* (Гильмиц) "оон"...

13) $\bar{q} - \gamma$, $\bar{q} - q - q$ (см.: Фарингальный звонкий смычный, а также Соответствия согласных в цахоко-мухадокоем и некот. близкородств. языках).

Эти примеры свидетельствуют об отоутотвии в речи цахоких аулов систематического характера опонтанного замещения согласных; исключением является оуботитудия \bar{s}/γ , k/q (хотя и в данном случае иногда замечаются нарушения - см. примеры).

В связи с замещением согласных k/q [кь], Г.Х.Ибрагимов, ссылаясь на высказывания Е.А.Бокарева (1961, стр. 73-74), в "Фонетике цахского языка" (1968, стр. 59, 82) пишет: "В гильмицком диалекте краткая латеральная аффриката $k\bar{y}$ перешла в $k\bar{y}$, в отличие от цахуроко-сувагельского диалекта, где она перешла в $k\bar{l}$: *вукьул* - ор. говор о Мишлеш-*вукьул* (ав. - *betlec*, ахв. *кьлар* "голова"), *кьалкам* - *кьлклам* (ав. - *тлул*, ахв. - *рукьелли*) "печень", *кьан* - *клан* (ав. *тлин*) "дно"... Иначе: $k\bar{l} \parallel k\bar{y}$ ($k \parallel q$ - Е.Дж.) - два рефлекса пятого латерала $k\bar{y}$ ($t\bar{r}$ - Е.Дж.)". Такое истолкование само по себе заслуживает внимания, но не исключается возможность другой (обратной) динамики развития этих огласных: $t\bar{r} \leftarrow k/q$ или (возможно): $t\bar{r} \leftarrow k$ (орв., в частности, Н.Трубецкой - 1922, 1926; А.С.Чикобава - 1938, М.Г.Гаприндашвили - 1954, А.А.

Магомедов – 1958, О.И.Кахадзе – 1958, 1959...). Вопрос требует дальнейшего изучения с учетом надлежащих материалов всех горских кавказских языков.

Вставка согласных. В тех или иных цахских оловах (исконных, заимствованных) имеются вставные (паразитические) согласные, хотя таких примеров очень мало; кроме того, причина вставки неясна.^I Примеры: *toprus* < *torus* "дубина", "посох" (< тюрк. *torus*, азерб. *torpus* "дубина", "палка", жезл); *gac̣* < *gač* "рог"; *Simvur* < *Simur* || *Samvur* < *Samur* (название реки)...

Примечание: Название реки – длиной 212–216 км – Самур (Симур) под таким гидронимом настолько распространено и в устной речи, и в официальных документах, в том числе на географических картах, что его второй, якобы модифицированный, вариант (бытующий в речи народной) Самбур || Симбур нам кажется словом с паратиконом (оо вставным элементом "σ"). Но не исключается возможность присутствия такого эл. „б“ в первоначальной форме этого термина, представляя реконструкцию его фонемного состава оледующим образом: Самур (Симур) ← Самбур (Симбур) ← Савбур (Син-бур) и квалифицируя конечный эл. -бур формантом, этимол. восходящим к суффиксу множественности. Следовательно, гид-

I. Срвн. оведения о вставке согласных, имеющиеся в "Фонетике цах. языка" Г.Х.Ибрагимова (1968, стр.68–69; 79): иной раз вставными (паразитическими) звуками признаны такие элементы, которые фактически не являются таковыми (они по существу – застывшие аффикальные морфемы).

1. КЛАССИФИКАЦИЯ СОГЛАСНЫХ ЦАХСКОГО ЯЗЫКА

4.

1. Лаби- альн.		2. Смычные		3. Аффрикаты		4. Спиранты		Соноры	
		Зв.	Прим.	Зв.	Прим.	Зв.	Прим.		
Билабиальн.	Дентолаб.	в	р			(w)	[ʋ]	м	
		д	т			ʋ	[ʋ]		
Переднеязычные	Дентоальн.	интенс.	t, tʰ						
		лабиализ.	(dʷ) (tʷ)						
		немит.		(ʒ)	с	с	ʒ	s	н
		интенс.		сʰ	сʰ	сʰ		sʰ	
		лабиал.						sʷ	[нʷ]
	палат.						[sʰ]		
	Вибрант							ʒ	
	немит.		ʒ	ʒ	ʒ	[ʒ]	ʒ		
	интенс.		(ʒʰ)	(ʒʰ)	(ʒʰ)		ʒʰ		
	лабиал.		(ʒʷ)	(ʒʷ)	(ʒʷ)		(ʒʷ)		
	латерал.							ʒ, ʒʰ	
	Среднеязычн.					j			

(Продолж. таблицы)

		1.		2.		3.		4.	
Фаринг. Заднеязыч.	(МЯККО)	неинтенс.	g	к	к			х	
		интенс.		к ₂				х ₂	х ₁
		лабиализ.	g _л	к _л	к _л		γ _л		
		палатализ.	[g ¹]	[к ¹]					
Фаринг. Гниязыч.		неинтенс.	q̄	q	q				
		интенс.		(q ₂)					
		лабиализ.	q̄ _л		q _л				
		неинтенс.		ɟ					ʁ
Ларинг.		интенс.						ʁ ₂	
		лабиализ.		ɟ _л					ʁ _л
		палатализ.							[ʁ ¹]

1) В круглых скобках отмечены
пережиточно сохранившиеся
фонемы.

2) В квадратных скобках отмечены
суфонемные варианты (аллофоны).

рониям "Sam=Vur < San=Vur" или же "Sim=Vur < Sin=Vur" можно отнести к географическим названиям, образованным именно при помощи суфф. множ. числа, согласно словообразовательным моделям, характерным для топонимики Дагестана, в частности его юго-восточного сектора, а также северной части Советского Азербайджана (более подробно об этом см. Джейранишвили - О первоначальном значении геогр. назв. "Кытмих", - Сборн. "Иберийско-кавказское языкознание", т. XIII, 1962).

КОНСОНАНТИЗМ МУХАДСКОГО ЯЗЫКА

В мухадском языке бытуют те же согласные, что и в пахском: 1) омычные и щелевые огласные переднего и заднего образования в виде трех- или двучленного противопоставления единичных членов; 2) щелевой спирант среднего (палатального) образования; 3) своеобразный дорсальный спирант полусмычного типа; 4) согласные смешанного типа: а) смычно-щелевые согласные (аффрикаты), б) палатализованные огласные, в) лабиализованные огласные и г) некоторые пережитки "геминированных" согласных. Эти консонанты делятся на звонкие-взрывные, глухие-взрывные и глухие-придыхательные (см. таблицу мухадских огласных). Большая часть этих огласных является первоначальной (исконной) фонемой с конотитутивным, дифференциальным, свойством: срвн., напр., т е к (стог, скирд) - т е г (чуб); ʁəʒ (жребий, доля) - ʁəʒ̣ (нетель); ʃil (сетка) - ʒil (пол.глин.) - ʃiḷ (брус, балка), некоторые же являются аллофонными вариантами, возникшими почти на наших гла-

зах; к таким относятся, в частности, f и p (см. Лабиализованные согласные и их изменения). Спирант ʃ также не является характерным для мухадского языка (подобно цахокому): встречается лишь в двух словах: ʃ^1 (мы), ʃu (вы); но и в данном случае надо полагать его вторичный, субфонемный характер.

Использование большей части мухадских согласных фонем не ограничено фонетическими условиями, местом их распределения в слове. Примеры: 1. v , p , $[\text{p}]$: 1) ʋar (ноша, груз), ʋer (лопатка), uʋ (петля), uʋuʋ (волк), ʋelʋi (олома)... 2) $\text{p}a\text{ʃ}$ (мед.кувшин), ʃipil (лук), ʃerʃer (хрящ)... 3) $\text{p}a\text{ʃ}$ (губа), arʃ (изжога), xip (глоток)... 2. d , t , ʈ : 1) dan (щека), dadal (петух), did (отец), $\text{d}a\text{n}$ (шерсть), ʈud (кишка), xud (кулак)... 2) tini (там), $\text{t}a\text{la}$ (собака), it (мед), $\text{m}a\text{t}a\text{el}$ (козленок)... 3) ʈit (соока), ʈili (палец), $\text{k}a\text{ʈ}$ (кураца)... 3. g , k , k : 1) gel (ягненок), eg (подкова), ʃigas (послать, отпукать)... 2) kaval (тулуп, кожух), kiʋ (молитва), xuʋik (рукав), $\text{k}^{\text{an}} \text{ll}^{\text{ek}}$ (молоко), ʃukas (повернуть, обернуть)... 3) $\text{k}a\text{ʃ}$ (палка), ʃik (лиoa), ʃik (сердце), uʃ (капля), ʃik (щенок), xinʃal (хинкала, пельмени)... 4. q^1 , q , q , q^2 : 1) $\text{q}o\text{ʃ}$ (щека), $\text{q}as$ (бровь), $\text{q}a\text{rg}$ (баран), ʃuqun (хворостинка, палочка)... 2) $\text{q}a\text{ʋ}$ (обидя, доода), $\text{q}a\text{ʋa}\text{ʃej}$ (шуба),

I. О характере согласного, обозначенного такой графемой

[q] см.: Фарингальный звонкий смычный и его изменение.

qazēs (снимать, одирать), laqas (открыть), ча-γ
 (дорога)... 3) qatī (старик, старуха), qul' (голова),
 qāš (жар), qutq (лиот), qab (льлька), lāq
 (орел; ястреб) ... 5. ʔ (фарингально - лорингальный
 абруптивный омьч.)^I: la' (наверху, наверх), sa' (вня-
 зу, вяз), va' (нет), na'ni (песня), da' (мо-
 лозиво)... 6. Š : šiv (кто), ši (брат), šim
 (гравий), mašmaš (абрикос), veš (ото),
 tāš (девушка, девица), vešin (плакать), višga
 (никто)... 7. S, ʒ : I) sa:d (одна), si (медведь),
 sen (год), sən (барбарис), mš (дрова), sus (не-
 веста, невестка), hasad (такой)... 2) ʒə (я), ʒaz
 (кольчка), lāzad (теото), luzas (отаять), jiz
 (снег), šizan (иней)... 8. γ, x : I) γa. (моот),
 γati (во дворе), γind (куропатка), juγal (до-
 ждь), jīγ (день), vīγiγ (солнце)... 2) xax (град)
 ... 9. h : hādī (там), hūgdīci (увидел), qūvūla
 (неохотно)... 10. v←w : vaʒ←waʒ (луна), viž←wiž
 (сам), viš (кто), vəxəʔl (мужчина, муж)... II. m, n,
 l, r : I) maxw (оказка, рассказ), mīi (ручей,
 ручеек), mes (постель), mi (это), mas (отена),
 məš (когда), cīm (костный мозг), cəmdə (малый;
 мало)... 2) našic (река), nin (мать), in (голоо),
 šingic (отрун. музык. инотрум)... 3) laʔ (немой),

I. Груз. вариант γ, русск. Ъ; этот звук используется в
 середине и конце слова. Подробнее см. Соответствие согл.
 в цахоко-мухадокко и др. языках.

lit (войлок), ul' (глаз), vala (много)... 4) чак (дверь), чат (гумно), чив (игла), вачтак (шапка, папах), вач (ноша)¹...

Относительно отмеченных выше омешанных (с дополнительной артикуляцией) огласных некоторые оведения ом. ниже.

К вопросу о характере согласного, обозначенного
графемой "j" по данным мухадского языка

Характер согласного, обозначенного графемой j, в мухадском языке полностью совпадает с характером согласного j, наличного в пахоком языке (ом.в.). Согл. j встречается в исконной и заимствованной лексики (распределение его свободное). Примеры: а) jaš (жнейка; жатвенный), jik (сердце), jiz (онег), jac, jas (бык), jstā (старый)... б) dīkaj, dīkej (глин. посуда для доения коровы...), xij (пахотное поле), çaj (огонь), qavāšej (шуба), qamčavej (коса-(волосы)... в) rajnt (гребень - у птицы), çajčaran (молния)...² Прирооший к перечисленным основам в виде застывшего элемента j, надо полагать, восходит к экспоненту грамм. класса (!); срвн. практически заовидетельствованные мухадские формы: jikis (быть-мужчине), vikis (быть - женщ.), vikis (быть - животн.)...; орвн. также: аварск. jac (сестра), vac (брат); андийск. joçixa (боль-

1. Примеры указанными образцами не исчерываются.

2. Примеры указанными образцами не исчерываются.

шая, старшая), *voʃixa* (большой, старший), *čeʃixa* (большое, старшее)... Такое морфологическое противопоставление должно свидетельствовать о том, что согл. *j* в этих формах является функциональным элементом, сохраненным в виде живого, практически использованного показателя категории грамм. класса, с одной стороны, и окаменелого форманта, - с другой. Притом, эл. *j* в противовес высказываниям, имеющимся в специальной научной литературе, относительно его субфонемного, дивергентного характера (якобы: $*d, *t > j$), надо воспринять как инвариантную фономорфологическую единицу, что подтверждается одновременно в одном и том же языке (диалекте) в одинаковых фонетич. (комбинаторн.) условиях параллельным функционированием (в плане противопоставления) аффиксальных элементов

В мухадском языке согл. может иметь и другое происхождение: а) $j < \gamma$: *jiniʃ < \gamma iniʃ* (бог)... , *mæjæd* , *mæjed < mæγæd* , *mæyed* (соответственно) "восемь" - срв. *miγid* (джек), *miγ* (уд.) "восемь"... б) $j < h$: *jis < h is* (зачем? почему?)... (см. Фонетические процессы: палатализация - йотизация). Итак, в мухадском (подобно пахскому) имеются исторически различные два типа огласного "j" : один из них является исконной (возможно - первичной) фонемой, другой - аллофонным вариантом.

Аффрикаты и их изменения в мухадском языке

Использование в мухадском языке аффрикат *ʒ* , *o* , *ç* ; *ʒ̣* , *ç̣* , *ç̣̣* не ограничено в слове фонетическими ус-

ловиями или позицией. Примеры: 1) з, с, с̣ : I) зазаа_q || зазаа_q (Рутул), зизиз_q (Шиназ) "муравей", зэи (Рутул) "медь", гапз (скала), зеф (пороша), зизит || зизит̣ (топор - (своеобразный)... 2) с̣ : с̣ : I) с̣исеј (кукла), с̣ихил (семя), с̣тз (Шиназ) "медь", гисич (бурдюк), гасип (прислушиваться), јас (бык)... 3) с̣ај (огонь), с̣ик (щенок), с̣зв (можжевельник), с̣ил (камушек), насич (река), асэд (наполненный), дес (долото)... 2) з̣, с̣, с̣̣ : I) з̣ивич (хвост; курдюк; ручка), з̣ил (глинян. пол), л̣з̣ (доля, жребий), гуз̣ (сила), чаз̣ (глыба камня), ауз̣аџина (если не выйдет)... 2) с̣а̣с̣ || с̣е̣с̣ (гриб), с̣ил (сеть), х̣а̣с̣ (черника), ч̣а̣с̣дз (острый), е̣с̣ (яблоко)... 3) с̣ач (волос), с̣ал (язык - (дар речи), с̣ид || с̣ит (блоха); в̣з̣с̣ (цветок), т̣и̣с̣чи (борода), с̣а, квал (ворсистый), гисис (снимать - кожуру, сдирать - кожу)...

В некоторых случаях аффрикаты з, с, з̣, с̣ имеют вторичный характер: 1) з < d[n̄d̄]: ранзэга_q < рандз-га_q (букв.: "скота дорога" - дорога, по которой должен двигаться скот"); 2) з̣ < d[di]: з̣ил̣ (Шиназ...) < ди̣с̣ (Рутул, Мухрек, Ихрек, Борч) "не", "нет"... 3) з̣ < g: з̣амис̣ > з̣е-тис̣ > з̣имис̣ (Рутул), з̣отис̣ (Шиназ) < гамис̣ (Ихрек, Мухрек) "буйволица" - срв. гөтис̣, гөтис̣ (уд.) гамис̣ (лезг.); 4) с̣ < k: с̣ичиз̣ < кичиз̣ (рутул. и др.) - срв. калич̣ х̣ич̣ (Шиназ) "если оторвется, отвяжется (собака, лошадь...)"; 5) с < s: Амсар || Амсар < Амсар (назв. аула); 6) с < ts < ds: асагал < атсагал < ад̣=са=гал < ад̣=са-г̣ал "один кусок" - букв. "будучи

один рот, т.е. один раз что кладется в рот“ ($ad < 'ad\dot{z}$
 "будучи" + sa "один" + $gal < \bar{q}ac$ "рот")... Наблюдается и
 обратный процесс (дезаффрикатизация и редко — йотизация):
 $\dot{z} > \check{z} > j$: $a\dot{z}daha > a\check{z}daha$ (дракон);
 $\dot{z}ar$ (Рутул) $>^* \check{z}ar > jad$ (Мухрек) "оливки"...

Итак, в мухадском языке (подобно цахскому) аффрикаты
 делятся на две группы: 1) исконные аффрикаты (фонемы), не-
 зависимо от их первичного характера, т.е. независимо от
 того, являются они изначально согласными смешанного типа,
 возникшего когда-то путем олияния гомогенных согласных —
 смычного и щелевого¹, или же исконно полусмычными согласны-
 ми с аспиративным отступом²; 2) вторичные аффрикаты (субфо-
 немь), возникшие в результате различных фонетических из-
 менений.

О характере согласного, обозначенного графемой
" \check{z} " по данным мухадского языка

Наличие своеобразного согласного заднего ряда, отмечен-
 ного по данным цахского языка графемой " \check{z} " (см. в.), наб-
 людается и в мухадском языке. Этот огласный по характе-
 ру артикуляции и по месту использования в слове не различит-

-
1. Срвн. аффриката — это оложный звук, состоящий из гомо-
 генных огласных — смычного и спيرانта (Э.Зиверс — 1901;
 О.Есперсен — 1913; М.Грамон — 1939; Г.Богородицкий —
 1930; Г.Ахвледиани — 1949...).
 2. Как это отмечается у А.Мейе (1938), Б.Гала (1952), Ш.
 Гаприндашвили (1955)...

ся в этих языках. Примеры: $\gamma\text{ə}\text{ʒ}\text{ə}\text{ʒ}\gamma$ (селезёнка),
 $\gamma\text{, ə}\text{ʒ}$ (лягушка), $\gamma\text{, ə}\text{ʒ}\gamma\text{ə}\text{ʒ}$ (удод), $\gamma\text{, e}\text{z}\gamma\text{, e}\text{z}$ ||
 || $\gamma\text{, e}\text{z}\gamma\text{, e}\text{z}$ (овео), $\gamma\text{, a}\text{z}$ (змея), $\text{v}\text{ə}\gamma\text{, z}\text{e}$ (мужи-
 на, муж), $\text{j}\text{ə}\gamma$ (необмолоченный хлеб на гумне)... Этот
 дорсальный спирант полусмычного типа имеет пертинентно-
 релевантное свойство: срв, напр., $\gamma\text{, a}\text{z}$ (змея) - $\gamma\text{a}\text{z}$ =
 (верхний : $\gamma\text{a}\text{z}$ = suz (Мухрек) - $\gamma\text{a}\text{z}\text{a}\text{ s}\text{u}\text{z}$ (Рутул)
 "верхняя сторона"...); $\text{ʒ}\text{i}\gamma\text{, a}\text{s}$ (теплеть, прожонять-
 ся) - $\text{ʒ}\text{i}\gamma\text{, a}\text{s}$ (послать за-чем,-кем-н.); $\text{j}\text{ə}\gamma$ (см.
 в.) - $\text{j}\text{ə}\gamma$, $\text{j}\text{i}\gamma$ (день)...

В конечной позиции означенный оглаонный часто трансо-
 формируется до уровня заднеязычного опиранта γ : $\gamma\text{,} > \gamma$,
 вследствие чего образуется омонимия; срвн. напр., $\text{j}\text{ə}\gamma\text{,} > \text{j}\text{ə}\gamma$
 (необмолочен. хлеб) - $\text{j}\text{ə}\gamma$, $\text{j}\text{i}\gamma$ (день)^I...

Фарингальный звонкий смычный [q̣] и его изменение
 в мухадском языке

Физиологическо-акустические признаки и кимографические
 данные засвидетельствованного в мухадском языке звонкого
 смычного фарингального ряда совпадают с цахским (см. в.
 срвн.); замечается однообразие и в его использования :
 встречается в начале и середине слова, почти со всеми глас-
 ными; имеет те же рефлексы (хотя в отличие от цахского,
 вследствие палатализации - йотизации наблюдается такой про-

I. Срвн. Н.Г.Исаев - 1974 (стр. 50). В "Рут. языке" (1911)
 А.Дирра эта фонема не зафиксирована: $\gamma\text{,}$ и γ отме-
 чены одинаково через γ (ʒ, zγ).

цесс: $\tilde{q} > \chi > j$); подобно цахскому, этот согласный иной раз имеет дополнительную артикуляцию в виде лабиализации $[\tilde{q}^w]$. Примеры использования: 1) в исконных словах: $\tilde{q}av$ (крыша), $\tilde{q}a\chi g$ (баран), $\tilde{q}u\varsigma$ (щетка), $\tilde{q}a.vd\varsigma$ (желтый); $\tilde{q}wa\dot{t}$ (мышеловка); $n^{\prime}a\tilde{q}a$ (шиповник), $ma\tilde{q}a.g$ (крыло); $ma\tilde{q}wa\dot{e}$ (крапива)...; 2) в заимствованных словах: $\tilde{q}a\chi\dot{e}$ (золото), $\tilde{q}a\dot{\chi} \parallel \tilde{q}wa\dot{\chi}$ (гусь)...

Примеры фонетических вариантов по диалектным данным:

1) $ma\tilde{q}wa\dot{e}$ (Рутул): $maqwa\dot{e}$ (Шиназ), $maqwa\dot{e} \parallel \parallel moqwa\dot{e}$ (Ихрек) "крапива"; 2) $\tilde{q}a\dot{e} \parallel \chi a\dot{e}$ (Рутул), $q a\dot{e} \parallel q a\dot{e}$ (Шиназ), $\chi a\dot{e} \parallel > j\dot{a}\dot{e}$ (Борч) "рот"; 3) $\tilde{q}e\dot{e} \parallel \tilde{q}i\dot{e} > \chi i\dot{e}$ (Рутул, Шиназ, Ихрек), $\chi i\dot{e}$ (Борч) "нога"; 4) $\tilde{q}en\dot{\epsilon}i$ (Мухрек), $\chi ini\dot{\epsilon} \parallel > jini\dot{\epsilon}$ (Борч), $jini\dot{\epsilon}$ (Рутул) "бог"; $\tilde{q}a.vd\varsigma$ (Верхн.Рутул), $q a.vd\varsigma$ (Ихрек) "желтый"; $\tilde{q}a\dot{g} \parallel q a\dot{g}$ (Шиназ), $q a\dot{g}$ (Рутул), $q a\dot{j}$ (Мухрек) "ножны"...^I

Из примеров явствует постепенная деградация фаринг. зв. смычного \tilde{q} даже в тех диалектах и поддиалектах, в которых он пока еще держится, поэтому определить последовательный, регулярный характер его трансформации делается трудным. Кроме того, обращает на себя внимание: 1) согл. \tilde{q} или его лабиализованный вариант $[\tilde{q}^w]$ в речи некоторых аулов между гласными иногда заменяется протяжным (интенсивным) абруптивным согласным того же локального ряда

I. Срвн. сведения Н.Г.Исаева (1974, стр.35-36): фаринг. зв. смычный встречается в начале лишь нескольких слов, во всех других случаях заменен фрикативом χ .

(срв. *maqwal/maqal* ...); 2) волеотвие замены этого согласного той или иной субфонемой образуется омонимия: срвн. напр., *j+q̄ || jiq̄ > j+ɣ || jiq̄* (спина) - *j+ɣ, jiq̄* (день); *q̄ul > qul* (доска) - *qul* (голова)...

Лабиализованные согласные и их изменения в мухадском языке, о характере согласных "F:", "F".

I. Лабиализованные огласные (подобно цахским) в мухадском языке произносятся активным участием обеих губ, т.е. звукоосложняющим фактором здесь также является полная лабиализация - билабиализация. Эти огласные в мухадском встречаются также во всех позициях слова, рядом со всеми гласными, притом - как в исконной, так и заимствованной лексике. Примеры: 1) исконных олов: а) *ɕwe* (сыворотка), *ɕweɐ* (сноп, скирд), *kwat* (пещера, ров), *ɣwab* (корень), *qwanɕ* (ослёнок), *qwa:d* (два) ... б) *akweɐ* (гнездо), *maqwal* (крапива), *ɕa-qwadɔ* (белый), *ɕatkwas* (грызть)... в) *nesw* (тростник), *n'aw* (олеза), *maxw* (оказка, рассказ), *oɣw* (травя)... 2) заимствованных слов: *swaɣ* (струн.музык.инструмент), *qwaɣ* (гусь), *kwɔlak* (буря), *ɕiqraj* (чоха, черкесска)... Интересно, что в составе заимствованных слов спирант ф в мухадском языке артикулируется как лабиализованный согласный *xw || x̣w || hw* : срвн.напр., а) *duxwɔng || duhwɔng <* тюрк. *tüfek* ,азерб. *tüfänk >* уд. *tüfäng || tifäng* "ружье";

б) $na\chi wa\varsigma$ || $na\chi wa\varsigma <$ тюрк. $ne\check{f}es$, азерб. $nä\check{f}äs$ >
 уд. $nä\check{f}äs$ "дыхание"; срвн. также слово, обозначающее "соха", "плуг": $kwatan$ (мухад.) "соха" - уд. $kötän$, груз. ჯუჯიბი $gutani$ "плуг"...
 Такая трансформация ($\check{f} < \chi_w, \chi'_w, h_w$), по всей вероятности, объясняется или психологическим фактором (аналогией), или же тенденцией сообразовать опيرانт Φ ($\rightarrow \chi'_w, h_w$) с характерными для этого языка лабиализованными огласными.

2. В пределах речи даже одного аула лабиализованные огласные могут быть факультативно заменены нелабиализованными согласными (в большей мере - в речи молодого поколения): $\check{c}it\chi wa\varsigma$ || $\check{c}it\chi a\varsigma$ ("морщина"), $n'a\chi_w$ || $n'a\chi$ (олеза), $\chi ikwa\check{d}$ || $\chi ikat$ (дерева), $hwa\check{d}\check{z}$ || had (будучи)... Но, наряду с этим, имеются и случаи диалектных противопоставлений; срвн. напр., $\check{z}agwa\check{c}$ (Рутул, Шиназ) - $\check{z}igwa\check{c}$ (Ихрек, Борч) "кожа", "кора"; $hit\chi wa\varsigma$ (Мухрек) - $hit\chi a\varsigma$ (Ихрек) "огорать", "гореть"; $aswa\check{c}$ (Шиназ) - $aswa\check{c}$ (Рутул) "облако"...

3. Судя по одной части мухадской лексики, лабиализованные огласные имеют дифференциальную, дистриктивную, функцию; срвн. напр., $\chi wa\check{c}$ (кабан) - $\chi a\check{c}$ (град; перен. бобы); $\chi wa\check{c}$ (бульжник) - $\chi a\check{c}$ (дом); $jakw$ ("свет", срвн. также - ekw (лезг.), $\check{a}kw$, akw (агульск) "свет") - jak (мясо; - срвн. также jak (лезг., табас.), $jäk$ (джек.), jek (будух.), $jeq > eq$ (уд.) "мясо"); $n'aq_w$ (земля) - $n'aq$ (сон); $\chi'wa\check{c}$ (ров, яма) - $\chi a\check{c}$ (печь)... Следовательно, можно говорить о

наличия в мухадском языке инвариантных лабиализованных огласных фонем, а не комплексов огласных (как это предполагается иногда в спец. научн. литературе). Доводы: 1) вступление в оппозицию о нелабиализованным огласным лабиализованного (см. в.), 2) свободное распределение лабиализованных огласных в слове (наблюдается в начале, середине и конце слова); сочетание (комплексы) же огласных ограничено в этом отношении (огласные в мухадском языке могут сочетаться только в середине и конце слова. — См. "Сочетание (комплексы) огласных"). Несмотря на это могут возникнуть некоторые альтернативные вопросы: а) если лабиализованный огласный является фонемой, т.е. фонет. единицей дифференциального уровня, то как понять при разложении (делабиализации) его корреляцию (оппозицию) в функциональном (смыслоразличительном) отношении с надлежащими нелабиализованными согласными? Следовательно: б) опирается ли корреляция (оппозиция) "лабиализованный/нелабиализованный" на различие артикуляции основной части согласного (смычного, щелевого, смычно-щелевого), или на дополнительной артикуляции (лабиализации), с одной стороны, и отсутствия такового, с другой. Так, например, в сопоставленных словах $jakw$ (свет) — jak (мясо) вступает в оппозицию с согласным k_w (j^{kw}) не k (jak), а $k < q$, или $k < k_r$, т.к. в означенном слове (jak) k является субфонемой q или k_r : срн. в частности, агул. jak_r , удийск. $jeq > cq$ и т.п.^I (другие замечания см. Соответствия огласных в I. Срн. высказывания по поводу архетипа корневого эле-

цахско-мухадском и некот. др.родств. языках).

3. В речи некоторых мухадских аулов в медиальной позиции слова место лабиализованного согласного иной раз (кроме делабиализованного "обычного" согласного) занимает протяжный, интензивный согласный; кроме того, находящийся рядом с делабиализованным согласным простой гласный произносится продленно, так например: *ʒaɣwɑɐ* (Верх. Рутул, Мухрек, Шиназ), *ʒɪɣwɑɐ* (Хинав), *ʒəɣɑɐ* (Нижн. Рутул) - *ʒiɣɑɐ* (Ихрек) "кора"; *taɣwɑɐ* (Рутул), *taɣɑɐ* (Шиназ), *taɣɣɑɐ* (Мухрек) - *taɣɑɐ* (Ихрек) "крапива"; *aɣwɑj* (Шиназ, Ихрек, Мухрек) - *aɣɑj* (Рутул) "облако"; *xɪkɪwɑɐ* (Рутул, Хинав) - *xɪkɑɐ* (Ихрек) "дерева", "деревянный" - срвн. *xɪk* "дерево"...

4. На стыке лабиального элемента [w] лабиализованного согласного и гласного "u" последующей морфемы происходит контракция - стяжение, что приводит к возникновению единого гласного u [wu > u]: *ɬaɬɪwɪn* > *ɬaɬɪn* (окончить, закончить; окончание)...

5. В одном случае в результате слияния лабиального

этого слова, имеющего (осылаясь на Е.А.Бакарева - 1961, стр.82...) в коллективной работе - "Сравнительно-историческая лексика дагестанских языков" (1971, стр. 204): "Поятив, мясо" в большинстве дагестанских языков имеет общие корневые элементы : в анд. и арчин. смычно-гортанный геминированный аффрикат *kɪ̃*, в цез. несмычно-гортанный аффрик. *ʎɪ̃*, в лак.-смычный *kɪ̃*, в дарг.-спирант *ʒ* или ларингальный *ʔ*, в языках лезг. группы *k* или *kk*, сюда же примыкает уд. *xɪ̃* (?! - Е.Дж.) вместо ожидаемого *kɪ̃*. Исконным является корневой элемент *kɪ̃*, сохранившийся в арчин. основе и давший по языкам соответствующие рефлексон".

элемента и смежного гласного а возникает дифтонгоидный о; напр.: $\gamma w a b a d > \gamma o b a d$ "корня" – орв. $\gamma w a b$ "корень", $\gamma w a b a t < \gamma w a b : b a t$ "корни"... Во всех других словах процесс такого рода (олияния) и возникновение дифтонгоидного о не наблюдаются (в противоположе цахскому языку, в котором такое изменение обычно); орвн. хотя-бы : $\check{z} w e l$ (мухад.) – $\check{z} o l$ (цах.) "скирд", "оноп"... В этой связи обращают на себя внимание очень редкие случаи наличия в мухадских словах гласного о, – их всего несколько: $\check{z} o j d a$ ("олива"), $k o \check{z} d z$ (неприятный), $q o c$ (щека) и отмеченное выше слово " $\gamma o b a d$ ". Интересно и то, что в (общей с цахским языком) мухадской лексике гласный о постоянно чередуется с гласным и : орвн. напр., $d o$ (цах.) – $d i t$ (мухад.) "имя", $o k w \parallel o q w \parallel o q$ (цах.) – $u k w \parallel u q w$, $u q$ (мухад.) "трава"...

6. В мухадском языке (в большей мере в его рутульском диалекте) нередко происходит одвиг артикуляции лабиализованного спиранта заднего ряда ($x w$, $x' w$, $h w$) вперед, вследствие чего эти консонанты перевоплощаются в гомогенный билабиальный (> дентолабиальный) \check{c} ; так, например: 1) $\check{v} i t x' \parallel \check{v} i t h' < \check{v} i t x' w$ (Мухрек), $\check{v} i t h w > \check{v} i t \check{c}$ (Рутул...) "голуб"; 2) $h w a t$ (Шиназ) $> \check{c} a t$ (Рутул, – наряду с " $h w a t$ ") "яма", "ров"; 3) $s i h$ (Лучек) $< s i h w$ (Борч, Шиназ) $> s i \check{c}$ (Рутул) "сито"; 4) $h o h w a s i \parallel h o h u s i < h o h w a s i \parallel h o x' w a s i [?]$ (Лучек) $> h o \check{c} a s i > h o \check{c} u s i$ (Рутул) "скажу (скажешь, скажет)"; 5) $e d e m i e x' w a n$ (Шиназ) $> e d e m i e \check{c} a n$ (Рутул, наряду с " $e d e m i e x' w a n$ ") "о человеком (рядом,

вместе)"... I

Процесс $\phi < \chi w, \chi'w, \eta w$, судя исключительно по результату, надо квалифицировать как передвижение артикуляция исходных огласных (χw , $\chi'w$, ηw) вперед, а по течению самого процесса как комбинированное изменение: ϕ получен от губного w (момента лабиализации) в результате его употребления с глухим придыхательным спирантом x , x' , η . Таким образом, лабиальный придыхательный спирант ϕ в мухадском языке (как и в цахском) бытует в виде субфонемы.

Палатализованные согласные в мухадском языке,

К вопросу о характере некоторых палатальных согласных

Процесс палатализации мухадских огласных подобен палатализации, наблюдаемой в цахском языке (см. выше). В мухадском наличны палатализованные огласные а) переднего ряда - n' , l' , d' , s' и б) заднего ряда - x' ,

I. Такой же процесс наблюдается и в других, близкородственных языках: орвн., напр., ϕud (будух., джек.) - $\phi ud < \eta ud > \eta ud$ (мухад.) - ηud (цах.) - $i \phi ad$ (агул.) - $w ad < \eta w ad$ (лезг.) "пять" и др. - орвн. А. Дирр (1907, 1911); Н. Трубецкой (1931); Н. Г. Иоаев (1974). Более подробно см.: Евг. Джейраншвили - Лабиализованные согласные и их изменения в цахоко-мухадоком (=рутулькоком) и других языках лезгийской группы (Иберийско-кавказское языкознание, т. XV, Тбилиси, 1966); е г о ж е - Динамика развития некоторых согласных в удийском, цахском и мухадском (рутульском) языках (Ежегодник иберийско-кавказского языкознания, т. I, Тбилиси, 1974).

h', g', k', которые встречаются почти во всех позициях олова. Примеры: а) n'ak > nāk > nek (молоко); l'ašiči > lāšiči > lešiči (купил), ləməl' (виноград); s'aqarip > sākqarip (онять, убрать о поверхности), s'ašip > sākšip (спускаться, спускать); mid' < midī > mī (это); б) x'ašəm > x'āšəm (Мухрек) > x'esum (Рутул) "лицо", x'eβ, x'ib (три); t'eħ' (цветок), miħ' (олень); čalag'ak > čälägäk' (Ихрек) "возле леса", xik' (дерево); x'ax' > x'äx' > x'əx' (нос), kilx'əč > kilx'əč (пишет)...

Наглядно отоутствие равномерного и закономерного характера развития палатализованных консонантов в мухадокских диалектах и поддиалектах; для иллюстрации (кроме отмеченных) можно назвать еще такие примеры: l'ašiči > > l'äšiči (Рутул, Шиназ...) < l'ašiči (Мухрек) "взял", "купил"; hal'a > hal'ä (Борч, Рутул) < hal'a (Мухрек) "пока еще"; gəvəl' (Рутул) < gəvəl (Шиназ) "слива"; məħəl' (Шиназ) - məkəl (Рутул) - məkəl (Лучек) "столб", "колонна"...

Чередование в слове (без изменения значения) палатализованных и непалатализованных согласных свидетельствует о свободной зависимости их, что со своей стороны подтверждает субфонемный характер первых (палат.согл.), возникших в тех же комбинаторных условиях, в каких - цахские (см. в.); хотя, наряду с этим, можно говорить и от- носительно наличия в некоторых (редких) случаях фонемати- зации палатализованного согласного х/ х' ; срвн.: в част-

ности, $jix'a\check{e}$ (крыва) - $jixav$ (мякина, саман). Н.Г.Исаев (1974), считая согл. x' (по Исаеву - $x\check{e}$) палатальной фонемой (подобно русской \underline{x}), для противопоставления называет еще такие примеры: $x'a\check{c}$ (печь для выпечки хлеба) - xav (горох), vix' (хлев, коровник) - $vix!$ (унеси! увези!), $x'aldz$ (затем, после, потом) - $xaldz$ ("домашнее" - букв. форма род. п. xav "дом") - $haldz$ (чей? кого?)... Но думается, в этих примерах оппозиция x' - x является кажущейся, мнимой, т.к. в составе слов, обозначающих понятия "хлев", "затем - после - потом", "печь", судя по нашим записям, в качестве корневого элемента выделяется h [$> h'$], а не \underline{x}' (хотя означенные примеры еще раз должны быть проверены и уточнены на месте).

К вопросу о геминации и геминатах в мухадском языке

Процесс геминации, -геминаты, $чешр$ протяжные огласные в трудах исследователей рутульского (мухадского) языка не отмечены, что, по всей вероятности, объясняется недостаточностью диалектных материалов. В добытых же нами на месте (1950-1960 гг.) материалах имеются примеры, свидетельствующие о существовании в речи аулов - Мухрек, Ихрек и отчасти Шиназ следующих "удвоенных", протяжных согласных^I: 1) S_1 , $ts\parallel d_1$, \check{c}_1 , $ks\parallel g$, (в исконной лексике) и 2) $p\parallel b_1$, $\check{c}\parallel z_1$ и S_1 (в заимствованной лексике). Примеры: 1) $nas\ddot{a}$, $nis\ddot{u}$
 I. Они встречаются в середине слова - между гласными, от-

(Мухрек, Ихрек), *nas.ä* || *näsä* (Шиназ, Верх.Рутул) — *nisä* (Ниж.Рутул) "онр"; *nas.ä* (Мухрек) — *nāsa* (Рутул, Шиназ) "так", "таким образом"; *čid̄ar* || *čit̄ar* (Мухрек) — *čit̄ar* (Рутул) "клош" — ед.ч. *čid* || *čit* ; *iṭ̄ə* "мёда" — *it* "мёд"; *mat̄ə* "различный", "разный"; *did̄ə* "отца", — *did* "отец"; *juč̄ind* (Мухрек, Ихрек) — *juč̄ind* (Рутул...) "девять"; *sak̄av̄ə* "ровно", "поровну"; *sak̄adiki* < *sa=kav̄diki* "ничего" (=букв. одна + вещь + не будучи) ; *jiḡən* , *siḡən* , *siḡən* — по грамм.классам (Мухрек) — *hiḡən* , *hiḡən* , *hiḡən* (Рутул) "выгонять", "погнать", "угон"... 2) *mič̄an̄* "постоянно", "всегда"; *məzav̄ə* || *mič̄av̄ə* "варенье"; *dus̄ay* (Мухрек) — *dust̄ay* (Рутул) "арестант"; *rač̄ə* || *rač̄ə* "царь", "государь" (срв. *rad̄išax*)...

Некоторые означенные согласные получены именно путем олияния (геминации) двух одинаковых или уподобленных согласных, так, напр.: 1) *č*, < *čč* < *čš* < *tš* < *dš*: *rač̄ə* < *rač̄ča* < *rač̄ša* < *pat̄ša* < *rad̄šax* < *rad̄i.šax*.

2) *s*, < *ss* < *st*, *st̄*: *dus̄ay* < *dussaḡ* < *dust̄ay* — срвн. тюрк.-азерб. *dust̄ay*; 3) *t*, < *tt* < *t̄d̄*; *d̄* < *dd*: *it̄ə* < *itt̄ə* < *it̄cl̄ə*; *mat̄ə* < *matt̄ə* < *mat̄:d̄ə* ... Другие же протяжные согласные являются исконными фонемами (оставляющими внешне впечатление геминатов). Эти согласные не имеют ныне

существуют в других позициях, используются спорадически, гл.образом в соседстве с гласными *a*, *ä*, *ə*, *i*, *u*.

широкого распространения в мухадском языке, они сохранены лишь в речи некоторых аулов в виде реликтов.

Сочетание (комплексы) согласных в мухадском языке

Сочетания согласных в начале мухадских слов (подобно цахским) не наблюдается; в других позициях комплексов согласных это, собственно, суженные слоги (вследствие выпадения безударного гласного в слоге модели: стс > сс) — так, напр.: $\check{\zeta}z < \check{\zeta}az$ ($mi\check{\zeta}zi < mi\check{\zeta}azi$ — "борода" — срв. $\check{\zeta}az$ "волоо"); $xn < xin$ ($ixnad < ixinad$ "рубахи" (род. п.) — $ixin$ "рубаха"); $qz < qaz$ ($naqza$ "барабан", "литавра" — срв. тюрк.-азерб. $naqara$)...

Кроме того, согласные сочетаются в условиях тех или иных морфологических процессов и при словосложении (стекаются два согласных в том случае, если из сочетаемых согласных одним замыкается предшествующий и другим начинается последующий слог в слове); во всех таких случаях наблюдается возникновение комплексов согласных а) дещесивной (tx , dx , rx , rx' , rg , rg , rg , lg , nx , lg , lk , lx , $r\check{\zeta}$, $\check{\zeta}g$...) и б) акцессивной (xd , xr : hd , zd , zn , yd , $x'd$, kl , yb ...) последовательности. Примеры: а) $anaxinki$ (еюли и еотъ), $utxas < idxas$ (закреть), $axxzi$ (пошел, ушел), $jix'as$ (ходить), $sargas$ (остаток), $surqas$ (оадиться), $halgas$ (разговаривать), $hulqas$ (играть, поиграть), $silkas$ (пилить), $\check{\zeta}ivgas$ (натягивать), $xalxalagvaz$ (серьги), $\check{\zeta}i\check{\zeta}inidz$ (кислый),

višga (никто)... o jixdɔ (хороший), dixtã||duxge (парни, сыновья), хикакла (от дерева, деревом), yiy'dɔ (крепкий), dix'dɔ (большой), mehdɔ (сырой, влажный), la'na (вверх), sa'dɔ (нижний), ma'βɔ (жиры), икβɔɔ (капли), jɔβɔɔ (дни)...

Имеются также "первичные" (неразлагаемые ныне) комплексы обших - депессивной и акцессивной - последовательностей, наблюдаемых в середине и особенно в конце слова. Примеры: garʒ (лучина), gavaic̣ (лапа), ʒarɔ (баран), xinkac̣ (хинкал), xalang (бревно)...; никчих (сосна), mɔxʒeβ||mɔxʒeβ ("ложь", "обман")...

В мухадском наличны и такие сочетания согласных: lʃ (peʃṭ "прикрытие"), ʒɕ (vaʒɕiɛ "дождевой червь"), ʒt (xɕṭ "пена"), ʒd (xarɕal "отруби"), ʒʒ (ʒarɕi "корзина"), nṭ (kanʃ "нож"), nṭ (sanṭ "молот"), ʃɕ (vaʃɕaḍ "красивый") и т.п.

Примеры всех типов (моделей) сочетаний согласных названы по данным речи аула Рутул; в других диалектах или поддиалектах (судя по нашим материалам) существенных различий нет.

Другие изменения, относящиеся к согласным

Ассимиляция. В речи мухадских аулов в той или иной мере происходит частичное или полное уподобление согласных, находящихся в слове в непосредственном соседстве или на расстоянии (контактная и дистанционная ассимиляция). Примеры: I) прогрессивной ассимиляции: а) контактной - ʒax-ṭax < ʒaxda (у меня, во мне); ʒoxʒɕɕ < ʒoxʒɕɕɕ (Борч)

"сам по себе", "сам себя"; $mi\dot{s}t\dot{x} < mi\dot{s}d\dot{x}$ "этого"...

б) дистанционной - $\dot{t}i\dot{t}\dot{a}r\dot{x} < \dot{t}i\dot{t}\dot{a}v\dot{x}$ (Рутул, Шиназ) "сосны", $qwa\dot{s}\dot{t} < qwa\dot{s}d$ "два"... 2) регрессивной ассимиляции: а) контактной - $si\dot{p}q\dot{x}n < si\dot{v}q\dot{x}n$ (объект 3 кл.), $si\dot{t}q\dot{x}n < si\dot{d}q\dot{x}n$ (объект множ. ч. < объект *4 кл.) "мыть", "отирать", "отереть", "чистить"; $\dot{y}i\dot{c}m\dot{v}i\dot{c}$ (Рутул) < $\dot{y}i\dot{c}n\dot{v}\dot{x}$ (Мухрек) "плечи"..., б) дистанционной - $\dot{s}e\dot{s}i\dot{n} < s\dot{a}s\dot{i}n < sa\dot{s}i\dot{n}$ (Рутул), $sa\dot{s}i\dot{n}$ (Мухрек); $sa\dot{s}a\dot{s}i\dot{n} < sasa\dot{s}i\dot{n}$ (Ихрек) "ничего", "никакой", "ни один..."; $ka\dot{s} < ga\dot{s}$ "рог"; $hi\dot{n}\dot{t}i\dot{t} < hi\dot{n}\dot{t}i\dot{d} < hi\dot{n}\dot{t}i\dot{d}\dot{x}$ (Шиназ), $hi\dot{n}\dot{t}a\dot{d}\dot{i}$ (Борч...) - орвн. $hi\dot{n}\dot{t}i\dot{j} < || hi\dot{n}\dot{t}i\dot{t} < hi\dot{n}\dot{t}i\dot{d} < hi\dot{n}\dot{t}i\dot{d}\dot{x}$ (Рутул) "индюк" - $hi\dot{n}\dot{t}$ "индюк"; $ma\dot{k}v\dot{x} < na\dot{k}v\dot{x}$ "окирды", "стоги"...

Диссимилиация, не характерна для мухадского языка, - ограничена несколькими примерами а) диссимилиативной обруптивизации ($\dot{t}i\dot{v}i\dot{z}\dot{x} < di\dot{v}i\dot{z}\dot{x}$ "священники"...), и б) диссимилиативного оглушения (аспирации): $ka\dot{v}\dot{x} < ga\dot{v}\dot{x}$ (Борч) < $ga\dot{v}\dot{x}$ (Рутул, Шиназ...) "облако"; $t\dot{x}n < d\dot{x}n$ (Хинав) < $d\dot{x}n$ (Рутул...) "шерсть"; $ka\dot{p}ka\dot{v}\dot{x} < ka\dot{v}ga\dot{v}\dot{x}$ "переметная сумка", чешр. рл. $tan\dot{l}i\dot{m}$: "переметные оумки" - срв. груз. $\dot{z}\dot{d}\dot{z}$ $av\dot{g}a$, уд. $ka\dot{v}g\dot{a}$ (< тюрк.-азерб. $ke\dot{j}v\dot{a}$); $pa\dot{g}a$ (Мухр.) < $va\dot{g}a || va\dot{g}a$ (Рут. и др.) "завтра"...

Усечение согласных, наблюдается в разных позициях слова, в большей мере в ауолауте. Примеры: $ne\dot{s}i\dot{c} < ne\dot{s}i\dot{c}$ (Мухрек) < $na\dot{s}i\dot{c} < na\dot{s}i\dot{c}$ (Рутул, Шиназ) "река";

кач=веѣ || кач=веѣи "ремесло", "занятие" -
срв. тюрк.-азерб. кач "дело", "работа", реѣа < реѣаѣ
"ремесло"...

Транспозиция. Примеры перемещения (транспозиции) согласных в мухадском очень редки: чагна (Мухр.) < нагна (Рут., Ихр.) "барабан"; ѣвѣивѣз (Мухр.) - ѣвѣивѣз (Рут.) - ѣвѣивѣз (Хин.) "ресницы"; тагнад || тагнад (Мухр.) - тагнад || тагнад (Рут.) "безобразный", "грязный"...

Субституция. В мухадском языке подставке, замещению подвергаются огласные переднего и заднего ряда; в диалектах и поддиалектах это происходит неравномерно, непоследовательно (подобно данным цахских диалектов и поддиалектов; следовательно, общие замечания в данном случае будут те же, что и в связи о цахским, - см. выше).
Примеры: 1) н - л : ниѣан - леѣан "знак", "признак", "прицел" (Рут. и др.); инсан (Шиназ) - илсан (Рут.) "народ"... 2) л - р : сирка (Ихрек) - сирка (Рутул, Борч) "укоуо"; ѣајарап (Рутул) - ѣајарап (Мухрек) - ѣајар (Шиназ) "молния"... 3) н - т : наѣа (Рутул) - таѣа (Мухрек) "молотил.доска"; ниѣтар || тиѣтар "складной нож" ... 4) л-в-в : авала' || авала'ла' || авала'ла' "снизу" "вверх", "наверх"... 5) л/л - с : лвам/лвам - (Рутул и др.) - свам (Мухрек) "берлога" ... 6) т-к : чак || чак (Шиназ) - чат || чат (Рутул, Гуфа и др.), "гумно" - срвн. множ.ч. чидима (Рутул, Гуфа)...

КЛАССИФИКАЦИЯ СОГЛАСНЫХ МУХАДСКОГО ЯЗЫКА

	1. Омичные			2. Африкаты			3. Спиранты			4. Соноры
	Зв.	Приг.	Аор.	Зв.	Приг.	Аор.	Зв.	Приг.	Получ. смлч. (Зв.)	
Лабials	в	р	р				(w)	[f̣]		м
							ʉ	[f]		
Переднеязычные	интенс. лабиализов.									
	нейт.	ɸ	ɸ							н
	интенс. лабиал.									
	Свист.			ʒ	с	с	ʒ	ʒ	(s)	
	палат.								sw	н
Лентоаль-беогурные	Вибирант								[ṣ]	з
	нейт.			ʒ	с	с	ʒ	ʒ		
	интенс. лабиал.			ʒ						
Лентоаль-лаферальн.										
Среднеязычн.							j			

(Продолж. таблицы)

		1.		2.		3.	4.
		г	к	к	к		
Сагүенз.	неинтенс.					χ	α
	интенс.	(ʒ)	(к ₂)				χʳ
	лабиализ.	g _w	k _w			χ _w	α _w
	палатализ.						[αʲ, αʲʳ]
Фаринг.	неинтенс.	ʒ	q	q			
	интенс.			(ʒʳ)			
	лабиализ.		q _w	q _w			
	неинтенс.			ɔ			ʁ
Ларинг.	интенс.						
	лабиализ.						ʁ _w
	палатализ.						[ʁʲ]

1) В круглых скобках отмечены пережиточно сохранившиеся фонемы.

2) В квадратных скобках отмечены субфонемные варианты (аллофоны).

7) \bar{q} - \underline{q} : ма \bar{q} а \bar{q} (Рутул) - ма \underline{q} а \underline{q} (Мухрек)
 "пух", "пуховик"; $\bar{q}\bar{a}l \parallel \underline{q}\underline{e}l$ (Рутул, Мухрек) - $\bar{q}\bar{a}l$
 $\parallel \underline{q}\underline{a}l$ (Борч, Шин., Хянав.) "соль"... 8) \underline{k} - \underline{q} :
 $\bar{q}\bar{a}k$ (Рутул, Шиназ) - $\bar{q}\bar{a}q$ (Мухрек) "теленок"...
 9) \bar{k} - \bar{q} : $\bar{k}utxaj$ (Рутул) - $\bar{q}u.txwaj$ (Мух-
 рек) "двойня", "близнецы"; $\bar{q}inasi$ (Рут. и др.) -
 $\bar{q}i\bar{q}asi$ (Шиназ) "придет", "вернется"... 10) \bar{q} - \bar{z} - 0
 [нуль]: $\bar{q}u\bar{q}i\bar{s}na$ (Борч) - $\bar{z}i\bar{z}i\bar{z}di\bar{s}$ (Рутул) "не
 сможет"; $\bar{g}\bar{a}\bar{s}=m\bar{a}q$ (Борч) - $\bar{g}\bar{a}\bar{s}=m\bar{z}$ (Рутул, Ши-
 рек) "голод -(я) - холод"; $\bar{h}\bar{a}\bar{q}\bar{a}s$ (Борч, Ихрек, Мух-
 рек) - $\bar{h}\bar{a}\bar{z}\bar{a}s \rightarrow \bar{h}\bar{a}\bar{z}\bar{a}s \rightarrow \bar{h}\bar{a}\bar{s}$ (Рутул) "делать"... 11) \bar{q} -
 - \bar{y} : ма \bar{q} ра \parallel ма \bar{y} ра "барабан" (см. в.); ма \bar{q} а \bar{w} (Ши-
 наз) - ма \bar{y} а \bar{w} (Рутул, Борч) "кот"... 12) \bar{q} - \bar{x} :
 $\bar{q}\bar{a}\bar{b}\bar{a}q \parallel \bar{q}\bar{a}\bar{b}\bar{a}x$ "тыква", $\bar{m}\bar{a}\bar{z}\bar{a}q\bar{d}\bar{z}$ (Рутул) - $\bar{m}\bar{a}\bar{z}\bar{a}x\bar{d}\bar{z}$
 (Мухрек) "темный"...

Вставка (эпентеза) согласных наблюдается, главным образом, в заимствованных словах, так, например: $turt < tut$ "туда": $turtad$ осик "тутовое дерево, шелковица" - орв. уд. tut , груз. თუთა $tuta$ (< араб., тюрк. tut , dut); "рог"...

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ О СООТВЕТСТВИИ ГЛАСНЫХ В ЦАХСКОМ И МУХАДСКОМ ЯЗЫКАХ

Установление систематического соответствия гласных в цахском и мухадском языках (в плане их закономерного развития) связано с трудностями; сложность обусловлена самим характером исследуемого объекта (влияние окружа-

ших языков - родственных и яносистемных, постоянные изменения артикуляции гласных, благодаря внутренним сдвигам и трансформациям таковых, взаимовлияние гласного и гласного, согласного и гласного, разнообразные вокалические инфлекции, перегласовки и т.п.). В определенной мере исключением является регулярное соответствие гласных, наблюдаемое в исконной и заимствованной лексике): o (цах) - u (мухад.): орв., в частности, I) oп (o) - uп (м) "голоо", "звук"; os (o) - us (м) "дрова"; o (o) - u (u) "имя"; o (o) - u (u) "дождь"; o "наверх", odə "верхний" (o) - u "наверх", udə "верхний" (м)...
 2) o (o) - u (u) "товарищ", o (o) - u (u) "одеяло"...

СООТВЕТСТВИЯ СОГЛАСНЫХ В ЦАХСКОМ И МУХАДСКОМ ЯЗЫКАХ

В общей лексике цахского и мухадского языков выявляются почти одинаковые, идентичные соответствия: срвн.
 напр., o (o) - u (u) "дом", o (o) - u (u) "ооль", o (o) - u (u) "двадцать", o (o) - u (u) "сердце", o (o) - u (u) "день", o (o) - u (u) "бык", o (o) - u (u) "снег", o (o) - u (u) "блоха", o (o) - u (u) "маленький"...

Наряду с указанными совпадениями имеются и некоторые корреляции (соотносительность) звуков, например: I) o

(цах.) - d (мухад.): x'an - x'ad "вода"; ĉin - ĉid "блоха"; xana - xadʒ "звезда"; šin - šid šit "клоп"... 2) v < w (цах.) - ʃ (мухад.): tav-xal "дом"; xav - xal "небо", xeν - xe "груз"; qev - qäl (qe) "соль"... 3) k || q (цах.) - q || q (мухад.): oq (цахур. и др. диал.), oq (гильмиц. диал.) - uq (Рутул), uqʷ (Мухрек, Лучек, Амоар), uq (Шиназ) "травя"; kan (Цахур и др.), qan (гильмиц. диал.) - qan (Рутул), qan || qan (Шиназ) "дно"; viqil' (Цахур и др.), viqmil' (гильмиц. диал.) - qil' (Рутул и др.); hiqmil, viqmil (Ихрек), vʒqʒl (Мухрек) "голова"; kə.v (Цахур и др.), qiv (Гильмиц, Микик) - qil, qil (Рутул и др.) "мышь"; kəlkam (Цахур и др.), qʒl - qam (Гильмиц) - laq (Мухад) "печень"... 4) ʃ || нуль (цах.) - q нуль (0) (мухад.): ha'as > haas > hās (ц.) - haqas, haqan (мухад.: Ихрек, Мухрек, Борч...), ha'as > haas > hās (рутул. диал.) "делать", "делание"; gju'aras > gjuaras > gjūras (ц.) - siqin (мухад.: рутул. диал. и др.), ziqin (Ихрек) "сидеть"... 5) j (цах.) - ʒ (мухад.): ji q - ʒq "зола"; jih, illā - jih, illā - ʒhəd "шесть"; ja, q - ʒa, q "дорога"; jo, xa - ʒə, x (м.) "мельница"...

Эти сопоставления существенно не отделяют друг от друга фонетические системы цахского и мухадокского языков; более того, надо полагать, что констатация таких соответствий, исходящих из регулярности корреляции, возможна даже в диалектных ареалах одного и того же языка;

они аналогичны хотя бы закономерным соответствиям, бы-
тующим в диалектах аварского языка, в частности: а) в
хундзахском и чадаколовском, б) в тохоком и чадаколов-
ском, в) в хундзахском и аццухском (фонетические данные
этих диалектов см. И.И.Церцвадзе - 1948, стр.117-214).¹

СООТВЕТСТВИЯ СОГЛАСНЫХ В ЦАХСКОМ, МУХАДСКОМ И НЕКО-
ТОРЫХ БЛИЗКОРОДСТВЕННЫХ ЯЗЫКАХ. ОПЫТ РЕКОНСТРУКЦИИ
НЕКОТОРЫХ КОНСОНАНТНЫХ АРХЕТИПОВ

Для выдвинутых в этой главе вопросов, касающихся
закономерного соответствия согласных и реконструкции не-
которых консонантных архетипов, данные цахского и му-
хадского языков сопоставляются с данными родственных
языков, преимущественно удийского языка; поэтому интер-
претация и выводы гл. образом делаются с ориентацией
именно на эти три языка. Примеры эмпирических материа-
лов представлены в 32 параграфах, из которых §§1-21 пос-
вящены соотносительным (коррелятивным) соответствиям
[I] , а §§ 22-32 - идентичным (П)²: I: § I. $\underline{v} < \underline{w}$

-
1. В грузинском тексте этой книги дана более подроб-
ная интерпретация с заключениями, вытекающими из пред-
ставленных выше фонетич. сопоставлений.
 2. Здесь эти вопросы рассмотрены намного сокращенно, чем
это изложено в грузинском тексте данной книги.

(цах., мухад.) - в (уд.: I) *viħin* < *wiħin*
 (ц.м.) - *vikin* (уд.) - срв. также: *viħin* (лезг.),
fiħin (агул., табас.), *fiħin* (джек.) "живот"; 2) *vaš* <
vaš(ц.), *veš* < *weš* (м.) - *vaš*, || *vač*, (уд.), -
 срв. также: *viš* (лезг.), *vač* < *važ* (табас.),
vaš (арч.), *vešonni* (анд.) "сто"; 3) *viciħ*
viciħ, *vəciħ*, *viciħ* (цах., мухад. ди-
 ал. варианты) - *veħ* (уд.), - срв. также: *viciħ*
 (будух.), *viciħ* (джек.), *vaħ* (лезг., агул.),
veħ (табас.), *vač* < *vaq* (арч.), *vaq*
 (авар.), *voq* (капуч.) "солнце"...

§ 2. с (цах., мухад.) - š (уд.): I) *os* (ц.),
us (м.) - *uš* (уд.); "дрова"; 2) *so*, *soj* < **šwej*
 (ц.), *si* (м.) - *šue* < *šue* (уд.), - срв. также:
sev < *sew* (лезг.), *soz* < *swač* (будух.),
swač (джек.), *šwe* || *šue* (табас.), *si* (анд.),
ci (авар.) "медведь"; 3) *sa,va* (ц.), *siħ* (м.) -
šul (уд.), - срв. также: *siħ* (лезг.), *soł* (та-
 бас, арч.), *sul* (агул.), *śələ* < *βələ* < *β:šula*
 (хинал.) "лиса"...

§ 3. л (цах., мухад.) - ž (уд.): I) *jił* (ц.)
jił || *jł* (м.) - *i,ž* (уд.), - срв. также: *živ* ||
 > *žiw* (лезг.), *již* (будух., джек.), *gza*, *gžə*
 (хинал.) "онег"; 2) *paž* < **βəž* (цах.; гильмиц.-киаг.),
paž < **βəž* (мухад.) "губа" - *žotcx* [*βiž*] (уд.) "рот".

§ 4. с (цах., мухад.) - č || š (уд.): I) *məc* (ц.)
 - *miš* < **mič* (уд.), - срв. также: *mičw* || *mič*
 (багул.), *miči* (ботлах., годобер., тинд., карат.),

мо̄џи (анд.), мӣџω (чамал.) "ветер"...

§ 5. џ (цах., мухад.) - џ̣ (уд.): 1) џӣџ (мух.) - кӣџан (уд.) "щенок"; 2) џэ̄џ: џэ̄џџэ̄ < џэ̄џ: дэ̄ (мух.) - џа̄џ (уд.) "узкий"...

§ 6. џ < џω, к̄ < кω (цах., мухад.) - р̄ (уд.): 1) џо̄.л̄в̄а < џо̄.д̄.л̄в̄а < џω.а̄.д̄.л̄в̄а (ц.), џив̄е̄.д̄ (м.) - ра̄.л̄ < *џив̄а̄: (уд.) - срв. также: џив̄е̄д̄ (лезгян.), џωад̄ (крыз.), џид̄ < џив̄ид̄ (агул), џив̄ (табас.) "два"... 2) џо̄џω: џо̄џωид̄ > џо̄џид̄: л̄в̄а (ц.), џид̄ < џив̄ид̄ (м.) - џӣџ < *џӣџω (уд.) - срв. также: џид̄ (лезг.), џив̄ (табао), џид̄ (агул), џид̄ (будух., джек.) "четыре"...

§ 7. хω, х̄ω, [х̄ω] џω (цах., мухад.) - џ (уд.): ах̄.ас (ц.) "оставить", "оставаться"; џӣ < џэ̄ "быть за..." (м.) - еџе̄с "сохранить", еџӣ "сохраненный", "сохранный", "спрятанный" (уд.) - срв. также: ӣх̄.ас < ах̄.ас (агул.) "сохранять", х̄ӣп < *х̄ω.п (лезг.) "сохранить"...

§ 8. х̄ω < џω > џ (цах., мухад.) - џ (уд.): 1) на̄х̄ω, н̄а̄џω (ц.), н̄а̄х̄ω [на̄х̄ω?] (м.) - неџ (уд.), - срв. также: неџω (агул.), неџ (табас.), н̄сх (джек., будух.), на̄х̄ω (арч.), ник (хинал.) "саман", "мякля"; 2) мо̄.џ || мо̄.х (ц.), та̄.х̄, та̄х̄ (м.) - та̄.џ (уд.), - срв. также: т̄ја̄.џ (табас.), т̄ја̄џ (агул.), те̄х̄ω (лезг.), тӣк, (авар.) "дуб"...

§ 9. џ: || > џ (цах., мухад.) - џ (уд.):

I) аҕҕи , аҕҕас (ц.), хааҕэн < хааҕэн (м.)
- biges (уд.), - орв. также ҕин (лезг.), "дер-
жать", "держание"...

§ IO. ҕ < ҕ > ҕ (цах., мухад.) - ҕ (уд.):

I) jaҕ (род.п. jaҕэна , дат.п. jaҕэс
jaҕэс), таҕ (род.п. таҕэд , дат. та-
эс) - jaҕ (род.п. jaҕнај , дат. jaҕних)
"дорога", - срв. также: лезг. чег (род.п. чегин ;
локат. || нареч. чеге); агул. чег , арч. деҕ "до-
рога"...; 2) jаҕ , jiҕ (род.п. jаҕэн , дат. jа-
эс , jигис); таҕ (род.п. таҕид, та-
ид) - ig (уд.), - орв. также: чиг (лезг.), чик
(агул), dig (арч.)...

§ II. и (цах., мухад.) - ҕ (уд.): I) вок < wok
(ц.), *вок (м.)^I - воҕ (уд.) "свинья", - орв. так-
же: вак (лезг., джек.); 2) jак (м.)² - jeҕ , eҕ

-
- I. В значении "свинья" в соврем. мухадском языке употреб-
ляются заимств. слово "донҕиҕ"; исконное же вок <
wак встречается опорадически, притом, преимущественно
в виде атрибутивного члена выражения wоkdэ jак -
"свиное мясо", "овинина"; "вок" употребляется также
при ругани.
2. В значении "мясо" в соврем. цахском языке употребляется
"ҕичи"; если его сравнить с удийским словом ҕич ,
обозначающим "корову", то можно полагать, что в цах-
ском изначала "ҕичи" имело значение "говядины" (= "ко-
ровье мясо"), а "мясо" обозначалось тем же словом
"jак" или чем-то подобным.

(уд.), - срвн. также: *jäk* (лезг., табас.), *jük* (джек), *jek* (будух), *jak* (агул.) "мясо"...

§ 12. $\underline{K} < \underline{K} > (g, >), g$ (цах., мухад.) - \underline{q} (уд.)

1) цах.: *xek* (род.п. *xekian*; мн.ч. *xek, āč*);

мухад.: *xik* (род.п. *xik, zčdž* - Мухрек, Ихрек; *xik, zčdž* - Рутул) - *u.g* (уд.), "орех"...

2) цах.: *žik'i*, *jik'i*, *vik'i* (по грамм. класо.);

мухад.: *həžən*, *čəžən*, *vəžən* (Мухрек, Ихрек), - *jižən*, *čižən*, *vəžən* (Рутул...), *jikən*, *čəkən*, *vəkən* (Шиназ) - уд. *žiqes*, *žiqsun* "желать", "любить", - срв. также: *juk, uj* (хинал.), *kan = x'as* (агул.), *kin = x'uz* (табао.)

...

§ 13. $\underline{ɔ} < \parallel q, k$ (цах., мухад.) - $\underline{ɔ} \parallel \rightarrow \underline{0} [=$

= нуль] (уд.); \check{c} (цах., мухад.) - $\underline{0}$ [мн.ч. (уд.): 1) *qew*

< *qew* (ц.), *qel* || *qäl* (м.) - *el < 'el < *qel* уд.)

"соль", - срв. также: *qel* (лезг., табас.), *qā* (хинал.)... 2) цах. *hi'i*, *ha'as*; *haj'i*, *haj'as*; *hav'i*, *hav'as*,

мухад. *hə'ən*, *čə'ən*, *və'ən* (Рутул.) - *həžən*,

haqas (Борч, Ихрек, Мухрек) - уд.: *ves < *ve'es < *vedes* "делать", "делание"...

3) *məq* (ц.), *məq* || *mıq* (м.) - *mi < *mi' < *miq* (уд.) "холод"...

4) *č'in* (ц.), *č'id* (м.) - *in < *č'in* (уд.) "блоха"...

§ 14. $\underline{h} < \underline{h} > [= x < x. ?]$ (цах., мухад.) - \underline{q} (уд.):

1) *hənta* || *hənta* (Цахур...), *həvna* || *həvna* ||

|| *hətna* (Микик...); мухад.: *həv* || *həv* -

- уд.: *тиг* "ноготь", - орв. также: *көк* (лезг.),
 ' *кечк* (агул.) "ноготь", - срв. также груз. *ჭიჭი*
кечки "кора"; 2) цах.: *həvun* "самка",
hunašä "женщина", "жена"; мухад.: *hədəldə, xə -*
dəldə (множ.ч. *həzlä*) "женщина", "жена" - уд.
qela "отельная (корова)", "жерёбая (лошадь)", оупоросая
 (свинья)"...; 3) *həvllä* < *həd:lä* (ц.), *həd* <
 < *həvid* (м.) - *qoqwa* (уд.) "пять"; 4) *jəhəd:lä* (ц.),
xəhəd (м.) - *иғ* (уд.) "шесть" ...

§ 15 х (цах., мухад.) - г (уд.): 1) *хапа* (ц.),
хадз (м.) - *qavin* (уд.) "звезда"...; 2) *тихи*
 (ц.), *тэхэт* (м.) - *ағ* (уд.)^I "грудь" - срвн. так-
 же: *тихит* (табао.), *тихич* (агул.), *тагсаг*
 (будух., джөк.), *хич* (лезг.), *тихоч* (арч.), *ти -*
qiv (дид.) "грудь".

§ 16. х (цах., мухад.) - к (уд.): 1) *хэл* (ц., м.)
 - *кил* (уд.) "рука", - срв. также: *кил* (арч., хинал);
хил "рука" || *кил* "ветка" (агул)... 2) *ха, =ч =*,
ха, =в =, *ха, =д =* (ц.) "большой"; *а,чхэд*,
а,вхэд, *а,дхэд* (м.) "высокий" - *кала* „боль-
 шой", *калкала* "крупный" (уд.), - срвн. также *а,хи*
 (табао.) "большой"...

I. В совр. удийском языке это слово всецело вытеснено за-
 имствованным "döš", но оно (*а,г*) в значении "грудь"
 в виде первого компонента сохранено в сложном слове
а,г = таси "белка" - дословно: "белая грудь"
 (← букв.: грудь-белая).

§ 17. h , h₂ , к (цах., мухад.) - к (уд.):

1) u hun || uhun (ц.), uhun (м.) - викин
(уд.) - ом.в. ооотв. u < w - v (§1); 2) цах. ohanas < ohhanas, orhanas < ovhhanas (Цахур...) -
об.клявоо.; orhwanaz || uwohwanaz; ohun
(Гильмиц), otkin < odkin, orkin < ovkin (Аттал,
Каляд...) "кушать", "кушанье"; мухад.: ʒävätʒihhatä
(Рутул), ʒävätʒhhatʒ = anaʒi (Мухрек), ʒiviʒ
uqʒʒhhatʒ (Ихрек), ʒäväʒuqʒʒhata
(Шиваз) "коровы пасутся = траву кушают" - уд.; ukes
"кушать", uksin "кушанье, икал "кушавший",
käj , uki "окушанный", uka! "кушай".

§ 18. x^ʼ , h^ʼ (цах., мухад.) - x (уд.): 1) x^ʼan
> x^ʼän (ц.), x^ʼäd > x^ʼed (м.) - xe (уд.)
"вода", - орвн. также: x^ʼet || x^ʼed > ʒed (агул.),
x^ʼad || x^ʼod (бодук.), ʒin (дарг.), ʒin
(лак)... 2) x^ʼev = (ц.), x^ʼiv = (м.) - xiv (уд.)
"три", - орвн. также: x^ʼivid (агул.), ʒivid (бу-
дук, джэк.), ʒivvit (табао)... 4) gih^ʼas ||
|| gix^ʼas (ц.), gihin (м.) - ʒaxes
(уд.) "класть", "положить"... 5) eʒh^ʼan (ц.),
ʒih^ʼiʒaj (м.) - eʒne (уд.) "говорят", - орвн.
также: ʒa-x-un (лезг.)...

§ 19. h , h^ʼ , h₂ (цах., мухад.) - 0 - нуль^I (уд.):

I. В двух позициях: в начале и середине слова.

1) цах. $h\grave{a}t\grave{a} \parallel x'\grave{a}t\grave{a}$; мухад.: $h\grave{a}t$ (Рутул ...),
 $x'\grave{a}t$ (Шиназ) — уд. $mi <^* mi\grave{x}$, — срвн. также: $mi\grave{x}$
(агул., лезг., табао., будух.), $m\grave{a}x$ (крыз., джэк.),
 $ma\grave{x}$ (арч.), $ma\grave{q}$ (хинал) "ячмень";

2) $\check{z}i\grave{x}a \parallel \check{z}i\grave{x}\grave{a}$ (п.); $x\grave{a}t \parallel x\grave{a}t$ (м.) —
 $ax <^* xax$ (уд.) "груша", — срвн. также: $\check{z}i\grave{x}e\check{t}$ (агул.),
 $\check{z}e\check{x}e\check{t}$ (табао.), $si\grave{x}we\check{t}$ (лезг.)...

§ 20. $\underline{y} < \bar{q} > q$ (цах., мухад.) — \underline{y} (уд.)

I) цах.: $j\grave{a}t$ (Цахур...), $ji\check{y}$ (Микик, Гильмиц)
"день"; $\bar{q}iina$ (Цахур), $yiina$, $yejna$ (Микик, Гиль-
миц, Курдул), $qiina$ (Мишлеш) "сегодня"; мухад.: $j\grave{a}y$
(Мухрек, Ихрек, Шиназ), $ji\check{y}$ (Рутул...) "день"; $ji\grave{y}a$
(Рутул...), $yi\grave{y}a$ (Ихрек, Хинав...) "сегодня" — уд.:
 yi "день", ye "сегодня", — срвн. также: $j\ddot{y}$, — множ.

ч. $ji\bar{q}a\check{t}$ (лезг.); $ja\check{y}$ — множ.ч. $\bar{q}a\check{t}$ (агул.)...
2) цах.: $\bar{q}a\check{e} \parallel ya\check{e}$ (Цахур...), $y\check{a}\check{e} \parallel y\check{a}\check{e}$ (Гиль-
миц, Микик), $q\check{a}\check{e}$ (Мишлеш); мухад.: $y\check{a}\check{e}d\check{a} \parallel y\check{a}\check{e}d\check{a}$
> $y\check{a}\check{e}d$ — уд. $\check{z}o\check{y}u\check{e}$ "лето"...

§ 21. $\underline{y} > \check{y} \parallel y < \bar{q}$ (цах., мухад.) — \underline{y} (уд.)

I) $n\grave{a}y$ (п.); $n\grave{a}y\check{w} \parallel n\grave{a}y\check{w}$ (м.) — $ne\check{y}$ (уд.)
"олеза", — срвн. также: лезг. $na\check{y}$ (род.п. $na\bar{q}adi$,
множ.ч. $na\bar{q}a\check{t}$); агул. $ne\check{y}$ (множ.ч. $ne\check{y}a\check{t}$);
 $mo\bar{q}o$ (анд.); $ma\check{q}$ (лак.)...

II : § 22. q (цах., мухад.) — q (уд.): цах.: $qal\check{a}$
"пришел", "вернулоя", $qival\check{a}s$, $qal\check{a}s$ "вер-
нуть", "возвращать"; мухад.: $q\check{a}'\grave{a}n$ (Рутул...), $q\check{a}$ -
 $q\check{a}n$ (Мухрек, Ихрек) "сделать, совершить заново, пов-

торно"; qəšən || qišin "быть, сделаться заново",
 "возродиться", - qımad "задний" - уд. qaj: vakəs
 "возвращаться", qaj: des "вернуть", - qoš "на -
 зад, озади", - срв. также: qavın "одевать заново"
 (лезг.)...

§ 23. x || > x (цах., мухад.) - x (уд.): цах.: uxas,
 juxas, vıxas (инф.), ux.i , jıxı ,
 vıx.i (маодар) - по грам. кл.; мухад.: řıxas
 (инф.), řıxın (маодар) - уд. řıxes (инф.),
 řıxēsın (масд.) "родить", - срв. также: xın
 (лезг.), xıcas , xas (агул.), xıç (табао.)...

§ 24. x̣ (цах., мухад.) - x̣ (уд.): I xo , xı (ц.);
 xoc , xıoc (м.) - уд. xacı "мука", - срв. так-
 же: xıç (табао.), řıac (агул.), xıç (лезг.)...

2) цах.: xo.v , множ.ч. xo.j: və (цахур...), xıa ,
 xıa.vı (гильмиц.); мухад.: xə.v || xəv — уд.
 xoç "вымя"...

§ 25. ḳ (цах., мухад.) - ḳ (уд.): jıḳ (ц.-м.) -
 ıḳ (уд.), - срв. также: jıḳ (джек.), jııḳ (табао.),
 řıḳ (лезг.), ıçḳ (агул.)...; doç < *daḳw
 (бацб.)...

§ 26. ṭ (цах., мухад.) - ṭ (уд.): I цах.: q̣aṭas
 (Цахур...), qaṭas (Мишлеш) "выкроить, окроить"; q̣a-
 ṭıı , qarṭıı < qaṿṭıı "резать, -резание", "заре-
 зать", заколоть"; мухад.: aṭın , aṭın < aṿṭın
 "зарезать", "заколоть" - уд.: voṭes (инф.), voṭesın
 (масд.) "резать", "порезать", - срв. также: aṭın (лез-

гин.), aṭas (агул.), karatıx, aldatıx (табас.), uṭin (лак.): teṭar < *deṭar (общ.) "резать", "резание"...: 2) цах., мухад.: tət̪ɪl < *təɪlɪ < *t̪ɪɪɪn [?] - уд. t̪ɪl "виноград"...

§ 27. s, || > s (цах., мухад.) - s (уд.): I) jis, a-na (ц.), jist̪ə < jisdə (м.) - bisi (уд.) "отарый"; 2) nis.ä || nisä (ц.м.) - yusme (уд.) "оыр", -срв. также: nisi (лезг.), nis (табас., агул.), nusu (будух.); nisi (джек.)... 3) sa: (ц., м.) - sa (уд.) "один": c̪ə+s.a (А. Дирр: цысса) "одиннадцать" (букв.: десять + один: c̪ə+s.a) - || s̪ || > s̪ < sa-o (уд.) "один", -срв. также: sa, sad (лезг.), sad (будух., джек., агул.), sa (хинал.), ds̪ (арч.); so (авар.)...

§ 28. ʒ (цах., мухад.) - ʒ (уд.): miʒ (цах., мух.)^I - miʒ (уд.) "язык", -срв. также: meʒ (агул., будух., джек.), meʒ || < meʒ (лезг.), meʒ || < meʒ (табас.), meʒ (дид.)...; 2) ʒə (ц., м.) - ʒи (уд.) "я", -срв. также: ʒин (лезг., агул.), ʒən (будух.), ʒин (джек.), iʒи (табас.), ʒон (арч.); (авар.)... 3) eʒas (ц.), jeʒäs || jeʒes (м.) "пахать", veʒin "сеять" (м.) - eʒ-ves "пахать", eʒ "пашня" (уд.), -срв. также: uʒas (агул.), j̪iʒaʒ (крнз.), uʒиx (табас.), suʒи (будух.)...

1. В мухадском языке это слово (miʒ) употребляется в анатомическом значении; в омыоле "речи" имеется олово č̪äɪl; так, напр., miʒad č̪äɪl "мухадский язык" и т.д.

§ 29. o, o (пах., мухад.) - o (уд.): I *oа*, *oaj* (ц., м.) "огонь" - *oib* (уд.) "горящий уголь"; "жар", - орв. также: *oaj* (лезг.), *oа* (агул., табас.), *oo* (арч.); 2) *jiç, ðd* - (ц.), *juç, ив* (м.) - *viç* "десять", *saç, e* < **sa* - *viç, e* "одиннадцать" - "один" + "десять" (уд.)..., - орв. также: *çud* (лезг.), *jiç, ив* (табас.), *jiçud* (агул.), *jiçid* (джек.), *viçarui* (арч) ...

§ 30. š, > || š (пах., мухад.) - š (уд.): I *šin* (ц.), *šid* (м.) "пот" - *šäjn* "мокрый", "влажный" (уд.); 2) пах.: *viš, инна*, *hiš, инна* (Цахур.), *hašina* (мижик.); мухад.: *viš* || > *иш* (Рутул, Хинав, Мухрек), *vəš* (Ихрек), *hiš, ил* > *иш* (Шиназ) - *šui* (уд.) "кто", - орв. также: табас. *viš* (именит. п.), *šile* (эргат. п.) "кто"...

§ 31. č, > || č (пах., мухад.) - č (уд.): I пах.: *čiva* (Цахур, Мижик), *čiva* (Гильмиц); мухад.: *čil* - уд. *ča* (~ редко: *ча*) "веревка, сачок", "шнур (из шерсти)"; 2) *iļyečäs*, *iļyevčäs* "переходить", "перейти" (пах.), *gačün*, *gačäs* "отодвинуть", "отодвигать", "отодвинуться" (мухад.) - *čeγes* "выйти", "выходить", *čevakes* "перейти", "переходить" (уд.)...

§ 32. č (пах., мухад.) - š, š (уд.): I *əč* (ц.) *äč* || > *eč* (м.) - *eš*, || *eš* "яблоко" (уд.) - орв. также: *ič* (лезг.), *ječ* (джек.), *več* (табас.), *hač* (агул.), *anš* (арч.); 2) *qečän*, *qeγčäna* ||

qevšen "гнилой" (ц.), siBčid > || sipčid "гнилой", "тухлое" — Baš.a || Baša "гнилой" (уд.)...

§ 33. ě (цах., мухад.) — o [чүә] (уд.): ěin (цах.), ěid (м.) — in^z ěin (уд.) "блоха"...

Эти примеры соответствия согласных дают возможность сделать некоторые выводы:

I. В цахско-мухадско-удийском выявляются два вида соответствий: с о о т н о с и т е л ь н ы й (коррелятивный) и и д е н т и ч н ы й. В первом можно подразумевать фонетическую реализацию исходной фонемы в виде звуков-рефлексов (оубфонем). Идентичные же соответствия делятся на две группы: первую группу составляют сопоставленные согласные, выражающие идентичные, одинаковые соответствия, опорой которых (в языке-основе) можно подразумевать тот же согласный. Вторую группу составляют кажущиеся идентичные (исторически неидентичные) соответствия, т.к. выявленные в сопоставленных языках одинаковые варианты могли произойти от других согласных, отличных местом и способом образования (в эту группу, в частности, входят спиранты, представляющие одинаковый рефлекс, но в более ранней стадии имеющие истоком аффрикату).

II. Закономерность некоторых соответствий конкретно можно представить так: I) из перечисленных соответствий удийский язык сохранил более древний вид, которому в цахском и мухадском соответствует одинаково модифицированный вариант. См. § I: соотв. $v < w$ (цах., мухад.) — v (уд.); §§ I4, I5: x, ħ, ħ, (цах., мухад.) — q (уд.); § I7: x, ħ

(цах., мухад.) - к (уд.)...; но: 2) цахско-мухадскому опиранту в удийском соответствует опять-таки опирант (см.в.), в таком случае исходным вариантом предполагается омычный.

3) Цахско-мухадским свистящим спирантам и аффрикатам в удийском соответствуют шипящие варианты (см.в.); в этом соответствии удийский выявляет вторичное положение. Такая эволюция (свистящее/шипящее) объясняется ослаблением артикуляции в результате альвеоляризации передняязычных (в таком случае принимается во внимание и влияние окружающего тюрко-азербайджанского языка). Тенденцию к альвеоляризации выявляют и другие близкородственные языки, так что этот процесс надо признать как общую тенденцию замены свистящих шипящими. В этом отношении более стойкое положение наблюдается в цахском и мухадском языках.

4) Цахский и мухадский сохранили искожные (возможно, первичные) уровни в следующих соответствиях (представленных в §§6,7): q_{ω}, k_{ω} (цах., мухад.) > Р (уд.); x_{ω}, x'_{ω} (цах. мухад.), или: $\beta_{\omega}, \beta'_{\omega}$ (цах., мухад.) > Ф (уд.). Удийский вариант (Р, Ф) получен вследствие передвижения вперед лабиализованных омычных и спирантов заднего ряда¹. Этот процесс доказывает вторичность огласных Р, Ф (хотя эти огласные в удийском языке находятся в процессе становления фонемам²). А наличие огласных Р, Ф в нескольких цахских и мухадских оловах надо характеризовать как

1. См. Лабиализованные огласные и их изменения...

2. Ср. напр., р.ер. (датокий тюрк) - рер (шелуха); рi (кровь) - рi (козье сало) - bi (оделанный); fi (вино) - vl (твой)...

совершенно новое явление. 5) Некоторым цахско-мухадским лабиализованным согласным (напр., $q_m > x, x^h; \gamma^h$) в удийском вместо характерного для него вперед отодвинутого (лабиальному) варианта соответствует нелабиализованный вариант того же заднего ряда (см. §§ 8, 21). Возникает вопрос: чем же обусловлено двойное (двухвариантное) соответствие в удийском? — это должно быть обусловлено существованием исторически различных двух типов лабиализованных согласных — первичных и вторичных. В последнем надо подразумевать согласный, качественно отличный от "первичного" лабиализованного, изначально же осложненного лабиальным элементом, т.е. в составе которого момент лабиализации является органической частью.¹ Помимо этого, "первичные" лабиализованные согласные в близкородственных языках (в частности, в удийском) имеют звуковые соотношения, отличные от "вторичных" лабиализованных, которые выявляют ф о н е м н ы е качества.² "Вторичные" же лабиализованные согласные изначально не имели момента лабиализации. Надо полагать, что в этом случае имеется не звуковая единица, а комплекс, где лабиализация не представляет органической части звука, она является каким-то дру-

1. Ср. высказывания Е.А.Бокарева относительно исторической взаимосвязи опирантов ϕ и лабиализованного x^h (x^h). Ср. также соответствия согласных, выявленные Е.А.Бокаревым же по данным аварского, андийского, дидойского, лакского, даргинского, табасаранского и арчбского языков. См. в г о — "Введение в сравнительно-историческое изучение дагестанских языков" (1961).

2. См. Лабиализованные согласные и их изменения...

гим, функциональным элементом, или остатком такового.

6) Из корреляционных соответствий отдельно выделены те случаи, когда нескольким видам цахоко-мухадокских коррелятивных огласных в удийском соответствует один и тот же огласный: ср., напр., q_1^1 (цах., мухад.) - q (уд.); или k_2 (цах., мухад.) - q (уд.). Реализация цахоко-мухадских согласных q_1 , k_1 в одно удийское соответствие (q) можно представить в виде такой формулы: $k_1 < q_1 > q$, или же (скорее всего): $q_1 > q$, $k_1 > q$, полагая наличие согл. q_1 , k_1 еще в цахоко-мухадок-удийском праязыке, а спорадическое существование этих исконных огласных в речи некоторых цахоко-мухадокских аулов надо считать архаизмом. 7) Цахоко-мухадокское q в одних случаях соответствует удийскому q (§ 9...), в других же дает нулевое соответствие (§ 13). Это (нулевое соответствие) в удийском языке удостоверяется и в других случаях (§ 13, § 19); напр., \check{c} (цах., мухад.) - 0 = нуль (уд.); \underline{x} , \underline{p} (цах., мух.) - 0 = нуль (уд.); наряду с этим имеются и такие соответствия (§ 18): \underline{x}' , \underline{p} , \underline{p}' (цах., мух.) - x (уд.), или (§ 23): \underline{x} , \underline{x}' (цах., мух.) - x (уд.). Такое двойное сопоставление, надо полагать,

-
1. Фарингальный протяжный (интенсивный) согл., имеющий в диалектах и поддиалектах субфонемы (рефлексы): \underline{q} , \underline{q}' , \underline{k} (см. §§ 9, 10).
 2. Заднеязычный протяжный (интенсивный) согл., имеющий в диалектах и поддиалектах субфонемы (рефлексы): \underline{g} , \underline{k} , \underline{k}' (см. § 12).

связывается с тем, что сильные (интенсивные), $\tau e \text{ } \rho$. протяжные или более сильные цахско-мухадские огласные в удийском языке перевоплощаются в соответствующие "обычные" (несильные, непротяжные) согласные, а несильные, $\tau e \text{ } \rho$. непротяжные цахско-мухадские согласные в силу овой слабой (неэнергичной) артикуляции в удийском доходят до нулевого уровня (срв. Н.Трубецкой - 1931; И.И.Церцвадзе - 1964).

II. Звуковое соответствие q (цах., мухад.) - q (уд.) относится к идентичным соответствиям (§ 22). В этом совершенно одинаковом соответствии (кстати, подтвержденном и в общих основах других близкородственных языков) налицо отображение опорного (праязыкового) уровня.

III. Сопоставление-равнение общих основ близкородственных языков дает основание выискивать некоторым идентичным (одинаковым) соответствиям цахско-мухадских и удийских согласных другие источники. Например, а) находящиеся в соотношении цахско-мухадское γ и удийское γ надо признать везде рефлексом фарингального звонкого смычного \bar{q} , или дорсального звонкого (полусмычного) опиранта γ^* (§ 20); б) соответствия \underline{k} (цах., мухад.) - \underline{k} (уд.); \underline{x} (цах., мухад.) - \underline{x} (уд.); \underline{t} (цах., мухад.) - \underline{t} (уд.); \underline{s} (цах., мухад.) - \underline{s} (уд.); \underline{c} (цах., мухад.) - \underline{c} (уд.) являются идентичными только внешне, на самом деле опорным вариантом здесь должен был быть интенсивный огласный: $k_2 > k$, $x_2 > x$, $t_2 > t$, $s_2 > s$, $c_2 > c$. Наличие такого согласного в цахском и мухадском языках наряду с неинтенсивным вариантом надо признать как пережи-

ток, имеющий впоследствии модификацию в виде неинтенсивного рефлекса; в) обращают на себя внимание такие случаи одинакового соответствия овистящих (§§ 27-29), нарушающие внешне указанную выше (§§ 2-5) закономерность соответствия свистящих (цах., мухад.) и шипящих (уд.). Но корреляция "интенсивный / неинтенсивный" дает возможность отнести такую соотносительность огласных также к закономерному соответствию, не нарушающему (а наоборот, подтверждающему) упомянутое выше соответствие: свистящий (неинтенсивный) > шипящий (корреляция "интенсивный / неинтенсивный" в таком случае остается в силе). При закономерности корреляции "овистящий / свистящий" следует в исходе подразумевать аффрикату; в таком случае динамику развития свистящих опирантов надо представить так: $\underline{\text{с}} // \underline{\text{с}}$ (цах.-мухад.) < "с" > (уд.) $\underline{\text{с}}$; $\underline{\text{з}}$ (цах., мух.) < $\overset{\wedge}{\text{з}}$ > $\underline{\text{з}}$ (уд.); Г) в цахско-мухадском и удийском языках замечаются также одинаковые соответствия шипящих (§§ 30-32): $\underline{\text{ш}}$ (цах., мухад.) - $\underline{\text{ш}}$ (уд.); $\underline{\text{ш}}$ (цах., мух.) - $\underline{\text{ш}}$ (уд.); $\underline{\text{ш}}$ (цах., мух.) - $\underline{\text{ш}}$ (уд.) и наоборот: $\underline{\text{ш}}$ (цах., мухад.) - $\underline{\text{ш}}$, $\underline{\text{ш}}$ (уд.); $\underline{\text{ш}}$ (цах., мух.) - $\underline{\text{ш}}$ (уд.). И здесь исходной, должно быть, была соответствующая аффриката или интенсивный шипящий спирант, в результате распада которых в близкородственных языках (в том числе и удийском) остается опять-таки шипящий спирант. В некоторых случаях в виде архаизма остается неизменно шипящая аффриката или интенсивный опирант. А смещение аффрикаты с соответствующим опирантом, происходящем в одном и том же языке, думаем, обусловлено его

распадом и, тем самым, потерей своего первоначального свойства уже в языке-основе. Шипящую интенсивную аффрикату и шипящий интенсивный спирант надо характеризовать как звуковую единицу с фонемным достоинством. Отражение таких качеств можно найти и сейчас, поскольку вследствие замены слабого шипящего согласного сильным шипящим изменяется значение слова^I.

По представленной картине звукосоответствий трудно говорить о преимуществе какого-либо языка по опорным уровням сопоставленных огласных: такое преимущество выявляется то в одном (цах., мух.), то в другом (уд.) языке; притом, такое преимущество обнаруживается то по согласным заднего ряда, то — переднего. Все это доказывает, что фонетическая система этих языков сильно расстроена. Поэтому в этих языках столько исключений (доходящих иной раз до "аномалий"), сколько законов и закономерностей. Однако, несмотря на это, можно засвидетельствовать последовательность (закономерность) звукосоответствий. При этом: 1) ясно видно, что цахокий и мухадский языки одинаково сопоставляются удийскому языку, выявляющему, главным образом, отличные от них соответствия; хотя такие соотношения согласных характеризуются закономерной корреляцией и показывают генетическую близость сопоставленных языков, 2) фонетические совпадения еще раз убеждают нас в том, что среди языков лезгийской группы цахский и мухадский языки

I. См. Консонантизм цахокого языка, мухадского языка.

б л и ж е в с е х остальных стоят друг к другу: их дифференциация произошла п о з ж е всех; более того, эта дифференциация еще не закончена, и они выказывают даже наглядные д и а л е к т н ы е взаимоотношения.

- ა ხ ვ ლ ე დ ი ა ნ ი, გ.—სამი „†“ოსურში და მათი მიმართება ძველი ირანულის შესაფერ ბგერებთან. „წელიწადული“, 1922-1924; მისივე — ოსური ენის ისტორიისათვის. III. ხშულთა დისიმილაციური გამუღერება ოსურში. თსუ შრომები, XVIII, 1941; მ ი ს ი ვ ე — ზოგადი და ქართული ფონეტიკის საკითხები, თბილისი, 1938; მ ი ს ი ვ ე — ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბილისი, 1949.
- ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი ვ ა ხ უ შ ტ ი — აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, 1973.
- გ ა ფ რ ი ნ დ ა შ ვ ი ლ ი, შ. — დარგუული ენის წუღახარული დიალექტის ფონეტიკური თავისებურებანი (აულ ხოულ=მაქის მეტყველების მასალათა მიხედვით), ენიმკის მოამბე, XII, 1942; მისივე—ლაბიალიზაციის ბუნებისათვის ზოგ იბერიულ=კავკასიურ ენაში, იბერიულ=კავკასიური ენათმეცნიერება, „VII, თბილისი, 1955; მ ი ს ი ვ ე — ხმოვანთა ფარინგალიზაციის ბუნებისათვის წახურსა და უდიურ ენებში (ექსპერიმენტული გამოკვლევა). მეტყველების ანალიზისა და სინთეზის საკითხები, თბილისი, 1966.
- გ ო ნ ი ა შ ვ ი ლ ი, თ. — ერთი ბგერის ისტორიისათვის ქართულში. ენიმკის მოამბე, II, თბილისი, 1937.
- გ უ დ ა ვ ა, ტ. — ტინდიური ენის ფონეტიკური მიმოხილვა. „იბერიულ=კავკასიური ენათმეცნიერება“, V, თბილისი, 1953; მ ი ს ი ვ ე — ფარინგალურ ხმოვანთა საკითხისათვის ხუნძურსა და ანდიურში. „იბერ.=კავკას. ენათმეცნ.“ IX—X, თბილისი, 1958;
- ი მ ნ ა ი შ ვ ი ლ ი, გ. — უმლაუტი ინგილოურში. „იბერ.

=კავკას.ენათმეცნ.“, V, თბილისი, 1953.

- კ ა ხ ა ძ ე, ო. — ლატერალური თანხმოვნები არჩიბულ-ში. „იბერ.=კავკას. ენათმეცნ.“, IX-X, თბი-ლისი, 1958; მ ი ს ი ვ ე — არჩიბული ენა და მისი ადგილი მონათესავე დაღესტნურ ენათა შორის (საწერ მანქანაზე ნაბეჭდი სალოქტ.დი-სერტ., საქ.სსრ მეცნ.აკადემიის ენათმეცნიერე-ბის ინსტიტუტი), თბილისი, 1973.
- ლ ო მ თ ა თ ი ძ ე, ქ. — აფხაზური ენის ტაპანთური დიალექტი (ტექსტებითურთ), თბილისი, 1944; მ ი ს ი ვ ე — აშხარული დიალექტი და მისი ადგილი სხვა აფხაზურ=აბაზურ დიალექტთა შორის (ტექსტე-ბითურთ), თბილისი, 1954; მ ი ს ი ვ ე - უკანა რიგის ხშულთა წინა რიგის ხშულებით შენაცვლე-ბის კანონზომიერებისათვის ქართველურ ენებში. თსუ ფილოლ. ფაკ-ის 1962 წლის მაისის სამეცნ. სესიის მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 1962;
- შ ღ ე ნ ტ ი, ს. — ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა სა-კითხისათვის ქართველურ ენებში. ენიმკის მ., X, თბილისი, 1941, მ ი ს ი ვ ე — ქართული აფრი-კატების შედგენილობა ექსპერიმენტული მონაცე-მებით. საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, VI, 2, თბილისი, 1945; მ ი ს ი ვ ე — მჟღერი ხშული ფარინგალის საკითხისათვის სვანურში. საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, VII, №7, თბილისი, 1946; მ ი ს ი ვ ე — სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბილისი, 1949.
- რ ო გ ა ვ ა, გ. — ხშულთა ოთხეულგბრივი სისტემა ადიღურ ენებში. საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, IV, №8, თბილისი, 1943; მ ი ს ი ვ ე — ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ქართველურსა და ადიღურ ენებში. „იბერ.=კავკას.ენათმეცნ.“, I, თბილისი, 1946. მ ი ს ი ვ ე — დეტერმინან-

ტისეული ლ სონორის რეფლექსისათვის ქართულ-
ში: ლ -> ვ (თსუ ფილ. ფაკ. IV სამეცნ. სესია:
10-12. V. 62).

- ფ ა ნ რ ვ ი ძ ე, ვ. — უღური ენის გრამატიკული ანა-
ლიზი, თბილისი, 1974.
- ქ ა ლ დ ა ნ ი, მ. — სვანური ენის ლახამულური კილო-
კავის ფონეტიკური თავისებურებანი. „იბერ.“
=კავკას. ენათმეცნ.“, VII, თბილისი, 1955.
- შ ა ნ ი ძ ე, აკ. — უმლაუტი სვანურში. „არილი“, ტფი-
ლისი, 1925; მ ი ს ი ვ ე — ქართული გრა-
მატიკის საფუძვლები. I, თბილისი, 1953.
- ჩ ა რ გ ე ი შ ვ ი ლ ი, ა. — ქართული თანხმოვნების
„ჟ“ და „კ“ — ბიომექანიკის საკითხისათვის.
საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, VII, №8,
თბილისი, 1946.
- ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა, არნ. — გრძელი ხმოვნები მთიულურში.
თსუ მოამბე, IV, ტფილისი, 1924; მ ი ს ი-
ვ ე — საანგარიშო მოხსენება ხუნძური (აგა-
რიული) ენის ჭარულ კილოზე მუშაობისა ზაქა-
თალაში (I-14.VII. 1938), ენიმკის მოამბე,
IV (ვ), ტფილისი, 1939; მ ი ს ი ვ ე —
მანხილის საკითხისათვის ძველ ქართულში.
ნაწილი I, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამ-
ბე, ტ. III, №2. ნაწილი II; ტ. III, №3,
თბილისი, 1942; მისივე — იბერიულ-კავკასიუ-
რი ენათმეცნიერების შესავალი, თბილისი,
1979.
- ჩ ი ქ ო ბ ა ვ ა არნ., ც ე რ ც ვ ა ძ ე, ილ. — ხუნ-
ძური ენა, თბილისი, 1962.
- ც ე რ ც ვ ა ძ ე, ილ. — ერთი ლატერალური თანხმოვანი
და მისი შესატყვისის რეფლექსები და დესტნის
ხუნძურ=ანდიურ=დიდოური ჯგუფის ენებში. საქ.
სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, XII, № 7,

1952; მ ი ს ი ვ ე — მეხუთე ლატერალური თანხმონის უდიური შესატყვისობის საკითხი. „იბერ.=კავკას. ენათმეცნ.“, XIV, 1963; მ ი ს ი ვ ე — ანდიური ენა, თბილისი, 1965; მ ი ს ი ვ ე — ხუნძური ენის ან-წუხური დიალექტი. „იბერ.=კავკას. ენათმეცნ.“ II, 1948.

ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ივ. — ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ტფილისი, 1937.

ჯ ე ი რ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, ევგ. — ფარინგალური მკვლე-რი ხშული წახურულ=რუთულურში და მისი რეფ-ლექსები. საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ენათ-მეცნიერების ინსტიტუტის VI (XII) სამეცნ. სესიის (IO-II. VI. 1955) თეზისები. მ ი ს ი ვ ე — ფარინგალიზებული ხმონები წახურულ=რუთულურსა და უდურში. „იბერ.=კავკას. ენათმეცნ.“, XI, თბილისი, 1959; მ ი ს ი ვ ე — მახვილი და მასთან დაკავშირებული ზოგი ფონეტიკურ=მორფოლოგიური პროცესი წახურ=რუთულურში, „იბერ.=კავკას. ენათმეცნ.“, XIV, თბილისი, 1963. მ ი ს ი ვ ე — ზოგი ფონეტიკური კანონზომიერება წახურ=მუხადურ რუდიურში და რიცხვიით სახელების — „ორისა“ და „ოცის“ ურთიერთობის საკითხი. თსუ ფილოლ. ფაკ-ტის IX სამეცნ. სესიის (4- 8.V. 1965) მოხსენებათა თეზისები; მ ი ს ი ვ ე — ლაბია-ლიზებული თანხმონები და მათი ცვლის ზო-გი სახეობა წახურ=მუხადურსა (რუთულურსა) და თვისტომ ენებში. „იბერ.=კავკას. ენათ-მეცნიერება“, XV, თბილისი, 1966; მ ი ს ი ვ ე — უდიური ენა. გრამატიკა. ქრესტომა-თია. ლექსიკონი, თბილისი, 1971; მ ი ს ი -

ვ ე — წახურ და მუხადურ (რუთულურ) ენათა ფონეტიკისა და მორფოლოგიის ძირითადი საკითხები (საწერ მანქანაზე ნაბეჭდი სალოქტ. დისერტაცია, თსუ 1965); ავტორეფერატი რუს. ენაზე, თბილისი, 1966; მიხევე — ქურმუხის თავდაპირველი მნიშვნელობის საკითხი. „იბერ. კავკას. ენათმეცნიერება“, ტ. XIII, 1962.

- А х в л е д и а н и Г. С. – Звуковые возможности кавказских языков. 1. Принципы классификации согласных абх. языка. Сообщ. Груз. фил. АН СССР, т.1, № 1, Тб., 1940.
- Б о г о р о д и ц к и й В. А. – Фонетика русского языка в свете экспериментальных данных, Казань, 1930.
- Б о к а р е в Е. А. – Краткие сведения о языках Дагестана. Махачкала, 1940; е г о ж е – Введение в сравнительно-историческое изучение дагестанских языков, Махачкала, 1961; е г о ж е – Опыт реконструкции вокализма общелезгинского праязыка. Тезисы докладов НС по сравнительно-историческому изучению иберийско-кавказских языков Северного Кавказа (14-17.У1.1965), Махачкала, 1965.
- Г а д ж и е в М. М. – Русско-лезгинский словарь, Махачкала, 1950.
- Г а п р и н д а ш в и л и Ш. – Фонетика даргинского языка, Тбилиси, 1966; Фонетические особенности цудахарского диалекта даргинского языка. Языки Дагестана – лингвистический сборник, Махачкала, 1948.
- Г е н к о А. Н. – Цахурский (цахский) алфавит, Баку, 1934.
- Г и г и н е и ш в и л и Б. – Сравнительная фонетика дагестанских языков, Тбилиси, 1977.
- Г у д а в а Т. Е. – К изменению лабиализованных согласных в аварском и андийском языках. "Ибер-кавказское языкознание", УШ, Тбилиси, 1956; е г о ж е – Консонатизм

андийских языков, Тбилиси, 1964.

Д ж е й р а н и ш в и л и Е. Ф. — Фарингальный звонкий смычный в цахурско-рутульском языках и его рефлексy. Тезисы докладов У1 (ХП) научной сессии (10-11.У1.1955) Института языкознания АН Гр.ССР, Тбилиси, 1955; е г о ж е — Фарингализованные гласные в цахурско-рутульском и удинском языках. "Ибер.-кавказское языкознание", XI, 1959; е г о ж е — Ударение и связанные с ним некоторые фонетическо-морфологические процессы в цахско-мухадском. "Ибер.-кавказское языкознание", XIУ, Тбилиси, 1963 (на грузинском языке, резюме на русском языке); е г о ж е — Лабиализованные согласные и их изменения в цахско-мухадском (рутульском) и других языках лезгинской группы. "Иберийско-кавказское языкознание", XV, Тбилиси, 1966 (на грузинском языке, резюме на русском языке); е г о ж е — Основные вопросы фонетики и морфологии цахского и мухадского (рутульского) языков (Машинпись, докторская диссертация ТГУ, 1965) — Автореферат на русском языке, Тбилиси, 1966; е г о ж е — Рутульский язык. "Языки народов СССР", т.1У. "Иберийско-кавказские языки", Москва, 1967; е г о ж е — Удийский язык. Грамматика. Хрестоматия. Словарь, Тбилиси, 1971. (на грузинском языке, с приложением краткого обзора на русском языке); е г о ж е — Динамика развития некоторых согласных в удийском, цахском и мухадском (рутульском) языках. "Ежегодник иберийско-кавказского языкознания", Тбилиси, 1974 (резюме на грузинском и английском языках).

Д и р р А. М. — Грамматика удийского языка. Сб.МОМПК, вып. XXXШ, отд.1У. Тифлис, 1904 (отдельное издание, Тифлис, 1903); е г о ж е — Грамматический очерк табасаранского языка. Сб.МОМПК, вып. XXXУ, отд.Ш,

Тифлис, 1905; е г о ж е – Агульский язык. Сб.МОМПК, вып.ХХХУП, Тифлис, 1907; е г о ж е – Арчинский язык. Сб.МОМПК, вып.ХХХІХ, отд.Ш, Тифлис, 1908; е г о ж е – Современные названия кавказских племен. Сб.МОМПК, вып.ХІ, отд.Ш, Тифлис, 1909; е г о ж е – Рутульский язык. Грамматический очерк, тексты, сборник рутульских слов с русским к нему указателем. Сб. МОМПК, вып.ХП, отд.Ш, Тифлис, 1911; е г о ж е – Цахурский язык. Грамматический очерк, тексты, сборник цахурских слов с русским к нему указателем. Сб.МОМПК, вып.ХП, отд.Ш, Тифлис, 1913.

Ж и р к о в Л. – Грамматика аварского языка, Москва, 1924: е г о ж е – Грамматика даргинского языка, Москва, 1926; е г о ж е – Язык аула Кубачи. Уч. записки Инст.этн.и нац.культ.народов Востока, 1, М., 1930; е г о ж е – Законы лезгинского ударения. "Язык и мышление", X, М.-Л., 1940; е г о ж е – Табасаранский язык. Грамматика и тексты. М.-Л., 1948; Лакский язык. Фонетика и морфология, Москва, 1955.

З а в а д с к и й М. Р. – Куринские тексты. Грамматические заметки. Сб.МОМПК, вып.ХУ1, отд.П, Тифлис, 1892.

И б р а г и м о в Г. Х. – Звуковая система цахурского языка. Известия АН Аз.ССР. Серия обществ.наук, 1963, № 6; е г о ж е – Фонетика цахурского языка. Автореферат канд.диссерт., Баку, 1965. Фонетика цахурского языка, Махачкала, 1968: е г о ж е – Фарингализованные звуки в цахурском и рутульском языках. „Ежегодник ибер.-кавказского языкознания“, Тбилиси, 1974.

И м н а и ш в и л и Д. С. – Дидойский язык в сравнении с гинух-

ским и хваршинским языками, Тбилиси, 1963.

И с а е в Н. Г. – Вокализм рутульского языка. Тезисы докл. конференции молодых научных сотрудников и аспирантов, Москва, 1973; е г о ж е – Фонетика рутульского языка. Автореф. канд. диссерт., Москва, 1974.

К е р а ш е в а З. И. – Особенности шапсугского диалекта адыгейского языка, Майкоп, 1957.

Л а в р о в Л. И. – Рутульцы в прошлом и настоящем. "Кавказский этнографический сборник", М. –Л., 1962; е г о ж е – "Рутульцы". "Шахуры". Сборник "Народы Дагестана", Москва, 1955.

Л о м т а д з е Э. А. – Гинухский диалект дидойского языка, Тбилиси, 1963.

Л о м т а т и д з е К. В. – Некоторые вопросы истории фонетической системы абхазско-адыгских языков. XXV Международный конгресс востоковедов, Москва, 1960.

Л о п а т и н с к и й Л. – О кяхском наречии адыгейского языка. Сб. МОМПК, XI, 1891.

Л я й с т е р А. Ф., Ч у р с и н Г. Ф. – География Закавказья. Очерки по физической географии и этнографии, 1934.

М а г о м е т о в А. А. – ЛабIALIZED звуки в даргинском языке. "Ибер.-кавказское языковедение", У, Тбилиси, 1953; е г о ж е – Кубачинский язык, Тбилиси, 1963; е г о ж е – Табасаранский язык, Тбилиси, 1965; е г о ж е – Агульский язык, Тбилиси, 1970

М а р р Н. Я. – Кавказские племенные названия и местные параллели, Петроград, 1922.

М е г р е л и д з е И. В. – Звуковой состав цезского (дидойского) языка. "Язык и мышление", У1-УП, М., 1936.

- Мейе А. – Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.-Л., 1938.
- Мейланова У. А. – Очерки лезгинской диалектологии, Москва, 1964.
- Микаилов К. Ш. – Арчинский язык, Махачкала, 1967.
- “Народы Дагестана” – Сборник статей. Институт этнографии им.Н.Н.Миклухо-Маклая АН СССР. Изд. АН СССР, Москва, 1955.
- “Народы Кавказа” – Этнографические очерки. П, Институт этнографии им.Н.Н.Миклухо-Маклая АН СССР, Москва, 1962.
- Панчвидзе В. Н. - К вопросу о взаимоотношении диалектов удинского языка, Сообщение 1. “Сообщ.Груз.филиала АН СССР”, т.1, № 9, Тбилиси, 1940; Сообщение П. “Сообщ.АН СССР”, т.П, № 2, Тбилиси, 1941; его же – Грамматический анализ удинского языка. Автореферат докт.диссертации, Тбилиси, (ТГУ), 1949.
- Рогава Г. В. – К истории абруптивного смычного “Р” в адыгских языках. “Ибер.-кавказское языкознание”. УП, Тбилиси, 1955.
- Саадиев Ш. М. – Крызский язык, “Языки народов СССР”, 1У, 1967.
- “Сравнительно-историческая лексика дагестанских языков”, Москва, 1971.
- Страбон – География в семнадцати книгах. Перевод с древнегреческого Ф.Г.Мищенко, Москва, 1879.
- Талибов Б. Б. – Цахурский язык, “Языки народов СССР”, 1У, Москва, 1967.

- Т а л и б о в Б. Б., Г а д ж и е в М. М. – Лезгинско-русский словарь, Москва, 1966.
- Т о п у р и я В. Т. – Некоторые вопросы сравнительной фонетики картвельских языков, XXV Международный конгресс востоковедов, Москва, 1960.
- Т р е в е р К. В. – Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (1У в. до н.э. – УП в. н.э.), М.-Л., 1959.
- Т р у б е ц к о й Н. С. – Основы фонологии, Москва, 1960.
- У с л а р П. К. – Аварский язык, Этнография Кавказа, Ш, Языкознание, Тифлис, 1889; е г о ж е – Лакский язык, Этнография Кавказа, 1У, Языкознание, Тифлис, 1890; Кюринский язык, Этнография Кавказа, У1, 1896, Тифлис, 1896.
- Ф а с м е р М а к с – Этимологический словарь русского языка, т.1, 1964; т.1У, 1971.
- Ц е р ц в а д з е И. И. – Об одном латеральном согласном и соответствующих ему рефлексах в аварско-андийско-диодойской группе дагестанских языков, Сообщ.АН Гр,ССР, т.ХШ, № 7, Тбилиси, 1952.
- Ч и к о б а в а А. – Введение в языкознание, ч.1, Москва, 1952 (пер.изд.), 1953 (второе издание).
- Ш о р Р. О. – К вопросу о консонантизме яфетических языков Северного Кавказа (из инструментально-фонетических заметок). "Культура и письменность Востока", У, Баку, 1929; е е ж е – К вопросу о т.н. "геминатах" (усиленных смычных) в яфетических языках Дагестана (из экспериментально-фонетических записей). "Яз.Сев.Кавказа и Дагестана", 1, М.-Л., 1935.
- Щ е р б а Л. – Фонетика французского языка, Москва, 1948.
- Ю ш м а н о в Н. – Семито-хамито-яфетические сжато-гортанные, "Язык и мышление", 1, 1948.

- B o k a r e w E. A.** - Grundfragen der historischen Phonetik der daghestanischen Sprachen XXV Internationaler orientalisten Kongress, Moscau, 1960.
- B o u d a K.** - Beiträge zur Kenntnis des Udischen auf Grund neuer Texte. Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft, Bd. 93, H I., Berlin-Leipzig, 1939.
- D e e t e r s G.** - Die kaukasischen Sprachen (Handbuch der Orientalistik, Erste Abteilung der Nahe und der Mittlere Osten; Siebenter Band: Armenisch und Kaukasische Sprachen. Leiden Köln, 1963.
- D i r r, A** - Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen. Leipzig, 1928.
- D u m e z i l l G.** - Introduction à la grammaire comparée des langues caucasiennes du Nord. Paris, 1933.
- E r k k e r t R.** - Die Sprachen des kaukasischen Stammes. I Theil. Worterverzeichniss. II Theil. Sprachproben und grammatische Skizzen. Wien, 1895.
- F ä h n r i c h Heinz** - Zur entstehung der pharyngalisierten Vocale in der udischen Sprache. "Bedi Kartlisa" - Revue de kartvelologie, vol. XXXIII Etudes georgiennes et caucasiennes. Paris, 1975.
- G i n n e k e n V.J** - Contribution à la grammaire comparée des langues du Caucase. Amsterdam, 1938.
- G r a m m o n t M.** - Traité de phonétique. Paris, 1939.
- H a l a B.** - Une contribution à l'éclaircissement de la nature phonétiques des affriques. —

- "Zeitschrift für Phonetik und Allgemeine Sprachwissenschaft. H. 1 - 2 Berlin, 1952.
- J e s p e r s e n O. - Lehrbuch der Phonetik, Leipzig - Berlin, 1913.
- P o l a k V. - L'état actuel des études linguistiques caucasiennes. "Archiv Orientali", XVIII, N 1 - 2, Paris, 1950.
- S c h i e f n e r A. - Versuch über die Sprache der Uden. Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg, 1863.
- S i e v e r s E. - Grundzüge der Phonetik. Leipzig, 1901.
- S o m m e r f e l t A. - Études comparatives sur le caucasique du nord-est . . .Oslo, VII, 1934; - IX, 1938; - XV, 1947.
- T r o u b e t z k o y N. - Les consonnes latérales des langues caucasiques septentrionales. Bulletin de la société de linguistique de Paris, t. 23, F. 3, N70; 1922; - Langues caucasiques septentrionales. - Les langues du monde. Paris, 1924. - Notes sur les désinences du verbe dans les langues tchéchéno-lesghiennes (caucasiques-orientales). Bulletin de la société de linguistique de Paris, XXIX, F. 3, N88; 1929.
- T r o u b e t z k o y N. - Studien auf dem Gebiete der vergleichenden Lautlehre der nord-kaukasischen Sprachen. I. Die "kurzen" und "geminierten" Konsonanten der awaro-andischen Sprachen. "Caukasica", 3. Leipzig, 1926. - Die Konsonantensysteme der ostkaukasischen Sprachen. "Caukasica", F. 8., Leipzig. 1931. - Nordkaukasische Wortgleichun-

gen. "Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes" Bd. 37, H. 1-2, Wien, 1930.

S c h u c h a r d t , H - Über den passiven Charakter des Transi-
tivs in den kaukasischen Sprachen. Wien, 1895.

რეცენზენტები: პროფ. ი. ცერცვაძე
პროფ. ა. მამოძეშვილი

გამომცემლობის რედაქტორები: ნ. ცაგარეიშვილი
ბ. მიქაძე

ტექნიკური რედაქტორი ი. ხუციშვილი
მხატვრული რედაქტორი ი. ჩიქვინიძე

კორექტორები: ე. ხურციბა
ე. წერეთელი
ე. სულხანიშვილი

სბ 886

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 15.08.83. უე 03916
საბეჭდი ქალაქი №60 X 84 ^I/₁₆. პირობითი ნაბეჭდი
თაბახი . 25,5 სააღრ.-საგამომც.თაბახი 15,24 .
ტირაჟი 500 . შეკვეთის № 56
ფასი I მან. 70 კაპ.

თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა,
თბილისი 380028, ი. ჭავჭავაძის პროსპექტი, 14.

Издательство Тбилисского университета,
Тбилиси, 380028, пр. И. Чавчавадзе, 14.

საქ.სსრ მეცნ.აკად.სტამბა, თბილისი 60, კუტუზოვის ქ. 19.

Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 60, ул. Кутузова 19